

ANNALES

*Annali di storia e di geografia
Annali di studi italiani e mediterranei
Annals for Italian and Mediterranean Studies
Series: Modern and Social Studies, 13, 2007, 1*

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-11-03

UDK 808(37/38)

GOVORNIŠKE ZVRSTI IN SREDSTVA PREPRIČEVANJA V ZGODNJI RIMSKI RETORIKI: METARETORIKA V NASTAJANJU

Janja ŽMAVC

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e.mail: janja.zmavc@fhs.upr.si

IZVLEČEK

V prispevku je prikazan razvoj govornišva v obdobju zgodnje rimske republike in osvetljene nekatere njegove posebnosti, ki so prispevale k razvoju antičnega retoričnega sistema. Mednje sodijo zlasti tako imenovana sredstva prepričevanja, ki jih danes poznamo kot etos, patos in logos in so izšla iz znamenite Aristotelove opredelitve v Retoriki, a so v okviru antičnega retoričnega sistema predstavljala različne pojme, koncepte in ideje. V prispevku dokazujemo, da sta bili zlasti predstavitev značaja in raba čustvenih elementov (retorični etos in patos) vitalni sestavini rimskega govornišva, še preden so Rimljani prevzeli sistem grške retorike, in da jih je kljub izrazitemu pomanjkanju primarnih virov deloma mogoče pojasniti v okviru socialnega, političnega in kulturnega konteksta zgodnje rimske republike.

Ključne besede: rimska retorika, retorična teorija, retorična praksa, sredstva prepričevanja, etos, patos, retorika konsenza, govorniške zvrsti

PRATICHE ORATORIE E MEZZI DI PERSUASIONE NELLA PRIMA RETORICA ROMANA: SULLA VIA DELLA METARETORICA

SINTESI

L'articolo prenderà in considerazione lo sviluppo dell'arte oratoria durante la prima fase della repubblica di Roma, di cui saranno poste in evidenza alcune tra le caratteristiche che hanno contribuito a far sì che il sistema retorico conoscesse uno sviluppo nell'antichità. Tra queste, i cosiddetti strumenti di persuasione oggi conosciuti come ethos, pathos e logos, ricavati dalla magistrale definizione offerta da Aristotele nella sua Retorica e poi destinati a veicolare nel sistema retorico dell'antichità diversi significati, concetti ed idee. In questo contributo si vuol dimostrare che la presentazione del carattere e l'uso degli elementi emozionali (ethos e pathos) furono due componenti particolarmente vitali nell'arte retorica romana ancor prima che i Romani assumessero il sistema retorico greco e come nonostante l'eccezionale mancanza di fonti primarie esse possano venir in parte spiegate nella cornice del contesto sociale, politico e culturale della prima repubblica romana.

Parole chiave: retorica romana, teoria della retorica, prassi retorica, mezzi di convincimento, ethos, pathos, retorica del consenso, pratiche oratorie

Pri raziskovanju klasične grško-rimske retorike enega večjih problemov predstavljajo tista obdobja, za katera nimamo ohranjenih primarnih pisnih virov in ki bi ob sekundarnih pričevanjih omogočali celovito preučevanje rabe in pojmovanja posameznih retoričnih tehnik. Še posebej to velja za obdobje zgodnje rimske republike in raziskovanje vloge retoričnih sredstev prepričevanja, ki predstavljata izhodišči našega prispevka. Razen ohranjenih fragmentov govorov rimskih govornikov tega časa, ki zaradi svoje izrazite okrnjenosti predstavljajo manj zanesljiv korpus, in besedil zgodnje komedije, ki zaradi zavezanosti konvencijam grške helenistične komedije prav tako ne odražajo povsem realnega stanja, nimamo na voljo besedil, ki bi prikazovala razvoj retorične teorije in prakse tega časa. Obenem so zaradi tega razmeroma redke tudi sodobne raziskave, ki obravnavajo tovrstno problematiko (zlasti Sattler, 1947; Gill, 1984; May, 1988; Fortenbaugh, 1994; Schütrumpf, 1994; Wisse, 1989). Težava ni le v njihovem številu, kajti pogosto se kronološko omejujejo na poznejša obdobja (zlasti Solmsen, 1938; Enos, Rossi, Schnakenberg, 1994; Hughes, 1994; Fortenbaugh, 1988; Katula, 2003) ali pa predstavljajo raziskave zgodnje rimske retorike zgolj integralni del splošnega pregleda razvoja antične govorniške (Kennedy, 1972; Enos, 1995; Steel, 2006; Dominik, Hall, 2007).

Razlogi za takšno stanje niso le posledica pomanjkanja virov temveč tudi dejstva, da obdobje 3. in 2. stoletja pr. Kr. v rimski retoriki predstavlja predkonceptualno obdobje, ko so v rimskem govorništvu močnejše prisotne prvine tako imenovane tradicionalne retorike. Vsako opredeljevanje v smislu konceptov klasične retorike predstavlja tako poseben izziv, saj na eni strani vemo, da so Rimljani grške teoretske modele (ki tvorijo ogrodje sistema klasične retorike) pričeli intenzivneje uporabljati in dopolnjevati šele v 1. stoletju pr. Kr., obenem pa pri obravnavi zgodnje rimske retorike ne moremo izključiti neposrednega vpliva grške retorike, ki so ga bili deležni zgodnji rimski govorniški teoretiki in praktiki v obliki helenističnega izobraževanja in stika z grškimi govorniki.¹

REKONSTRUKCIJA KONCEPTA SREDSTEV PREPRIČEVANJA IN ZNAČILNOSTI ZGODNJE RETORIKE

Sodobna klasična retorična teorija sredstva prepričevanja opredeljuje v smislu treh različnih prepričevalnih postopkov oziroma strategij (Tindale, 2000;

Sloane, 2001). Pri tem običajno izhaja iz konceptualno najbolj izpopolnjenega antičnega modela sredstev prepričevanja, za katerega velja Aristotelova opredelitev v *Retoriki*,² ki pa na antično retorično teorijo in prakso ni vplivala neposredno, temveč le posredno v okviru kasnejših peripatetiških interpretacij, ki so postale sestavni del retorične tradicije. Za označevanje retoričnih sredstev prepričevanja so v antiki že pred Aristotelom (pa tudi po njem) uporabljali konceptualno in semantično sicer raznoliki pojmi, ki jih v sodobnem preučevanju klasične retorike zaznamujemo s termini *logos*, *etos* in *patos*.³ Če jih opredelimo v kontekstu tradicionalnega retoričnega komunikacijskega modela *govorec-govor-poslušalci* : *etos-logos-patos* (Wisse, 1989, 6), lahko ugotovimo, da imajo te strategije enako funkcijo (prepričati), a različna izhodišča (kako prepričati). *Logos* v retoriki tako velja za postopek, ki je najtesneje povezan z govorom in katerega temeljno lastnost zaznamuje uporaba argumentativnih orodij, ki izhajajo iz procesov razumskega sklepanja. Zanje je značilno, da jih kot take v konstrukciji govora predvidi tako govorec, kakor jih v takšni obliki prepoznajo tudi poslušalci. Uporaba prepričevalnih postopkov, ki jih običajno opredeljujemo z izrazoma *etos* in *patos*, je prav tako posledica govorcevega razumskega premisleka v procesu konstruiranja in izvajanja prepričljivega govora. A funkciji argumentativnega prepričevanja poslušalcev so dodani elementi, ki se jih skušajo dotakniti tudi onkraj njihove razumske presoje in ki so intenzivno vsebovani zlasti v ostalih dveh dejavnih retorične komunikacije (*govorec* in *poslušalci*). *Etos* v vlogi prepričevalne strategije v najširšem smislu zaznamuje učinkovito predstavitev govorcevega značaja, medtem ko retorični *patos* še najlažje opredelimo kot govorcevo manipulacijo s čustvi poslušalcev, ki je v antiki veljala za splošno uveljavljeno sredstvo, s pomočjo katerega je bilo mogoče legitimno poseči v mnenja oziroma sodbo poslušalcev.

Ena od glavnih značilnosti zgodnje rimske retorike, še preden je ta prišla v stik s konceptualizirano grško različico, je odločilen vpliv specifičnih družbenih razmer na oblikovanje govorniških zvrsti in učinkovitih prepričevalnih strategij. Javno nastopanje je v zgodnji rimski republiki (in najverjetneje že v obdobju kraljestva) sicer imelo zelo pomembno vlogo, a se je tudi precej razlikovalo od tistega, ki je potekalo v okviru grških demokratičnih mestnih držav. Rimsko državo je vodila skupina aristokratskih družin, ki so zaradi oligarhične ureditve bolj neposredno kot grški politični veljaki drugim družbenim skupinam postavljale pravila in dolo-

1 Poseben problem predstavlja opredelitev vpliva etruščanskega govorniškega, ki ga je zaradi pomanjkanja virov povsem nemogoče rekonstruirati in posebej še ni bil obravnavan.

2 V okviru zunanjih (*písteis átekhnoi*) in notranjih sredstev prepričevanja (*písteis énteknoi*), Aristotel (*Rh.* 1.2.3 1356a1–4) slednja opredeli takole: *Obstajajo tri vrste sredstev prepričevanja, ki jih je mogoče doseči z govorom: ta, ki obstajajo v značaju govornika, ta, ki privedejo poslušalca v neko razpoloženje, in ta, ki v samem govoru nekaj dokazujejo ali se zdi, da dokazujejo* (prevod Janja Žmavc).

3 Podrobno ta problem obravnavajo zlasti Gill (1984), Wisse (1989) in Fortenbaugh (1994).

čale način življenja: usmerjale so gospodarski in politični razvoj države, kakor so zaznamovale tudi vsakršno kulturno udejstvovanje njenih pripadnikov. V okviru te značilnosti je mogoče domnevati tudi o rabi specifičnih prepričevalnih strategij v zgodnji rimski retoriki.

Če grško retoriko lahko označimo tudi kot *retoriko prepira* oziroma *agonalno retoriko*, ki je tesno povezana s tekmovalnostjo grške družbe, in je svoj smisel našla v živahnih političnih in sodnih razpravah, tega o zgodnji rimski retoriki verjetno ne bi mogli trditi (Žmavc, 2008, 19–21). Slednja je namreč zaradi svoje funkcije in večje selektivnosti glede nastopajočih govorcev (v primerjavi z Grki) veliko bližje *tradicionalni retoriki* oziroma *retoriki konsenza*. Glavni namen javnega nastopanja v tradicionalnih družbah je praviloma pomiritev nasprotij in zagotavljanje soglasja med njihovimi pripadniki, da bi se lahko ohranile tiste vrednote, ki jih promovira vladajoča skupina. Zaradi manjšega poudarka ali celo odsotnosti agonalnih elementov in argumentativnih prepričevalnih postopkov je tovrstna retorika pogosto bolj konzerativna oziroma korektivna sila in ne orodje spremembe (Kennedy, 1998, 79; 138). Nekaj podobnega velja tudi za zgodnjo rimsko retoriko: čeprav je bila v rimski republiki retorika tudi orodje politične moči, je bila v tem okviru predvsem sredstvo, s pomočjo katerega so se ohranjale in prenašale tradicionalne politične, družbene in religiozne vrednote. Toda če velja za retoriko konsenza, da se je izogibala pretirani čustvenosti, je to prvina, ki jo je rimska tradicionalna retorika gojila že od samega začetka.

Branje fragmentov in poročil kasnejših piscev potrjuje domnevo, da rimski retoriki konsenza v glavnem ustrezajo tudi tehnike prepričevanja tega obdobja, ki niso toliko temeljile na spopadu argumentov v okviru verjetnosti, temveč so bile predvsem usmerjene k prvinam retoričnega *etos* in *patosa*, slednja pa sta bila tesno povezana s pojmovanjem značaja v rimski družbi. Zato lahko sklepamo, da je govornišvo zgodnje rimske republike bolj ali manj temeljilo na izražanju, ki je eksplicitno ali implicitno poudarjalo vlogo govorca in ga je v veliki meri določala čustvenost. Ker zaradi družbene ureditve ni mogel govoriti kdorkoli, temveč le pripadniki vladajoče elite, prepričevanje kot osnovni cilj javnega nastopanja ni bilo (tako kot pri Grkih) zasnovano kot nizanje verjetnostnih argumentov, katerih sheme bi sestavljali skrbno strukturirani sklepalni nizi in ki bi služili za dokazovanje v besednem spopadu. Veliko bolj opazna lastnost v prepričevanju prvih rimskih govorcev je bila uporaba argumenta avtoritete. Njegovo izhodišče predstavlja obstoječi govorčev družbeni položaj, ki so ga določale zlasti govorčeva starost, izkušnje in vpliv-

nost v javnem življenju pa premožnost, družinski ugled pa tudi govorniška spretnost.

Retorični *etos* je zato v rimskem govorništvu konceptualno mnogo širši pojem bodisi na kvalitativni ali na kvantitativni ravni. Predstavlja namreč govorčovo značajsko podobo, ki je že obstoječa družbena kategorija in obsega govorčovo *gens* – 'družino' (neke vrste *kolektivni etos*, katerega funkcija je prikazati predvsem govorčovo stanovitnost), ter *auctoritas*. Slednja pomeni govorčev 'ugled in vpliv' in velja za eno temeljnih sestavin *etos*a v rimski retoriki. Temeljila je na občudovanju osebe, ki je pokazala modrost, izvedenost in občutek za odgovornost tako v zasebnem kot javnem življenju. *Auctoritas*, katere pomen je spoznaval že od najzgodnejšega otroštva in v okviru vseh institucij (tako zasebnih kot javnih), si je rimski govornik pridobil deloma z dejanji svojih prednikov (*mores maiorum*), zlasti pa z lastnimi dejanji, v okviru katerih je bil nujni pogoj politično udejstvovanje oziroma opravljanje uradniških služb.

Kot prepričevalna strategija je torej rimski retorični *etos* omogočal večji izbor značajev, ki jih je bilo mogoče na različne načine predstaviti v govoru, s čimer je kot prepričevalna tehnika pomembno dopolnjeval ali celo nadomeščal logično argumentacijo. Znano je namreč, da so rimski govorniki na ta način dokazovali celo vzroke za neko dejanje (May, 1988, 9).

V luči vpliva na poslušalce je rimski retorični *etos* tesno povezan tudi z vzbujanjem in izražanjem čustev. V okviru predstavitve značajev je bilo to celo eno od zagotovil za uspešnost govora. Intenzivna raba čustvenih elementov tako na vsebinski/argumentativni kot ubeseditveni/estetski ravni je v rimskem govorništvu že od samih začetkov veljala za učinkovito in pogosto uporabljano prepričevalno tehniko, ki vse do Cicerona in Kvintilijana konceptualno ni bila posebej opredeljena. Toda čeprav je mogoče njeno rabo deloma primerjati s helenističnim naukom o *partes orationis* (to pomeni, da čustvene elemente pričakujemo zlasti v sklepnem delu govora), je za rimsko govornišvo predvsem značilno, da se čustveni elementi intenzivno pojavljajo v vseh delih govorov, kjer dopolnjujejo njihove običajne funkcije.⁴

SREDSTVA PREPRIČEVANJA IN NJIHOVE SLEDI V RIMSKIH GOVORNIŠKIH ZVRSTEH

Za obdobje zgodnje rimske republike nimamo ohranjenih virov, ki bi pričali o obstoju teoretskega ukvarjanja z govorništvom. Pri opredelitvi narave in rabe sredstev prepričevanja si tako običajno pomagamo s pričevanji o govorniški aktivnosti tega časa.⁵ Iz številnih virov vemo, da je govornišvo v Rimu imelo pomembno

4 To med drugim dokazujejo tudi Ciceronovi govori, ki temeljijo na helenističnem retoričnem sistemu, a na drugi strani prav z intenzivno rabo čustvenih elementov kažejo na prisotnost tradicionalnih sestavin rimske retorike.

5 Opredelitve zgodnje rimske retorike in vire zanj najdemo tako v pomembnejših razpravah (Kroll, 1937; Kennedy, 1972; Martin, 1974) kakor tudi v priročnikih za zgodovino retorike (Sloane, 2001) in rimsko književnost (Norden, 1923).

vlogo in da so Rimljani že zelo zgodaj ločevali med govori, ki so bili primerni za različne priložnosti in jih je mogoče opredeliti v okviru znamenite Aristotelove triade – sodnega, svetovalnega in hvalnega govorništva.⁶

Izhajajoč iz temeljnih družbenih in kulturnih značilnosti obdobja zgodnje rimske republike kakor tudi iz predpostavke o zgodnji rimski retoriki kot retoriki konsenza, lahko domnevamo, da sta imela predstavitev značaja in vzbujanje čustev pomembno vlogo tako v sodnem, svetovalnem kot tudi hvalnem govoru. Še več, zaradi specifične narave posameznih zvrsti se zdi, da sta omenjeni retorični strategiji v okviru vsake kategorije (in posameznih podkategorij) imeli zdaj bolj zdaj manj izrazito vlogo, ki je bila določena z družbenimi predstavami o vrednotah kakor tudi z okoliščinami, ki jih je predvidevala govorniška situacija. Zaradi tega postavljamo hipotezo, da lahko značilnosti posameznih zvrsti govorništva opredelimo kot enega od kontekstualnih elementov, ki so sooblikovale *protokoncept* sredstev prepričevanja v zgodnji rimski retoriki. Zlasti posebnosti rimskega sodnega govorništva so pomembno oblikovale vlogo predstavitev govorčevega značaja in vzbujanja/izražanja čustev v rimski retoriki že od njenih začetkov, na pojmovanje koncepta retoričnega *etosa* in *patosa* pa so pri rimskih govornikih vplivale tudi po tem, ko so Rimljani prevzeli retorični sistem od Grkov.

Sodno govorništvo

Glavna značilnost sodnega govorništva v Rimu je bila njegova tesna povezanost z razvojem tipičnih sodnih postopkov, ki so bili v rabi že od nastanka rimske države in ki zaradi svojih posebnosti vsaj nekaj časa niso spodbujali posnemanja grških retoričnih tehnik. Rim-

ski sodni postopki so za razliko od grških zahtevali večje poznavanje prava na tožnikovih strani (ki je kot oškodovanec običajno moral sprožiti tožbo) in so sprva temeljili na strogo formalističnih ustnih obrazcih.⁷ Od konca 3. in v 2. stoletju pr. Kr., ko je rimska država razširila svoj vpliv v Sredozemlju tako v trgovskem kot vojaškem smislu, so se kot ena od posledic intenzivnega razvoja rimske družbe pojavile tudi nove neformalne oblike sodišč, ki so se bolj kot togim formam starih določil prilagajale volji tožene in tožeče strani. Nove institucije so bile namenjene tako rimskim državljanom kot tudi tujcem⁸ in so temeljile na formularnih postopkih.⁹ Obravnava je potekala v dveh delih in prvi del je potekal pred pretorjem (*in iure*). Ta je predstavil pravno definicijo domnevnega prekrška in napotil primer na sodišče, ki je moralo odločiti, ali so bili pogoji definicije/formule izpolnjeni. Pretor je določil tudi sodnika, s katerim sta se morali strinjati obe stranki.¹⁰ Drugi del sodnega postopka je tako potekal pred sodnikom (*apud iudicem*), ki je (včasih skupaj s svetovalci – *concilium*) prisluhnil obema stranema ter podal sodbo, na katero se ni bilo mogoče pritožiti.¹¹ V najzgodnejših časih je tak postopek veljal za kazenska in civilna dejanja, kasneje se je ohranil le v zasebnih pravicah. Iz narave formularnih sodnih postopkov lahko sklepamo, da niti niso spodbujali posebej izdelanih govorov, saj je bilo v samem postopku verjetno veliko prekinitev in dodatnega spraševanja.

Žal ne moremo empirično ugotavljati, v kolikšni meri so se v takšnih govorih uporabljala sredstva prepričevanja. Zagotovo pa niso bila izključena iz govorniških nastopov, čeprav je na izrazitost njihove uporabe morda najbolj vplivalo število poslušalcev/sodnikov. Zlasti za manj formalni drugi del postopka (to je *apud iudicem*) bi

6 Aristotel (*Rh.* 1.3.1–6 1358a36–1359a5) je zvrsti govorov delil glede na tri različne skupine poslušalcev: sodni govor (sodniki, ki razsojajo o nepravilnem oz. pravičnem v preteklosti), svetovalni/politični govor (člani skupščine, ki razsojajo o koristnem oz. nekoristnem v prihodnosti) in hvalni govor (gledalci, javnost, ki razsoja o grdem oz. lepem v sedanosti). Koncept zvrsti govorništva velja za enega najstarejših teoretskih modelov v klasični retoriki, saj je izšel iz zavedanja o različnih priložnostih javnega nastopanja, ki ga je mogoče zaslediti v vseh kulturah, ki gojijo formalni govor (Kennedy, 1998).

7 Sodni postopek se je imenoval *legis actio* in je veljal tako za civilne kot za kazenske postopke. Obstajal je že v času *Zakonika dvanajstih tabel* (ok. 450 pr. Kr.) in je od tožnika in toženca zahteval, da sta v obliki posebnega obreda, ki ga je sestavljal niz natančno predpisanih formalnih izrazov, zahtevala svoje pravice (Prim. Gai. *Inst.* 4.11 ss.).

8 Ok. leta 242 pr. Kr. je v Rimu že deloval *praetor peregrinus*, poseben sodnik za zadeve tujcev. Pred tem je to delo opravljala skupina sodnikov (*recuperatores*).

9 Glavna značilnost takega sistema je bila pravna definicija ali formula, v kateri je bila opredeljena oblika dejanja, ki je ustrezala njegovemu vzroku. Formule so se po vsebini med sabo razlikovale, tako kot so se razlikovala dejanja. Obenem je imel pretor kot ključni sodni uradnik pooblastila, da je ustvarjal nove formule, ki so ustrezale specifičnim potrebam posameznih primerov, in jih nato objavljati z uradnim razglasom. Enaka je ostajala le njihova struktura, ki je bila dvodelna: prvi del je sestavljala *intentio* in je vsebovala natančno opredelitev tožnikove zahteve, drugi del pa se je imenoval *condemnatio*, s pomočjo katere je sodnik obsodil obtoženega, če je po predstavitvi dokazov in argumentov presodil, da je tožnikov primer trden, oziroma je obtoženega oprostil. Zaradi zapletenosti posameznih primerov so formulo ponavadi dopolnili z dodatnimi klavzulami, ki so pojasnjevale morebitne nejasnosti v prvem delu (*demonstratio*) ali, denimo, v korist obtoženega kazale na krivico njegove obtožbe (*exceptio*).

10 V nekaterih primerih je pretor namesto enega sodnika imenoval skupino treh ali petih *recuperatores* ali tudi skupini sodnikov, ki sta se imenovali *centumviri* (105 članov, v cesarstvu tudi 180; običajno v primerih lastništva in nasledstva) ali *decemviri stlitibus iudicandis* (v pozni republiki so razsojali zlasti o vprašanju osebne svobode).

11 V omejeni obliki je bilo mogoče podvomiti v razsodbo (*actio iudicanti*), kjer pa obtoženi ni mogel izpodbijati bistva sodbe, ampak je lahko le dokazoval njeno neutemeljenost (npr. pomanjkanje sodne pristojnosti, napaka v obliki, ali da je obtoženi že izpolnil zahteve sodbe).

lahko domnevali, da so govori na obeh straneh poleg predstavitve argumentov vsebovali tudi veliko čustvenih elementov. Glede na razmerje med intenzivnostjo uporabe "neracionalnih" sredstev prepričevanja in številnostjo poslušalcev bi lahko sklepali, da so največ priložnosti za uporabo retoričnega *etosa* in *patosa* nudili tisti procesi, v katerih je razsojala skupščina in ki so vsebovali primere političnega in javnega značaja. Tam je namreč govorci lahko nagovoril večje število ljudi z govorom, ki je bil skrbneje strukturiran, in ne da bi ga poslušalci pri tem zelo pogosto prekinjali. To pomeni, da je lahko v svojem govoru na določenih mestih načrtoval in uporabil tista sredstva, za katera je menil, da mu bodo poleg "logičnih" argumentov v pomoč pri prepričevanju poslušalcev.¹²

Kot primer načrtovane in strukturirane razporeditve izbranih sredstev prepričevanja navedimo fragment znamenitega rimskega govornika Marka Antonija (143–87 pr. Kr.), ki velja za predstavnika tradicionalnega rimskega govorništva in je posebej slovel po čustvenosti svojih govorov. Na podlagi pričevanj o njegovi govorniški praksi (kakor tudi drugih sloviti govornikov iz obdobja zgodnje rimske republike) lahko sklepamo, da tovrstna sredstva prepričevanja v kontekstu sodnega govorništva Rimljanom niso bila tuja, še več, očitno so veljala za povsem običajno in zaželeno strategijo v rimski sodni praksi.¹³ Zato se zdi precej verjetno, da so elemente retoričnega *etosa* in *patosa* v sodnih govorih rimski govorniki uporabljali, še preden so se podrobneje seznanili z grškim retoričnim sistemom. Odlomek, ki ga navajamo, je iz Ciceronove razprave *De oratore* in slika prepričevalne tehnike, s pomočjo katerih je Mark Antonij zagovarjal svojega kvestorja Gaja Norbana, ki je bil obtožen izdaje.¹⁴ Primer je bil glede na dejstva skoraj brezupen in Mark Antonij je moral uporabiti druga sredstva prepričevanja, če je hotel pridobiti sodnike. Norbanov tožnik, Sulpikij Ruf, v *De oratore* odkrito občuduje prepričevalne tehnike svojega (v obrambi uspešnega) nasprotnika.

De or. (2.202.2–203.6):

Kajti nikoli še nisem videl ničesar tako spolzeti iz rok, kot se je tedaj meni izmuznil tisti primer. Po tistem, ko sem ti, kakor si rekel, predal ne sodne preiskave, ampak požar, kakšen je bil tvoj začetek, pri nesmrtnih bogovih! Kakšna bojazen! Kakšni pomisleki! Kakšno omahovanje in obotavljivost besed! Kako si na začetku zgrabil tisto, kar so ti ljudje lahko edino odpustili, da govoriš za človeka, ki je tvoj tesni prijatelj in tvoj kvestor. (203) To pot si torej najprej utrdil, da je po njej prišel tvoj glas do svojih poslušalcev. Potem pa glej, ko sem že mislil, da nisi dosegel nič drugega, kakor, da so ljudje mnenja, da ti morajo zaradi tesne zveze oprostiti zagovor malopridnega državljanu, si začel skrivaj ovin-kariti, medtem ko ostali niso še ničesar slutili, mene pa se je že polastila bojazen, da bi zagovarjal tisto, ne vstajo Norbana, ampak jezo rimskega naroda, češ da ni nepravilna, ampak zaslužena in dolžna. (prevod Ksenja Geister, podčrtala Janja Žmavc)

Iz pravkar navedenega odlomka in podčrtanih mest lahko zelo jasno razberemo, da je Mark Antonij uporabljal tako elemente prikazovanja značaja (vtis iskrenosti, poštenosti, odgovornosti, spoštovanja prijateljstva) kot vzbujanja čustev (sočutje do sebe, jeza do Norbanovih nasprotnikov), ki bi jih lahko opredelili tudi kot prvine retoričnega *etosa* in *patosa*.

Številne proceduralne spremembe v 3. in 2. stoletju pr. Kr., ki so nastale kot posledica sprememb v rimski družbi, so vplivale tudi na razvoj posebnosti sodnega govora, na njegovo strukturiranost in zlasti na rabo sredstev prepričevanja. To dokazuje še druga značilnost sodnega govorništva, ki je izšla iz rimske družbene ureditve in je pomembno vplivala na razvoj retorične teorije in prakse v Rimu. V stari Grčiji so se tožniki in obtoženi branili s samostojnim govorniškim nastopom, pri čemer so govor lahko predhodno naročili pri poklicnem *logografu*. Poznali so tudi sistem zagovorništva, a so se ga redko posluževali.¹⁵ Na drugi strani je bila v drugi polovici 2. stoletja pr. Kr. v Rimu zaradi ustreznega načina izobraževanja večina pripadnikov višjih družbenih razredov prav tako pripravljena na samostojni nastop na

12 Domnevno intenzivnejšo rabo sredstev za prikazovanje značaja in vzbujanja čustev je mogoče pričakovati zlasti v znamenitih *quaestiones*, ki so bile posebne sodne komisije. Kot del kazenskih sodnih postopkov so bile ustanovljene sredi 2. stol. pr. Kr. z namenom, da bi se ukvarjale s tistimi prekrški, ki jih drugi sodni postopki niso mogli ustrezno pokriti. Najstarejša in najbolj znamenita je bila *quaestio de pecuniis repetundis* ali sodišče za primere izsiljevanja (leta 149 pr. Kr. so sprejeli zakon *lex Calpurnia*, ki je v ta namen določal pretorja), potreba po katerem se je zlasti pokazala, ko so rimski upravniki provinc v 2. stol. pr. Kr. v teh deželah odkrili možnosti za lastno obogatitev. Od druge polovice 2. stol. pr. Kr. so *quaestiones* postopoma postale stalna kazenska sodišča, ki so se ukvarjala z obtožbami, kot so umor, zastupitev, izdaja, poneverba, svetoskrunstvo, podkupovanje, nasilje, prešuštvo. Število in članstvo porotnikov/sodnikov je bilo različno, a kot lahko sklepamo iz ohranjenega besedila *lex Acilia* (122 pr. Kr.), je bilo morda v začetku njihovo število 50 vitezov, ki jim je predsedoval pretor.

13 Prim. Cic. *Brut.* 139, 141–142. Med vire, ki to potrjujejo, sodijo zlasti fragmenti in pričevanja o govorniški aktivnosti Katona starejšega, Scipiona mlajšega, Sulpikija Galba, Gaja Grakha. Za obsežno predstavitev in analizo glej Žmavc (2007, 291–335).

14 *Caius Norbanus* je leta 103 pr. Kr. kot Antonijev kvestor obtožil Kvinta Servilija Kajpiona, ker je ta kot prokonzul v Galiji zakrivil hud poraz rimske vojske. Kajpiona so obsodili zaradi izdaje in ga izgnali. Leta 95 pr. Kr. so zato aristokrati obtožili samega Norbana, katerega obrambo je zaradi prijateljstva prevzel Mark Antonij.

15 V Aristotelovi *Retoriki* (1.1.2 1354a6–11) in Anaksimenu *Retoriki za Aleksandra* (1442b, 12–16) lahko najdemo namige o konceptu zagovorništva in tudi nekateri ohranjeni govori kažejo na to, da so v Atenah poznali zagovorništvo, a so ga kvečjemu uporabljali v izjemnih primerih. Prim. Kennedy, 1968.

sodišču. A veliko pogosteje so jim pomagali govorniško sposobnejši prijatelji, medtem ko so neizobraženi pripadniki nižjih slojev rimske družbe ob takšnih dogodkih skoraj brez izjeme poiskali zagovornika.¹⁶ Še več, pogosteje je bila to cela skupina odvetnikov, ki so imeli določene naloge: *cognitor* ali *procurator* je nadomestil klienta oziroma prevzel vse njegove odgovornosti v zvezi s postopkom in deloval kot njegov zastopnik; drugi je bil *advocatus*, ki je imel vlogo pravnega svetovalca med procesom in praviloma ni nastopal v govorniški vlogi; *patronus* kot tretji je prevzel klientov zagovor oziroma predstavitev primera pred poroto. Patroni so dejansko veljali za najbolj rimsko in tudi najpomembnejšo institucijo sodnega (za)govorništva v Rimu, saj so v vseh odmevnejših primerih zastopali stranke na sodišču (v pozni republiki so stranko lahko zastopali tudi štirje ali več patronov). Tak sistem je bil podaljšek kompleksnega družbenega razmerja med patronom in klientom, ki je v kontekstu rimskega sodnega govorništva pomembno preoblikoval sam koncept sredstev prepričevanja na kvantitativni in kvalitativni ravni (prim. Kennedy, 1972, 12–16).¹⁷ Četudi je namreč imel *patronus* zakonite obveznosti do svojih klientov, je kot govorec v sodnem procesu nastopal predvsem zaradi avtoritete, ki mu jo je prinašal njegov družbeni položaj oziroma njegova *auctoritas*. In prav v tem je bistvena razlika med grško in rimsko retoriko v okviru pojmovanja retoričnega *etos*a: kajti zaradi samostojne vloge zagovornika slednja predpostavlja večjo konceptualno širino retoričnega *etos*a (in tudi *patosa*) ter s tem tudi možnosti, ki se odpirajo z uporabo najrazličnejših prepričevalnih elementov na ravni govora (May, 1988, 10). Način in metode uporabe prvin retoričnega *etos*a v govoru so bile odvisne od narave primera, protagonistov in antagonistov: govornik se je lahko bolj omejil na predstavitev značaja svoje stranke in se z njim poistovetil, s čimer so klientovi argumenti pridobili, denimo, nekaj patronove *auctoritas*; ob drugi priložnosti se je v govoru lahko odmaknil od klienta, pozornost pre-

usmeril na lasten značaj in nastopil v vlogi, kjer sta se prepletali podoba sodnika in priče. Vse to je bilo mogoče ponoviti in še razširiti na primeru nasprotnikov. Kvintilijan v svoji *Govorniški izobrazbi* (4.1.6–7) zelo podrobno opisuje, kako je mogoče učinkovito uporabiti elemente predstavitve značaja v uvodu govora, katere značaje sploh vključiti v govor in kako z njimi pridobiti naklonjenost pri sodnikih. Pri tem posebej poudari, da med osebe, ki jih je treba primerno predstaviti, spadajo tudi zagovorniki. Pomembna okoliščina v zvezi s Kvintilijanovo omembo je dejstvo, da avtor ločuje med grško in rimsko tradicijo tovrstne predstavitve značajev. Kajti ne smemo pozabiti, da prva latinska retorična priročnika iz 1. stoletja pr. Kr. (*Rhetorica ad Herennium* in *De inventione*), ki temeljita na helenističnem sistemu grške retorike, predstavitev značaja zagovornika v resnici ne omenjata.¹⁸ Toda že v Ciceronovem poznejšem spisu *De oratore* lahko beremo tudi o pomembnosti vključitve zagovornikovega značaja v govor. Ta razprava namreč predstavlja izpopolnjen sistem grško-rimske retorike, kjer so izvirno grški teoretski koncepti postavljeni v kontekst rimskega govorništva oziroma primerno dopolnjeni z rimskimi posebnostmi v javnem nastopanju. V okviru pridobivanja naklonjenosti občinstva je tako nad vse pomembna tudi predstavitev govorca-zagovornika:

De or. 2.182.1–6:

Za uspeh veliko pomeni, da poslušalci dobijo dobro mnenje o značaju, načelih, dejanjih in življenju nas samih in naših strank, in nasprotno slabo mnenje o nasprotniku: in da se čutenje občinstva čimbolj nagiblje k dobrohotnosti, tako do govornika kakor do njegove stranke (prevod Ksenja Geister).

Zagovorništvo je torej retoričnemu *etosu* kot sredstvu prepričevanja v rimski retoriki dodalo povsem nove razsežnosti, bodisi na *kvantitativni ravni* (večji izbor značajev, ki jih je mogoče uporabiti v govoru) ali na *kvalitativni ravni* (soočanje govorca s posameznimi značaji in način njihove predstavitve glede na govorniški položaj). Zlasti slednja je za govorca predstavljala velik izziv, saj

16 Nakup govora pri Rimljanih je veljal za redkost, a ni bila neznana praksa. Prim. Cic. *Brut.* 99–100, 169, 205–207; Cic. *Ad Quint.* Fr. 3.8.5; Quint. 3.8.50; Suet. *De gramm.* 3.27.

17 *Patronus* je bil prvotno patricij, ki je imel določene obveznosti do svojih varovancev oziroma klientov (*clientes*). Ti so bili bodisi rimski državljani in osvobodenci ali prebivalci držav zaveznic. Odnos med patronom klientom je temeljil na vzajemnosti in nesimetričnosti ter je vseboval različne načine izmenjav uslug (*beneficium*) in dobrin (*officium*) (prim. Plaut. *Men.* 571 ss. in D. H. 2.9–11). V okviru sodnih postopkov so v začetku klienti potrebovali pomoč patronov, ker niso poznali zakonov in postopkov posameznih primerov, v katere so bili vpleteni, in ker niso imeli družbenega ugleda, s pomočjo katerega bi lahko branili svoje pravice. Odnos patron-klient (slednji je lahko imel tudi več tovrstnih zaščitnikov) je bil trajen in deden (klient se je lahko osvobodil patrona le, če je bil sam izvoljen na višji uradniški položaj; prim. Plut. *Mar.* 5.5), toda v obdobju pozne republike se je izraz *patronus* zaradi uveljavljenega sodnega zastopništva uporabljal tudi za vsakega Rimljana, ki je zagovarjal koga drugega na sodišču. Ta odnos kljub določenim družbenim ali političnim povezavam ni bil niti trajen niti posloven, saj je *lex Cincia de donis et muneribus* (sprejet ok. 204 pr. Kr.) kot poseben zakon prepovedoval vsakršno plačilo zagovornikom (prim. Cic. *De or.* 2.71; Cic. *Ad Att.* 1.20; Liv. 34.4; Tac. *Ann.* 11.5). V obdobju Katona starejšega je patron-zagovornik obvladoval tudi pravno znanje, a do 1. stol. pr. Kr. je nasvete v zvezi s pravnimi posebnostmi prevzel pravni svetovalec, ki ga je priskrbel bodisi patron ali klient. Patron je nadzoroval sodni postopek primera, zasnoval je primerno strategijo in izvedel zlasti njeno predstavitev, kjer je lahko prikazal vse svoje govorniške sposobnosti in izkoristil ugleden položaj, ki ga je imel kot pripadnik višjega družbenega sloja.

18 Za podrobno analizo mest v priročnikih, kjer se pojavljata izraza *accusator* in *defensor* in bi lahko implicirala zagovorništvo, glej Kennedy (1968, 433–434).

je za vsako predstavitev moral izbrati ustrezna jezikovna sredstva, pri čemer je (razen v primeru lastne predstavitve) moral opustiti živahno in prepričljivo opisovanje v prvi osebi, ki je bilo značilno za grško retoriko, še posebej za Lisijeve govore. Zato May (1988, 11) poudarja, da so okoliščine, ki so pripomogle k vplivnosti *etosa* v rimski retoriki, v govorniške strategije vnesle tudi nekatere slabe lastnosti. Na eni strani je zaradi številčnosti tretjeosebniha značaja obstajal problem omejenosti jezikovnih sredstev, na drugi strani pa se je pojavljalo tudi vprašanje o učinkovitosti govornika, katerega *etos* je v družbi že imel negativen predznak (omadeževan ugled, pomanjkanje vpliva *itd.*) oziroma se je moral spopasti z že uveljavljenim in vplivnim govornikom.¹⁹

Svetovalno govorništvo

V iskanju sledi retoričnega *etosa* in *patosa* v rimskem svetovalnem oziroma političnem govorništvu ne smemo spregledati predpostavke, da je na oblikovanje svetovalnega govora še posebej vplivala specifičnost retorične situacije, ki je bila posledica družbene ureditve. Pri tem mislimo zlasti na to, da je govorec nagovarjal vedno zelo specifično skupino poslušalcev (članov skupščine, senatorjev, vojakov, tujih odposlancev), da je bil tudi sam običajno predstavnik privilegirane družbene skupine in je bil praviloma povabljen h govorniškemu nastopu. Zahteve in omejitve, ki so jih posamezne družbene skupine kot strukture političnega življenja nalagale govorniku, in dejstvo, da so bili govorniki deležni bolj ali manj kakovostne govorniške izobrazbe, so govorniku omogočali temeljitejša načrtovanje in uporabo izbranih prepričevalnih sredstev.

V najširšem smislu lahko svetovalno govorništvo pri Rimljanih opredelimo v kontekstu dveh političnih teles, ljudske skupščine (*contio*) in senata (*senatus*).²⁰ Obe sta imeli natančno opredeljeno vlogo v rimski državi, a sta prav tako doživeli veliko sprememb v dolgem in politično raznolikem razvoju. Za naše raziskovanje sredstev

prepričevanja v zgodnji rimski republiki sta v zvezi z govori v skupščini in senatu pomembni zlasti dve značilnosti, po katerih so se tovrstni govori med sabo še posebej razlikovali in ki sta predpostavljali uporabo različnih prepričevalnih strategij. To sta bili *struktura poslušalcev*, ki jih je govornik nagovarjal, in *funkcija govora* v okviru posameznih političnih struktur. Oglejmo si, kako se njuna vloga kaže v okviru skupščinskih in senatorskih govorov.

Contio je v najširšem smislu pomenila zbor, posvet ljudstva, a je v prenesenem pomenu izraz zaznamoval vsak javni govor, ki ni potekal pred senatom (prim. Liv. 24.22; 27.13; Cic. *In Vat.* 1). *Contiones* so zato predstavljale vsebinsko in administrativno zelo raznolike govore: to so bili bodisi nagovori poveljnika svojim četam, zmagovalčev nagovor ob triumfu, kakor tudi govori, ki so bili del volilne kampanje kakega uradnika, ali so se nanašali na sprejemanje predlogov zakonov in sodnih postopke. Večina govorov je potekala na neformalnih zbiorih, ki so jih sklicali konzuli, pretorji ali tribuni z namenom, da bi razpravljali o kaki zadevi ali predlaganem dejanju,²¹ isti uradniki pa so sklicevali tudi formalne zbornice posameznih *comitia*, kjer so razpravljali o zakonih in sklepih, katerih predloge je predhodno odobril senat.²² V obeh primerih zborovanj pa je veljalo pravilo, da je vsak zbor lahko sklical le uradnik in da je kot govorec lahko nastopil le uradnik sam oziroma govorec, ki ga je ta uradnik povabil, naj nagovori ljudstvo (prim. D.H.5.11; Liv. 3.71; 42.34; Cic. *Ad Att.* 4.2). O funkciji skupščinskih govorov Steel (2006, 4):

"The purpose of contiones was information and persuasion. Often one followed immediately on the passing senatorial decrees, at which the presiding magistrate would explain the Senate's decision to a waiting crowd; and meetings were held frequently in the run up to legislative assemblies, in order to persuade the citizen body to support the proposal, culminating usually in one held just before the people voted. It seems, too, that the censors might address the people during the census."

19 May (1988, 11) še ugotavlja, da se je mladi Ciceron v predkonzularnih govorih pri predstavitvi lastnega značaja večkrat soočal s pomanjkanjem *auctoritas*: ta je zanj takrat predstavljala velik govorniški izziv, ker je imela nadvse pomembno vlogo pri prepričljivi predstavitvi dejstev.

20 O vojaških in diplomatskih govorih, ki so bili prav tako sestavni del rimskih političnih dejavnosti pravi Steel (2006, 3): *"... military commanders might expect to address both their troops and foreign powers; diplomatic oratory would also be required of envoys; and military and diplomatic activity were both normal occupations for the small group of elite males who also dominated domestic politics during the Republic."* Na tem mestu dodajmo, da so tudi srečanja z grškimi odposlanci pripomogla k temu, da so Rimljani spoznali uveljavljene prepričevalne strategije helenističnega sveta. O vlogi diplomatskih govorov za razvoj retorike v Rimu glej tudi Kennedy (1972, 32–37).

21 Tako kot Ciceronov drugi in tretji govor proti Katilini in četrta in šesta Filipika.

22 *Contiones* v zvezi s sprejemanjem zakonov in sodnimi postopki so potekale pred posebnimi ljudskimi zborovanji (*comitia*), ki so bila formalna in so temeljila na delitvi rimskega ljudstva na kurije, centurije in tribuse (od toda *comitia curiata*, *centuriata* in *tributa*). Vsak zbor je imel svoje naloge: tako je najstarejši, *comitia curiata*, potrjeval uradnike in pod vodstvom vrhovnega svečenika prisostvoval imenovanju svečnikov, posvojitve in oporok; v okviru *comitia centuriata* so njegovi predstavniki sprejemali zakone, volili višje uradnike (konzule, pretorje, cenzorje), imeli pravico napovedati vojno in mir ter delovali kot prizivno sodišče v primerih smrtnih kazni; *comitia tributa* je bilo zborovanje plebsa iz raznih tribusov, kjer so volili tribune in plebejske edile ter delovali kot sodišče za primere, kjer ni bila predpisana smrtna kazen. Na posameznih *comitia* so glasovali o najrazličnejših predlogih, ki so jih predstavili uradniki, za razliko od *contio* (zbor celotnega ljudstva), kjer ljudstvo ni moglo glasovati. Prim. Gell. 13.14; Cic. *P. Sext.* 50.53; Liv. 39.15.

Različne funkcije, ki so jih imele *contiones*, so predvidevale tudi raznolikost govorov v smislu retoričnih prvin, oziroma možnosti, ki jih je imel govorec, da oblikuje čim prepričljivejši govor. Na tem mestu si lahko pomagamo s Ciceronovimi političnimi govori, ki kažejo na to, kako zelo je govornik moral upoštevati okoliščine, v katerih je nastopil, ter še zlasti strukturo poslušalstva. Steel (2006, 4) v okviru analize govornikove vloge v rimski družbi o strukturi in naravi rimskih *contiones* sklepa, da je bilo precej govorov verjetno rezultat skrbne priprave. Četudi se morda zdi, da so bili zbori sklicani nenadoma, pa je ponavadi izbrani govorec vedel za svoj nastop že mnogo prej celo tedne ali mesece. Kajti v to skupino so sodili zakonodajni govori, še posebej kadar so bili del volilne kampanje kakega uradnika in je bil zakon sprejet takoj, ko je le-ta nastopil uradniško službo.²³

Prepričevalna funkcija *contiones* je prihajala v ospredje povsod tam, kjer je ljudstvo o predstavljeni zadevi nato odločilo z glasovanjem, ali v kriznih situacijah, ko je bilo treba preprečiti morebitne nemire.²⁴ Na strukturo govora, uporabo sredstev prepričevanja in govorniški slog je še posebej vplivala struktura poslušalcev, pred katerimi je govornik nastopil. Ker je šlo za množice preprostih državljanov, ki razen redkih primerov niso bili deležni govorniške izobrazbe, a bi zaradi številčnosti potencialno lahko ogrozili vpliv senatorskih družin, so govorniki v nagovorih ljudstva uporabljali veliko več čustvenih prvin. Zlasti iz obdobja močnejših nasprotij med patriciji in plebejci lahko v govorih tribunov najdemo veliko elementov, povezanih z retoričnim patosom.²⁵ Tudi Ciceron v *De oratore* (2.337.1–4) opredeli vzbujanje čustev kot eno pomembnejših sredstev prepričevanja v svetovalnem govoru, ki je namenjen množici, in pravi, da se mora prepričljiv svetovalni govor vedno prilagajati ljudstvu in njegovemu značaju. V nadaljevanju še nazorneje opredeli elemente retoričnega pato-

sa, ki sodijo v svetovalni govor. Poda namreč eksplicitna navodila, ki jih mora govornik upoštevati, če si želi pridobiti naklonjenost množice: nezadovoljnemu vzklikanju ljudstva, ki ima različen izvor (govorni spodrsrljaj, sovraštvo ljudi, neustrezna tema ali lasten nemir množice), se govornik lahko izogne na štiri načine:

De or. 2.339.8–340.3:

... zdaj graja, če imamo potreben vpliv, zdaj opozorilo v obliki lažje graje, zdaj obljubljeno priznanje, če bodo poslušali, zdaj opravičilo, kar je sicer nezanesljivo, a včasih učinkovito sredstvo. Na nobenem mestu pa ni večje koristi od duhovitih dovtipov, hitrih odzivov in jedrnatih izrekov, če so le izrečeni z dostojnostjo in mikom (prevod Ksenja Geister).

Osvetlimo še razmeroma pomembno okoliščino, ki dopolnjuje razsežnost retoričnega *patosa* v *contiones* in se navezuje na Ciceronovo omembo o navdihu, ki ga govorec najde v veliki množici.²⁶ Kot pravi Ramsey (2007, 124), ne smemo zanemariti okoliščine, da so poleg prizadevanja za pridobitev naklonjenosti množice in morebitne občutljivosti tem, ki so jih obravnavali govorniki v takšnih javnih nastopih, na čustvenost *contiones* včasih vplivale tudi tehnične razmere. Kajti tudi množica poslušalcev je zgolj s svojo številčnostjo lahko povzročila, da je govornik nastopil z večjim čustvenim zanosom kot bi sicer pred manjšo skupino, saj mu je prav množica prisotnih zagotavljala govorniški ugled.

Na drugi strani so senatorski govori potekali pred veliko manjšim številom poslušalcev kot *contiones*.²⁷ Obdobje, ko so v senatu potekale najbolj intenzivne razprave, je bil čas druge punske vojne (218–202 pr. Kr.). To je tudi obdobje, ko so Rimljani prišli v tesnejši stik z grško retoriko in imeli priložnost poslušati večje število grških govornikov. Kennedy (1972, 19) meni, da je bil senat v tem času glavno prizorišče govorniške sposobnosti, ki je bila omejena na eni strani s proceduro,²⁸

23 Avtorica analizira Ciceronove govore, ker so le-ti edini dobro ohranjen primer *contiones*. Kot primera skrbno zasnovanih govorov predstavlja znameniti in prvi Ciceronov politični govor *De imperio Gnaei Pompei*, ki ga je Ciceron govoril ob sprejetju *lex Manilia* 66 pr. Kr., in govor *Oratio post reditum ad populum*, ki ga je Ciceron imel ob vrniti iz izgnanstva 57 pr. Kr. Steel (2006, 10–11) pa med drugim navaja tudi primere, ko je govornik moral spontano nagovoriti ljudstvo. To so bili zlasti nagovori ljudstva po razpravah v senatu, ko njihov razplet ni bil vnaprej znan, še nekoliko bolj improvizirani pa so bili govori, ko je bilo treba pomiriti ljudstvo (prim. sledečo opombo).

24 Lep primer take *contio* je Ciceronov govor za Roskija leta 63 pr. Kr., ko je bil Ciceron konzul. Na gledališki predstavi je množica izžvižgala Lukija Roskija Otona, ker je le-ta kot tribun leta 67 pr. Kr. predlagal zakon (*lex Roscia*), s katerim so vitezi ponovno pridobili posebne sedeže v gledališču. Ciceron je prekinil predstavo, sklical *ad hoc* sestanek v svetišču Belone in govoril tako silovito, da so se ljudje vrnili v gledališče in ploskali Roskiju. Prim. Plut. *Cic.* 13.

25 Kennedy (1972, 20) takole opredeli vlogo retoričnega *patosa* v *contiones*: "The moments of crisis in the Roman assemblies were often legal clashes ..., but during the late second and early first century when some tribunes turned into demagogues there was a good deal of impassioned oratory in the assembly. Even at this time power remained in the hands of a comparatively small number of men, but they had to fight each other for the votes of the mob."

26 *Cic. De or.* 2.338–339: Zgodi pa se, ker se zdi največji govornikov oder ljudska skupščina, da nas narava sama podžiga k bolj izbranemu govorniškemu slogu. Množica ima namreč takšno moč; kakor piščalkar ne more igrati brez piščalke, tako govornik ne more biti zgovoren, če ga ne posluša množica (prevod Ksenja Geister).

27 Ramsey (2007, 124) navaja ocene sodobnih preučevalcev, ki predvidevajo, da je bilo število poslušalcev na posameznih zborih od 15000 do 20000 (t. j. na Forumu ali v Flaminijevem cirkusu), medtem ko je govorec v senatu govoril od 200 do nekaj čez 400 senatorjem.

28 V najširšem smislu je postopek v senatu potekal tako, da je konzul (pretor, tribun), ki je sklical senatorje, predstavil zadevo, o kateri je

na drugi strani pa so bili člani senata pripadniki tradicionalne aristokracije, ki so za sabo imeli govorniško urjenje in jim grška retorika ni bila neznana. Toda pri vsem tem gre upoštevati tudi dejstvo, da so bile v senatorskih govorih možnosti za izrabo prepričevalnih strategij razmeroma omejene, saj so na odločitve oligarhično urejenega telesa precej vplivale družinske zveze, osebna prijateljstva in odločitve, ki so jih predhodno že sprejele manjše skupine senatorjev (Kennedy, 1972, 20).

Senatorji kot posebna vrsta poslušalcev so zato za govorca predstavljali nadvse pomembno okoliščino, ki je moral prilagoditi svoj govor, če je z njim želel uspeti.²⁹ Zdi se, da je v tovrstnih govorih zraven logičnih argumentov, ki so govorčev predlog za senatorje naredili bolj ali manj sprejemljiv, kot prepričevalno sredstvo osrednjo vlogo igral zlasti retorični *etos*. O tem lahko sklepamo tudi iz odlomka *De oratore*, v katerem Ciceron opredeli razliko med senatorskimi govori in tistimi, s katerimi govornik nastopi pred ljudstvom:

De or. 2.333.7–334.2:

*Te stvari je treba z manjšim bliščem obravnavati v senatu; to je namreč modro posvetovalno telo in mnogim drugim je treba pustiti priložnost, da pridejo do besede, izogibati pa se moramo suma, da razkazujemo svoj talent: ljudska skupščina pa dopušča vso moč govora ter zahteva tehtnost in pestrost.*³⁰ (prevod Ksenja Geister)

V senatu so okoliščine (to je funkcija senatorskega govora in struktura poslušalcev) od govorca zahtevale, da se posebej izkaže kot pameten, vrl ter prijazen človek in da je tudi iz njegovega govora (in ne le položaja) mogoče sklepati, da je Rimljan, ki poseduje tradicionalne

rimске vrline, kot so *auctoritas* ('vpliv'), *dignitas* ('ugled') in nekoliko manj *existimatio* ('občudovanje'). V idealnem senatorskem govoru je kot pomemben element, ki podpira logične argumente, v ospredje stopil torej govorčev moralni značaj. Povsem drugače je veljalo za govore v skupščini, kjer se je govorec lahko prikazal v luči poudarjene *existimatio* in si privoščil tudi uporabo raznolikih sredstev – med njimi tudi tistih, s katerimi je mogoče vzbujati intenzivnejša čustva poslušalcev. A že dejstvo, da je senator, ko je enkrat prišel do besede, lahko govoril o čemer koli in poljubno dolgo, daje slutiti, da se je praksa senatorskih govorov verjetno precej razlikovala od Ciceronovega priporočila, ki smo ga navedli zgoraj: govorniki so uporabljali verjetno tista sredstva prepričevanja, za katera so menili, da bodo v določenih okoliščinah učinkovita.

Na tem mestu omenimo zelo zanimivo primerjavo med *contiones* in govori v senatu, ki jo z analizo Ciceronovih zasebnih pisem (prijatelju Atiku in bratu Kvintu) ter njegovih političnih govorov podaja Ramsey (2007). Avtor je izbral tista Ciceronova pisma, ki razkrivajo dogodke v senatu in govorijo tudi o tamkajšnji govorniški praksi,³¹ ter objavljene komplementarne govore, ki jih je Ciceron govoril izmenično pred ljudstvom in v senatu.³² Glavna značilnost govorov je, da obravnavajo vsebinsko isto tematiko, a imajo precej drugačno strukturo in kažejo na rabo povsem drugih prepričevalnih strategij. Med posameznimi govori tako lahko odkrijemo velike razlike na tematski, oblikovni in vsebinski ravni:

SENATORSKI GOVORI	GOVORI V SKUPŠČINI
bistveno daljši (tudi do trikrat)	po dolžini krajši
prepletena obravnava tem (vsebinsko in strukturno)	zaporedna obravnava tem
predstavitev stališč, oseb, dejanj v konzervativnejši luči	predstavitev stališč, oseb, dejanj v politično liberalnejši luči
pogostejša raba grških in neobičajnih besed, deminutivov; porogljiv in sarkastičen ton	jezikovno čistejši, a ne preprostejši govori, izogibanje grškim tujkam, manj pogosta raba deminutivov in ironičnih elementov
posrednejša in retorično bolj vsestranska raba retoričnega <i>etosa</i> in <i>patosa</i>	intenzivna in neposredna raba elementov retoričnega <i>etosa</i> in <i>patosa</i>

želel nasvet (senat je uradno predstavljal posvetovalni organ). Nato je po vrstnem redu (začenši z najstarejšimi) poklical posamezne senatorje in vprašal za njihovo mnenje (*sententiam rogare*). Ko je senator prišel na vrsto, je lahko govoril o čemer koli in poljubno dolgo. Prim. D. H. 7.47; Ciceronovi govori in pisma; Gell. 3.18; 4.7; 4.10.

29 Nenazadnje moramo tudi predpostaviti, da je bil v senatu velik del poslušalcev-senatorjev starejših od govornika. Prim. Cic. Sen. 20.7–10, kjer je ohranjen fragment iz Najvišjeve drame *Ludus*, ki omenja prihod novih in neumnih mladih govornikov.

30 S Ciceronom se strinja tudi Kvintilijan, ki v zvezi z govori v skupščini še poudari element čustvenosti (8.3.14.1–4): *Kajti v svetovalnem govoru zahteva senat nekoliko bolj privzdignjen, ljudska skupščina bolj razvnet, na sodiščih pa javni primeri in primeri s smrtno kaznijo bolj natančen govorniški slog* (prevod Janja Žmavc).

31 Prim. Ramsey (2007, 126): "Cicero states his honest and personal opinions concerning what took place in the senate on various occasions, and from the letters we gain a vivid picture of how oratory was practiced in the senate. They reveal that each senator was expected to be able to express his views on a wide range of issues, without the advantage of careful, advance preparation, and how each speaker typically tailored his remarks to support or refute those who preceded him."

32 To so govori: 3. in 5. Filipika (in senatu), 2. in 4. Filipika (ad populum); *Oratio post reditum in senatu*, *Oratio post reditum ad populum*; *De lege agraria 1* (in senatu), *De lege agraria 2* (ad populum).

Četudi veljajo Ciceronovi govori za edini ohranjen primer senatorskega govorništva,³³ kažejo najverjetneje precej drugačno podobo o tovrstnem govoru, kot je bila običajna praksa. Tipični senatorski govori so bili verjetno kratki, ne pretirano okrašeni in so v retoričnem smislu imeli kratkotrajno vrednost. Prav tako Ciceron kot govornik ni najboljši primer za to, da bi si lahko ustvarili realno podobo o senatorskih govorih v rimski republiki, saj gre za izjemno in dominantno govorniško osebnost, ki jo lahko primerjamo z Demostenom. Ramsey (2007, 134) poudarja tudi, da moramo pri Ciceronovih govorih v senatu upoštevati dejstvo, da je bil Ciceron v senatu *homo novus*, ki ga senatorska elita nikoli ni povsem sprejela, in zato ni mogel govoriti z zagotovili političnih zvez in avtoriteto potomca stare ugledne družine. Morda najpomembnejša okoliščina v zvezi s Ciceronovimi komplementarnimi govori pa je dejstvo, da gre za objavljene govore, ki so zaradi različnih dejavnikov (širši krog bralcev, retorični zgledi, politična propaganda) doživeli kar nekaj uredniških potez in se primerno temu razlikujejo od v resnici izrečenih govorov. Toda prav raba drugačnega pristopa in njegova objava govorov, ki si mestoma celo nasprotujejo, podpira našo domnevo, da je že pred Ciceronom morala obstajati govorniška tradicija, po kateri so govorniki drugače prepričevali senatorje kot plebs, in da so razmeram in pričakovanjem primerno uporabljali tudi sredstva prepričevanja.³⁴

Hvalno govorništvo

Glede na to, da smo se v raziskovanju sredstev prepričevanja omejili na zgodnjo rimsko republiko, bomo v kontekstu hvalnega govorništva izpustili nekatere oblike, ki so jih Rimljani razvili nekoliko kasneje, ko so že prevzeli sistem grške retorike in ko se je vloga govorništva v družbi spremenila. V mislih imamo tako imenovane panegirike oziroma hvalni govor, ki temelji na grški retorični tradiciji in se je kot edina dovoljena

oblika javnega nastopa razvil zlasti v obdobju cesarstva.³⁵ Retorična tradicija kot njegovo nasprotje opredeljuje grajo, ki ga v najbolj ekstremni obliki predstavlja invektiva (prim. *Rh. Al.* 1421b7–12; 1425b36–1427b9; *Arist. Rh.* 1.9 1366a23–1368a37.; *Cic. Inv.* 2.177–178; *Auct. Her.* 1.2, 3.10–15). Slednja je bila prisotna že v zgodnji rimski republiki, a ne kot samostojna oblika, temveč gre praviloma za drugotno funkcijo govora, ki je v formalnem smislu sodne oziroma svetovalne narave. Da sta bili hvala in graja tudi kasneje v rimski retoriki kot samostojni kategoriji del sodnega in svetovalnega govorništva, dokazuje odlomek iz *Retorike za Herenija* (3.15.23–28), kjer pisec eksplicitno poudarja, da so precejšnji odlomki v sodnih in svetovalnih govorih namenjeni hvali in graji in da se ta zvrst govorništva manj pogosto samostojno uporablja.

Za mojstra vpletanja elementov sramotilnega govora v praksi je veljal zlasti Ciceron in nekaj njegovih najbolj znanih govorov velja za posebej čustvene invective: to so govori proti Veresu (*In Verrem*), Katilini (*Catilinaria*), Vatiniju (*In Vatinius*), Pizonu (*In Pisonem*), O agrarnem zakonu (*De lege agraria* 2) in govori proti Antoniju (*Philippicae*). A Rimljani so že dolgo pred Ciceronom gojili sramotilno govorništvo in trpek humor v javnih nastopih, o čemer priča slovita Horacijeva opazka o italjski zajedljivosti (*Sat.* 1.7.32), ki ločuje med rimsko govorniško prakso in grškimi predhodniki. V retoriki zgodnje rimske republike so lep primer takšne rabe invective ohranjeni fragmenti govorov Katona starejšega, še zlasti dva govora proti Kvintu Minukiju Termu (Malcovati, 1953, 26–29; VI.58 in VII.59–63), ki sta po obliki svetovalna govora, vsebinsko pa sta zelo blizu invective.³⁶

Za tradicionalno rimsko obliko hvalnega govora velja pogrebni govor (*laudatio funebris*), ki ima veliko daljšo zgodovino kot teoretski koncepti o govorniških zvrsteh, ki jih obravnavajo prvi latinski retorični priročniki.³⁷ Omembo najstarejše *laudatio* najdemo pri Dio-

33 Od senatorskih govorov je ohranjenih razmeroma veliko število fragmentov in naslovov drugih govornikov (prim. Malcovati, 1953, 12–94), kjer od 79 ohranjenih fragmentov Katonovih govorov lahko 10 govorov z gotovostjo opredelimo kot senatorske in 15 drugih ali kot senatorske ali kot *contiones*, Plinijev *Panegirik na cesarja Trajana* iz leta 100 po Kr. in panegiriki iz kasnejšega obdobja cesarstva.

34 Prim. Ramsey (2007, 132): "No attempt is made to reconcile the two different treatments in the published speeches. Contradictory views are presented to the reading audience without any apology, since it was a well-established principle that speeches addressed to different audiences call for different styles and content."

35 Za prvi primer takega hvalnega govora, ki je posvečen eni sami osebi, velja Ciceronov govor *Za Markela* (*Pro Marcello*), ki ga je Ciceron govoril v senatu leta 46 pr. Kr., ko je Cezar dovolil vrnitev iz izgnanstva Gaju Markelu, ki se je v Farzalu boril na nasprotni strani. Govor samega Markela zelo malo omenja in je v resnici posvečen Cezarju – Ciceron namreč hvali Cezarjevo usmiljenje in njegove dosežke, kakor omenja tudi njegova prihodnja dejanja, za katera upa, da jih bo lahko hvalil.

36 *Quintus Minucius Thermus* je bil rimski državnik in vojaški poveljnik, pristaš Scipionov in vojaški tribun v vojni proti Hanibalu 202, ljudski tribun 201, pretor 196, konzul 193; umrl je v bitki s Tračani leta 188 pr. Kr. Leta 190 pr. Kr. je senat zaprosil, naj mu dovoli slaviti triumf po uspešni zmagi nad Ligurci, a mu je zaradi Katonovega uspešnega posredovanja senat prošnjo odrekel.

37 Nobena *laudatio* se ni ohranila v svoji izvorni obliki. Ohranjen je dolg nagrobni napis, ki ima obliko *laudatio*, a zagotovo ni bil govorjen. Gre za slovito *laudatio Turiae* s konca 1. stol. pr. Kr., ki jo je svoji ženi posvetil mož iz aristokratske družine, Lukrecij Vespilon. Za obdobje republike je ohranjenih razmeroma veliko pričevanj o nagrobnih govorih, kar kaže na razširjenost običaja. Tako vemo, da so *laudationes* govorili Kvint Kajkilij Metel na čast svojemu očetu Lukiju 221 pr. Kr. (Plin. *NH* 7.139), Kvint Maksim Obotavljalec na čast svojemu sinu med 207 in 203 pr. Kr. (Cic. *Sen.* 12; Plut. *Fab. Max.* 1.7), Lukij Kajlij Antipater na čast sinu

niziju Halikarnaškem (5.17.2–3), kjer avtor pravi, da je konzul Publij Valerij imel pogrebni govor za Bruta, in pri tem poudari, da gre za izvorno rimski običaj.³⁸ Sam obred je zelo nazorno opisal grški zgodovinar Polibij (6.53–54), ki se je verjetno kakega od prevodov tudi osebno udeležil, predvsem pa je menil, da so *laudationes funebres* občudovanja vredne institucije, ki imajo vzgojno izobraževalno vrednost.

V okviru pogrebnega obreda je *laudatio* predstavljala govorniško predstavitev najrazličnejših vrlin in dejanj (*virtutes in res gestae*), ki jih je govorec nizal drugo za drugo: začel je s podatki iz pokojnikovega življenja, se nato usmeril k hvali njegovih odlik in dejanj ter v drugem delu na podoben način predstavil še pokojnikove prednike.³⁹ Javni prikaz hvalevrednih lastnosti in dosežkov, ki so temeljile na splošno sprejetih družbenih in moralnih vrednotah, je osebo (in njeno družino) še trdneje umestil v družbeno skupino, ki je uživala velik ugled in vpliv. A Polibij ni nakazal le etične vloge tovrstnega prikaza vrlin v okviru *laudatio funebris*, temveč je poudaril tudi vpliv, ki ga je lahko imela *laudatio* na čustva poslušalcev:

6.53.2–4:

Ko se zbere vse ljudstvo okrog njega, stopi na oder odrasel sin umrlega, če ga je imel in če je takrat v Rimu. Ako ga ni, pa kateri drug član družine, in govori o umrlem, našteva njegove vrline in vsa dejanja, ki jih je izvršil v svojem življenju. Ko spomni govornik množico na posamezna dejanja in jih živo prikaže, prevzame vse in ne samo tiste, ki so se jih udeležili, sočustvovanje v tolikšni meri, da postane njegova smrt ne le izguba prizadete množine, temveč vsega ljudstva (prevod Janez Fašalek, podčrtala Janja Žmavc).

Rees (2007, 138) poudarja, da je bila funkcija latinskega pogrebnega govora etična, kar jo je ločevalo ne le od tovrstnih grških govorov, temveč tudi od hvalnega govora sploh:

"The Roman laudatio funebris may have had close similarities to the rhetoric of classical Greek panegyrics but they remained quite different in function, and therefore, ethic. The function of the panegyric funeral

speech was ritualistic, ornamental, and commemorative; the speech of pure panegyric to the living is presented in surviving Latin sources as essentially alien to Roman practice."

Sami govori so bili pogosto le komaj kaj več kot sezname dobrih lastnosti, dejanj in dosežkov pokojnika in njegovih prednikov.⁴⁰ Bili so razmeroma konzervativni in so v veliki večini služili kot neke vrste družinski arhivi.⁴¹ Tudi poznejši retorični priročniki jih niso obravnavali, ker niso povsem ustrezali grškemu konceptu hvalnega govora. Tako so v resnici malo prispevali k pospeševanju zanimanja za govorništvo v tehničnem smislu. V kolikšni meri so potemtakem *laudationes funebres* pomembne za oblikovanje sredstev prepričevanja v rimski retoriki?

Del odgovora na to vprašanje lahko najdemo že v zgoraj navedenem Polibijevem odlomku (6.53.2–4), kjer je nakazana vloga, ki bi jo *laudationes* lahko imele pri oblikovanju protokoncepta rimskega retoričnega *etosa*, še jasneje pa avtor to prikaže v sledečem odlomku:

6.54.1–4:

Ko konča govornik svoj hvalni govor o umrlem, preide na druge, ki jih imajo navzoči pred očmi, začne z najstarejšim in našteva srečna dejanja in uspehe vsakega posameznega. Ko torej obnavljajo vedno znova spomin na hrabrost plemenitih mož, postane slava tistih, ki so izvršili častno dejanje, večna, imena mož pa, ki so imeli zasluge za državo, spozna množica in prihodnji rodovi. Najvažnejše pa je, da taki pogrebi vzpodbujajo mladino, da prenese v službi za domovino vse, samo da doseže slavo, ki so je deležni hrabri možje (prevod Janez Fašalek).

Pomen predstavljanja značaja, ki naj poslušalce prepriča o veličastnosti in uglednosti neke osebe ali še raje družine, je torej mogoče zaslediti že zelo zgodaj in tudi v besedilih, ki na prvi pogled niso razkrivala množice retoričnih prijemov. Sredstva prepričevanja v tovrstnih govorih niso slogovne narave ali celo argumenti z običajno strukturo. Kvečjemu bi lahko rekli, da v vlogi svojevrstnega argumenta nastopa seznam vrlin, ki podpira sklep o pokojnikovi odličnosti značaja in o nje-

Markelu 208 pr. Kr. (Liv. 27.27.12), Kvint Lutatij Katul prvi govor na čast ženski, materi Popiliji 103/102 pr. Kr. (Cic. *De or.* 2.44), Cezar na čast svoji teti Juliji (Plut. *Caes.* 5.1) in ženi Korneliji 68 pr. Kr. (Suet. *Iul.* 6.1; Plut. *Caes.* 5.4), Tit Pomponij Atik na čast materi Kajkiliji 42 pr. Kr. (Nep. *Att.* 17.1).

38 D.H. 5.17.3–4: *Ali je bil Valerij prvi, ki je ta običaj predstavil Rimljanom, ali ga je že uveljavljenega prevzel od kraljev, ne morem zagotovo trditi; vem pa iz poznavanja splošne zgodovine, kakor so jo ohranili starodavni pesniki in nadvse učeni zgodovinopisci, da je bila stara iznajdba Rimljanov ob pogrebu slavnih mož v govoru hvaliti njihove vrline in da Grki tega niso uvedli prvi* (prevod Janja Žmavc). Prim. tudi Cic. *Brut.* 61 in Sen. *Suas.* 6.21, kjer prav tako beremo, da je *laudatio funebris* značilno rimska sestavina pogrebnega obreda.

398 Celotna pogrebna svečanost je potekala tako, da so pokojnika prinesli na govorniški oder glavnega trga, kjer je nato s hvalnico nastopil sorodnik umrlega ali uradnik, ki ga je določila država. V pogrebnem sprevodu so sodelovali tudi sorodniki, ki so nosili voščene maske, na katerih so bili upodobljeni pokojnikovi predniki, in so bili oblečeni v slavnostna oblačila, ki so ustrezala položaju prednikov. Peljali so se na vozovih, pred njimi pa so nosili tudi državna častna znamenja, ki so pričala o pomembnosti pokojnikovih prednikov.

40 Izjemoma so imeli tovrstni govori tudi literarno vrednost, kot, denimo, Cezarjev govor za pokojno teto (Plut. *Caes.* 5; Suet. *Iul.* 6).

41 Toda že antični pisci so *laudationes* očitali, da so polne lažnih podatkov, s pomočjo katerih je družina dobila veličastnejšo podobo (Cic. *Brut.* 62, Liv. 8.40.4).

govem vplivu v družbi. Kot tak je imel značaj pokojnika v *laudatio* torej dvojno vlogo. Na eni strani je bila njegova vloga intimne narave, saj je dopolnjeval zbirko *imagines* oziroma prednikov pokojnikove družine, ki je na ta način ohranjala stik z vsemi svojimi člani. Na drugi strani pa bi lahko značaj pokojnika v *laudatio funebris* označili tudi kot "kolektivni etos" v najširšem smislu, saj je predstavitev hvalevrednih lastnosti in dejanj dopolnjevala nacionalno zakladnico tradicionalnih vrednot, ki so jih Rimljani imenovali *mores maiorum* in so predstavljale pomembno izhodišče za uveljavljanje govornikovega etosa v rimski retoriki. Razsežnosti vloge prednikov v življenju Rimljanov slikovito predstavi May (1988, 6):

"... it is easy to understand how the number of waxen images that decorated the atrium of a Roman's house and determined his degree of nobility could also measure, to some extent, the value of his character and the moral worth of his family. The greater the number of images, the more likely was he, in Roman eyes, to perpetuate the character traits of those whom the images commemorated."

Mores maiorum so v socialnem in političnem okolju rimske družbe imele sploh poseben pomen, kajti Rimljani so značaj imeli za nespremenljivo in celo podegovano človekovo značilnost (May, 1988, 6), ki je predstavljala tudi eno od ključnih sestavin retoričnega etosa. In prav zato pri Rimljanih ni veljajo za prav nič ne navadno, če se je, denimo, Katon starejši v govoru *De sumptu suo* (*O svojih izdatkih*), ko je bil obtožen razsipništva, branil ne le s prikazom lastnih varčnih dejanj, temveč tudi z navajanjem dejanj svojih prednikov.⁴² Kajti dejstvo, da so govorniki predniki predstavljeni kot argument v prid njegovi zmernosti, daje slutiti, da so *mores maiorum* v resnici pomembno vplivale na to, kako so poslušalci v Rimu videli govorca.

SKLEP

Laudatio funebris kot ena najstarejših oblik rimskega govorništva nam tako ponuja enega pomembnih odgovorov na vprašanje, kako daleč segajo izvirno rimski elementi, ki so sestavni del koncepta o sredstvih prepričevanja, in v čem se rimski retorični etos razlikuje od grškega. Toda na širši ravni nas raziskovanje retoričnih sredstev prepričevanja v okviru govorniških zvrsti in njihove vloge v družbenem in kulturnem življenju pripelje do spoznanj, ki so pomembna za razumevanje razvoja antičnega retoričnega sistema v celoti. Kajti šele v okviru rimskih družbenih struktur lahko nazorno opredelimo razliko med tako imenovano predobstoječo in

ustvarjeno govornično podobo, prav tako je v rimskem javnem diskurzu jasnejša podoba o vlogi čustev pri predstavitvi značaja. V prispevku smo raziskali značilnosti sodnega, svetovalnega in hvalnega govorništva v obdobju zgodnje rimske republike in ugotovili, da so na oblikovanje klasičnega koncepta o retoričnem etosu in patosu (kot ga poznamo iz Ciceronovih govorov in poznih govorniških razprav) vplivali dejavniki, ki so tesno povezani z razvojem družbenih struktur zgodnje rimske republike. Prvič, razvoj sodnih postopkov in številne proceduralne spremembe v zgodnji rimski republici so pripeljale do oblikovanja tipično rimskih prepričevalnih strategij, ki so temeljile na poudarjeni vlogi govorca in njegovi predobstoječi podobi. A predstavitev značajskih lastnosti v govoru kot izraz te vloge zaradi govorniškega sistema ni bila nujno vezana zgolj na govornično podobo, ampak je le-temu omogočala strateško izbiranje med tisto množico podob, ki so ustrezale govorniškim okoliščinam. Prav širitev koncepta značajske podobe in njegova dokazovalna funkcija predstavljata ključni inovaciji v rimski retoriki in v grškem govorništvu nimata vzporednice. Drugič, *contio* in *senatus* kot specifični politični telesi sta zlasti zaradi razlik v strukturi poslušalcev predpostavljali drugačne oblike nagovora. Skupščinski in senatorski govori v rekonstruirani obliki tako kažejo na neke vrste diferenciacijo znotraj retoričnega etosa in patosa. Govori plebejskim množicam so od govorca zahtevali prikaz značajske podobe, ki je utrjevala njegov družbeni položaj, ali uporabo sredstev, ki so govorniku omogočala doseči želeno s pomočjo ustvarjanja intenzivnejšega čustvovanja. Drugačno podobo ponujajo senatorski govori, ki so zaradi posebnosti v postopkih in bolj homogenega, govorniško razmeroma dobro izobraženega ter številčno manjšega občinstva od govorca zahtevali nekoliko večjo zadržanost v rabi omenjenih strategij. To nam razkrijejo tudi Ciceronovi komplementarni govori, ki kljub problematičnosti obravnave odražajo razlike v rabi "neracionalnih" sredstev prepričevanja. Tretjič, omenili smo že nagrobni govor kot eno najstarejših oblik javnega govorništva v Rimu. Pomemben je bil zlasti za oblikovanje retoričnih strategij, ki so temeljile na tako imenovani čustveni predstavitvi značajeve in tesni povezanosti posameznikovih lastnosti s tradicionalnimi kulturnimi vzorci. Rimsko govorništvo tako že v najzgodnejših obdobjih razodeva pomembno značilnost, to je skoraj neločljiva povezanost predstavitve značajskih lastnosti in čustvenih elementov.

Kljub fragmentarnosti virov za obdobje zgodnje rimske republike njihova analiza pokaže, da *retorični etos* in *patos* (če ju poimenujemo s sodobnimi izrazi) v

42 Prim. odlomek iz omenjenega govora (Malcovati, 1953, 70): *...prebrana so bila dobra dela mojih prednikov, nato so bile našete usluge, ki sem jih storil za državo* (prevod Janja Žmavc). May (1988, 6) takole interpretira navedeni odlomek: *"The charges made against him must be false, Cato implies, because they are inconsistent with the criterion of both his individual ethos and the collective character of his gens."*

tem času kažeta posamezne značilnosti, ki jih v grški retoriki ne najdemo. Posebnosti izhajajo iz razlik v pojmovanju govorčeve vloge v različnih segmentih rimske

družbe in prav to lahko opredelimo kot izviren rimski doprinos k antični retorični mreži, ki šele tako pojmovana tvori sistem klasične retorike.

BRANCHES OF ORATORY AND RHETORICAL MEANS OF PERSUASION IN EARLY ROMAN RHETORIC: META-RHETORIC IN PROGRESS

Janja ŽMAVC

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: janja.zmavc@fhs.upr.si

SUMMARY

Roman rhetoric represents a conflation of Greek agonistic/contentious rhetoric and elements of the traditional rhetoric of consensus, a circumstance observable through research into rhetorical means of persuasion. If Romans in the framework of Hellenistic rhetorical schools had fully accepted the system of Greek rhetoric, it can be further assumed that their rhetoric of consensus represents traditional Roman and a pre-conceptualized form of the art of public persuasion. Its typical role was the maintenance and transfer of traditional political, social and religious values, which is why one cannot find many agonistic elements and argumentative procedures; in contrast to other traditional rhetorical schemes, however, Roman traditional rhetoric does not avoid emotionality.

Due to the lack of primary sources from the period of pre-conceptualized Roman rhetoric (there are only fragments of the oldest orators preserved as a basic source, while the origins of rhetorical treatises are known only by their titles or later testimonies), a social point of view represents itself as a useful research perspective. In other words, it can be defined as the research of those rhetorical practices that, based on the various sources, lead to an assumption about the existence of conventional ways or patterns of public performance that consequently contributed to the development of original Roman rhetorical models.

When in regard to the period of the early Roman republic one tries to identify rhetorical elements and assess their role in public discourse, through the particularity of the supposed Roman model of means of persuasion one can also discover some typical characteristics of Roman oratory that are not fully present in Greek rhetoric, if at all. This especially holds for the concept of rhetorical ethos that on the conceptual level proves to be a much wider notion than in Greek rhetoric and was distinctly influenced by the development of judicial procedures and practices in the early Roman republic.

Key words: Roman rhetoric, rhetorical theory, rhetorical practice, means of persuasion, *ethos*, *pathos*, rhetoric of consensus, branches of oratory

VIRI IN LITERATURA

Aristotle (1991): *On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse.* A Newly translated with Introduction, Notes, and Appendices by George A. Kennedy. New York – Oxford, Oxford University Press.

Ciceron, M. T. (2002): *O govorniku. Trije pogovori o govorniku, posvečeni bratu Kvintu.* Ljubljana, Družina.

Dominik, W., Hall, J. (2007): *A Companion to Roman Rhetoric.* Malden MA – Oxford, Blackwell Publishing Ltd.

Enos, R. L. (1995): *Roman Rhetoric: Revolution and the Greek Influence.* Prospect Heights IL, Waveland Press.

Enos, R. L., Rossi Schnakenberg, C. (1994): *Cicero Latinizes Hellenic Ethos.* V: Baumlin, J. S. (ed.): *Ethos. New Essays in Rhetorical and Critical Theory.* Dallas, Southern Methodist University Press, 191–210.

Gill, C. (1984): *The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism.* *Classical Quarterly*, 34, 1984, 1/2. Cambridge, 149–166.

Hughes, J. J. (1994): *"Dramatic" Ethos in Cicero's Later Rhetorical Works.* V: Baumlin, J. S. (ed.): *Ethos. New*

Essays in Rhetorical and Critical Theory. Dallas, Southern Methodist University Press, 211–227.

Fortenbaugh, W. W. (1988): Benevolentiam conciliare and animos permovere: Some remarks on Cicero's *De oratore* 2.178–216. *Rhetorica*, 6, 1988, 3/4. Berkeley CA, 259–275.

Fortenbaugh, W. W. (1994): Quintilian 6.2.8–9: Ethos and Pathos and the Ancient Tradition. V: Fortenbaugh, W. W., Mirhady, D. C. (eds.): *Peripatetic Rhetoric After Aristotle*. Rutgers University Studies in Classical Humanities, VI. New Brunswick – London, Transaction Publishers, 183–191.

Katula, R. A. (2003): Quintilian on the Art of Emotional Appeal. *Rhetoric Review*, 22, 2003, 1/4. Tucson AZ, 5–15.

Kennedy, G. A. (1968): The Rhetoric of Advocacy in Greece and Rome. *AJPh*, 89, 1968. Baltimore, 419–436.

Kennedy, G. A. (1972): The Art of Rhetoric in the Roman World 300 B.C. – A. D. 300. New Jersey – Princeton, Princeton University Press.

Kennedy, G. A. (1998): Comparative Rhetoric. An Historical and Cross-Cultural Introduction. Oxford – New York, Oxford University Press.

Kroll, W. (1937): Rhetorik. *PWRE*, Supplementbd. 7, 1937. Stuttgart, 1039–1138.

Leeman, A. D. (1963): *Orationis ratio: The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators Historians and Philosophers*. Vol. I. in II. Amsterdam, Hakkert.

Malcovati, H. (1953): *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*. Tertiis curis edidit Henrica Malcovati. I – Textus. Torino, G. B. Paravia & Co.

Martin, J. (1974): Antike Rhetorik, Technik und Methode. *Handbuch der Altertumswissenschaft*, 2. Abt., 3. Teil. München, C. H. Beck

May, J. M. (1988): *Trials of Character. The Eloquence of Ciceronian Ethos*. Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press.

Norden, E. (1923): *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, 1. Leipzig – Berlin, Teubner.

PHI (1993): Packard Humanities Institute demonstration databases. Los Altos, Packard Humanities Institute.

Polibios (1964): Obča zgodovina. Ljubljana, DZS.

Ramsey, J. T. (2007): *Roman Senatorial Oratory*. V: Dominik, W., Hall, J. (eds.): *A Companion to Roman Rhetoric*. Malden MA – Oxford, Blackwell Publishing Ltd, 122–135.

Rees, R. (2007): *Panegyric*. V: Dominik, W., Hall, J. (eds.): *A Companion to Roman Rhetoric*. Malden MA – Oxford, Blackwell Publishing Ltd, 136–148.

Sattler, W. M. (1947): *Conceptions of Ethos in Ancient Rhetoric*. Speech Monographs, 14. Falls Church, VA, 55–65.

Schütrumpf, E. (1994): Non-Logical Means of Persuasion in Aristotle's *Rhetoric* and in Cicero's *De oratore*. V: Fortenbaugh, W. W., Mirhady, D. C. (eds.): *Peripatetic Rhetoric After Aristotle*. Rutgers University Studies in Classical Humanities, 6. New Brunswick – London, Transaction Publishers, 95–110.

Sloane, T. O. (2001): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford – New York, Oxford University Press.

Solmsen, F. (1938): Aristotle and Cicero on the Orator's Playing Upon the Feelings. *Classical Philology*, 33, 1938. Chicago, 390–404.

Steel, C. (2006): *Roman Oratory. Greece and Rome*. New Surveys in the Classics, 36. Cambridge, Cambridge University Press.

Tindale, C. W. (2000): *Acts of Arguing. A Rhetorical Model of Argument*. Albany – New York, University of New York Press.

Žmavc, J. (2007): Etos in patos v antični retorični teoriji in praksi ter njuno razmerje do zgodnje rimske komedije. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Žmavc, J. (2008): Retorika – orodje medkulturne komunikacije starih Grkov in Rimljanov. *Šolsko polje*, 19, 2008, 3/4. Ljubljana, 5–23.

Wisse, J. (1989): *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*. Amsterdam, Hakkert.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-08-28

UDK 904:711.7(497.4-14)

'ITER PRIVATVM' PRI ČRNEM KALU: OD ČRNEGA PILA DO PREDLOKE? (AD C.I.L. V, 509)

Matej ŽUPANČIČ

Pokrajinski muzej Koper, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

Komisija za topografijo pri Narodni in študijski knjižnici Trst, IT-34138 Trieste, Ul. Petronio 4

e-mail: matej.zupancic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Avtor obravnava rimski napisni kamen (C.I.L. V, 509) iz okolice Črnega Kala v istrski Sloveniji. Na osnovi neizdanega besedila P. Kandlerja in topografske zabeležke umešča najdišče na območje, zahodno od župnijske cerkve sv. Janeza Krstnika v Predloki. Najdišče se dotika dveh prometnic: ena je rimska pot, ki prihaja iz Osapske doline in ob najdiščih Križišče in Komenščak pod Črnim Kalom pelje v dolino Rižane, druga pa je odcep, ki ga naj bi označeval napis na kamnu 'Iter privatum'. Avtor povezuje ta odcep z rimskim naselbinskim kompleksom ob župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika v Predloki ("Lonche"). Ob dejstvu, da so še nedavno ovce s kraške planote ob prehodu na zimsko pašo ob morju počivale prav ob župnijski cerkvi v Predloki, se sprašuje, kako je bil prehod ovac urejen v rimskem času, saj napis kot juridični izraz za služnosti ne dovoljuje prehoda za živali, pač pa le *ius eundi*.

Ključne besede: lociranje, Istra, Črni Kal, Predloka, *ius eundi*, Kandler, rimske ceste, pašništvo

'ITER PRIVATVM' A ČRNI KAL: DA ČRNI PIL A PREDLOKA? (AD C.I.L. V, 509)

SINTESI

L'autore esamina l'iscrizione romana su una pietra (C.I.L. V, 509) dalle parti di Črni Kal nell'Istria slovena. Sulla base del testo inedito di P. Kandler e degli appunti topografici, individua il sito archeologico nella zona ad ovest della chiesa parrocchiale di San Giovanni Battista a Predloka. Il sito si trova nelle vicinanze di due direttrici: una è la strada romana che dalla valle di Ospò si snoda attraverso i siti di Križišče e Komenščak sotto Črni Kal e porta nella valle del Risano, l'altra è una diramazione segnalata dall'iscrizione 'Iter privatum'. L'autore collega questa diramazione con il complesso abitativo romano accanto alla chiesa parrocchiale di San Giovanni Battista a Predloka (Lonche). Fino a poco tempo addietro, nella transumanza dall'altipiano del Carso verso i pascoli invernali vicino al mare, le pecore si riposavano proprio accanto alla chiesa parrocchiale di Predloka e quindi l'autore si chiede come veniva organizzato il passaggio delle pecore ai tempi dei Romani, in quanto la scritta che indica la proprietà privata non consente il passaggio di animali, ma soltanto lo *ius eundi*.

Parole chiave: ubicazione, Istria, Črni Kal, Predloka, *ius eundi*, vie romane, pastorizia

Leta 1857 je bil odkrit in prenesen v tržaški muzej iz okolice Črnega Kala v Istri napisni kamen, ki mu velja posvetiti nekaj pozornosti kljub kratkemu in navidez preprostemu besedilu: ITER PRIVATVM. Kaže namreč, da se je skoraj zabrisala sled o lokaciji najdbe, saj niti C.I.L. (C.I.L. V, 509) niti Petrus Sticotti (Sticotti, 1951, nr. 372) ne navajata točnejših topografskih podatkov o najdbi. V Arheoloških najdiščih Slovenije (ANSI, 1975, 129) je Peter Petru najdišče umestil med Črni Kal in vas Loko, kar je verjetno napaka zaradi pomanjkljivega prevoda iz italijanščine v slovenščino, poleg tega pa bi bilo vsekakor vzhodno od Predloke. Pozneje je Claudio Zaccaria (1992, 237) povzel Petrujevo nejasno lokacijo, napis pa datiral v prvo polovico 1. stoletja pred n. št., enako tudi Lara Balcon (2006, 155). Kot bomo videli, je Pietro Kandler v rokopisu umestil najdbo dokaj natančno zahodno glede na lego Predloke oziroma tamkajšnje župnijske cerkve.

S pomočjo dveh zapisov, ki se dopolnjujeta, lahko določimo mesto najdbe, kar smo nakazali že na razstavi Predloka v zgodnjem srednjem veku¹ leta 1983 v Trstu. Najdišče je bilo upoštevano tudi v prikazu kraškega roba (Župančič, 1990, 24, op. 18), pa tudi v prikazu rimske ceste od ledine Križišče do ledine Komenščak v razpravi o Moserjevih in Puschijevih ugotovitvah o črnikalških najdiščih (Župančič, 2008).

Mlajši od obeh je topografski zapisek o najdišču pod Črnim Kalom v opisu arheološkega posega pri Črnem pilu. Pripoved gospoda J. Severja smo zapisali 12. marca 1979, kar 26 let po sondiranjih V. Šribarja v Predloki in okolici za Narodni muzej iz Ljubljane, vendar je Sever kljub časovni oddaljenosti topografske podatke navajal in pokazal z gotovostjo na tedanji osnovni državni karti v merilu 1:5000. Povzetek zapisa:

Gospod Jože Sever iz Dekanov je leta 1953 za Vinka Šribarja izkopaval pri Črnem pilu (pa tudi pri izkopu "krušne peči" za cerkvijo v Predloki). Dobili naj bi veliko črne zemlje v krogih, ker naj bi tam sežigali sužnje. Najvažnejši je bil ženski skelet brez leve roke, imela je ogrlico okrog vratu. Glava je kazala proti Črnemu Kalu [to je proti severu!]. Najdišče skeleta je bilo kakih 20 m od ceste na poti proti Predloki. Leta 1953 je bil med rigolanjem nato prekopan celoten teren. Črni pil leži med gričem Kanelce [na karti TTN Kozina 31 označen kot Kanelca, 148,6 m], ki mu domačini pravijo Vrh pila ali Vrh Črnega pila in gričem Stranice (212,3 m). Na vrhu Kanelce so bile ruševine cerkve sv. Katarine. Med oranjem so našli oltarno ploščo te cerkve in jo spravili v neko hišo za stavbami podjetja Agrarie v Predloki. Stara cesta [g. Sever pravi, da rimska] je bila pred rigolanjem

vidna navzdol po vzhodnem pobočju Kanelce proti Mostičju. Navzgor proti Črnemu Kalu pa naj bi potekala malo višje od današnje [kar se ne sklada popolnoma s Puschijem (Benussi, 1927–1928, 261) in Moserjem].

Skoraj sto let prej je P. Kandler zapisal, da je bil kamen z napisom ITER PRIVATVM najden 400 klafter² zahodno od župnijske cerkve sv. Janeza Krstnika v Predloki, ob novi cesti Kubed – Divača v sedlu med dvema gričema, na kraju, imenovanem Pilone nero.³ Ime evidentno ustreza Črnemu pilu, ki ga omenja in natančno umešča g. Sever, poleg tega se Kandlerjev zapis z nekaterimi pridrži topografsko ujema s pripovedjo Jožeta Severja. Zapis objavljamo v celoti, kljub temu, da ni dodelan in da vsebuje mnogotere napake.

ZAPIS IZ ROKOPISA PIETRA KANDLERJA: PIETRA ROMANA DI CERNIKAL

(rkp. v Mestni knjižnici "Attilio Hortis" v Trstu, sign. 21.D.VII, prepis 9.1.79):

Nelle prossimità della villa che gli abitanti dicono Cernicall e che a miglior ragione dovrebbe dirsi S. Sergio dall'antico castello che le sovrasta, nelle prossimità della chiesa di S. Giovanni di Lonche parrocchiale, e propriamente ad occaso di questa, nella distanza di 400 tese Viennesi, aprendosi la nuova strada da Covedo a Divaghe in sito avvallato fra due colline venne tratta dal seno della terra, pietra alta tre piedi sei oncie, larga dodici, spesso sette, per tre piedi e sei oncie destinata a stare entro terra, pietra che era a sito primitivo, sepolta ed inclinata per alluvioni di terreno. La quale scoperta facevasi in prossimità ad un segnale di confine che dicono il Pilone nero. Insieme alla pietra trascorsi dal suolo alcuni cocci che sembrano di vaso fittile, ed un orecchione di questo. A breve distanza vennero a giorno alcune monete romane di rame, logore così, da potersi appena riconoscere su di una la notissima di Augusto col PATER PATRIAE, una fibula di bellissima conservazione, e brandello di altra.

Questa pietra porta in fronte la leggenda, in bei caratteri del primo Secolo, di nostra era

ITER PRIVATVM

indicazione che la strada, riservata ad uso dei Cavalli e dei pedoni soltanto, interdotta ai carri ed alle vetture non era aperta all'uso pubblico. La quale leggenda ci ricorda quelle due tratte dalle cave di Sestiana e preparate ad essere poste a luogo, l'una delle quali indicava VIAM PRIVATAM, l'altra una VIAM PRE-CAREAM per le quali si poteva passare anche con carri,

1 Razstavo sta pripravila Pomorski muzej Sergeja Mašere iz Pirana in Pokrajinski muzej Koper na povabilo Narodne in študijske knjižnice Trst.

2 1 tesa viennese (= klafter) = 1,8965 m; 400 t.v. = 759 m (za dolžinske mere) (Benussi, 1928, 234).

3 "Pilon" – termine generico per indicare i tabernacoli che si trovano nel territorio. Quelli entro la cinta delle mura si chiamavano ... "incone" (Pontini, 1958–59, 266).

e quell'allora insigne di Parenzo, la quale non solo indicava VIA PVBLICA, ma ne dava anche la larghezza di piedi romani XX, che appunto la larghezza delle strade antiche maggiori dell'Istria.

A noi sembra che quell'ITER cui accenna la lapida non sia sparito del tutto, ma che rinnovato nella stessa direzione, corresse dalla base de Cernical al Risano, senz'altro a traverso di private possessioni e per concessione dei proprietari per migliore uso dei loro predii.

A noi sembra che questa pietra e la via accenni ad agro colonico, e ne diveni le ragioni. Tutta quanta era terra non convertita in agro colonico aveva come i corpi di terreno, così le strade, non conformati secondo spartimenti imperati, dai quali non era lecito deviare, ma fatti quei terreni stavano sotto regime del gius comune, appunto come e oggidì colle possessioni rustiche. A differenza degli agri colonici, i quali scompartati secondo modulo ordinato, ed in forme di grandi quadrati ognuno di cento iugeri all'incirca dell'odierna misura, le linee che li dividevano e per lo lungo e per lo trasverso erano altrettante strade, le quali poi erano di tre categorie, le massime che tagliavano l'agro a croce, le medie che correvano parallele a questi due grandi assi, ogni cinque quadrati, le minime dall'incrociatura delle quali risultavano appunto i quadrati; venivano le semitae entro i quadrati medesimi, delle quali però non vale fare ricordanza.

La proprietà dei terreni, le strade maggiori minori e minime non erano rette dal gius comune, sibbene dall'ordinamento speciale dell'agro colonico, dalla Mappa, e dai Registri dei Tabularii» La condizione delle strade non era da per tutto eguale, in qualche agro tutte erano pubbliche, in altri ITER POPVLO NON DEBETVR, fuorchè nelle due massime strade incrociantesi. Ma le strade fossero tutte pubbliche fossero private le più, erano parti essenziali dell'agro, e di gravissima importanza pei coloni possessionati, siccome di gravissima importanza si erano i termini, i confini il dominio degli investiti, ed il possesso di quelli che erano sempre in pericolo di vedersi ca[^]iati e che non erano capaci di ...

Le quali cose tutte maggiore importanza avevano in Istria, nella quale accanto al Romano possidente, colono, al romano superbo per le leggi ed istituzioni sue, cittadino per eccellenza viveva ed aveva terre il provinciale, il quale tenuto in conto di barbaro, non partecipava alle istituzioni romane, ne era soggetto al gius speciale del popolo padrone. Questa diversità di condizione nella terra medesima si manifesta in Istria così, che a primo colpo colla guida dei nomi imposti a predii, degli scompartimenti ove durano visibili, si distingue la terra provinciale dalla romana.

Ora l'uso di segnare le vie e le strade con lapidi che ne indichino la qualità, siccome all'agro con pile con colonna, l'importanza data alla qualità delle strade, se pubbliche se private, a convenienza di segnare sul terreno ad intelligenza di tutto, la qualità delle strade,

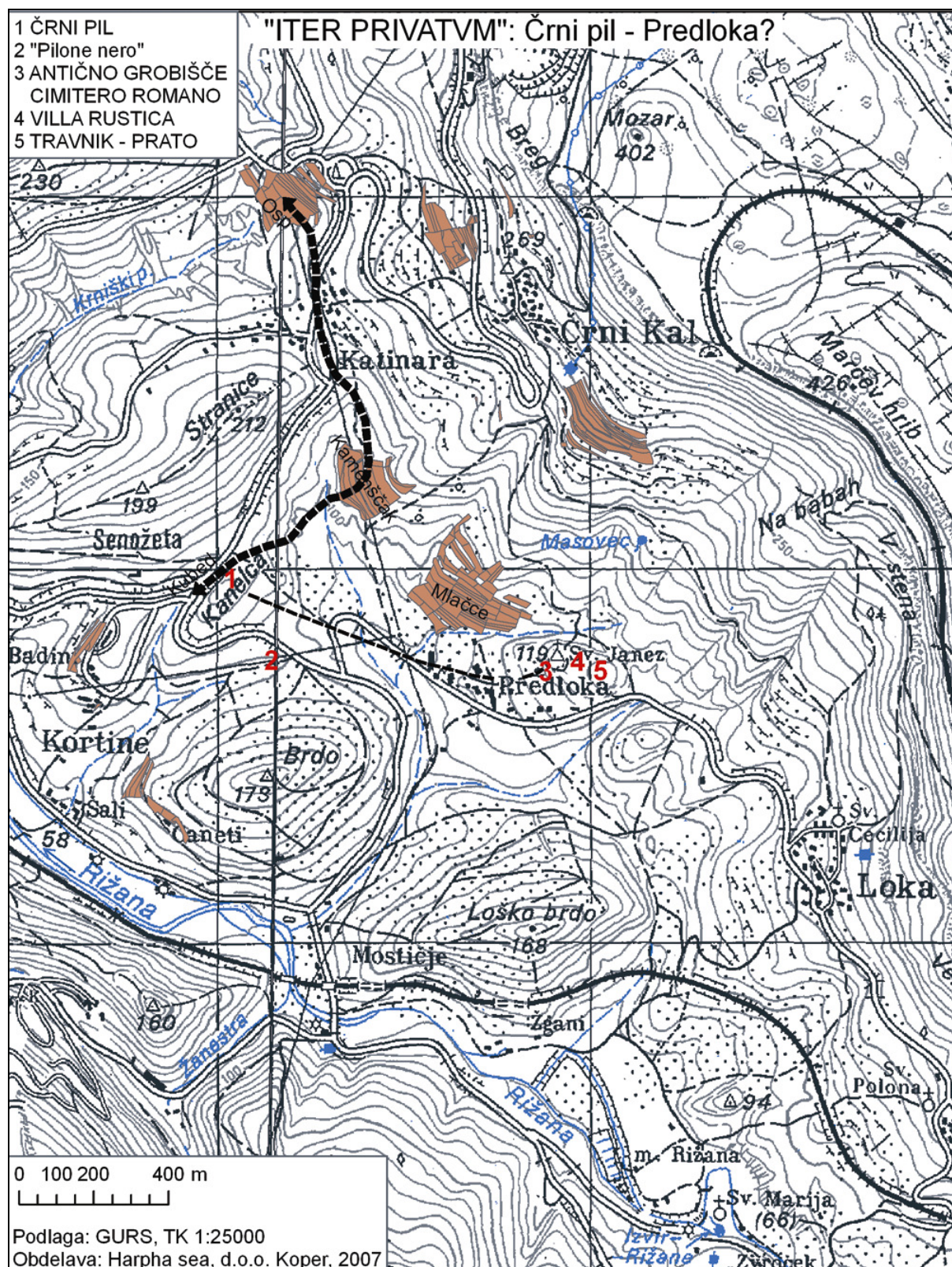
ordinata dallo Statuto (ci si perdoni questa voce) dell'Agro colonico. Nell'agro provinciale le strade non erano imperate, ne volute queste a termine di scompartimenti agrarii, non erano irremovibili (non intendiamo delle strade che erano romane non provinciali). Di tanta importanza erano le strade coloniche, che lapida Triestina ci avverte, essere stata necessaria Sentenza di Imperatore del suo Legato non di Giudice ordinario a dislocarla ed restituirla.

Dal che siano tratti a ritenere che l'ITER della lapida recentemente scoperta, sia di agro colonico e questo Agro pensiamo essere stato il Triestino che per l'asperità del secolo ~~era assai esteso~~ compensa colla estensione.

Sl. 1: Napisni kamen s Črnega pila pri Črnem Kalu. Museo civico di Storia ed Arte, inv. 13582. (Župančič, 1990, 20).

Fig. 1: Inscription stone from Črni pil near Črni kal. Museo civico di Storia ed Arte, inv. 13582 (Župančič, 1990, 20).

Sl. 2: Črni pil in okolica (GURS, 1: 10000).

Fig. 2: Črni pil and the surroundings (GURS, 1: 10000).

Kandler je v besedilu nakazal smer privatne poti: od Črnega pila proti Rižani, nekako v smeri novozgrajene ceste. Na delimo njegovega mnenja, pač pa povezuje mo oznako privatne poti pri Črnem pilu s potjo proti naselbinskemu kompleksu – vili rustiki – v Predloki (Boltin Tome, 1993). V Kandlerjevem času so bili iz okolice Predloke poznani le nagrobniki, ne pa še rimski naselbinski ostanki. Pri Črnem pilu je geografsko in prometno najugodnejši odcep proti Predloki od poti, ki ji od Križišča pri Črnem Kalu (Benussi, 1927–1928, 261; Župančič, 2008, 17) sledimo do ledine Kamenščak in verjetno naprej proti Mostičju na Rižani in Kubedu. Uporaba imena Pilone nero za najdišče je pri Kandlerju v skladu z njegovim načinom ustvarjanja in favoriziranja pred- in neslovanskih, romanskih, če ne celo rimskih, toponimov v tržaški okolici. Težnja k takemu preimenovanju je razvidna v njegovem besedilu iz fraze "villa che gli abitanti dicono Cernicall e che a miglior ragione dovrebbe dirsi S. Sergio dall'antico castello⁴ che le sovrasta". Ta naziv za Črni Kal se je uveljavil med obema vojnama v uradni rabi, slovenske uradne evidence pa še v tretjem tisočletju uporabljajo naziv "S. Sergio" za poimenovanje utrjenega stolpa na kamniti luski Grad nad Črnim Kalom.

Kandlerjeva razdalja med župnijsko cerkvijo sv. Janeza Krstnika v Predloki ter Črnim pilom se izteče, če povzamemo razdaljo in smer, na jugovzhodno pobočje griča Kanelce, torej na sedlu med Kanelcami in vrhom Brdo (172,5 m). Pripoved domačina g. Severja pa se nanaša na drugo sedlo, 200 m severneje. G. Sever v pripovedi omenja tudi staro, rimsko, cesto, ki naj bi potekala po vzhodnem pobočju griča proti Mostičju. Predloški župnik Josip Sancin (Sancin, 1898, 26) naj-pozneje v začetku 20. stoletja pri naštevanju cerkva v okolici v župnijski kroniki omeni kot zadnjo tudi "sv. Katarino pri Črnem pili v Kanelcah". Zaradi obsežnih del skoraj ne upamo še na kakšno potrditev s terena. Ker toponim po svoji vsebini predstavlja dobro definiran kraj, se bolj nagibamo k Severjevi lokaciji in k temu, da bi Kandlerjevo umestitev morali razumeti bolj okvirno.

Lokacija napisnega kamna se dotika dveh prometnih smeri: prva je iz Osapske doline do Križišča, Kamenščaka in Črnega Pila ter proti Mostičju in dalje v Istro, druga pa je smer privatnega odcepa proti, kot smo že nakazali, naselbini okoli vile rustike ob zelo stari žup-

nijski cerkvi sv. Janeza Krstnika v Predloki (Pahor, 1965–66). Pot naj bi od Črnega Pila potekala ob grobišču, v končnem delu ob grobišču Mlačce ter kompleksu rimskih grobov ob cerkvi. Zdi pa se, da so naselbinske in grobne najdbe iz Predloke mlajše od predlagane datacije za napisni kamen. K dataciji napisa ne bi bistveno prispevali predmeti, ki naj bi bili najdeni v bližini napisnega kamna (keramična posoda z ušescem, nedaleč pa še nekaj bakrenih kovancev, tudi en Avgustov, ena zelo lepo in ena manj ohranjena fibula), tudi ko bi jih uspeli identificirati v tržaškem muzeju.

Kot lahko razberemo, se je že Kandler zavedal pomembnosti in izrazne omejevalnosti vsebine napisa. Napis, ki dovoljuje le *ius eundi* (Balcon, 2006, 31), ne pa tudi prehoda živini, in ki s tem ureja služnosti v ruralnem okolju, je med najstarejšimi dokumenti pravnega značaja pri nas.

Prepoved prehoda živine nam odpira novo vprašanje, če v diskusijo pritegnemo pripoved g. Manlia Peracce iz Milj, ki jo je večkrat ponovil med obiski izkopavanj v Predloki: "Do druge svetovne vojne je bilo na župnijskem travniku, tik nad župnijsko cerkvijo in ob robu naselbinskega rimskega kompleksa, vsakoletno zbirališče ovac, ki so se spustile s kraške planote in nadaljevale pot proti Miljskemu polotoku, kjer so prezimovale, ter se spomladi vračale. Sam sem jih večkrat videl". Ker naj bi bil tak način pašništva v Istri v navadi tudi v preteklosti, vsaj od zgodnjega srednjega veka vsekakor (Pleterski, 2005), železen glavnik za volno (ali morda lan?) iz Predloke (Bitenc, 2002, Fig. 1.5) pa dovoljuje utemeljeno razmišljati o načinih pašništva v rimskem času. Za prehod ovac v rimskem času – če si drznemo raztegniti ta način polnomadskega pašništva toliko nazaj – je moral veljati še dodaten, morda sprotni, način urejanja prehoda. Ovce v bližini Črnotič in Petrinj na planoti nad Rižansko dolino so omenjene ob koncu 19. stoletja (Župančič, 2006, 455).

ZAHVALA

Zahvaljujem se gospem in gospodom ter ustanovam, ki so mi pomagali ali me podprli v delu: Stanko Flego, Lara Balcon in Claudio Zaccaria; Museo civico di Storia e Arte, in Adriano Dugulin, Trst; Biblioteca civica A. Hortis, Trst; Harfasea, A. Žerjal in N. Kolega iz Kopra.

4 Pred nedavnim je F. Colombo (2002, 298, 40) upravičeno opozoril, da je utrdba na Gradu nastala šele v 15. ali v začetku 16. stoletja, v nasprotju s splošnim mnenjem, da je iz 11. stoletja.

'ITER PRIVATVM' NEAR ČRNI KAL: FROM ČRNI PIL TO PREDLOKA?

Matej ŽUPANČIČ

The Regional Museum Koper, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

Commission for topography of the Slovene national library of the studies, IT-34138, Trieste, via Petronio 4

e-mail: matej.zupancic@guest.arnes.si

SUMMARY

The article deals with the site of the Roman inscription stone (C.I.L. V, 509) found in the surroundings of the village of Črni Kal situated in Istrian Slovenia. On the basis of an unpublished text by Pietro Kandler and the author's topographical notes taken in the field, the author argues that the site was located in an area lying to the west of the parish Church of St John the Baptist in the village of Predloka; more precisely, on the slope of the Kanelce hillock. The site lies adjacent to two routes: one was the Roman road that connected the Osp and Rižana valleys and run across the sites of Križišče and Komenščak below Črni Kal, the other was a road fork marked by the stone with the inscription 'Iter privatum' and leading towards the parish church. The author argues that the fork was related to the Roman settlement located by the church, and points out that the inscription stone dates to the first half of the 1st c. BC, which means that it must have been erected prior to the establishment of the Roman settlement in Predloka. In view of the fact that until recently the trail along which sheep were taken from the Karts plateau to winter pasture by the sea run by the parish church in Predloka, he wonders how the passage of sheep was organized in the Roman times given the fact that the inscription, which is a judicial expression of easement, does not allow the passage to animals, but only to people (ius eundi). The inscription is undoubtedly one of the oldest juridical documents on easement in rural areas in Slovenia.

Key words: localization, Istria, Črni Kal, Predloka, ius eundi, Kandler, roman streets

VIRI IN LITERATURA

ANSI (1975) – Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, DZS.

Balcon, L. (2006): Le servitù prediali rustiche nel mondo romano. Un'indagine epigrafico-giuridica. Dottorato di ricerca. Roma, Università degli Studi di Roma "La Sapienza".

Benussi, B. (1928): Ragguaglio delle monete, dei pesi e delle misure per servire alla storia delle nostre province. AMSIA, 40, 227–236.

Benussi, B. (1928): Dalle annotazioni di Alberto Puschi. Ar. Tr. IIS 14, 1927–28, 243–282.

Bitenc, P. (2002): Iron combs for wool or flax processing. Instrumentum, VIII, 15. Montagnac, 27–30.

Boltin-Tome, E. (1993): Poskus kronološke opredelitve antičnega naselja v Predloki. Annales, 3/93. Koper, 73–84.

C.I.L. (1975) – Corpus inscriptionum latinarum. Berlin, W. de Gruyter.

Colombo, F. (2002): Il "Taber" di Draga e la genesi delle strutture erette a difesa delle incursioni turche nei dintorni di Trieste alla fine del quattrocento. Archeografo triestino, 173, 4. Trieste, 285–320.

Pahor, S. (1965–66): Taxatio beneficiorum. Le decime papali nel vescovato di Trieste negli anni 1371–1374. Archeografo triestino, 136, 27–28. Trst, 117–146.

Pleterski, A. (2005): De Sclavis autem unde dicitis. Slovani in Vlasi na "nikogaršnjem" ozemlju istrskega zaledja. Acta Histriae, 13, 2005, 1. Koper, 113–150.

Pontini, G. (1958–59): Reliquiati ladini nella toponomastica di Muggia d'Istria. Archeografo triestino, 129, 1958–59, 50–51. Trst, 257–278.

Sancin, J. (1898–1904 cca): 1. Liber, Res historicae, Zgodovinske drobtine za Predloko Lonche 1898, rkp. Predloka, Župnijski arhiv.

Sticotti, P. (1951): Inscriptiones Italiae, 10, 1951, Regio X/Fasc. 4, Tergeste. Roma, Unione Accademica Nazionale.

Zaccaria, C. (1992): Tergeste – Ager tergestinus et Tergesti adtributus. V: Zaccaria, C.: Regio X Venetia et Histria. Supplementa Italica 10. Roma, Quasar, 137–283.

Župančič, M. (1983): Ob razstavi Slovani v rižanski dolini. Primorske novice, 37, 1983, 17. Koper, 8.

Župančič, M. (1990): Arheološka podoba Brega s Kraškimi robom, V: Žitko, S. (ed.): Kraški rob in Bržanija. Koper, Obratovalnica IMO, Turistično posredovanje – Skupščina občine, 19–24.

Župančič, M. (2006): Grobišče Kalaužnik in gradišče Mati božja pri Črnotičah v istrski Sloveniji (po L. K. Moserju). Annales, Series historia et sociologia, 16, 2006, 2. Koper, 453–464.

Župančič, M. (2008): Arheološke najdbe in dejavnosti L. K. Moserja v Ospi, Predloki in Črnem Kalu v istrski Sloveniji. Annales, Series historia et sociologia, 18, 2008, 1. Koper, 15–31.

review article
received: 2007-09-24

UDC 75.033.4(497.5Istra)

PREDROMANIČKO I ROMANIČKO SLIKARSTVO U ISTRI

Željko BISTROVIĆ

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli, HR-52100, Ul. Grada Graza 2
e-mail: zeljko.bistrovic@gmail.com

IZVLEČEK

V besedilu skuša avtor v kronološki okvir umestiti predromanske in romanske stenske slike v Istri, pri čemer se osredotoča predvsem na stenske slike, ki so bile v zadnjem času restavrirane. Po restavraciji so ciklusi stenskih slik v Sv. Martinu v Sv. Lovreču in Sv. Agati pri Kanfanaru ter ostanki stenskih slik v Sv. Mariji Snežni v Maružinih in Sv. Štefanu v Peroju mnogo čitljivejši. Avtor omenja tudi izgubljene fragmente slik, na primer iz Sv. Marije Male pri Balah. V zakasneli polemiki z G. Ghirardijem avtor kritično ovrednoti njegova razmišljanja o ciklusu stenskih slik v Sv. Vincencu v Savičentu.

Ključne besede: romansko stensko slikarstvo, otonska umetnost, "podeželska" romanika, benediktinska komponenta zgodnjoromanskega slikarstva, Sv. Martin v Sv. Lovreču, Sv. Agata pri Kanfanaru, Sv. Vincenc v Savičentu

PITTURA PRE-ROMANICA E ROMANICA IN ISTRIA

SINTESI

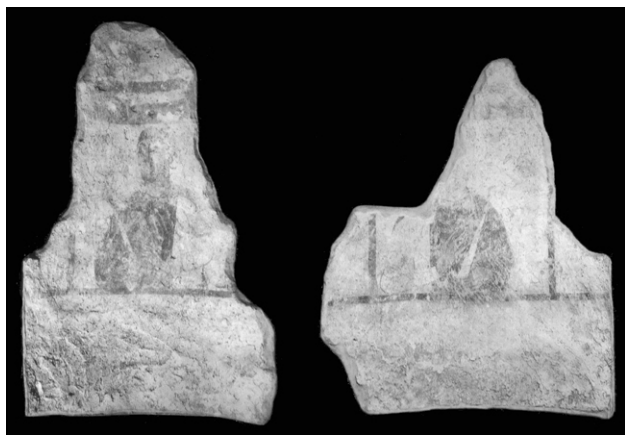
L'autore cerca di inserire nel quadro cronologico i quadri pre-romanici e romanici dell'Istria. L'attenzione si concentra soprattutto sui quadri che sono stati restaurati di recente. Dopo il restauro, i cicli pittorici a San Martino, San Lorenzo, Santa Agata a Canfanaro e i resti dei quadri a Santa Maria delle nevi Morosini e Santo Stefano a Peroi sono molto più leggibili. L'autore menziona anche i frammenti smarriti dei quadri, come quello di Santa Maria di Valle. In una polemica successiva con G. Ghirardi l'autore valuta criticamente le sue riflessioni sul ciclo di quadri di San Vincenzo a Savicenti.

Parole chiave: pittura muraria romanica, arte ottomiana, romanico "di provincia", componente benedettina della pittura romanica san Martino a san Lorenzo, Santa Agata di Canfanaro, San Vincenzo a Savicenti

Najranija svjedočanstva srednjovjekovnog zidnog slikarstva na području Istre, u vrijeme ranog kršćanstva, tek su rijetki arheološki ostaci, kao što su npr. iz Sv. Andrije u Betigi. Iako ovakvi ostaci ne mogu puno reći o cjelinama kojima su pripadali vrijedna su svjedočanstva o tehnologiji izvedbe te svjedoče o kontinuitetu umjetničke produkcije.

Najstarije datirane srednjovjekovne zidne slike spadaju u karolinško razdoblje. To su ostaci zidnih slika pronađenih tijekom arheoloških istraživanja u crkvi Sv. Sofije u Dvigradu. Fragmente fresaka u crkvi otkrio je B. Marušić 1962. godine u tri manje apsida koje su tijekom vremena inkorporirane u kasniju, romaničku apsidu (Marušić, 1971, 41–43). Marušić ih prema ovakvoj, relativnoj kronologiji i prema analizi tehnologije datira u 8. st. Zbog nemogućnosti da se čuvaju *in situ*, 1969. godine strapirane su i prenesene u Arheološki muzej Istre u Puli.¹

Slike su skoro monokromne, u tonovima crvenih oke-
ra. Dva čitljiva dopojasna lika nalaze se unutar pravilnih, četverokutnih polja izvedenih tankom, crvenom bordurom (sl. 1). Likovi su obučeni u bijele tunike usko pripijene uz tijelo i prekriveni crvenim plaštom kopčanim na ramenu. Jakih su vratova i ovalnih lica. U rukama drže predmete koje je Marušić prepoznao kao bodeže, te je stoga pretpostavio da likovi predstavljaju svece-vojnike. Isti autor spominje da neki oblikovni detalji, kao što su usne, obrve i ruke, podsjećaju na minijaturno slikarstvo 8. i 9. stoljeća. Karakteristični detalj upravo je oblikovanje ruku, tankih, savijenih, šiljasto završenih, bezglobnih prstiju. Crtež je izveden tankim kistom, dugim linijama kaligrafskog poteza što svjedoči o kvaliteti majstora.

Sl. 1: Ostaci zidnih slika iz Sv. Sofije u Dvigradu (foto: Ž. Bistровić).

Fig. 1: Remains of wall paintings from St. Sophie's Church in Dvigrad (photo: Ž. Bistровić).

Treba spomenuti i kasnije slikarije iz iste crkve, najvjerojatnije romaničke, od kojih nije ništa ostalo osim sačuvane grafike Gulia de Franceschia, koja nam može pomoći tek naslutiti stilske karakteristike slikarija (Caprin, 1895, 373). Unutar polja deblje, jednobojne bordure, nalazi se lik sveca mladenačkog izgleda koji zauzima sav prostor polja. Veličina aureole kojoj je radijus dva puta veći od radijusa glave navodi nas na razdoblje rane romanike. Novigradski biskup Tomassini u 18. st. opisuje scene u svodu središnjeg broda romaničke crkve. Navodi scene opsjedanja grada (Jeruzalema) i mornaricu na galijama, te druge scene Starog zavjeta i života i muke Kristove. Osim ovih slika navodi dvanaest apostola i druge scene. Za slikarije govori da su "all'uso greco" (Tommasini, 1837, 432).

Slijedeći po starini ostaci su zidnih slika u crkvi Sv. Andrije na Crvenom otoku kod Rovinja (Fučić, 1965, 107–110). Ova crkva pripadala je benediktinskom samostanu Sv. Marije i Sv. Andrije koji se u dokumentima prvi put spominje 858. godine. U donjem dijelu kupole poslije drugog svjetskog rata bili su vidljivi izbljedjeli tragovi velike figuralne kompozicije s kružnim nizom svetačkih likova, za koje je Fučić pretpostavio da bi mogli predstavljati scenu Uzašašća. O čitljivijem, ali isto tako fragmentarnom prikazu Raspeća, Fučić je napisao nadahnutu ikonografsku analizu. Na osnovu izostanka bizantinskih elemenata u oblikovanju Kristovog korpusa, kao i u nekim karakterističnim detaljima, kao što su opušteni prsti s palcem koji pokriva ranu, bočno vezana perizoma, nagnuta Kristova glava s kratkom bradom i konture masivnog, robustnog tijela stilizirane, plastične muskulature, Fučić uočava stilske utjecaje benediktinske slikarske djelatnosti karolinškog razdoblja, a slikariju datira na prijelazu 9–10. st.

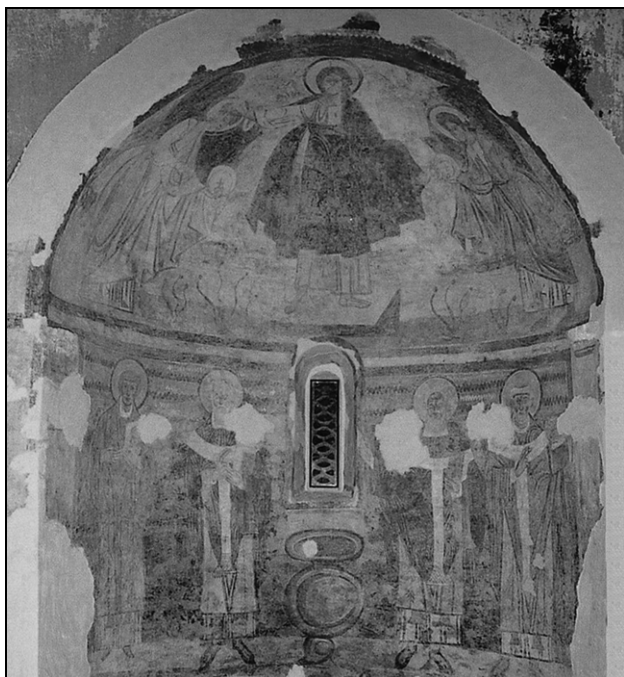
Osim ova dva lokaliteta iz karolinškog perioda arheološki su potvrđene freske u bazilici u Guranu. Postoje i određene indicije da bi se ostaci fresaka iz ovog perioda mogli pronaći i u apsidi Sv. Pelagija u Novigradu.

Freske iz crkve Sv. Martina u Sv. Lovreču iz 11. st. otoske su provenijencije.² U južnoj apsidi sačuvana je scena Deisisa u polukaloti (sl. 2), a u donjem registru prikazana su četiri sveca. U sjevernoj apsidi nalazi se djelomično sačuvana scena u kojoj se nazire arhitektura (baldahin oltara) i likovi usmjereni u njezinom pravcu. Prikazano je najvjerojatnije neko žrtvovanje u hramu.

Slikarije je ukratko opisao Fučić, još dok su bile pod slojevima kasnijih naliča. U oštro individualiziranim fizionomijama Fučić je uz neke otoske crte uočio bizantinsku svetačku tipologiju (Fučić, 1963, 15). Marino Baldini uočava utjecaj benediktinala biskupa Engelmarra na umjetničko stvaralaštvo Istre tog perioda (Baldini, 2003, 107–112). Direktnih likovnih utjecaja nema, ali

1 Ukupno pet fragmenata čuva se pod inventarnim brojevima S 4451, S 4452, S4453. Publicirani su u katalogu izložbe Hrvati i Karolinzi (Ančić, 2000, 33–34).

2 Nedavno ih je restaurirao studio Renzo Lizzi iz Artega kod Udina te su sada čitljivije.

Sl. 2: Zidne slike iz južne apside župne crkve Sv. Martina u Sv. Lovreću (fototeka K.O. Pula).

Fig. 2: Wall paintings from the southern apse of the parish church of St. Martin's in Sv. Lovreč (photo collection at the cadastre municipality of Pula).

ovaj benediktional nam govori o vezama njemačkih feudalaca s istarskom pokrajinom i s umjetničkim središtima Europe. Sačuvane zidne slike u Sv. Martinu pripadaju monumentalnom slikarstvu otoskog perioda i vrhunac su umjetničke produkcije svoga vremena, kakvo se nije sačuvalo niti na izvorima ove umjetnosti. O bizantinskoj tipologiji onda ne može biti riječi. Novija istraživanja Ivana Matejčića osnova su za ovakva razmišljanja, u kojima je, osim likovnih izvora fresaka, također utvrdio paralele skulpturi i arhitekturi crkve Sv. Martina.²

Zidne slike u Sv. Mihovilu u Kloštru na Limu obradila je još pedesetih godina prošlog stoljeća Ana Deanović (Deanović, 1956, 9–10). U donjem registru apside sačuvani su dijelovi ciklusa mučeništva Sv. Stjepana (sl. 3), a na desnoj strani trijumfalnog luka lik mladog opata ili biskupa s palijem i štapom u ruci, te tonzurom na glavi.

Ikonografski i likovni uzori koje spominje Ana Deanović raznoliki su, od karolinških elemenata u orna-

mentici do helenističko-orijentalnih motiva. Ove elemente autorica svrstava pod zajednički nazivnik izrazitog internacionalizma benediktinskog samostanskog slikarstva tzv. otoskog kruga. U freskama iz crkve Santa Prassede iz Rima³ naslućujemo točniji pravac u kojemu treba krenuti u traganju za likovnim izvorima zidnih slika u Sv. Mihovilu u Kloštru. One nas svojim oblikovnim detaljima, kompozicijom, naguranošću likova, draperijama haljina, aureolama kojima je ispunjena žuta, a rub crveni s bijelom linijom koja ih odvaja, uskom, stiliziranom arhitekturom, koja završava trokutićima zabata, plavom pozadinom narativnih scena podsjećaju na zidne slike u Sv. Mihovilu. Postoji još jedna, tehnološka sličnost. U Sv. Mihovilu je zanimljiva upotreba smalta za dobivanje plave boje. To je isto što i "egiziano blu" koja se pojavljuje u Santa Prassede. Freske iz Santa Prassede datiraju se u 9. st.

Na karolinšku tradiciju nastavljaju se i freske u Sv. Agati kod Kanfanara (sl. 4).⁴ Crkva je sagrađena najvjerojatnije u 11. st., ali u oblicima koji su karakteristični za ranija razdoblja. Jedan od elemenata za ovakvo datiranje crkve je freska koja se nalazi na prvom sloju žbuke.

U donjem registru u sredini se nalazi Bogorodica orans okružena sa svake strane petoricom apostola. Broj apostola nas navodi da u sceni *Deisisa* u konhi apside

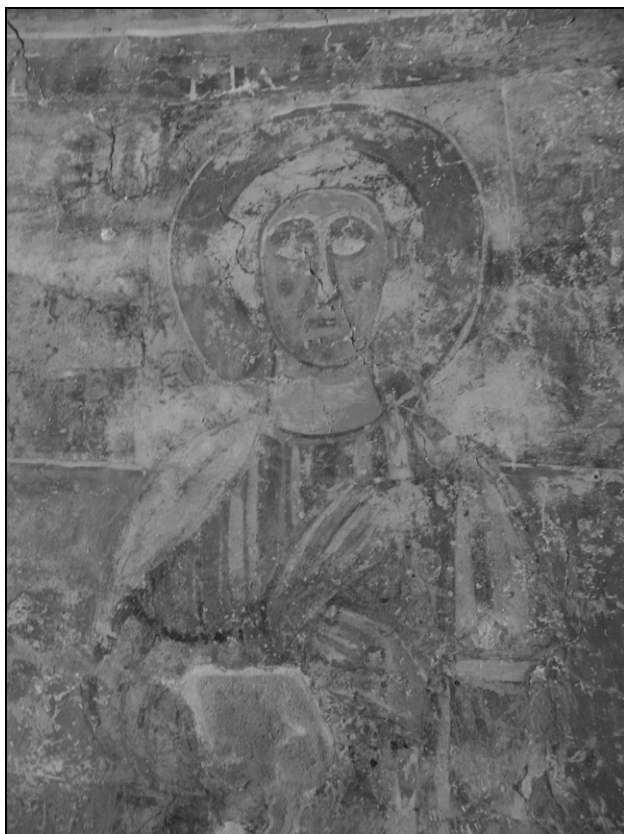
Sl. 3: Detalj zidne slike u Sv. Mihovilu u Kloštru na Limu (foto: Ž. Bistović).

Fig. 3: Detail of a wall painting from St. Michael's Church in Klošter near Lim (photo: Ž. Bistović).

² Prof. Matejčić svoja zapažanja još uvijek drži samo u bilješkama, no obećao je i znanstveni članak o navedenoj tematici.

³ Koje donosi akvarel Carlo Tabanella, u katalogu izložbe *Il futuro dei Longobardi* (Bertelli, Brogiolo, 2000).

⁴ Nedavno je restaurirana. Konzervatorsko-restauratorski radovi završeni su u siječnju 2005. Obuhvaćali su zamjenu krovne konstrukcije i pokrivanje krova škrlama, restauraciju fresaka i žbukanje ostalih zidova vapnenom žbukom. Restauratorske radove na zidnim slikama izveo je restauratorski studio Renzo Lizzia u godinama 2003-2004.

Sl. 4: Detalj zidnih slika u crkvi Sv. Agate kod Kanfanara za vrijeme restauracije (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 4: Detail of wall paintings from St. Agatha's Church near Kanfanar during restoration (photo: Ž. Bistrović).

prepoznamo dvojicu apostola koji u donjoj sceni nedostaju. Krist je prikazan kao golobradi mladić. U ruci drži neuobičajeni natpis kapitalom: REX IUDEORUM. Na trijumfalnom luku nalazi se scena žrtve Kainove i Abelove. Svetice Agata i Lucija nalaze se u poljima ispod trijumfalnog luka. Bordure s geometrijskim motivima (zasjenjene četvorine, meandar, kombinirani ornament ukrštenih valovnica i kvadratnih polja) ponavljaju ornamentalni repertoar poznat iz karolinškog slikarstva.

Podjelom pozadine iza apostola i bordurama slikar postiže naglašenost horizontala. Dojam horizontalnosti pojačava jednostavnim perspektivnim trikom kojim povisuje gornju borduru u središtu apsida. Scene su ornamentalno shvaćene. Likovi apostola slikani su u jednostavnim, hijeratskim pozama, a statičnost je naglašena i promjenom boja njihovih haljina, kojom se dobija ritam ABAB. Statičnost razbija samo kompozicija *Deisisa* u

konhi apsida u kojoj je pokrenut lik Krista raširenih ruku, te likovi anđela u gesti prinošenja darova. Ovakvim rješenjem naglašava se središnja scena ovog ikonografskog programa.

Paletom ograničenih boja (žuti oker, crvena, plava, zelena i bijela) slikar postiže zanimljive kolorističke akorde. Zanimljivo je da u korištenoj paleti nedostaje crna boja. Lica i ruke oblikuje komplementarnim kontrastom zelene i crvene boje. Sve boje su nanošene na svježu žbuku (*a fresco*) osim bijele koja je stavljena na suhu žbuku (*a secco*). Njome slikar slika *lumeggiature* i natpise nad apostolima. Ova je boja vremenom otpala, tako da se sada tek nazire.

Fučić u svojoj stilskoj analizi uspoređuje slikarije sa skulpturom iz Sv. Nediljice kod Zadra. Fučić uočava stilske elemente koji će nam pomoći u traženju likovnih paralela: "ipsilonska sigla koja spaja lukove obrva s grebenom nosa, oštro oivičeni madeži ..." (Fučić, 1964). Matejčić na tragu ovih elemenata, ali i upotrebe dekorativnih sredstava bordura i ornamentalnih ispuna, povezuje ove freske sa S. Lorenzo di Viluzza. Navedeni lokalitet pokazuje najveće stilske i tipološke sličnosti s freskama u Sv. Agati.⁵

Ostatke zidnih slika u Sv. Stjepanu u Peroju spominje još Anton Gnirs, te kasnije Branko Marušić, no nisu ih bili u mogućnosti istražiti. U Peroju je 1826. godine ugašena katolička župa Sv. Stjepana, a crkva je prodana 1834. da bi kasnije bila pretvorena u štalu. Nakon što ju je Grad Vodnjan otkupio crkva se sustavno istražuje. Freske su u 2007. godine očišćene od kasnijih naliča. Dosta su oštećene i teško čitljive. Ipak i iz takvih slika moguće je prepoznati stilske elemente koji nas upućuju na 11. st. Uočava se vještina i sigurnost pri vođenju kista koji iscrtava tanke, paralelne linije draperija. Ornament bordure na vrhu južnog zida inačica je onog u Sv. Agati, tj. zasjenjenih četvorina. Na sjevernom zidu gornja bordura je izvedena od trakastog meandra. Na tri mjesta naziru se scene koje možemo ikonografski pobliže odrediti. Prva je susret Marije i Elizabete, druga bi mogla biti izlazak iz Egipta (sl. 5), dok se na najvećoj sceni nalazi osoba sa svitkom u ruci pred gomilom ispred neke građevine.

Zidna slika u Sv. Foški kod Batvača blizu Peroja (Fučić, 1965b; Matejčić, 2005) tehnološki je zanimljiva jer nije freska, već neka vrsta polutempere. Na zaglađenoj suhoj žbuci slikalo se bojama kojima je uz vapno dodano i neko organsko vezivo. Slikarija je nastala početkom 12. st. neposredno nakon izgradnje same crkve.⁶

Promatrajući ovu slikariju u oči nam upada krajnja stilizacija likova, koji su više geometrizirani ornament, nego što predstavljaju ljudske likove. Sama tema prika-

⁵ Iako se uočavaju razlike u tehnološkoj izvedbi: u San Lorenzu za razliku od Sv. Agate obilato se koristi crna boja.

⁶ Tijekom konzervatorskih radova na crkvi ovakvu je kronologiju predložio Ivan Matejčić, čime mijenja dosada prihvaćenu Marušićevu dataciju crkve.

Sl. 5: Ostatak zidnih slika u Sv. Stjepanu u Peroju (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 5: Remains of wall paintings from St. Stephen's Church in Peroj (photo: Ž. Bistrović).

zuje bizantinski tip Uzašašća u njegovom najčišćem obliku: Krist sjedi na prijestolju, unutar mandorle duginih boja. S desnom rukom blagoslivlja na istočnjački način a lijevom rukom pridržava knjigu na koljenima. Mandorlu u nebo uzdižu četiri anđela, a ispod njih se nalaze šestorica apostola koji s čuđenjem gledaju Uzašašće. Scena je reducirana na šest apostola zbog zadanosti formata, a kako bi se sačuvala monumentalnost kompozicije veličinom likova. Pozadina je podijeljena na pet horizontalnih pojaseva. Najdonji na kojem se nalaze apostoli, a u kojem se Krist nalazi samo svojim stopalima. Iznad njega se nalazi svjetliji koji apostoli dodiruju samo svojim aureolama. Na ovom je dijelu bio zapisan tekst na latinskom, danas nečitljiv. Nebesa se sastoje od tri pojasa. U najnižem, plavom, nalaze se zvijezde i kozmički simboli. Iznad njega se nalazi pojas nebesa s dragim kamenjem, a u najgornjem dijelu pojas s valovitim linijama. Na samom vrhu nalazi se bordura s pletenim ornamentom "dna košare" i biserima. Ovaj

elaborirani prikaz nebesa, "anatomski" diferenciran mogao bi naslutiti neki literarni predložak, možda upravo onaj koji je bio zapisan na pozadini. Pod Uzašašćem nalazi se simbol euharistije: dvije ptice koje piju iz kaleža. U konhi apside nalaze se ostaci *Sedes Sapientiae* (Bogorodica na prijestolju s Kristom u krilu), te se naziru detalji veće scene: glava svetice i krila kerubina u trompama (sl. 6). Iako je po stilskim karakteristikama očito da je obje slikarije radila jedna radionica, začuđu je svježina boja u konhi apside.

Stilske paralele ovom slikarstvu možemo pronaći na širem prostoru Europe, od Katalonije do Bizanta. U dosadašnjim usporedbama spomenuti su različiti lokaliteti (od San Angelo in Formis do San Michele di Pozzovegiani). No, najveće paralele možemo uočiti upravo na istočnoj jadranskoj obali, u usporedbi sa slikama u Sv. Mihajlu kod Stona. Sličnosti uočavamo u prostornoj organizaciji scena, horizontalnoj podjeli pozadine, u stilizaciji anatomskih detalja, "ornamentalizaciji" ljudskih likova te ornamentalnim detaljima dragog kamenja i biserja.

U crkvi Sv. Jeronima u Humu Fučić je otkrio zidne slike 1947. godine. Na trijumfalnom luku sačuvano je Navještenje. Na sjevernom zidu očuvan je ciklus iz Kristove muke: Posljednja večera, Judin Poljubac, Raspeće, Skidanje s križa i Polaganje u grob. Slikarije su datirane u drugu polovicu 12. st. Prema ikonografiji majstor se formira u sferi gdje se ukrštaju utjecaji Bizanta i Zapada, Venecija i Akvileja, lagunarno i furlansko tlo u neposrednoj blizini Istre. Relativna čistoća neohelenističkih oblika navodi nas da paralele tražimo u torčelanskim mozaicima i bizantinizirajućim freskama u San Zeno u Veroni. Riječima Branka Fučića gotovo je

Sl. 6: Detalj zidnih slika u središnjoj apsidi crkve Sv. Foške kod Batvača blizu Peroja (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 6: Detail of wall paintings from the central apse of the Church of St. Foška near Batvača near Peroj (photo: Ž. Bistrović).

nevjerovatno da se u agrarnoj sredini malog zabitnog Huma pojavilo djelo tako visokih i čistih likovnih kvaliteta. Zidne slike ovakve kvalitete govore o tome da iza njih stoji narudžba akvilejskog patrijarha koji početkom 12. stoljeća dobiva u feud i Hum. U tehnici slikanja također se prepliću iskustva Zapada i Bizanta. Zanimljivo je koloristička orkestracija koju slikar izvodi sa šest osnovnih pigmenata. Višestruki pastozni namazi, bijela svjetla, ljubičaste lazure i zelenkaste sjene elementi su bizantinske slikarske prakse, dok se upotreba dominantnog crvenila vezuje uz zapadne utjecaje, gdje je crvena boja temeljni slikarski pigment. Fučićevoj interpretaciji danas teško možemo što dodati (Fučić, 1964a).

Značajan primjer slikarstva s kraja 13. st. ciklus je zidnih slika u grobljanskoj crkvi Sv. Vincenta u Savičenti.⁷ Postoje tri sloja fresaka. Najznačajniji je onaj srednji koji se pripisuje Ognobenusu. Signiran je natpisom koji se nalazi pod prozorom južne apside. Natpis je djelomično sačuvan i iz njega je rekonstruiran slijedeći tekst: "ANNO DOMINI PIN(XIT) OGNOBENUS HOC TRIVISANUS". Stariji sloj primjećuje se samo u ispranim tragovima boje. Najmlađem sloju (iz druge pol. 14 i prve pol. 15. st.) pripadaju dvije obnovljene slike apostola i fragmentarna oltarna zidna slika na sjevernom zidu s likom svete i donatorom. Ikonografski zanimljiv lokalitet prikazuje kristološki ciklus i legendu o Sv. Vincentu. U konhama triju upisanih apsida (od sjeverne prema južnoj) nalaze se scene Krštenja Kristovog, Krista u slavi, te Bogorodice u slavi. Zanimljiv i rijedak prikaz je žrtve Kainove i Abelove, te kalendarski prikaz radova po mjesecima.

Ghirardi u svojem djelu o istarskom zidnom slikarstvu "Affreschi istriani" posebnu pažnju posvećuje z. slikama u Sv. Vincentu (Ghirardi, 1972, 71–74). Zamjera Fučiću da na ovaj ciklus nije obratio dovoljnu pozornost. Nastavljajući tezu svog profesora i mentora, S. Bettini, zaključuje kako je Ognobenus Trivisanus isti slikar koji slika u crkvi San Vito u Trevisu. Iako postoje neke sličnosti, one su rezultat oblikovnih mogućnosti vremena u kojem su nastale. To su ikonografski detalji, impostacija likova i neki oblikovni detalji. No, očite su i mnogobrojne razlike, koje je Bettini pokušao opravdati slikarskim razvojem umjetnika. Razlike između slikarija Sv. Vincenta i San Vita su kolorističke, slike u Sv. Vincentu su življih, žarkih boja. Slikarov potez kistom u Sv. Vincentu je življi, linija je razigranija. Uočavaju se i kompozicijske razlike: u Sv. Vincentu ima više praznog prostora među likovima, slike su "lakše", prozračnije, što se djelomično postiglo širokom plohom žute boje koja predstavlja zemlju. Ornamentalni repertoar je različit i drugačije izveden. Razlikuje se i sitni anatomske detalji,

detalji okovratnika, aureole itd. Razlikuje se i tehnika slikanja: u Sv. Vincentu nabori se izvode svjetlom bojom na tamnoj pozadini, dok je u San Vitu obrnuto, tamnijom bojom na svjetlijoj pozadini. U Sv. Vincentu slikar podslikava zelenom bojom prije nanošenja inkarnata, a crtež izvodi crnom linijom.

Ghirardi u svom radu pokušava dokazati kako je glavni izvor svih umjetničkih strujanja Venecija dok je lokalni izraz samo retardacija ovih strujanja. Insistira na "l'intonazione venezianeggiante del discorso pittorico". Iako se na nekoliko stranica raspisao o Ognobenusu, izbjegava formalnu analizu likovnog djela. Fučić je, naprotiv, ovaj zadatak odradio savršeno, na njemu svojstven način te ga moramo doslovno citirati:

"... Bizantinska dionica daje onu ritualnu odmjerenost stavu i kretnjama deizisne Madone, ona traje u samom rječniku ustaljenih morfoloških fraza, koje na svetačkim haljinama rutinski ponavljaju već skamenjene sheme mokrih nabora. Izvjesne bizantinske crte žive i u shemi fizionomija, samo je i ovdje XIII stoljeće premetnulo plastične vrednote u korist grafičkog opisa, izvedenog izvanredno vještom kaligrafijom. Brižno i detaljno majstor se crtački pripremio kad je zelenom zemljom

Sl. 7: Nestali fragment zidne slike iz Sv. Marije male kod Bala (fototeka K.O. Rijeka).

Fig. 7: Missing fragment of a wall painting from the Church of St. Mary Mala near Bale (photo collection at the cadastre municipality of Pula).

⁷ Datacija je preuzeta po Fučiću. Stelè ih stavlja u 12./13. st., Fučić ih stavlja na kraj 13. st. što preuzima i Ghirardi, Perčića za njih kaže da su nastale "negdje u 13. st." dok Fisković ne precizira dataciju, ali ih obrađuje u poglavlju koje obrađuje kasnu i okašnju romaniku.

crtao lica (Madona) da bi ih zatim pokrio svjetlosivom i ružičastom pastom inkarnata i na njoj definitivno kaligrafijom crnog i crvenog crteža konturirao i dovršio sliku (apostoli). Taj crtež još je življi kada je majstor bio nevezaniji od hijeratskih predodžbi. U kalendaru, u prikazu mjeseca svibnja, razigrana linija giblje konja i konjanika."

Kapela Sv. Marije Male kod Bala također je bila ukrašena zidnim slikama. Ostaci su bili vidljivi prije svega u apsidama, a jedva primjetno i na istočnom kraju sjevernog zida. Dio zidne slike u sjevernoj trompi sjeverne apsida skinut je 1963. godine radi konzervacije. Na njemu se nalazila glava anđela i natpis "Matheus" koji je pripadao prikazu simbola evanđeliste Mateja (sl. 7),⁸ te crvene bordure koje su pratile obrise luka trompi. Na osnovu opisa u literaturi i fotografije može se prihvatiti stilski identifikacija i datacija tih slikarija u romaničko razdoblje. Marušić uočava stilske karakteristike, način modelacije, dobivene crvenim mrljama na obrazima i trokutnom borom na čelu, što ga navodi da slikarije datira u prvu polovinu 14. stoljeća (Marušić, 1974, 26). Iva Perčić predlaže dataciju u 13. st., jednako kao i Šonje: "Gornji sloj potpuno propalih zidnih slika, koje su imale gornje dijelove svetačkih likova, spada u krug najkvalitetnijeg zidnog slikarstva Istre iz početka 13. stoljeća." (Šonje, 1982, 95).

U 13. st. nastaje nekoliko djela lokalne provenijencije, one koju je posebno obradio Fučić u svojim člancima, te ju nazvao terminom "ladanjske romanike" (Draguč, Bazgalji, Trviž, Maružini, Boljun – sl. 8). U tom kontekstu spominje i slikarije u Butonigi, no one su ipak jedno stoljeće mlađe. Ove slikarije na granici su etnološke i povjesnoumjetničke tematike. Ipak, ova produkcija istarska je stvarnost. Ne možemo u povijesti umjetnosti tražiti vrhunske izraze stila, a zatvarati oči pred umjetničkom svakodnevicom prošlih razdoblja. Zajednička im je rustičnost njihove izvedbe uz koju se veže problem datiranja ovakvih djela. Fučić ih je po nekim ikonografskim detaljima smjestio pred kraj 13. st. no ostavio je mogućnost i da pripadaju 14. st.

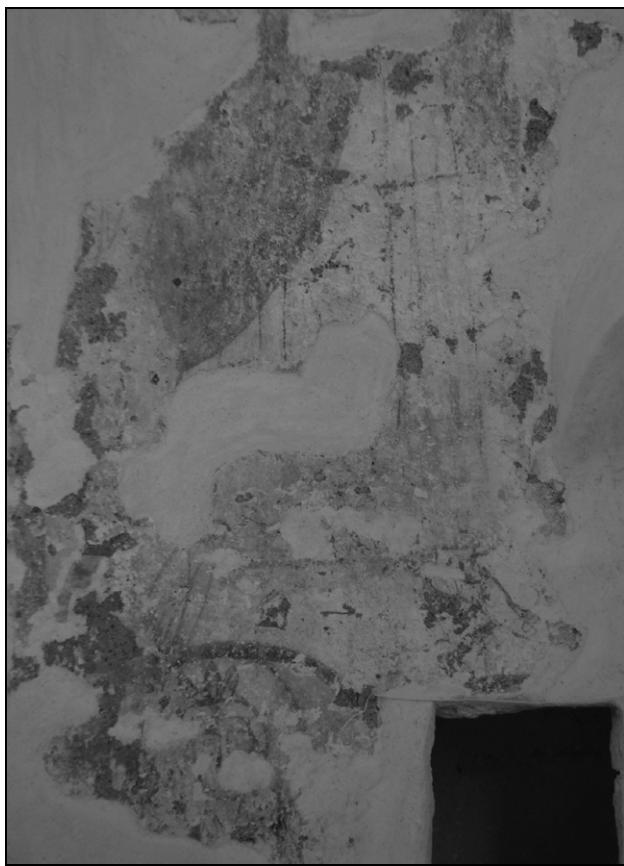
Od ovih lokaliteta nedavno su konzervirani ostaci zidnih slika u crkvi Sv. Marije od Sniga u Maružinama (sl. 9). Fučiću je bio poznat samo fragment lica svetice unutar apsida. (Fučić, 1964). Na osnovu njega napisao je prekrasne stranice ikonografske analize navedenog fragmenta, na osnovu čega slikariju datira u 12. ili najranije početak 13. st. Osim ovog ulomka sačuvani su ostaci likova u bijeloj haljini ogrnutih crvenim plaštom. Likovi okrenuti prema svetištu dio su scene Deisisa. Pod desnom trompom nalazi se fragmenat aureole još jednog svetačkog lika. Ovi podaci nam govore o tome kako u donjem registru unutar apsida nije bio prikazan uobi-

Sl. 8: Nestali fragment zidne slike iz Sv. Kuzme i Damjana u Boljunu (fototeka K.O. Rijeka).

Fig. 8: Missing fragment of a wall painting from the Church of St. Cosmas and St. Damian in Boljun (photo collection at the cadastre municipality of Pula).

⁸ U bilješkama Ive Perčić sačuvanim u Konzervatorskom odjelu u Rijeci vidljivo je da je strapirani fragment bio pripremljen za izložbu istarskih fresaka, no u međuvremenu je nestao.

Sl. 9: Ostatak zidnih slika u crkvi Sv. Marije od sniga u Maružinima (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 9: Remains of wall paintings from the Church of St. Mary's of the Snows in Maružina (photo: Ž. Bistrović).

čajeni niz apostola, već sveci zaštitnici vezani uz kult. Na sjevernoj strani trijumfalnog luka sačuvan je lik anđela navještenja do visine glave. Zanimljiva je tehnološka podudarnost ovih zidnih slika sa sačuvanim ostatcima iz crkve Sv. Sofije u Dvigradu. Na sloju grubo zaglađene žbuke nanesen je sloj gustog vapnenog mliječka koji je podloga za nanašanje skromne palete zemljanih boja.

Na ovom mjestu tek spominjem zidne slike na unutrašnjoj strani pročelnog zida porečke bazilike. Šonje ih stavlja u 13. st. uočavajući reminiscencije na otosko razdoblje iako ih po nekim dekorativnim detaljima možemo smjestiti u 14. st. Jedan od databilno problematičnih lokaliteta je i Sv. Marija Formoza u Puli. Vide se prikazi svetaca u lučno zaključenim nišama. Pozadina je horizontalno podijeljena na dva dijela. Gornji dio iznad ramena svetaca tamno plave je boje, dok je donji dio crvene oker boje. Dva su sveca unutar niša na sjeveroistočnom zidu. Svetica u crvenoj haljini

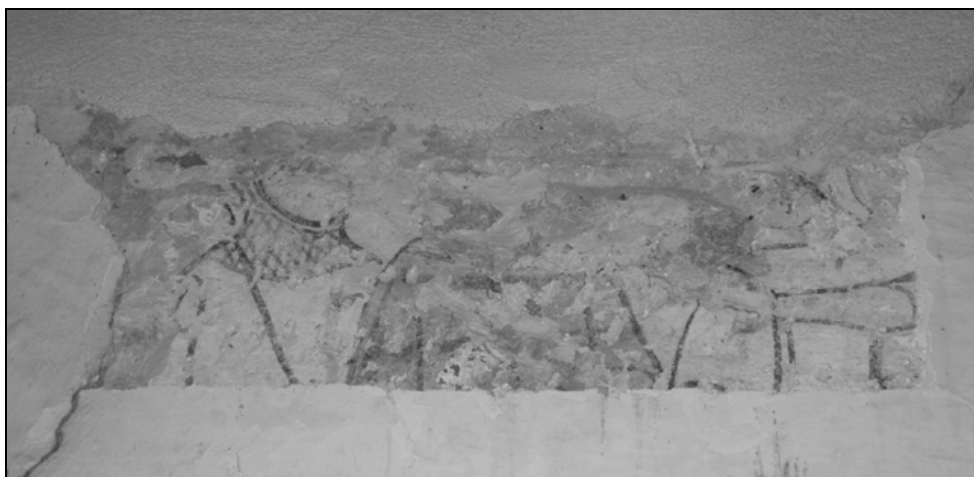
sa zelenim plaštom pokazuje desnom rukom prema atributu u lijevoj, isto kao i bradati svetac u plavoj haljini. Aureole likova su trostruko većeg radijusa od radijusa glave. Uočava se mnoštvo deskriptivnih detalja, kao što je ornament u trokutastom segmentu lučnog završetka nad glavama svetaca. No tek se na licu svetice uočava sva umješnost slikara. Ostali dijelovi fresaka su jako propali. Na jugoistočnom zidu nazire se svetac na kojem je slikani sloj jako oštećen te se vidi pripremni crtež.

Na nekim lokalitetima s višeslojnim freskama uočeni su fragmenti romaničkih fresaka, te ih ovdje tek usputno spominjemo: Sv. Flor u Pomeru, Sv. Jakov u Bačvi, Sv. Primož i Felicijan u Čirkotima. Ovaj zadnji vjerojatno čuva opsežniji ciklus, jer su osim u apsidi, freske vidljive i u brodu crkve, no, još se uvijek nalaze pod kasnijim naličima (sl. 10). Arheološki su iz razmatranog razdoblja potvrđene zidne slike na više lokaliteta, kao što je već rečeno za baziliku u Guranu. Nedavno je istražen i trg Sv. Martina u Umagu gdje su također potvrđene romaničke freske u arheološkom sloju.

Novije restauracije omogućile su da cjelovitije promotrimo navedene slikarije. One su različite kvalitetom, od vrhunskih djela romanike (Sv. Martin u Sv. Lovreču, Sv. Foška kraj Batvača, Sv. Jeronim u Humu, Sv. Vincent u Savičenti) do tzv. "ladanjske romanike", rustičnog istarskog stvaralaštva. Neka od ovih djela zaslužuju da budu navedena u svim pregledima svjetske umjetnosti.

Istra je specifično područje u kojemu se prepliću različiti stilski utjecaji. Benediktinska komponenta rano-romaničkog slikarstva u Istri, koju dosadašnji istraživači potenciraju, heterogena je po svom postanju. Likovni izvori ovih slikarija danas se mogu preciznije utvrditi. Uočavamo utjecaje Rima, sjeverne Italije, otoskog carstva, Akvileje, Venecije uz moguće lokalne radionice. Sve nam to kazuje da onodobna Istra nije bila autarkična i zatvorena, već dapače, regija prožeta različitim utjecajima. Za ovo razdoblje treba primijetiti da se otoska umjetnost ugleda na karolinšku, koristi njezin repertoar tema, motiva i ornamentike.

Najsličnije istarskom slikarstvu je ono slikarstvo u sjevernoj Italiji koje je od lokalnog značaja, te ne pobuđuje pažnju talijanskih povjesničara umjetnosti ili je fragmentarno sačuvano te nije zanimljivo monografskoj obradi. Stoga je ovo slikarstvo još uvijek neobjavljeno i nedostupno znanstvenoj javnosti i široj publici. Tek se danas izrađuju sustavni katalozi koji će nam omogućiti da tehnološke, ornamentalne i ikonografske podatke iz "nezanimljivih" fragmenata složimo u razumljivu cjelinu. Metodologija povjesničara umjetnosti kod slikarstva ovog perioda mora biti drugačija, skoro arheološka. Međutim, osnovni alat i dalje treba ostati stilska analiza koja će se nadopunjavati povijesnim, ikonografskim, tehnološkim i stratigrafskim podacima.

Sl. 10: Romaničke zidne slike u Sv. Primu i Felicijanu u Čirkotima (foto: N. Fachin).

Fig. 10: Romanesque wall paintings from the Church of St. Primo and Felicius in Čirkoti (photo: N. Fachin).

PRE-ROMANESQUE AND ROMANESQUE WALL PAINTINGS IN ISTRIA

Željko BISTROVIĆ

Ministry of culture, Directorate for protection of cultural heritage, Conservation Department of Pula, HR-52100 Pula, ul. Grada Graza 2
e-mail: zeljko.bistrovic@gmail.com

SUMMARY

The overview of Pre-Romanesque and Romanesque wall paintings in Istria begins with a description of Carolingian frescos found in St. Sophie's Church in Dvigrad and St. Andrew's Church on the island of Crveni otok near Rovinj. Recently restored frescos from the parish church of St. Martin's in Sv. Lovreč and from St. Agatha's Church near Kanfanar, wall paintings from St. Michael's Church in Klošter near Lim and the recently found remains of wall paintings in St. Stephen's Church in Peroj can be dated to the Ottonian period. The wall paintings found in the Church of St. Foška near Batvači near Peroj and St. Geronimo's Church in Hum can be dated to the twelfth century. Several locations can be associated with the thirteenth century, for instance St. Vincent's Church in Savičento, St. Mary Formosa's Church in Pula, and the locations that Fučić refers to using the term "countryside Romanesque" locations (Draguč, Bazgalji, Trviž, Boljun, Maružini). Also classified in this group are older remains of wall paintings from St. Primo's and Felicius Church in Čirkoti. (The remains of wall paintings in the Church of St. Mary's of the Snows in Maružini have recently been restored.) Furthermore, locations where the frescos have been found in an archaeological layer are mentioned. In the overview special emphasis is laid on recently restored frescos. In addition, G. Ghirardi's views on the cycle of paintings from St. Vincent's Church in Savičento are critically examined.

Istria is a specific region where a variety of stylistic influences intertwine. The origin of the Benedictine component of early Romanesque paintings in Istria, subject to extensive research and widely discussed, certainly is heterogeneous. Today the origins of motifs and techniques used in these paintings can be ascertained with better accuracy. What can be noticed are influences from Rome, northern Italy, the Ottonian Empire, Aquileia, Venice, and possibly independent contributions from local workshops. Clearly, the Istria of that time was not autarchic and closed. On the contrary, it was a region permeated by a variety of influences. Finally, it needs to be emphasized that in the examined period Ottonian art leaned on a Carolingian repertoire of themes, motifs, and ornaments.

Key words: Romanesque wall painting, Ottonian art, "countryside Romanesque" locations, Benedictine component of early Romanesque painting, St. Martin's Church in Sv. Lovreč, St. Agatha's Church near Kanfanar, St. Vincent's Church in Savičento

LITERATURA

Ančić, M. (ed.) (2000): Hrvati i Karolinzi (kat. izl.). Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Baldini, M. (2004): Benedikcional biskupa Englmara. Početak istarskog freskoslikarstva, Istarska Danica 2004, Pazin 2003.

Bertelli, B., Brogiolo, G. P. (2000): Il futuro dei Langobardi: L'Italia e la costruzione dell'Europa di Carlo Magno (kat.izl.). Milano, Skira.

Caprin, G. (1895): Alpi Giulie. Trieste.

Deanović, A. (1956): Ranoromaničke freske u opatiji Sv. Mihovila nad Lirskom dragom. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, IV, 1956, 9–10. Zagreb, 12–20.

Fisković, I. (1987): Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj. Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt -Delo -OOOUR Globus.

Fučić, B. (1963): Istarske freske. Zagreb, Zora.

Fučić, B. (1964a): Hum – ciklus romaničko-bizantinskih zidnih slikarija. Peristil, 1963–1964, 6–7. Zagreb, 13–22.

Fučić, B. (1964b): Sv. Marija "od sniga" u Marožinima. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XII. Zagreb, 1–5.

Fučić, B. (1965): Karolinska zidna slika iz crkve Sv. Andrije na otoku kod Rovinja. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XIII, 1965, 1–2–3. Zagreb, 107–110.

Fučić, B. (1965): Sv. Foška kod Peroja. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XII, 1965. Zagreb, 23–36.

Fučić, B. (1966): Sv. Agata kod Kanfanara. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XIV, 1966, 1–3. Zagreb, 11–19.

Ghirardi, G. (1972): Affreschi istriani del medioevo. Padova, Stediv.

Marušić, B. (1971): Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvogradu. Histria archeologica, III, 1971, 2/2. Pula.

Marušić, B. (1974): Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom. Histria Archeologica, V, 1974, 1–2. Pula.

Matejčić, I. (2005): Sv. Foška. Split – Pula, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Matejčić, I. (1997): Dvije crkve. Rijeka, Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel – Gradski muzej.

Šonje, A. (1982): Crkvena arhitektura zapadne Istre. Zagreb – Pazin, Kršćanska sadašnjosti – "Juraj Dobrila".

Tommasini, G. F. (1837): Comentari storici-geografici della provincia dell' Istria. Archeografo triestino, IV. Trieste, 432.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-09-10

UDK 27-784:930.85(497.4Piran)

PIRANSKA BRATOVŠČINA SV. REŠNJEGA TELESA IN NJENA UMETNOSTNA NAROČILA V BENETKAH: MATTEO PONZONI

Vesna KAMIN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: vesna.kamin@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V članku avtorica predstavlja nova arhivska odkritja iz bratovščinske knjige sv. Rešnjega telesa, ki jo hrani župnijski arhiv sv. Jurija v Piranu. Gre za naročilo za izdelavo bratovščinske bandere, ki jo je med letoma 1628 in 1629 poslikal beneški slikar Matteo Ponzoni (Benetke, 1583–?, 1663/1675). Celoten postopek naročanja bandere članov bratovščine sv. Rešnjega telesa razkrije marsikateri zanimiv in doslej neznan podatek o imenih članov bratovščine, ki so očitno imeli tesne stike z Benetkami in tamkajšnjimi umetniki.

Ključne besede: Bratovščina sv. Rešnjega telesa v Piranu, Matteo Ponzoni

THE CONFRATERNITY OF SANTISSIMO SACRAMENTO AND THEIR ART ORDERS IN VENICE: MATTEO PONZONI

ABSTRACT

This article presents new archival findings from the book of the Confraternity of Santissimo Sacramento, kept by the parish archive of the Church of St George in Piran. It focuses on the order for the creation of the Confraternity's banner, painted between years 1628 and 1629 by the Venetian painter Matteo Ponzoni (Venice, 1583–?, 1663/1675). The entire process of the Confraternity placing the order for their banner uncovers numerous interesting and so far unknown information on the Confraternity members' names, who clearly had contacts with Venice and its artists.

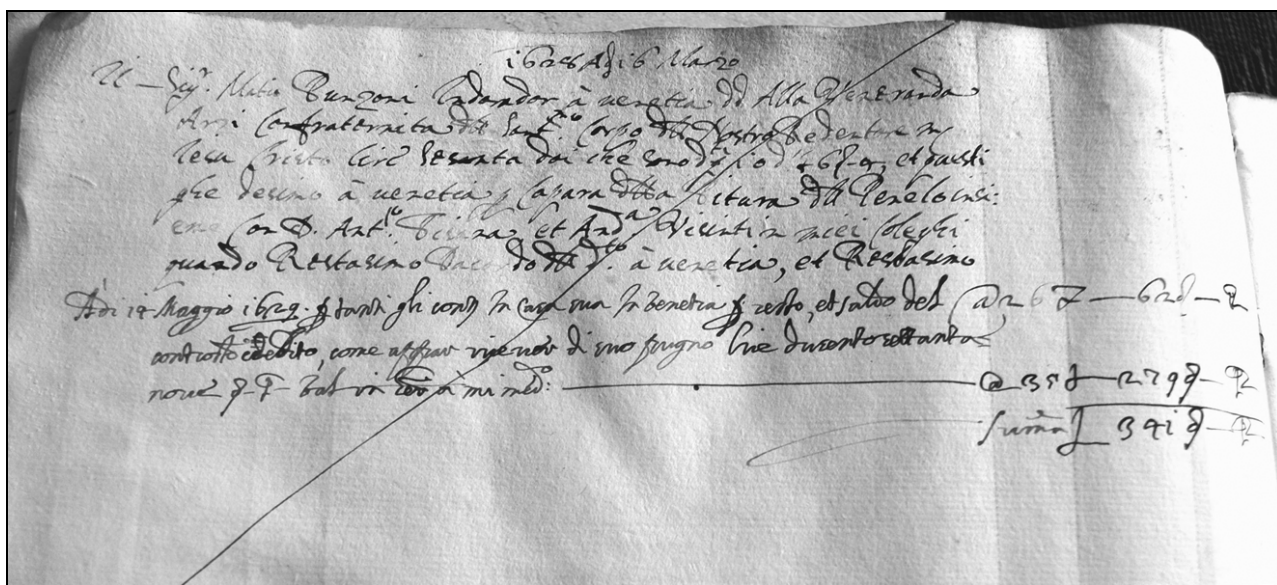
Key words: The Confraternity of Santissimo Sacramento in Piran, Matteo Ponzoni

V župnijskem arhivu sv. Jurija v Piranu je mogoče najti veliko podatkov o delovanju piranskih cerkvenih bratovščinah od 17. stoletja dalje. Med drugim v tem fondu najdemo pravilnike, spiske članov in bilance poslovanja bratovščin, ki so delovale v sklopu te takrat kapitelske cerkve in imele v njej tudi svoje oltarje. V tem članku bo podrobneje predstavljena Bratovščina sv. Rešnjega telesa (*Santissimo Sacramento*) in naročilo za njeno bratovščinsko bandero.

Bratovščine ali "scuole" so na območju Serenissime doživljale razcvet od 12. stoletja dalje. Ko je Istra prišla pod oblast Beneške republike, zasledimo zapise o tovrstnih združenjih tudi na naših tleh. V srednjem veku so ustanavljali bratovščine predvsem v mestih, kjer so se skupine obrtnikov združevale pod zaščito svojega patrona – zavetnika, saj so posameznikom nudile možnost vključevanja v cehe. Delovanje bratovščin so določali statuti, v katerih so bile zelo natančno določene dolžnosti posameznih članov, kako naj skrbijo za skupno blaginjo in krščansko skupnost; člani so morali skrbeti tudi za ostarele, bolne in pomoči potrebne (BONIN, 2001, 362, 364, 377–378). Ugled in finančna moč bratovščin sta bili odvisni predvsem od števila uglednih in premožnih plemičev ter meščanov, ki so bili vanje vključeni. Po pisanju koprskega podestata in kapitana Lorenza Donata iz leta 1675 je bilo na primer v Kopru v

tistem času 20 bratovščin, v celotni koprski škofiji 100 in v beneški Istri 512. V drugi polovici 18. stoletja je takratni koprski podestat in kapitan Paulo Condulmier naštel 603 bratovščin. Na podlagi prihodka je bil bratovščinam odmerjen davek, ki so ga morale letno poravnati (Bonin, 2001, 374–375). Pomembna prelomnica je bil prihod Francozov v Koper, saj so v letih 1805 in 1806 ukinili večino bratovščin, razen bratovščin sv. Zakramenta in krščanske ljubezni. Samo v Piranu so podražavili 21 bratovščin (Bonin, 2001, 374–375).

Pri preučevanju piranske bratovščine sv. Rešnjega telesa se lahko opremo na primerjavo s sorodnimi bratovščinami v Benetkah. V prvih letih 16. stoletja so začeli po vseh župnijskih cerkvah v Benetkah ustanavljati bratovščine sv. Rešnjega telesa (*scuole de Santissimo Sacramento*) ali kot so jih tudi imenovali *Venerabile* (Gastone, 2004, 21).¹ Bratovščino sv. Rešnjega telesa so v Benetkah ustanovili člani *consiglia di Dieci* 2. junija 1295 in je bila dostopna tako moškim kot ženskam. Bogati meščani, ki so se vpisali v bratovščine zaradi lastne vdanosti, so pripadali posebni kategoriji znotraj bratovščine, imenovane "nobiliorum". Plačevali so višje prispevke kot drugi, vendar niso imeli svojega glasu pri odločitvah kapitlja in niso mogli biti izvoljeni za funkcije znotraj bratovščine. (Gastone, 2004, 20–21).

Sl. 1: Bratovščinska knjiga Ss. Sacramento, 1620–1718, p. 27, verso. Župnijski arhiv sv. Jurija, Piran (foto: V. Kamin).

Fig. 1: Libro della confraternita Il Ss. Sacramento, 1620–1718, p. 27, verso. Archivio parrocchiale di S. Giorgio, Pirano (foto: V. Kamin).

¹ Zgolj v župniji sv. Marka (*Parrocchia di San Marco*) ni bilo bratovščine sv. Rešnjega telesa, v drugih 70 župnijah pa naj bi obstajala vsaj po ena bratovščina sv. Rešnjega telesa. Temeljna literatura za bratovščine v Benetkah: Gastone, 2004; Pullan, 1971; 1982a; 1982b; 1990; Sbriziolo, 1968; 1970; Mackenney, 1982.

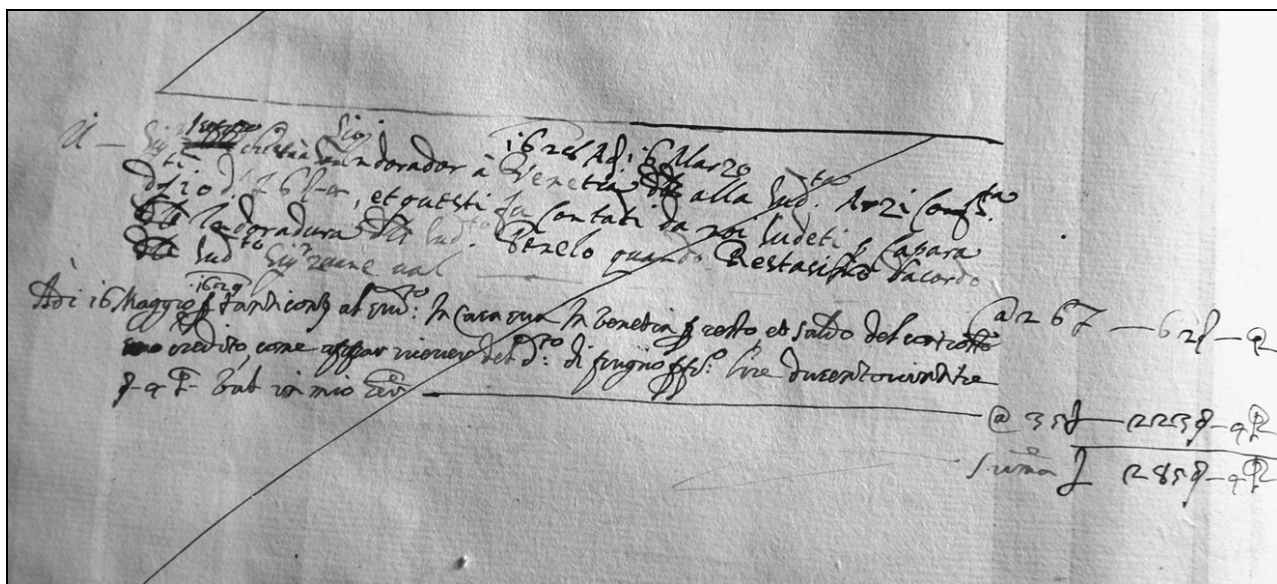
Bratovščino sv. Rešnjega telesa v Piranu lahko primerjamo tudi s sorodno bratovščino v Kopru, ki je omenjena že leta 1517, vendar jo je leta 1550 koprski škof Tomaso Stella ukinil in leta 1558 ustanovil novo. Ko je koprsko škofijo med 4. in 22. februarjem 1580 kot vizitator obiskal veronski škof Agostino Valier, je v mestu naštel 20 bratovščin, med njimi tudi bratovščino sv. Rešnjega telesa. Pri tem je preverjal, če bratovščine delujejo v skladu s pravili, statutom ter popisal njihovo premoženje (Lavrič, 1986, 195–196; Bonin, 2001, 366–371).² Koprski škof Paolo Naldini omenja med drugim tudi koprsko bratovščino sv. Rešnjega telesa z naslednjimi besedami: "Bratovščina najsvetejšega Zakramenta bi bila med vsemi bratovščinami prva po blišcu svojega oratorija, če je okoli 1550 zaradi njene peklenske prevare z lažnimi obredi, ki se jih je zlohотно oprijela, Tomaž Stella ne bi bil prepovedal in razpustil. Nova, ki jo je kasneje 1558 ustanovil isti škof, se nikoli ni izneverila svojim načelom in se v svoji iskreni in neskončni milosti vsak dan udeležuje opravi božanskega

zakramenta, med obhajanjem slovesnih praznikov pa običajno s sveto mašo olepša tudi svojo dvorano, ki je obenem njen posvečen oratorij" (Naldini, 2001, 180).³

Isti avtor opisuje tudi piransko bratovščino z naslednjimi besedami: "Prva [bratovščina] ima ime po Najsvetejšem, njeni pripadniki nosijo rdečo kuto, oblačilo, vredno Gospoda, ki je s svojo krvjo obarval sveta oblačila teh svojih čistilcev; ta bratovščina ima svoj delež v kapiteljski cerkvi" (Naldini, 2001, 233).⁴

Med največjimi stroški, ki jih najdemo navedene v bratovščinski knjigi, so bili stroški za nakup voska in olja za razsvetljavo. Vendar pa se med vrsticami "skriva" tudi marsikatera notica o umetnostno pomembnih naročilih, kot so bili novi oltarji in krašenje cerkve z novimi slikami, nenazadnje pa tudi naročilo bratovščinske bandere.

Zgleden primer postopka naročanja je naročilo bratovščinske bandere pri slikarju Matteu Ponzoniju, ki je znan tudi kot Matej Pončun (Benetke, 1583–?, 1663/1675).⁵ Hrvaško verzijo njegovega imena namreč najde-

Sl. 2: Bratovščinska knjiga Ss. Sacramento, 1620–1718, p. 27, verso. Župnijski arhiv sv. Jurija, Piran (foto: V. Kamin).

Fig. 2: Libro della confraternita Il Ss. Sacramento, 1620–1718, p. 27, verso. Archivio parrocchiale di S. Giorgio, Pirano (foto: V. Kamin).

² V istem času našteje 6 bratovščin v Izoli in 20 v Piranu.

³ Iz originala: "Anteriore ad ogni altra nel lustro dell' Oratorio sarebbe la Confraterna del Augustissimo Sacramento se intorno al mille cinque cento cinquanta per inganno diabolico, di falsi riti sinistramente inbeuuta, non sifosse poi da Tomaso Stella suppressa, ed estinta. La moderna però, che nel susseguente cinquantotto dallo stesso Prelato, s' institui, come non mai degenerare da se medesima, consincera, ed indefelsa pietà assiste alle quotidiane funtioni del divinissimo Sacramento; così ricorrendo di questo la solenne Festività suole condecorare colla Santa Messa la propria Sala, che è il suo divoto Oratorio" (Naldini, 1700, 247–248).

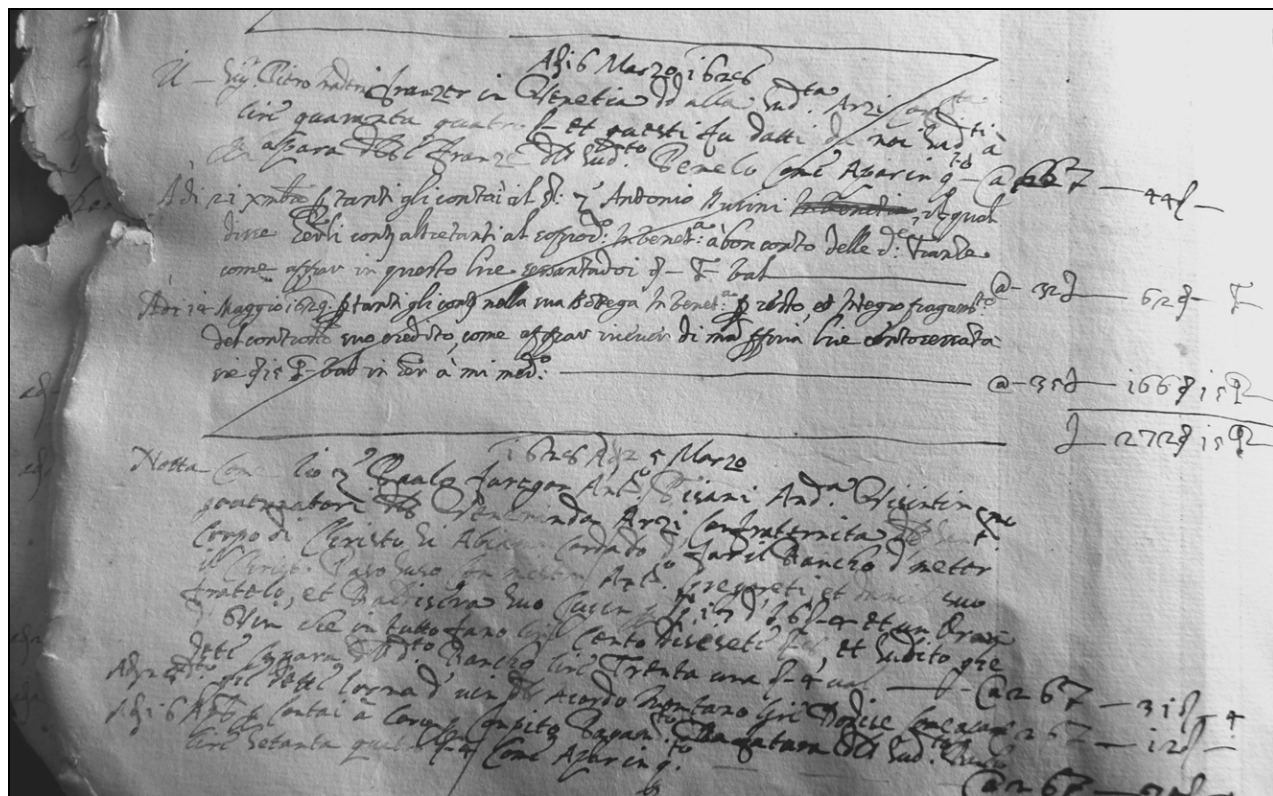
⁴ Iz originala: "S'intitola la prima dell'Augustissimo Sacramento con Cappa Rossa, degna liurea di quel Signore, che grondante di Sangue imporporò de' suoi Candidazi le sacre Stole; erisiede nella Collegiata copiosissima de' Confratelli" (Naldini, 1700, 320).

⁵ V arhivskih podatkih ga omenjajo kot Mattea, Mattia ali Matheusa Ponzonija, Ponzoneja, Ponzuna ali Ponzonusa. Za Ponzonija glej npr: Prijatelj, 1970; Palluchini, 1980; Horvat, Matejčić, Prijatelj, 1982; Moretti, 1986; Tomić, 1997; 2002.

mo zapisano v pesmi Jerolima Kavanjina, ki umetnika imenuje "Pončun pengač glasoviti". Do pred kratkim so Ponzonija šteli za Dalmatinca. Šele ko je Lino Moretti objavil podatek o slikarjevem krstu 9. novembra 1583 v župniji S. Moise (*Mathio et Simon fiol di missier Claudio Bolzon et madonna Agnesina Negro iugali*), se je izkazalo, da gre za beneškega slikarja. Kot njegova učitelja najpogosteje omenjajo dva slikarja, Palma mlajši in Santa Peranda. Prvega omenja kot Ponzonijevega učitelja Marco Boschini v svojem pismu kardinalu Leopoldu de' Medici iz leta 1675, medtem ko Carlo Ridolfi v svojem delu *Le Meraviglie dell'arte* iz leta 1648 navaja Santo Perando kot morebitnega učitelja. Kot je opazil in zapisal že Kruno Prijatelj, se v Ponzonijevih delih vsekakor prepletata tako vpliv Palme mlajšega kot Perande. Ponzonijevo ime je zabeleženo tudi med člani beneškega slikarskega ceha (*Fraglia dei Pittori*) med letoma 1613 in 1633. V Dalmaciji ga zasledimo šele

okoli leta 1635. Tam je eno prvih naročil dobil v Šibeniku, kjer se je v arhivu frančiškanskega samostana ohranil podatek o plačilu leta 1638 (*Signor Mattio Ponzoni di Spalato*) za dve oltarni sliki. Ridolfi je že leta 1648 ponovno omenjal Ponzonija kot slikarja, ki živi v Benetkah, kjer ima svojo slikarsko delavnico, iz katere naj bi izšli tudi vidnejši slikarji Antonio Zanchi, Pietro Negri, Andrea Celesti itd. (Prijatelj, 1970, 10–13; Tomić, 2002, 67–72, 83–84; Favaro, 1975, 150; Moretti, 1986, 224; Procacci, 1965, 100).

Člani bratovščine so na pobudo predsedujočega Paula Furigona pri Ponzoniju naročili bratovščinsko bandero oziroma *penel*. Iz bratovščinske knjige, ki navaja prihodke in odhodeke (*Libro contabile*) med letoma 1620 in 1718, izvemo, da so 3. marca 1628 al Sig. Matio Ponzon Pitor in Venetia naročili, da poslika bandero in mu zanj že izplačali predujem v višini 62 lir.⁶ Istega dne so naročili še preostala dela v zvezi z

Sl. 3: Bratovščinska knjiga Ss. Sacramento, 1620–1718, p. 27, verso. Župnijski arhiv sv. Jurija, Piran (foto: V. Kamin).

Fig. 3: Libro della confraternita Il Ss. Sacramento, 1620–1718, p. 27, verso. Archivio parrocchiale di S. Giorgio, Pirano (foto: V. Kamin).

6 ŽAJ, p. 26, recto: "Adi detto [3 Marzo 1628] per tanti datti al Sig. Matio Ponzon Pitor in Venetia ducati dieci di lire 6 soldi 4 datti questi per capara della Pitura del Penelo inviate (?) con D. Antonio Tisana e Andrea Visintin miei colleghi in (lacordo?) del detto in Venetia L. 62".

bratovščinskim praporom, od izdelave res do barve in pozlate.⁷ Pri tem zasledimo tudi podatek o najemu barke izključno za potrebe tega posamičnega naročila. Tako beremo, da je Paulo Furigon skupaj s prijatelji, člani bratovščine, najel barko za prevoz do Benetk pri Lorenzu in plačal 16 lir in 16 soldov.⁸

Nekaj dni kasneje so zabeležili ponovna plačila za izdelavo bandere. Tako tudi izvemo, da so 6. marca 1628 Matteu Ponzoniju izplačali dodatnih 62 lir, 14. maja pa še preostanek 279 lir. Znesek je bil izplačan v njegovi hiši v Benetkah, kamor so prišli zaključit dogovor Paulo Furigon in dva člana bratovščine, Antonio Tizana in Andrea Visintin.⁹ Prav tako so zabeležili tudi druga plačila izdelovalcu res Pietru Maderniju¹⁰ in

pozlatarju Giuseppu Strazzaroliju.¹¹ Končna plačila so zavedli 11. maja istega leta (ŽAJ, p. 35, recto). Tako izvemo, da je Matteo Ponzoni dobil še preostalih 279 lir, izdelovalec res Pietro Maderni 144 lir in pozlatar Giuseppe Strazzaroli 223 lir in 4 solde.¹² Druga plačila, ki se nanašajo na izdelavo bandere, so manjša plačila za barvo in izdelavo tulca za prevoz *penela* (ŽAJ, p. 35, recto). Zadnjo pot v Benetke zaradi *penela* in drugih zadev so zabeležili člani bratovščine 21. maja 1629. Podatek je zapisal član bratovščine po imenu Apollonio, ki je skupaj s Paulom Furigonom najel barko pri Antoniu Gregu za pot v Benetke. Poleg oprave v zvezi z bandero sta pot v Benetke izkoristila tudi za menjavo starih sveč (*barattar cerre vecchie*) in druge opravke.¹³

7 ŽAJ, p. 26, recto:

"Adi detto [3 Marzo 1628] per tanti datti al Sig. Indorador Lire sesantadoi per capara della Indoradura del Penelo come apar in questo Val. L. 62".

"Adi detto [3 Marzo 1628] per tanti contadi al Sig. r Lire 44 per capara delle franze come apar [a carte] 28 L. 44".

"Adi detto [3 Marzo 1628] spesi in cenda cremesin lire 49 soldi 10 brazi n. Il per far il detto Penelo come apar [a carte] 28 L. 49:10".

8 ŽAJ, p. 26, recto:

"Adi detto [3 Marzo 1628] per tanti contadi a Ser Lorenzo fraiaco como quondam H.v. con barcha à posta menato lo con li coleghi a Venetia che andasimo per ordenar il detto Penelo et per comprar le sudette Robbe lire dodise per zornade n. 8 à Lire 1 soldi 10 L. 12".

"Adi detto [3 Marzo 1628] per spesi in zornade di Barcha n. 8 à Lire 12 al zorno, sono lire 4 soldi 16 L. 4:16".

9 ŽAJ, p. 27, verso:

"Il Signor Matio Punzoni Indorador à Venetia dd Alla Veneranda Arci Confraternita del Sant.mo Corpo del Nostro Redentore meser Jesu Cristo lire sesanta doi che sono ducati 10 di lire 6 e soldi 4, et questi ghe desimo a Venetia per capara della Pittura dell' Penelo insieme con D. Antonio Tizana et Andrea Visintin miei Coleghi quando Restasimo Dacordo dal detto a Venetia, et Restasimo L. 62".

"Adi detto [14 Maggio 1629] per tanti gli contadi in casa sua in Venetia per resto, et saldo del contrato et credito, come appar ricever di suo pugno lire dusento settanta nove L. 279".

10 ŽAJ, p. 27, verso:

"[6 Marzo 1628] Al Signor Pietro Maderni Franzer in Venetia dd alla sudetta Arzi Confraternita lire quaranta quatro soldi 0 e questi fu datti da noi sudeti a per capara delle franze del sudeto penelo come apar in questo L. 44".

"Adi 21 X-mbre [Dicembre] per tanti gli contai al Sig. Zuan Antonio Busini in qual dise haverli contati altretanti al sopradeto in Venetia a bon conto delle dette franze come appar in questo lire sessantadoi L. 62".

"Adi detto [14 Maggio 1629] per tanti gli contai nella sua Bottega in Venetia per resto et integro pagamento del contratto suo credito, come appar ricever di mano propria lire cento sessantasie e soldi 15 L. 166:15".

11 ŽAJ, p. 27, verso:

"[6 Marzo 1628] Sig. Iseppo che sta a San Lio Indorador à Venetia alla sudeta Arzi Confraternita ducati dieci da lire 6 soldi 4 e questi fu contati da noi sudeti per capara del Indoradura del sudeto Penelo quando Restasimo Dacordo del sudeto Sig. Zuane L. 62".

"Adi detto [16 Maggio 1629] per tanti contadi al sudeto in casa sua in Venetia per resto, et saldo del contratto suo credito, come appar ricever del detto di pugno proprio lire dusento vintitre soldi 4 L. 223:4".

12 ŽAJ, p. 35, recto - celoten prepis:

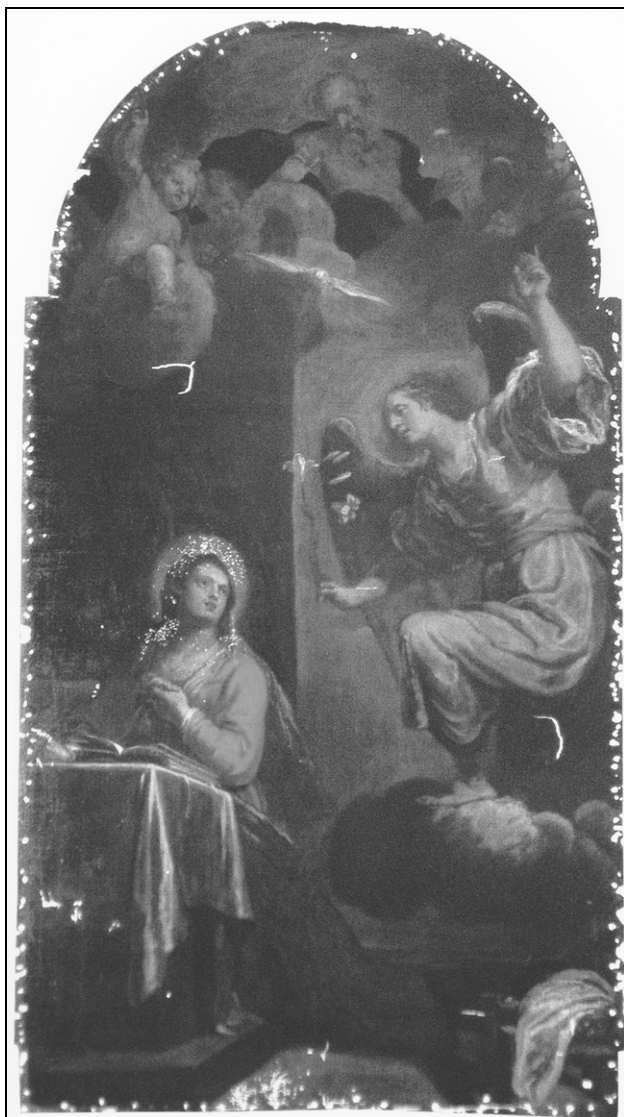
"Adi detto [11 Maggio 1629] per tanti contadi al Sig. Matio Ponzon Pittor in Venetia per resto, et saldo della Pittura del Penello da lui fatta ordinato l'anno precedente dal Sig. Ser Paulo Furigon, et collegi in virtù di parte presa dalla Archiconfraternita del S. Sacramento fin l'anno 1624 16 Giugno registrato in questo [a carte] 17 lire dusento settantanove soldi 0, come appar ricever di pugno proprio del detto Ponzon L. 279".

"Adi detto [11 Maggio 1629] per tanti contadi al Sig. Piero Maderni Franzer in Venetia per resto, et compito pagamento delle Franze da lui fatte per il detto Penello lire cento quarantauna L. 141".

"Adi detto [16 Maggio 1629] per tanti contadi al Sig. Iseppo Strazzaroli in Venetia per resto, et saldo dell' indoradura del detto penello, come appar ricever di pugno suo proprio lire dusento vinti tre soldi 4 L. 223:4".

13 ŽAJ, p. 36, recto:

"Io marquardo contrascrito [Apollonio] devo haver adi detto per tanti contadi al Padron Antonio Grego per nollo di Barca d'esser andato a Venetia insieme con il quondam Ser. Paulo Furigon mia collega à tor il Penello et barattar cerre vecchie, et far altri negocij per servitio et beneficio della contrascrita Arci confraternita come nelle adietroscrite partide si pono vedere in tutto gli contai lire 10 soldi 14 L. 10:14"

Sl. 4: Matteo Ponzoni: Oznanjenje (pred restavracijo); prej podružnična cerkev sv. Štefana, Piran (foto: S. A. Hoyer) (Hočevár, 2005, 119).

Fig. 4: Matteo Ponzoni: L'Annunciazione (prima del restauro); presso la chiesa di S. Stefano, Pirano (foto: S. A. Hoyer) (Hočevár, 2005, 119).

Matteo Ponzoni je s Piranom morebiti povezan še z eno aktivnostjo, ki jo je na tem mestu vredno omeniti. Gre za oltarno sliko *Oznanjenja* iz cerkve sv. Štefana v

Piranu, ki jo danes hranijo v Trstu v Palazzo Santorio.¹⁴ To delo so do pred kratkim pripisovali Palmi mlajšemu. Attilio Tamaro opiše sliko: "*Iacopo Palma il Giovane à due opere: ... e la pala dell' altare sinistro di S. Stefano rappresentante l'Annunciazione. ..., ma la seconda [Annunciazione], che appartiene al miglior periodo dell' autore, è veramente bella e mostra squisiti dettagli e nel disegno e nella composizione e nel volto grazioso della Madonna, ispirato da quello dell'Annunziata tizianesca di S. Salvatore a Venezia*" (Tamaro, 1910, 57–58). Tudi kasnejši pisci so sliko pripisovali Palmi mlajšemu oziroma njegovemu krogu (Santangelo, 1935, 159; Pavanello, Walcher, 2001, 253). Prvi je na možnost Ponzonija opozoril Vittorio Sgarbi leta 2002 pri pregledovanju materiala, prispelega v Italijo leta 1940. Ob razstavi in katalogu *Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo* je novo atribucijo potrdila tudi Francesca Castellani (Luparia, Savio, 2005, 162–166). Castellani delo datira okoli leta 1638, leto, ko se je Matteo Ponzoni zadržal v Šibeniku, kjer je naslikal dve oltarni sliki za frančiškanski samostan (Luparia, Savio, 2005, 164). Ni pa izključeno, da bi lahko slika za piransko cerkev nastala tudi nekaj let prej, okoli 1630, torej sočasno z dokumentirano bandero za cerkev sv. Jurija, ki pa se kot kaže žal ni ohranila. Obdobje okoli leta 1630 Kruno Prijatelj imenuje za Ponzonijev slikarski vrhunec v svojem opusu; v tistem času sta nastali dve sliki, *Poklon svetih treh kraljev* in *Oznanjenje*, za cerkev S. Teonisto v Trevisu (danes v Museo Civico v Trevisu) ter 2 kompoziciji za Palazzo Mocenigo Robilant v Benetkah (Prijatelj, 1970, 32, 36–37). Predvsem deli iz Trevisa kažeta podobnost s piranskim *Oznanjenjem*.

Raziskave o Matteu Ponzoniju v slovenskih obalnih mestih (Koper, Izola, Piran) s pričujočim člankom niso zaključene. Arhivski viri nakazujejo, da je umetnikov opus v Istri večji od doslej znanega in ga bo razkrilo nadaljnje preučevanje celotne slikarjeve produkcije ne le pri nas, temveč tudi v Dalmaciji in Benetkah.

ZAHVALA

Za pomoč pri pisanju članka se najlepše zahvaljujem Danieli Milotti Bertoni in mag. Igorju Weiglu z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območne enote Piran, Salvatorju Žitku za tehtna opozorila in nena zadnje tudi svojemu mentorju, doc. dr. Stanku Kokoletu za mnoga opozorila pri pregledu besedila.

¹⁴ Za omenjeni podatek se najlepše zahvaljujem dr. Sonji Ani Hoyer z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območne enote Piran. Slika je bila pred kratkim razstavljena v bližnjem Trstu na razstavi *Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo* [Trieste, Civico Museo Revoltella, 23. 6. 2005–6. 1. 2006].

LA CONFRATERNITA DEL SANTISSIMO SACRAMENTO DI PIRANO E IL SUO COMMISSIONAMENTO DI OPERE D'ARTE A VENEZIA: MATTEO PONZONI

Vesna KAMIN

Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, SI-6000 Capodistria, Via Garibaldi 1

e-mail: vesna.kamin@zrs.upr.si

RIASSUNTO

Attraverso la commissione assegnata dalla Confraternita del Santissimo Sacramento di Pirano a Matteo Ponzoni per l'esecuzione di uno stendardo, l'autrice di questo saggio ha voluto porre l'accento su quanto vivace fosse l'attenzione prestata da questa confraternita e dai suoi membri al commissionamento di opere d'arte. Ponzoni accettò tale incarico nel periodo in cui si trovava a Venezia come membro della corporazione dei pittori, città dove dimorò prima di trasferirsi in Dalmazia, che avrebbe raggiunto per desiderio di suo fratello Sforza Ponzoni, arcivescovo di Spalato tra il 1616 e il 1640. Anche se il suo arrivo in queste terre è databile soltanto intorno al 1635, le sue collaborazioni in Dalmazia risalgono già a qualche anno prima, almeno al 1632 (Luparia, Savio, 2005, 164). La presenza di Ponzoni a Pirano è attestata all'inizio del 1628 dal pagamento del primo acconto corrispostogli (cfr. op. 6, op. 9) e si protrae fino all'11 maggio dell'anno seguente, come risulta dal saldo del suo onorario (cfr. op. 12). Oltre al pittore furono nel frattempo pagati anche altri artigiani; tra questi si conservano i nomi del marmista Pietro Maderni e dell'indoratore Giuseppe Strazzaroli (cfr. op. 7, op. 10, op. 11, op. 12). La loro collaborazione con la Confraternita del Corpus Domini è indice del fatto che i membri di questa comunità erano ben informati su quali fossero i principali artisti che operavano nella capitale della Repubblica di Venezia. Alcune documentate testimonianze di recente scoperta suggeriscono inoltre che non è da escludere che Matteo Ponzoni avesse dipinto, già intorno al 1630 invece che appena nel 1638, L'Annunciazione per la chiesa di Santo Stefano, recentemente attribuitagli da Vittorio Sgarbi e Francesca Castellani nel catalogo Histria (Luparia, Savio, 2005) d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo.

Parole chiave: Confraternita del Santissimo Sacramento di Pirano, Matteo Ponzoni

VIRI IN LITERATURA

ŽAJ – Župnijski arhiv sv. Jurija, Piran. Bratovščinska knjiga Ss. Sacramento, 1620–1718, p. 26 (recto), p. 27 (verso), p. 35 (recto), p. 36 (recto).

Bonin, Z. (2001): Oris razvoja koprskih bratovščin v času Beneške republike, s posebnim poudarkom na bratovščini sv. Antona opata Puščavnika. Acta Histriae, 9, 2001, 2. Koper, 357–388.

Favaro, E. (1975): L'Arte dei Pittori in Venezia e i suoi statuti. Firenze, Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia, Università di Padova.

Gastone, V. (2004): Le scuole piccole nella Venezia dei Dogi. Note d'archivio per la storia delle confraternite veneziane. Vicenza, Colla.

Luparia, M. G., Savio R. (eds.) (2005): Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo. Milano, Electa.

Hočevar, J. (ed.) (2005): V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana. Piran – Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran – Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

Horvat, A., Matejčić, R., Prijatelj, K. (1982): Barok u Hrvatskoj. Zagreb, Sveučilična Naklada Liber.

Lavrič, A. (1986): Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579. Ljubljana, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta.

Mackenney, R. S. (1982): Trade Guilds and Devotional Confraternities in the State and Society of Venice to 1620. Cambridge, University of Cambridge (tipkopis doktorske disertacije).

Moretti, L. (1986): Nuovi documenti sul Ponzoni e sul Forabosco. Arte Veneta, XL, Milano, 224.

Naldini, P. (1700): Corografia Ecclesiastica o sia Descrizione della Città e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Venezia.

Naldini, P. (2001): Cerkevni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis ljudsko Koper (redakcija Darko Darovec). Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales.

Palluchini, R. (1980): Per il Ponzoni e lo Zaniberti. Pri-lozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, 1980. Split, 468–473.

Pavanello, G., Walcher, M. et al. (2001): Istria. Città maggiori: Capodistria, Parenzo, Pirano. Pola: opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Mariano del Friuli (GO), Edizioni della Laguna.

Pullan, B. (1971): Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State to 1620. Oxford, Blackwell.

Pullan, B. (1982a): La Politica Sociale della Repubblica di Venezia 1500–1620, I: Le Scuole Grandi, l'Assistenza e le Leggi sui Poveri. Roma, Il Veltro Editrice.

Pullan, B. (1982b): La politica Sociale della Repubblica di Venezia 1500–1620, II: Gli Ebrei Veneziani e i Monti di Pietà. Roma, Il Veltro Editrice.

Pullan, B. (1990): The Scuole Grandi of Venice: Some Further Thoughts. V: Verdon, T., Henderson, J. (eds.): Christianity and the Renaissance. Image and Religious Imagination in the Quattrocento. Syracuse – New York, Syracuse University Press, 272–301.

Prijatelj, K. (1970): Matej Ponzoni – Pončun. Split, Galerija umjetnina.

Procacci, L., Procacci, U. (1965): Il carteggio di Marco Boschini con il cardinale Leopoldo de' Medici. Saggi e memorie di storia dell'arte, 4. Firenze, 85–114.

Santangelo, A. et al. (1935): Inventario degli oggetti d'arte d'Italia, V. Provincia di Pola. Roma, La Libreria dello Stato.

Sbriziolo, L. (1968): Le confraternite veneziane di devozione: saggio bibliografico e premesse storiografiche [dal particolare esame dello statuto della Scuola Mestriana di San Rocco]. Roma, Herder.

Sbriziolo, L. (1970): Per la storia delle confraternite veneziane. Dalle deliberazioni miste (1310–1476) del Consiglio dei Dieci. Le scuole dei battuti. Miscellanea Gilles Gerard Meersseman, 2. Padova, Editrice Antenore.

Tamaro, A. (1910): Pirano. Trieste, Mayländer.

Tomić, R. (1997): Trogirska slikarska baština od 15.–20. stoljeća. Zagreb, Matica hrvatska.

Tomić, R. (2002): Splitska slikarska baština. Splitski slikarski krug u doba mletačke vladavine. Zagreb, Matica hrvatska.

original scientific paper
received: 2009-04-18

UDC 94:339.194:665.327.3(497.4-15)"15/17"

OLIVE OIL, TAXES AND SMUGGLING IN VENETIAN ISTRIA IN MODERN AGE

Darko DAROVEC

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: darko.darovec@zrs.upr.si

ABSTRACT

Throughout the period of the Venetian Republic, olive oil production was, together with salt making, wine growing, wine production and fishery, one of the main branches of the Istrian economy. Its importance grew considerably from the 16th century on when olive oil was increasingly used for the illumination of expanding towns, in particular Trieste, and as a raw material for semi-industrial products. Not surprisingly, the increase in olive oil demand and trade led to an increase in taxes, which in turn spurred contraband. The paper sheds light on the olive oil production, trade, sale, taxation and smuggling, the volume of which could be even six times higher than that of legal trade. The quantitative historical data available give us a fairly reliable picture of the olive oil prices, trade, production volume and tax rates in Venetian Istria.

Key words: economic history, oil production, olive oil, tax policy, smuggling, Istria, the modern era

OLIO D'OLIVA, DAZI E CONTRABBANDO NELL'ISTRIA SLOVENA IN ETA' MODERNA

SINTESI

La produzione dell'olio d'oliva figurava accanto all'industria salifera, alla vitivinicoltura e alla pesca come uno dei principali settori economici dell'Istria durante l'intero periodo della Repubblica di Venezia. La sua importanza crebbe in modo considerevole a partire dal XVI sec., quando l'olio d'oliva venne utilizzato sempre più per illuminare le città in fase di espansione, in particolare Trieste, e come materia prima per altri lavorati semi-industriali. L'incremento della domanda e del commercio di olio d'oliva dettò al "Dominio" veneziano un aumento della tassazione che si tradusse inevitabilmente nella pratica sempre più diffusa del contrabbando. Nel presente articolo sono descritti la produzione, il commercio, la vendita, la tassazione e il contrabbando dell'olio d'oliva, che finì per superare fino a sei volte il mercato legale. Con l'aiuto della metrologia il contributo fissa una fotografia abbastanza fedele dei prezzi, del traffico, della quantità prodotta e dei gradi di tassazione applicati sull'olio d'oliva nel contesto dell'Istria veneta.

Parole chiave: storia economica, produzione olearia, olio d'oliva, politica daziaria, misure, contrabbando, Istria, epoca moderna

INTRODUCTION

Istria is the most northern Mediterranean country where olive trees grow, and, according to the latest research, abound in polyphenol, olives' active substance (cf. Bandelj, 2004). The country is also unique from the historical point of view, since, in the course of centuries, political, economic, and cultural flows and streams characteristic of Central Europe and the Mediterranean, as well as Romanic, Slavic and Germanic and Ottoman milieus, converged and intertwined in this very area. Simultaneously, the area represents both the line of separation and the line of connection between Eastern and Western Europe, and has been a frequent site of confrontations in the course of history. Through centuries, Istria has constituted a distinct borderland, as the presence of borders has been a constant, taking account also of the fact that its borderiness should be defined as multilayered. Namely, said borderiness was reflected (and still is; cf. Rožac Darovec, 2006, 57–68) at the political (different citizenship), as well as the institutional, economic, social, cultural and ethnic levels. In the period as of the end of the Middle Ages to the beginning of the Modern Age, national borders were relatively steady and stable, dividing Istria between the Mediterranean Republic of Venice and the Central European Habsburg Monarchy (13th–18th century).

On the other hand, another feature of the borderiness of Istria is the fact that in this region Mediterranean and Central European social and economic forms and institutions, as established by the end of the Middle Ages, meet and partially overlap. During the entire Modern Age, this fact was reflected in different organization of maritime towns and relationships between urban and rural areas, as, for instance, in Venetian forms of social and production relations in Istrian rural areas (sharecropping system) in comparison to the Austrian forms of feudalism in Karst and Goriško regions and "Austrian" Istria (Pazin). In relation hereof, one has to emphasize, in particular, the role of trade middleman assumed through the centuries by the Istrian region and its population. From the point of view of long-distance trade, Istria is situated on the passage between the Julian Alps and the Adriatic Sea, which connects, through the Ljubljana Gate, the Pannonian and Po River (Val Padana) regions, i.e. Slovenian, Austrian, Croatian and

Hungarian provinces with Italian provinces or with the Adriatic and the Mediterranean. All social strata, from aristocracy to peasants, were actively engaged in the area of trade. Rural population participated in international trade flows in the form of freighting, transport, re-grating and contrabanding, and also transported its produce and products via "legal and illegal routes" to town boroughs and markets, in particular, to Trieste, Venice, Koper, Piran, Rijeka, Gorica and even Udine (cf. Darovec, 2004). On the basis thereof, traditional lines of trade traffic were formed and forms of social relationships established between the town and the countryside, the coast and the hinterland, in which (legal or illegal) trade in olive oil played an important role, especially in the 17th and 18th century.

OLIVE OIL PRODUCTION, EXPORT TAXES AND SMUGGLING

There is hardly a report written by a Koper *Podestà e Capitano*¹ to the Venetian authorities at the end of his term of office in Istria that does not mention olive oil, which is not at all surprising since in the 17th and 18th centuries olive oil accounted for not only the most important, but also the highest income from taxes levied by the Venetian rulers in Istria (REL 4, 1740, 55; 1784, 317; 1795, 335). Consequently, the production and the sale of olive oil were kept under strict control. At that time, olive oil was not primarily a foodstuff, rather a durable industrial material used for the illumination of towns (cf. SMi, 3, 53, 58) and as the main ingredient in soap making.²

Olive oil production and export were reported as early as during the Roman era in Istria (Degrassi, 1956; Zalin, 1976). The Venetians began regulating olive oil production and trade quite early. The oldest extant decrees date to 1383, whereas individual provisions can be traced back to 1281: a provision of March 24, 1281, reads that olive oil should not be loaded onto any ship without a certificate issued by the Office of *Ternaria* ("senza bolletta della Ternaria.") (ASV 2, 16, 64 sq.).³ clearly indicating that it was as early as during that period that the authorities strove to control sea trade in olive oil and, consequently, its taxation.

Among the first to adhere to the new regulations were the inhabitants of the northwestern Istrian town of Piran.

1 Podestà and Captain, the head of the commune of Koper and, in some respects, the most important official in Istria. As regards the heads of other Istrian communes, their titles varied: they could be called the Podestà, the Captain or even the Count. In the article, the term Podestà will be used.

2 Cf. ASV 1, 9.

3 The holdings of the Olive Oil Inspectorate (PSO) kept by the Venetian State Archives (ASV) comprise a fairly rich collection of data on olive oil production that largely refer to the Inspectorate itself and only to a lesser extent to individual offices or excisemen in Venetian provinces. Nevertheless, a considerable bulk of the materials refers to the town of Koper and to Istria; the documents are kept in boxes (*busta*) 213–216 for Koper and boxes 60–71 and 211 for Istria, whereas the material related to Trieste is kept in box 203.

The 1307 amendments to the town's Statute stipulated that no one was allowed to export more than 3 urns of wine or olive oil outside the territory of Piran without the approval of the Podestà (STPI, 44, 706–7). In the second half of the 14th century, they further protected olive oil production by prohibiting the Podestà from issuing licences to import olive oil to the town of Piran or its hinterland, since such activity could be a great detriment to the town (STPI, 619), suggesting that olive oil production was fairly prevalent.

From the 16th century on, stricter tax collection control was imposed and increased taxes were levied not only on traffic and trade in olive oil, but also on its production. The latter was usually supervised by individual Istrian communes, which stipulated not only the manner of production – in large stone oil-mills, i.e., *torklja* in Slovene (*torchio* in Italian), and/or in small stone oil-mills, i.e., *torkola* (*torcolo*)⁴ – but also the tax rates in the town's statute and later on in special collections of towns' tax provisions. Interestingly, the statutes also prohibited the harvest of olives prior to the stipulated date (e.g., the October feast of St. Lucia in the area of Koper [STKP, 3, 21]) in order to prevent the harvest of unripe olives.

Olive oil production

A thorough description of the procedures related to olive oil production is provided in the Statute of Koper; more precisely, in statutory provisions adopted in 1301, during the fourth term of office of the *Podestà e Capitano* Marino Baduari. *Torkljariji*, renters of oil-mills, had to take care that the olives brought to the oil press were not damaged. Once arrived, the olives had to be washed thoroughly. When they were pressed, water was added to them in the ratio one *mečena* (also *mesena*, *mezena* or *mezzena*) of olives to one bucket (*situla*) of water, with 4 buckets of water equalling an urn. All measures had to bear the *justiciar's* seal as proof of authenticity.

All these activities, including the decanting of olive oil into vessels, had to be supervised by olive owners or a person authorized by them. The renters of oil-mills or their assistants earned 1 soldo for each decanted *mečena* of olive oil that had been measured and sealed (*cum rodulo et bullatam*) by the *justiciar*, a town official dealing with legal matters. In addition, the olive owner gave them 7 librae per 100 librae of olive oil (*libras VII oley pro centenario*) for their work, food and heating. Olive skins (*polpamine*), which were used as heating material and as watertight material in the fortification of town piers (as determined by archaeological excavations in

Koper⁵), remained the property of the olive owner (STKP, 3, 50).

Though of a later date, the Piran statutory provisions related to the operations of oil-mills are much more revealing. The initial provisions of 1384 (STPI, 660/1) were amended in 1522, 1527 (STPI, 662/3), 1557, 1572, 1588, 1596, 1600 and 1646 (PAK 1). The oil-mills were owned by the commune, which put them up for auction and initially leased them for a period of 4 years; from 1600 on, the leasing period was 2 years. Each year, the authorities also put up for auction the service of tax collector and two excisemen were appointed for the 4 oil-mills that existed at the time, located close to the seashore so that seawater could be used for cleaning mill-stones.

The auction lasted from the first to the last Sunday in March, when the highest bidder was announced. According to the 1384 version of the Statute, the bidder had to pledge a guarantee in the amount of 100 liras per oil-mill, whereas from 1527 on, he had to lodge a deposit (*bone et sufficiente piezarie*) that satisfied the Podestà and his judges. In other words, the exciseman's guarantee depended on the offers presented at the auction, as well as on the supply of and demand for olive oil. Only one person could rent each oil-mill and he was not allowed to form a consortium with the other oil-mill renters. He was also prohibited from performing the duties of exciseman under threat of a pecuniary penalty of 100 liras, the highest as regards excisemen. The penalty for forming a consortium with other renters amounted to 50 liras, whereas the fine for other minor offences was 25 liras. This money was evenly divided between the Podestà, the commune and the informer.

Initially, the excisemen settled their liabilities towards the commune thrice a year. Later they did it only twice, on January First and Easter. In 1557, the three oil-mill renters were obliged to open at least one oil-mill on St. Martin's Day, "*con homini, cavalli, et altri ordegni necessarij per masenar*", which had to stay open daily until St. Andrew's Day, while after 1588 the four renters had to open two oil-mills (one in the Piran quarter of Marčana and the other wherever they found it most suitable) on All Saints' Day. The oil-mills had to operate until St. Andrew's Day, with the provision that on feast days olives could not be brought in before the afternoon mass was over (*se non finito vespero*). On the aforementioned days, the oil-mills stayed open day and night. According to the provisions of 1527, they could perform a maximum of 10 rounds of grinding or pressing olives (*masena*) per 24 hours, while from 1527 on only 8 rounds were allowed since each *masena* had to settle for 3 hours before being decanted.

4 It is important to distinguish between *torklja* and *torkola*. Though the two terms are phonetically similar and both denote stone oil-mills, the former was much larger than the latter, and was mainly used in towns, while the latter was used in the countryside. In 1734, a provision was passed stipulating that a *torklja* always had to be accompanied by a *torkola* (comp. Leggi, 1757, 3, 166–172).

5 Comp. the excavations conducted at Prešeren Square in Koper; documentation is kept in the Regional Museum of Koper – PMK.

The rules also prescribed the amount of olives for each pressing, 24 *quartas*. A similar provision was also included in the 1384 version of the Statute: 8 *meçenas* of olives could be pressed per round, with 1 *meçena* equalling 3 *quartas*. The exact measure had to be established and confirmed with a seal by the *justiciar* (STPI, 661).

According to the regulations, the responsibility for the transfer of olives from the owners living in the hinterland to the town oil-mill was conferred on village mayors who could authorize the so-called fetchers or "*bastasi*".⁶ The village mayors were also in charge of measuring the amount of olives intended for pressing, a task they performed at the owner's home and in accordance with the stipulated measures (*quartas*). The statutory amendment of 1588 stipulated that the *torkljarji*, the renters of large oil-mills, were in charge of not only the transfer of the clean and stoned fruit (the olives had to be prepared by the owner) to the oil-mill, but also of the transfer of olive oil back to the owner (...*siano in obbligo i torchiari andar a' tuor l'olive, che doveranno desfà* [cf. Boerio, note by D. D.] *alle proprie case detti patroni, sicome fanno a masena, et parimente portarli l'oglio fino a casa...*) (PAK 1, 5). The necessity of this mediating role played by village mayors is much more obvious if one considers the state of affairs in the territory of Koper, which boasted a considerably greater number of *torkljas* and *torkolas* located in the countryside. Olive oil production was largely supervised by village mayors, who, as a rule, acted also as *torkolarji* during their term of office.

The procedure of olive pressing was attended by olive owners or persons whom they had authorized. Olives could be pressed in any Piran oil press; but if the owner used an oil-mill located outside the territory of Piran, the olives or the oil was confiscated and the owner fined 50 *liras*. Individual owner's set up a stake to mark their turns, and they could press olives as long as they wanted; the others were required to wait their turn without disturbing them. However, the amendments passed in 1572 determined that an individual owner or family was not allowed to press more than 3 *masenas* at a time. Throughout the pressing, there had to be two large urns for collecting oil set at the renter's disposal. The oil poured into the first urn was left until the second was ready; only then could the amounts in the two containers be measured. In 1572, the rules stipulated that each oil-mill must use 5 urns, whereas, according to the rules of 1588, there had to be 3 urns for each of the two outlets of oil, 6 urns altogether, which could indicate that in the meantime the oil-mills had been modernized. Before the urns were set in the mills, they had to be measured by the communal supervisor of oil-mills (*sopratorchi*); in case of disagreement, the

judges had the last word. During the process of olive pressing, other containers and devices were used as well. The small wooden channel along which the oil ran from the oil-mill was called a *gorna* (STPI, 663; comp. Boerio, 1856). Beneath it, a specific vessel (*cesta*) had to be kept, which had been procured by communal supervisors in order that the oil would not spill around the mill and along the town's streets. In addition, each oil-mill renter had to possess at least 16 filters (*sportas*), which were made "*de brula⁷ et non de altra sorte*" (STPI, 663). According to an explanation from 1646, the filters or small bags were made of hemp (*s'habbi ad uso li sacchi di Canna*).

Several provisions of the Piran Statute and regulations on olive oil production of a later date related to *polpamine*, the skins of pressed olives. Just as in Koper, they remained the property of the olive owner. If he needed them, he had the right to two *brentas* per each round of olive pressing (*masena*), while neither the village mayors nor *bastasi* nor olive mill renters had the right to appropriate or sell them. They were also prohibited from using them as fuel to heat clean water necessary during pressing. Only wood could be used for such a purpose. It is also interesting to note the provision stipulating that all olives had to be carefully pressed and that their skins should not be further pressed nor crushed nor processed in any other way so as to obtain additional quantities of oil. Such activities would hamper communal control over the production volume—such a prohibition was likely a necessity precisely because of the tendency of producers to increase their output in this manner.

The Piran oil-mill renters earned 6 *soldi* for each *brenta* of oil or for 1 *libra* of oil. The olive owner could decide whether he would pay in cash or in kind. In any case, the oil-mill renter was not allowed to use the owner's oil for the illumination of the mill, but had to use his own oil instead.

On the basis of available data, a *brenta* of olive oil equalled half a barrel or urn (Herkov, 1971, 37), and the tax imposed on the Piran oil-mill renters amounted to 2% of all pressed oil. According to the same source, in the 16th century, a *libra* of oil was worth 6 *soldi*, which means that the price of a barrel or urn – as is called the basic unit of oil in various sources – measuring 100 *librae* (Herkov, 1971, 45; 1978, 387) amounted to 600 *soldi* or 30 *liras*. Another unit of oil that was also often used was *centenario*, which, as the name suggests, also measured 100 *librae*; yet in this case the basic unit of oil (*libbra di peso grosso d'oglio*) had a volume of 0.52 l (Mihelič, 1989, 23), while in the case of a barrel or an urn, a *libbra* (*libbra mensurale d'oglio*) had a larger volume, 0.649 l (Herkov, 1985, 475).

6 *Bastasia*, from Ancient Greek: the act of carrying, transfer, delivery (LLMAI).

7 LLMAI describes *brugolus*, *brugulus* as a type of basket. According to Pahor, a *brula* was a filter made of interwoven plants (Pahor, 1972, 62).

Thus, if one takes into account both the Piran and Koper provisions and the units of measure used, the following questions arise: how many litres did a *meçena* measure, how many kilograms were produced by a round of olive pressing, what was the daily capacity of an oil-mill, and extrapolating from taxes collected, approximately how much oil was produced annually. When trying to calculate the volume of daily production, one has to pay particular attention to the olive *meçena*. Both Herkov (1978, 373, 389) and Mihelič (1985, 28; 1989, 25) classified *meçena* under units of measure for cereals and salt, and both regard it as half a *star*. According to the former (1978, 371, 390), a *meçena* equalled 41.66 l or 38.2 kg of cereals and 32 l or 33.38 kg of salt, whereas according to the latter, who, when writing about the territory of Piran in the second half of the 14th century, used a dry olive unit of 0.52 l as the common denominator of both the cereal and the salt *meçenas*, a cereal *meçena* equalled 74 librae, or, to put it in today's units, 38.48 l, whereas a salt *meçena* measured 60 librae or 31.2 l.

When describing units of measure used by tradespeople, the Koper Statute prescribed that *meçenas*, *quartas* and *bacharios* had to be used for weighing cereals and legumes, with a *quarta* equalling 40 librae (*ponderare ad libras quadraginta pro quarta*) (STKP, 3, 34). On the basis of these measures, which were used in Istria up to and including during the 19th century, it can be concluded that in Piran an olive *meçena* – weighing 3 *quartas* or 120 librae, which speaks in favour of the same ratio between an Istrian *star* of cereals and a libra (Herkov, 1978, 371) – was much larger than a cereal or salt *meçena*. If one takes into account the fact that a libra equalled 0.52 l, than an olive *meçena* measured:

$$120 \times 0.52 \text{ l} = 62.4 \text{ l},$$

which comes very close to the volume of an urn. Such a volume of the basic unit for weighing olives is also confirmed by the ordinance issued by the Koper *Podestà e Capitano* Gabriel Badoer in 1747, which explicitly demanded that oil-mill renters could accept only olives brought in *mastelli* (tubs) which were the size of two *brentas* and, in accordance with an old Istrian custom, could retain only a tenth of the olives (Leggi, 1757, 3, 172).

If expressed in dry units of measure, the following volume of olives was pressed during a round of pressing (*masena*):

$$8 \times 62.4 \text{ l} (8 \text{ meçenas} \times 3 \text{ quartas} = 24 \times 40 \text{ librae}) = 499.8 \text{ l},$$

which means that up to 3,998.4 l of olives could be pressed daily in an oil-mill.

Table 1: Units of measure for olives.

Tabela 1: Merske enote za olive.

<i>masena</i>	<i>meçena</i>	<i>brenta</i>	<i>quarta</i>	<i>quar-tarola</i>	<i>libra</i>	<i>litre</i>
1	8	16	24	96	960	499.8
	1	2	3	12	120	62.4
		1	1.5	6	60	31.2
			1	4	40	20.8
				1	10	5.2
					1	0.52

Domestic traffic and trade in olive oil, as well as in dry meat and fat products, mostly used the abovementioned unit *centenario*, which equalled 100 librae (a libra = 0.52 l), whereas foreign trade and in particular the fiscal policy adhered to the Venetian rules according to which products were measured in urns or barrels, with the basic unit being a libra that equalled 0.649 l. Thus the ratio between an urn and a *centenario* was 100 : 124.

When calculating the approximate volume of annual oil production in the Piran oil-mills, one can proceed from the data of 1604 on the tax collected from the lease of the oil-mills (Mihelič, 1991, 94), when the oil-mills "di Marzana", "di sopra", "di mezzo" and "piculo" contributed to the communal cash box a total of 2160 liras, or 43200 soldi, which – considering that the tax rate amounted to 12 soldi per urn of oil (or 6 soldi per *brenta*, which equalled half an urn) – accounted for approximately 3600 urns or 233640 l of oil, with an urn measuring 64.9 l. Adding to the abovementioned sum the 10% income of oil-mill renters, one realizes that the period witnessed considerably good harvests that can be compared with those of the second half of the 18th century, regarding which there are much more data available about the volume of oil produced in individual towns of Venetian Istria, reported to the central Venetian office (comp. Table 2). Relatively good harvests before 1604 were also reported by Koper *Podestà e Capitani*, whereas in 1604 Istria suffered a period of severe storms and frost that destroyed more than a quarter of all olive trees, so that the communal income from taxes on olive oil must have dropped considerably in the following years. The *Podestà e Capitano* declared pessimistically that in the ensuing 20 years the olive trees would yield much less than they had used to.

As for the territory of Koper, which was several times larger than that of Piran, the data available from the last quarter of the 16th century to the end of the 18th century show that the area produced roughly the same or even a lower quantity of olive oil than that of Piran, which is supported by the official estimation of the yield in the whole Venetian Istria. Thus one could conclude that in the 16th century production capacity reached its maxi-

mum; however, this may not be quite true, in particular if one takes into account the fact that in the following centuries smuggling grew considerably as a result of increasingly higher export taxes. It also must be admitted that, on the one hand, the period from the end of the 16th century to the first half of the 17th century was marked by numerous demographic fluctuations and the arrival of new inhabitants who were not as extensively engaged in olive growing, though the Venetians strove to introduce them to it as soon as possible (RR 1, 1638; SR, 27. 12. 1704), and that, on the other hand, the 18th century production of olive oil was considerably increased by the oil produced in the southwestern Istrian town of Rovinj. It also seems, judging by formal measures taken by the Venetian rulers, that a great deal of oil remained undeclared.

Prohibitions repeatedly issued by Venetian chiefs in Istria, in particular between 1734 and 1747 (Leggi, 1757, 3, 159–174), attest to the fact that the laws regulating oil production were persistently violated and that the authorities did not manage to repress undeclared oil production (REL 4, 1756, 97). In 1741, the Koper *Podestà e Capitano* Paolo Condulmer reported that the inhabitants of Rovinj had declared only 550 urns of oil, while according to his estimation the production had amounted to at least 3000 urns. Three decades later, in 1773, the Rovinj *Podestà* Piero Antonio Bolini issued a similar report: allegedly, only 4439 urns of oil had been declared, though that year's harvest had been enormous, yielding at least 10000 urns (Prov., 1019). Quite often the town's oil-mill renters and in particular village mayors, who were obliged to note down (in the *vacchette*) the names of all olive pickers and the quantity of the oil produced by individual owners, made a deal with olive owners and registered much lower quantities of oil so that the rest could circulate freely. "Owing to the fact that taxes are imposed on the basis of production volume registered in oil-mills, the locals have thought up this accursed custom of using boiling water and crushing olives by hand, thus avoiding the oil-mills," the Koper *Podestà e Capitano* put it clearly in 1788.

Although individual olive owners were caught red-handed, they would exculpate themselves by saying that their yield was much too small to be pressed in *torkljas*. As a result, a new provision was introduced stipulating that each *torklja* had to be accompanied by a *torkola* so that even fairly small quantities of olives could be processed. Obviously, it did not help much since the adoption of new measures against smuggling was almost always followed by an increase in taxes and by even more complicated control procedures, which eventually resulted in the lawbreakers finding it much easier to avoid penalties, in particular when exporting oil (with export trade being most heavily taxed).

Fluctuations in the quantities of oil produced in the second half of the 18th century, which were usually

caused by severe weather conditions, are shown in Table 2, while the data reported by Koper *Podestà e Capitani* give a picture of the situation in the 16th century. Around 1581, "the area of Koper produced roughly 3000 urns of oil, while in 1587 the production grew to 4000 urns and could have been even higher had it not been for a spell of bad weather", was Thomaso Contarini's assessment. In 1583, Alvise Morosini stated that Venetian Istria produced an average of 16000 urns of oil per year. According to Alessandro Zorzi, in 1581 there were 153288 olive trees planted in the territory of Koper and approximately the same number in the commune of Piran.

Table 2: Oil-mills operating in 1776 and the volume of oil production (M/1088e, 192).

Tabela 2: Oljčni mlini v obratovanju leta 1776 in količina pridelanega olja (M/1088e, 192).

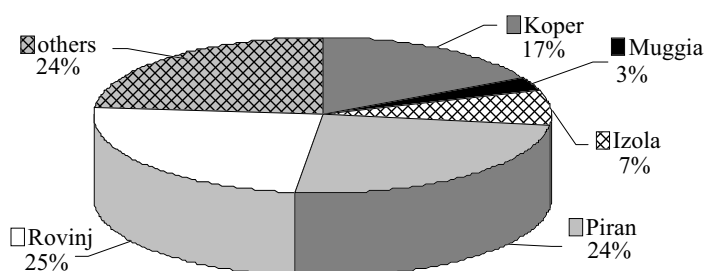
Location	Number of oil-mills	urns : librae	Total number of oil-mills (PROV., 1039)
Koper – town	9	2634:66	9
Koper – territory	49	1243:46	57
Muggia – town	4	521:26	4
Muggia – territory	5	83:62	7
Izola – town	3	1236:2	3
Izola – territory	2	69:54	2
Piran – town	6	3580:29	7
Piran – territory	1	30:4	1
Buje – town	3	1001:33	3
Buje – territory	2	177:52	3
Grožnjan – town	2	62:42"	3
Grožnjan – territory	5	131:70"	5
Oprtalj – town	3	71:82	4
Oprtalj – territory	10	114:39	11
Motovun – town	4	200:5	5
Motovun – territory	11	287:69	16
Pula – town	1	176:75	1
Pula – territory	6	535:30	6
Poreč – town	1	404:78	2
Poreč – territory	5	1228:16	5
Novigrad – town	2	370:62	3
Novigrad – territory	4	567:92	5
Umag – town	1	120:77	1
Umag – territory	1	172:31	2
Momjan	1	61:98	1
Vodnjan	2	425:88	2
Rovinj	5	5261:60	5
Petrpilosa			9
Others			6
TOTAL	149	20803:28	188

If one takes into account approximately the same production volume, it is possible to calculate that there were around 800000 olive trees planted in Venetian Istria (comp. REL, *ad a.*; PROV., 1421). The percentage of Venetian Istria's surface area of 2600 km² covered by olive trees can be inferred from the decision of the Senate of July 1, 1666, (SM) that ordered all Istrian Podestàs to adhere to the rather forgotten decision of the Senate of November 25, 1623, stipulating that each field located on terrain suitable for olive growing that could be sown by a *star* of seeds should be planted with 8 well cultivated olive trees.

Considering that the hinterland of Rovinj witnessed rapid development as late as during the 18th century, one can observe that in the previous periods the lion's share of olive oil had been produced in the northern Istrian towns of Muggia, Koper, Izola and Piran and their hinterlands, which remained the case in the 18th century despite the oil manufactured in Rovinj. Nonetheless since from the 17th century on, in particular from the 1720s (comp. REL and SM), Rovinj oil production began increasing dramatically and soared from an average of 500 to more than 5000 urns per year in the second half of the

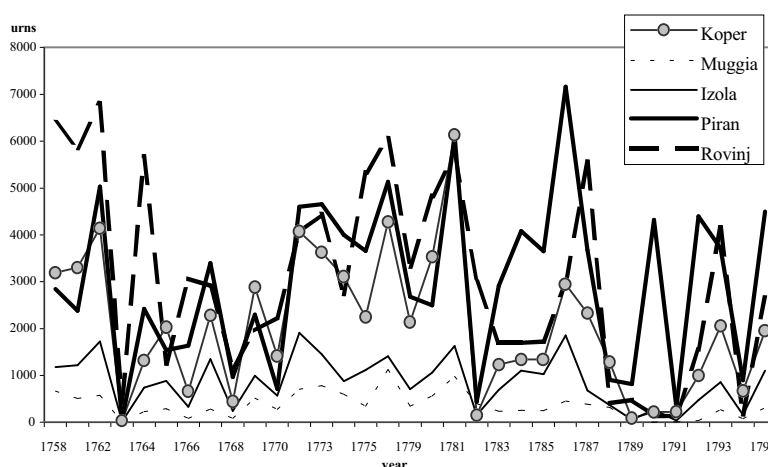
18th century one may be justified in surmising that it is the Rovinj production surplus that accounts for the share that stands out from the average volume of olive oil produced in the whole of Venetian Istria in the 16th century. As a result, it can be regarded as part of the undeclared yield; additional support for this notion is provided by the report written by the Koper *Podestà e Capitano* in 1784, estimating that the oil produced in Istria amounted to an average of 20000 barrels (REL 4, 317), while the official data suggested that the output barely surpassed 11000 barrels.

In 1762, the Koper *Podestà e Capitano* Vincenzo Gritti (REL 4, 106) claimed that "according to the accurate data related to the past decade, an average of 13195 barrels of olive oil is produced annually in the Province". As evident from the graphs and the table showing official volumes of olive oil produced in Venetian Istria, from 1787 to 1795 the production was low in almost all places that traditionally manufactured the largest quantities of oil. The only exception was the territory of Piran, which not only managed to maintain a relatively stable level of production, but also out produced all other Istrian towns in the second half of the 18th century.

Graph 1: Shares of olive oil produced in selected locations between 1758 and 1795.

Graf 1: Delež oljčnega olja pridelanega na izbranih lokacijah med 1758 in 1795.

Graph 2: Olive oil production between 1758 and 1795.

Graf 2: Pridelava oljčnega olja med 1758 in 1795.

Table 3: Olive oil production in selected locations in the second half of the 18th century (PROV., 1027–1052).
Tabela 3: Pridelava oljčnega olja na izbranih lokacijah v drugi polovici 18. stol. (PROV., 1027–1052).

location/year	1758	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1773	1774	1775
Koper	3194	3303	4139	32	1317	2024	654	2282	439	2880	1411	4069	3625	3102	2243
Muggia	667	509	572	8	230	295	85	282	84	514	275	702	785	593	343
Izola	1179	1217	1724	16	736	886	329	1348	242	997	566	1902	1444	875	1114
Piran	2846	2379	5036	58	2420	1535	1641	3397	966	2300	717	4598	4658	4000	3658
Rovinj	6399	5859	6806	428	5674	1252	3069	2904	1187	1949	2237	4044	4439	2736	5337
Ven. Istria	17089	16416	24038	1033	14161	7669	8729	13452	4315	11622	6580	20468	20529	10727	16425

location/year	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1791
Koper	4281	2136	3527	6133	153	1231	1338	1341	2944	2328	1277	84	221
Muggia	1130	345	556	981	1	236	256	247	452	384	313	6	10
Izola	1402	703	1055	1630	156	689	1107	1030	1856	673	365	61	36
Piran	5140	2683	2490	6129	441	2911	4076	3651	7157	3676	904	809	314
Rovinj	6070	3319	4830	5734	1	1692	1692	1720	2938	5555	403	479	7
Ven. Istria	23221	16653	15523	23184	845	7929	11020	11403	17850	16441	5636	2321	1050

location/year	1792	1793	1794	1795	TOTAL
Koper	998	2053	665	1948	67588
Muggia	35	269	74	308	11548
Izola	477	853	164	1105	28208
Piran	4394	3707	899	4493	98397
Rovinj	1556	4156	166	2664	97435
Ven. Istria	10215	14798	3068	15316	396982
				Others:	93806

The sale of olive oil

The sale of oil was conducted at several levels and through several middlemen, who, as a rule, also performed the duties of excisemen. Time brought changes to individual forms and methods of sale, as well as taxation. Nevertheless, it is possible to distinguish between the following four forms of olive oil sale:

- Sale of oil in local shops,
- Export of oil to Venice,
- Export of oil to Furlania (i.e., export by sea),
- Export of oil by land.

In Piran, the purchase of oil from producers and retailers was in the hands of middlemen or *messeti* (comp. Boerio, 1856), which is why the retail trade tax was called *Datio della Messettaria* (PAK 1, 6 v.); in Koper it was named after the *ternieri* (*Datio della Ternaria*; M/1115, f. 62), whom the locals also called *bottegari*, sellers of oil, dried meat products, cheese, fat products and pastries; the shop was thus called *Ternaria* (comp. Boerio, 1856). In Venice, the term denoted two different offices for tax collection that had been introduced relatively early. One was in charge of collecting general taxes from trade middlemen, while the other – just as that in Koper – collected only taxes imposed on fat products. In Piran, the tax imposed on the *messeti* included taxes on all liquids; i.e., wine, vinegar, spirits,

and oil. The term *messetarie* was also generally used for different types of merchandise.

According to the Piran regulation on taxes imposed on middlemen, another general name for such types of shop was cellar (*caneva*), to which tradespeople and other sellers supplied the abovementioned liquids and where everybody could buy them without restriction. A synonym of *caneva* was *tana*, which also denoted a dark, covered room (comp. Boerio, 1856).

In Koper, anyone who wanted to sell oil, cheese, salted pork meat, lard, sausages (*salcizzoni*, *luganegi*; comp. Boerio, 1856) and other types of salted meat, salted cheese and pastries in such a shop (*bottega*) or retail these products in any other manner was imposed a tax of 16 soldi per each hundredth (*centenar de lire del...*) of the product sold, on which the seller had to reach an agreement with the exciseman in advance or be fined 25 liras. In cases violating this stipulation the products were confiscated and evenly divided between the informer and the Fiscal Chamber. In Piran, other units of measure were used as regards sales taxes. Their basic unit of measure was the *secchio*, with four copper *secchios* forming the basis of taxation. In the case of olive oil, the tax amounted to 4 soldi and 6 denari, with 3 soldi and a half having to be paid by the purchaser, and the rest by the seller. These dry measures were used for taxation in domestic retail trade.

As for the wholesale of olive oil or, more precisely, for

the export of oil by sea and by land, the rules stipulated other units of measure and bases of taxation based on the larger, i.e., Venetian, libra. Similar differentiation in measures used in retail trade and wholesale is also evident from the historical sources and literature (Herkov, 1985, 471) as regards the sale of wine. Both in Koper and Piran, the tax imposed on wine and oil was called the tax on measures (*Datio delle Misure* or *measure*, M/1115, f. 60, or *Dacio delle Misure*, PAK 1, 18). In Piran, it was also imposed on mulberry leaves and bread; the Piran tax book referred to it as "the so-called minor tax" (*detto Dacio Picolo*). Later on, the same term can also be found in sources related to Koper, whereas during the 18th century it was used in the whole of Venetian Istria. The two regulations mentioned above date to the first decade of the 17th century: that of Koper must have been introduced around 1610, while that of Piran was written in 1612. Undoubtedly, similar provisions had been in force even earlier, when taxes on olive oil were collected by communal clerks. In Koper, they were called *sprochanus* (STKP, 3, 26), and in Piran the clerks for urns (*officialium super urnas*) or, as stated in the 1384 version of the town's Statute (STPI, 134–138), the measurers of wine and oil (*mensuratorum vini et olei*). At that time, the Piran clerks earned 8 denari per urn of oil, the tax paid by the purchaser. According to the 17th century provisions, the Piran exciseman of the tax on measures had to obtain two adequate guarantees and like the exciseman of the retail trade tax had to pay within eight days of the day of his public announcement; he was given 1 soldo per measure, which was at the time called a *mira*, and 6 denari per half a *mira*. Both measuring vessels were made of copper and were owned by the commune that – judging from similar provisions – must have leased them to each exciseman of the minor tax. In addition, when taking up office, the exciseman of the tax on measures also had to buy two urns for wine and two for oil and hand them over to the exciseman of the retail trade tax who owed him 1 soldo per each urn of oil.

In Koper, the calculation of the tax on olive measures only seemed less complex. Anyone who wanted to export oil from the town had to pay the exciseman 2 soldi per urn of oil and 20 soldi for a *miaro* of oil. One soldo had to be paid by the buyer, the other by the seller, which the exciseman recorded conscientiously.

Despite the fact that taxation was fairly complex and that several taxes were interdependent, two principal characteristics can be observed. Firstly, both in Koper and Piran, the great weight libra (*libbra di peso grosso*) with a volume of 0.524 l was used as the basis of taxes imposed on the retail trade of oil, and, secondly, the Venetian measuring libra (*libbra mensurale d'oglio*), with a volume of 0.64976 l, was used for wholesale or the export of oil. The ratio between the two measures was 1 : 1.25 (0.65 : 0.52) or 4 : 5 as calculated by Mihelič (1989, 25; 26 note 8), who studied measures used in 14th century Piran. The bases of taxation are evident both from provisions related to the Koper retail

trade tax (*ternaria*), where the *centenario* equalling 100 great dry librae (52 l) was adopted as the basic unit of taxation, and from Piran provisions (*mesetaria*), where 4 *secchios* were used as the basic taxation unit.

As early as around 1650, Tommasini stated that throughout Venetian Istria *libbra veneziana* (Herkov, 1978, 387) was used as the basic unit of oil. Consequently, the Venetian barrel or urn was also used in Istria, which makes perfect sense if one takes into account that this unit of measure was used in export and wholesale and that the majority of Istrian towns were allowed to export their products only to Venice. In 1423, the Koper Statute stipulated that uniform units of measure, i.e., the same as in Venice, had to be used in business transactions (STKP, 3, 33). Benussi (1928, 236), however, pointed out that an urn was further divided into smaller units that did not equal those of Venice. For instance, Kandler (1855, 198) was right in asserting that in Piran an urn was divided into 5 and not 6 *secchios* as in Venice. If a Venetian urn is divided by 5 *secchios*, one gets the following result:

$$100 \times 0.65 = 65 : 5 = 13 \text{ l.}$$

Consequently, an Istrian or a Piran *secchio* measured exactly 13 l. If they are multiplied by 4, one gets 52 l, which equals the volume of a *centenario* and confirms that, even if expressed in *secchios*, the basic ratio between the measures used in export and wholesale of oil on the one hand and those used in local retail trade on the other hand was 5 : 4. In other words, an urn measured 5 and a *centenario* 4 *secchios*. In the field of taxation, this specifically Istrian subdivision of units of measure is also evident from taxes imposed on wine exported to Carniola. According to the data available, during the 16th and 18th centuries, in the Istrian towns of Koper, Izola and Buje 2 soldi had to be paid per *secchio* of wine or 10 soldi per urn, which confirms that in export trade the ratio between an urn and a *secchio* was 1 : 5. Herkov (1978, 363) cites a source from the first half of the 16th century that mentions a different ratio, but that instance might have been related strictly to local retail trade.

When assessing and calculating the tax on oil intended for export, both communes also used Venetian ratios and measures for internal business transactions, which must have been the case throughout Istria and the Croatian Littoral (Herkov, 1971, 40). In Koper, the calculation of the tax on measures was based on an (Venetian) urn or a *miaro*, which equalled 10 urns or 1000 Venetian librae, after which it was called, while in Piran, a *miro* was used as the basis of taxation (PAK 1, 18). In the 13th and 14th centuries, the latter measured 40 olive librae (Mihelič, 1989, 25), whereas in 1773 (according to Scottoni; cited in: Herkov, 1971, 40) it equalled a quarter of a Venetian urn. A survey of the units of measure for olive oil used in Koper and Piran is given in Table 4.

Table 4: Units of measure for olive oil (comp. Herkov, 1971, 40; 1978, 388; 1985, 475; Mihelič, 1989, 24–25).**Tabela 4: Merske enote za oljčno olje (prim. Herkov, 1971, 40; 1978, 388; 1985, 475; Mihelič, 1989, 24–25).**

<i>botta</i>	<i>miaro</i>	<i>mastel-lo</i>	olive barrel/ urn	cente- nario	<i>quarta</i>	<i>miro</i>	<i>sec- chio</i>	<i>quar- tarol-la</i>	<i>bozza</i>	Vene- tian li- bra	olive libra (large)	litre
1	2	10	20	25	50	80	100	200	500	2000	2500	1300
	1	5	10	12.5	25	40	50	100	250	1000	1250	650
		1	2	2.5	5	8	10	20	50	200	250	130
			1	1.25	2.5	4	5	10	25	100	125	65
				1	2	3.2	4	8	20	80	100	52
					1	1.6	2	4	10	40	50	26
						1	1.25	2.5	6.25	25	31	16.25
							1	2	5	20	25	13
								1	2.5	10	12.5	6.5
									1	4	5	2.6
										1	1.25	0.65
											1	0.52

Export taxes and olive oil smuggling

During the period discussed, the inhabitants of the territory of Koper also had to pay a specific tax on oil (*Datio del oglio*; M/1115, f. 65), which the Statute of Koper mentioned for the first time in 1562 (STKP, 5, 27, 148) as the new tax *delle tre per mier*, though it had filled the cash box of the Fiscal Chamber since 1548, while all the other abovementioned Koper taxes imposed on olive oil production and trade flowed into the communal cash box. When the Statute mentioned the oil tax for the first time, the relevant provision exempted all inhabitants of Koper from the tax on oil sold to inhabitants of Carniola (*Cranzi*), as well as oil transported by land to other places under Venetian rule. During the following centuries, the inhabitants of Koper would often appeal to this "privilege", as they called it. Interestingly, the exemption was associated with another "privilege", that related to the export of oil to Furlania, which was in fact a privilege of the inhabitants of not only Koper, but also Izola and Piran (SM, 13, 129) and all other places in Venetian Istria from 1624 and 1626 on, since during the 16th century and at the beginning of the 17th century only 3 ducats had to be paid per each *miaro* of exported oil since the legislation of the Venetian Republic stipulated that all olive oil intended for export must first be transported to Venice and only from there could it

be sold. With the Venetians having monopolized the oil trade, the buying and selling prices and the sale itself being in the hands of Venetian merchants, all oil transferred to Venice was initially exempt from taxation, which was explicitly stated in the statutory chapter on the Koper oil tax. Naturally, the exemption did not relate to all taxes mentioned above.

And how did the Venetians manage to carry out such a measure considering the fact that the capacious open sea made it possible to circumvent the standard route to the capital, as was often the case? Prior to each export of oil to Venice, the transporter had to obtain a written permit (*fede*) from the chancellor, which had to bear the stamp of the Podestà. If a transporter was caught without a permit, not only were his vessel and cargo confiscated, he was fined 200 liras and exiled for at least two years. And as if that were not enough, he could be sentenced to other punishments at the discretion of the Podestà. The same punishment could also be inflicted upon an exporter who had not presented himself to the exciseman within 20 days of his return. The tax collector, who conscientiously registered all sea trade in oil with Venice or Furlania,⁸ was obliged to submit a report on all exported oil to the chancellor within 8 days, which meant that control over both the production and sale of olive oil was exerted from the same vantage point.

8 On the Venetian tax system cf. also Romano-Spooner-Tucci, 1961 and Knapton, 1989.

Table 5: Average price of a litre of olive oil in Koper and Piran from the 14th to the 18th century.⁹
Tabela 5: Povprečna cena za liter oljčnega olja v Kopru in Piranu od 14. do 18. stol.¹⁰

	around 1325	around 1550	around 1650	around 1700	around 1795
A litre of oil in denari	22	110	140	148	461

Upon the economic rise of Furlania,¹¹ the trade in Istrian olive oil witnessed a rapid increase in that region. Not surprisingly, the Venetians did not remain idle. In 1623, the Venetian Senate passed an ordinance according to which all oil transferred to Furlania was subject to taxation. Thus 1 soldo had to be paid per each libra of oil, which represented an enormous increase in taxation. Prior to that, the exporters were obliged to pay 3 ducats per *miaro* of oil, which equalled slightly more than 37 soldi or almost 2 liras per urn,¹² while from then on the tax amounted to 100 soldi, or 5 liras per urn exported to Furlania, an increase of more than 168%. Moreover, the Senate prohibited the export of Istrian oil to other places than Venice and Furlania, and it was only after severe struggles engaged in by the inhabitants of Koper that in 1626 the Venetians allowed them to export 400 urns of untaxed oil to Carniola, with the amount being based on the calculation of the annual average. In 1634, a similar privilege was once again bestowed upon the inhabitants of Muggia, allowing them to export 100 urns of untaxed oil to Carniola and Trieste. Yet another radical change took place that same year: the tax imposed on oil exported to Furlania rose to 2 soldi per libra. Around 1642,¹³ it amounted to 3 soldi (REL 2, 311), whereas in 1656, the same tax, though still called "the tax of 3 soldi" (*delle tre per miero*), reached as many as 5 soldi per libra (Leggi, 1683, 41–50). From 1642 on, the tax was temporarily lowered to 2 soldi per libra of oil during the time when a fair (*Fiera Franca*) was held in Koper (STKP, 5, 127).

Each new ordinance governing the export of oil to Furlania brought about stricter control. Thus the ordinance of 1632, resurrecting several provisions written in the ordinances of 19 December, 1586, April 24, 1625, 18 July, 1625, and May, 1626, determined that a permit (*boletta*) had to be obtained for the transport of all oil from Venice and Istria to Furlania, on which there had to be written a number, the name of the olive oil owner, the name of the ship's owner, the quantities of loaded oil and jugs, the place of origin, and the place of destination, with all the data accurately capitalized. The oil could only be transported to those places in Furlania

where state officials, i.e., Podestàs, were employed, otherwise each transport was regarded as an act of smuggling, and the violators punished in accordance with the relevant regulations. The ordinance also stipulated that, at the end of the year, oil-mill owners and/or village mayors had to submit a report to the legal authorities of their domicile on the oil produced. Olive-mill renters were not allowed to produce olive oil free of charge unless they had been granted a written permit. In addition, a *boletta* had to be obtained for the transport of oil or else the oil, carts, animals, ships or any other means of transport would be confiscated, and the spoils evenly divided between the informer or discloser and the representative of the jurisdiction where the cargo had been discovered. It was the duty of village mayors and priests to report each cargo of oil lacking written permits to the local authorities within three days or else the court sent them to jail or exile. The purchasers of smuggled oil had to pay double for the oil and were sentenced to permanent exile. They were also disarmed, which must have been regarded as a severe punishment at that time.

Istrian oil could be transported only to Venice and Furlania. In 1632, the Koper *Podestà e Capitano* boasted that the tax brought the commune 20000 liras or 3225 ducats (REL 5, 304). The above-mentioned ordinance re-established the exceptional privilege, annulled between 1623 and 1626, which allowed the commune of Koper to sell 400 urns of untaxed oil to Carniola. The ordinance, explaining that such a tax exemption was *in accordance with the ancient tradition*, also stipulated that whoever wanted to exercise the right to tax-free export had to report the volume of oil produced each year (M/1115B, 222). On February 10, 1626, the province of Istria was granted another "tax relief". The Venetian Senate determined that the tax of 1 soldo per libra of oil should be collected throughout Venetian Istria and that the inhabitants of Istria were not obliged to pay fees related to internal trade because of the poverty that plagued the province (SM 5, 139).

In accordance with the ordinance passed by the Senate on March 16, 1626, each month Istrian chiefs had to

9 Comp. Mihelič, 1985; Benussi, 1928; APP, 20; M/545; M/569; M/1062; M/1064; M/1115B; M/1117.

10 Prim. Mihelič, 1985; Benussi, 1928; APP, 20; M/545; M/569; M/1062; M/1064; M/1115B; M/1117.

11 On the rises and falls of Venetian economy in 16th and 17th century cf. Braudel, 1959 and also Zannini, 1996.

12 A ducat was worth 6.2 liras x 3 = 18.6 liras : 10 (1 *miaro* = 10 urns) = 1.86 x 20 (1 lira = 20 soldi) = 37.2 soldi; on prices cf. Braudel-Spooner, 1975.

13 According to AMSI (7, 309), the relevant report was written after 1633. Owing to the fact that the report mentioned not only the tax of 3 soldi per libra of oil, but also the renewed permission to hold a free fair (*Fiera franca*) granted by the Venetian Senate on December 17, 1641, (SR, 217; STKP, 5, 127, 231), it can be concluded that the report was written in 1642.

hand over the income from the tax of 1 soldo per libra of oil to the Koper Fiscal Chamber, which forwarded it to the Venetian office *Conservati del Deposito in Cecca*. Thus the duty of collecting taxes was imposed on Podestàs of Istrian towns. Consequently, they, too, were subject to a control measure. At the end of their term of office, they had to submit all *bolette* issued for oil transported to Furlania, as well as the statement (*fede*) of their predecessors related to oil matters, or else the Venetian Oil Office (*Magistrato dei Ogli*) did not issue them a certificate on the basis of which the Venetian Election Commission relieved them of duty, a paper that served as a prerequisite for a new state job. The same procedure also applied to chiefs of Furlania, who had to submit all receipts for all oil imported to the province. The Podestàs of both Istria and Furlania had to obtain a certificate of the relevant ordinance, printed by the state printing house, in their offices and display it at appropriate places.

Considering the fact that state service provided the main source of income to the majority of members of the aristocratic Venetian Great Council, such a position must have been quite important for them unless they had derived substantial income from more risky activities, in particular if they were involved in the trade of contraband of Istrian oil. The ordinance of 1634 that raised taxation by another 100% must have further stimulated illegal activities despite the fact that it also prescribed control measures to curb illegal trade. The exporters not only had to obtain the usual *bolette*, but also had to pledge appropriate guarantees for the tax in their place of residence. The tax was paid by the merchants (*bottegari*) in Furlania after they or their Podestà had issued a certificate confirming the receipt of oil to the exporter. Any transporter or exporter lacking the certificate, which had to be submitted to the local Podestà's office within two months, was considered to be a smuggler. If he was not caught, his guarantors, usually his close relatives or friends, were held responsible. The control over the execution of rules was imposed on Istrian supervisors (*Proveditori in Istria*), who had to inspect each office in the province and pay particular attention to the matters related to olive oil. If they were unable to fulfil their duties, the inspection had to be performed by the Koper Podestà e Capitano. Thus this ordinance and that related to salt smuggling gradually passed control over contraband into the hands of the Koper Podestà e Capitano, who received, in addition to his regular wage, 200 ducats per year, financed by the income from fines and confiscated goods.

Yet from then on, the income from the tax collected by the chiefs of Furlania no longer flowed into the Koper Fiscal Chamber, but to that of Padua, which forwarded it to the state treasury (*Cecca*). Stricter control was also imposed on those 400 and 100 urns of oil that Koper and Muggia, respectively, were allowed to export free of tax. Austrian transporters had to submit export certifi-

cates within two months or else they, as well as their guarantors, were fined 10% more than usual, whereas the Podestàs of Koper and Muggia had to submit annual reports to Venetian oil supervisors (*Magistrato de Proveditori alli Ogli*) confirming that the amount of oil exported did not exceed the quantity stipulated.

Up to the passage of the decree of 1623 that considerably increased the tax on the oil exported to Furlania, salt had been the most important smuggling item, with citizens of Piran leading the way (SM 5, 120 sq.), while in the following years and decades illegal trade in olive oil gained ground, in particular in northwestern Istria. 1638, the Koper Podestà e Capitano pointed out that the newly introduced oil tax would have brought considerable income to the state cash box if there had been no cases of fraud, which were quite common in Pula and Piran where the officials did not issue *bolette*. The guilty were fined or sent into exile; the fines brought 4711 liras to Piran and 2266 to Pula (REL 2, 318). Two years later, the Podestà e Capitano, Giacomo Contarini, stated that owing to the tacit consent of previous Istrian Podestàs, dateless *bolette* were being issued to transporters, who then used the same permit several times. If they ran into state control, they quickly wrote down the relevant date. Otherwise they returned the *boletta* to the local office and received it back before they embarked on a new journey. With almost no taxes being levied on trade in olive oil, the Podestà e Capitano suggested that the tax should be collected in individual Istrian towns and not in Furlania as the existing system did not allow for the Istrian chiefs to determine where and how the tax had been paid, and the state cash box remained empty. Moreover, smugglers cunningly conceived the plan of transporting the oil from Istria to Furlania by themselves, and if Podestàs of Furlania caught them red handed, they could not determine the origin of the oil and could only impose a fine amounting to 10% of the value of the smuggled oil (REL 2, 320). Thus in 1644, after having discovered similar loopholes, the Podestà e Capitano Francesco Tron proposed that the tax on oil exported to Furlania should flow again into the Koper Fiscal Chamber as it had in the past. Another reason lying behind his proposal was the fact that each year the Chamber was running a large deficit (REL 2, 332).

Around 1642, the Koper Podestà e Capitano reported that the province produced from 16000 to 18000 urns of oil (around 11000 hl) per year, which however brought little income to the state cash box (REL 2, 311). Having compared the volume of oil produced and the quantity of oil exported, he discovered great discrepancies, yet when he asked the local population for an explanation, he was told that they either kept or used oil at home or sold it to buyers from their village. In reality, much of it was traded illegally. As evident also from reports by other Istrian chiefs, Istria was an ideal place for smuggling, since, given the natural contour of its coast, nu-

merous small bays made for perfect hiding places (e.g., REL 4, 1773, 306). Furthermore, many Istrian towns were no longer effectively surrounded by town walls, which from the Modern Age on, when efficient firearms were discovered, no longer served as a means of defence, but rather as a means of internal control of the population, as admitted by several Venetian chiefs (e.g., REL 4, 1781, 311) serving in Koper, where the town walls were in bad condition – not only owing to poor maintenance resulting from a shortage of money, but also because they were damaged by the inhabitants themselves who wanted to smuggle goods by night (REL 3, 103; SM 5, 342, 346). For all these reasons, the *Podestà e Capitano* also proposed that the tax on oil should be paid at the oil-mills themselves (REL 2, 311).

The above-mentioned proposals for restricting contraband activities were also supported by the Koper *Podestà e Capitano* Pietro Basadona in 1650, who also provided interesting data on the oil trade in Istria, cited by several authors (Benussi, 1924, 386; Darovec, 1996, 123). According to Basadona, the Venetian Republic could have earned as much as 30000 ducats annually from the oil trade, whereas in fact it managed to obtain only from 5000 to 6000 ducats per year (REL 2, 335). In other words, the "grey" economy exceeded the legal one by five to six times – an estimation which might appear too subjective, but only at first sight. If one takes into account the fact that at that time the tax rate equalled 3 soldi per libra of oil or 15 liras per urn of oil, legal, and to a greater extent illegal, exports of Istrian olive oil to Furlania and its hinterland amounted to around 12400 urns of oil per year,¹⁴ of which only 2273 urns of oil (the lowest known instance for this time period) was exported legally. By contrast, in 1632, when the tax was still 1 soldo per libra of oil, the income from taxation reached 20000 liras and legal exports amounted to 4000 urns of oil (REL 5, 304).

The situation became even worse after 1656. In addition to the 3 soldi per libra of oil, taxation also included the Furlania import tax, as well as special fees (*aggionti*), so that the tax on Istrian oil totalled more than 5 soldi per libra of oil (Leggi, 1683, 47–50). As evident from an explanation given by the Koper *Podestà e Capitano* to Venetian supervisors of oil, after 1656 the fees further complicated tax procedures. The exporters first had to pay the import tax (*Dazio d'Entrada*) of 11 ducats and 20 groschen per *miaro* of oil, and then 3 soldi per libra of oil, which altogether totalled 30 ducats per *miaro* of oil. Of the 3 soldi, 2 remained to the exciseman, while one went directly to the state cash

box (*per conto publico*), so that the tax collectors earned 16 ducats and 3 groschen, and the treasury 14 ducats and 3 groschen (fees included). In order to prevent the inflow of foreign olive oil, in 1657 the Venetian Senate passed a decree allowing the export of Istrian oil to Bergamo, Brescia, Crema and Verona and their territories, as well as to the region of Polesine and the town of Adria in the Po valley, on condition that the oil was transported via Furlania. Owing to the fact that all income from the tax on Istrian oil, 3 soldi per libra of oil, remained with the exciseman, the sellers were also obliged to pay the tax imposed on middlemen amounting to 12 groschen per *miaro* of oil. Not surprisingly, the calculation of taxes became even more complicated, so that in 1662 the measure was abolished and from then on Istrian oil could be exported to Venetian regions outside Furlania only via the capital (ASV 1, 6).

Regarding the increasing tax on oil exported to Furlania, it is also interesting to note the complaint formulated by the Koper Greater Council on August 20, 1673. The document states that initially there were no fees to pay for the export of oil to Furlania, while the tax amounted to 32 soldi per urn of oil. From 1626 on, the tax was on the increase, reaching 3 soldi per libra of oil in 1651. If one also takes into account the fees (*d'aggionti*) amounting to 6 soldi, the tax totalled 19 liras and 10 soldi per urn. Moreover, the contribution of 32 soldi per urn, which still had to be paid, was raised to 3 liras, and the inhabitants of Koper were wondering whether the increase had been publicly decreed at all or just reflected the greed of the excisemen. Thus, altogether 22 liras and 10 soldi per urn of oil had to be paid in tax. And as if that were not enough, on June 14, 1657, the Senate passed a decision that the tax imposed on the oil exported from Venice to Furlania should be decreased by 1 soldo, which meant that the inhabitants of Koper earned less than 40 liras for an urn of oil sold or, to cite the complaint, "if one deducts the costs of work, maintenance and harvesting even during the most severe winters, olive owners remain with practically nothing. Not surprisingly, they have lost all satisfaction (*l'amore*) derived from olive growing and no longer take proper care of the trees nor plant new ones." In view of that, the Senate decided that a delegation should pay a visit to the Venetian Doge in order to "*applicare qualche rimedio a' tante nostre miserie*"... and to help the inhabitants of Koper earn a decent living from olives (M/570, 108–109).

Judging from the fact that the sum of the import tax and of the 3 soldi tax amounted to around 5 soldi per libra of oil,¹⁵ as is also evident from item 3 of the afore-mentioned decree of 28 October, 1656, (Leggi, 1683, 47),¹⁶ one

14 30000 ducats x 6.2 liras = 186000 liras : 15 = 12400.

15 The tax totalled 42 ducats and 2 groschen (1 ducat = 24 groschen; 1 groschen = 0.0416 ducat); if expressed in liras = 260.91 liras per *miaro* : 10 (urn) = 26.1 liras per urn; the tax of 5 soldi per libra of oil equalled 25 liras per urn.

16 "Che il Conduttore di esso Datio, & Pieggio, secondo la summa sarà stato deliberato esso Datio, sia formato debitore, & più per l'i mportar delli soldi cinque per lira sopra di quello, così che quanto detto Conduttur cauerà di detto Datio, & aggionti, sarà tutto per suo conto."

could conclude that the Furlania import tax had to be paid to Istrian excisemen. In 1671, a temporary decision was adopted, which in 1736 became permanent, stipulating that taxation should also include the so-called minor tax for measuring oil, so that the tax rate per urn of Istrian oil exported to Furlania first totalled 27 and then 28 liras (PROV., 1040; 1020).

The taxation rules also related to special permits (*bolette*) issued to exporters and printed by the state printing house of St. Marco in Venice; those issued by the excisemen had to be black, whereas *bolettas* filled in by chancellors of the communes presided by a Venetian Podestà were red. The exciseman had to write down the consecutive number, the name and surname of the transporter, the quantity of the loaded and measured oil and the place of destination in Furlania that was presided over by a Venetian Podestà. The chancellor copied the data from the black to the red *boletta* and filled in the same number. Each permit issued brought him 4 soldi. The ordinance differed from the previous ones in that it stipulated that from then on the tax had to be leased to that exciseman who presented the best offer at public auction. As evident from the decrees in force in Koper, Pula, Poreč, Piran and other places (Leggi, 1683, 47), the tax had to be collected from each town separately, with the income flowing into the Koper Fiscal Chamber. Initially, tax collection was leased for a period of two years, from September 1, 1656, to August 31, 1658, whereas after 1695 the period was prolonged to 4 years. Yet as early as 1658 it was not collected for each town separately, but for the whole province (PROV., 1040). The Venetian Senate advised such a procedure on December 9, 1656, heedless of the new rules adopted previously that year (SM 8, 11). Interestingly, the data referring to the two-year lease of tax have been preserved, which makes it possible to compare the quantities of oil exported to Furlania by individual Istrian towns during the 1656–1658 period (PROV., 1040)(Table 6).

In 1582, the oil tax brought 291 ducats to the Koper Fiscal Chamber, while two years later it fell to 253 ducats. In 1632, after the tax had risen to 1 soldo per libra of oil exported to Furlania, the income increased to 3226 ducats. In 1650, after taxation had reached 2 soldi and later on 3 soldi per libra of exported oil, the Chamber acquired 5500 ducats, while in 1658, following the 1656 raise to 5 soldi per libra of oil, the income from the oil tax grew to 7250 ducats (all REL).

In the ensuing years or, more precisely, century, the tax imposed on Istrian oil yielded the following annual incomes (the tax was not collected between 1675–1676, 1683–1684, 1701–1705 as the authorities had not managed to employ an appropriate exciseman)(Table 7).¹⁷

Table 6: The tax on oil exported to Furlania collected during the two-year lease (1656–1658).

Tabela 6: Davek na olje, ki se je izvažalo v Furlanijo, pobran v obdobju dvoletnega zakupa (1656–1658).

Location	ducats
Koper with its territory	2185
Izola with its territory	2800
Buje with its territory	730
Muggia with its territory	420
Piran with its territory	3310
Umag	185
Novigrad	325
Towns of Poreč and Rovinj	950
Town of Pula together with Vodnjan	205
Motovun, Grožnjan, Oprtalj and Završje	310
Total	11420

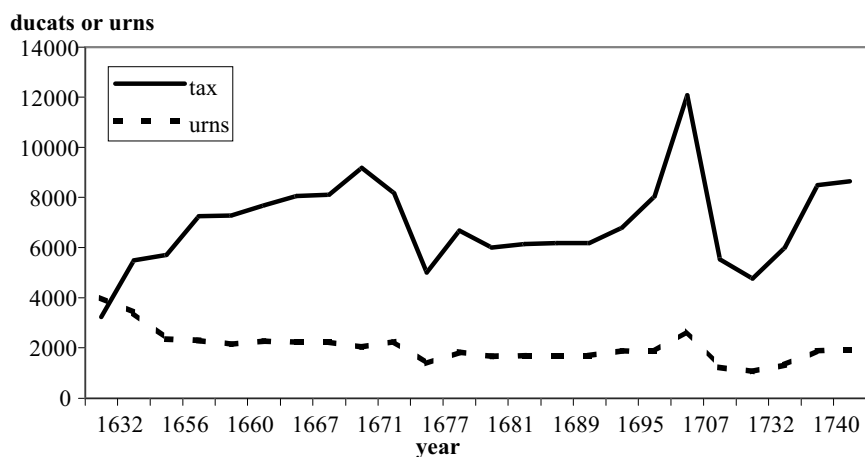
The increasing taxes brought about a proportional decrease in the legal export of Istrian oil, which was clearly evident whenever the taxes went up. In 1582, when only the commune of Koper was allowed to export oil to Furlania, the income from the tax contributed 291 ducats to the commune's cash box. Considering that at that time the tax rate equalled 3 ducats per *miaro* of oil, the export totalled 970 urns, while in 1632, when the oil could be exported from all places in Istria and the tax rate equalled 1 soldo per libra of oil, it amounted to 4000 urns. In 1650, after the tax had been increased twice, the export fell to 2273 urns, while after 1656 a low of 900 to 2000 urns of oil was exported per year. Similar volumes are evident from the preserved registers on the export of oil to Furlania that had to be kept by the excisemen and the chancellors of the Koper *Podestà e Capitano*. From November 19, 1732, to November 18, 1733, a total of 994 urns and 92 librae of oil were exported to Furlania, from November 19, 1733, to April 2, 1734, the export totalled 540 urns, from April 2 to October 7 1734, it rose to 990 urns and 93 librae, and from December 3, 1734, to May 25, 1735, a total of 564 urns and 45 librae was exported from Koper, 368 urns and 75 librae from Piran and 394 urns from Rovinj (PROV., 1020), with the relatively low export in 1732/1733 resulting from severe storms in 1732 (REL 3, 175). On the basis of the data on the legal export and the relevant tax rates, it can be calculated that the average annual amount of Istrian oil legally exported to Furlania ranged between 1300 and 1800 urns. If one adds to that around 3000 urns of oil intended for home use (REL 4, 317),¹⁸ it can be established that on average more than 10000 urns of the annual yield were traded illegally.

¹⁷ La Provincia, p. 1040, the table also includes the data cited in the text.

¹⁸ According to Vlajinac (1964, 147), in 1773, the Senate of Dubrovnik (Ragusa) determined that 500 barrels of oil should be purchased for the town and that each oil owner was allowed to keep 4 barrels of oil for home use.

Table 7: Income from the tax on oil exported to Furlania and the amounts of oil exported.
Tabela 7: Dohodek od davka na olje, ki se je izvažalo v Furlanijo, in količina izvažanega olja.

Year	Income from the tax in ducats	Exported urns	Tax rate (liras/urn)
1582 ¹⁹	291	970	1:17:2
1584 ²⁰	253	843	1:17:2
1632	3226	4000	5
1650	5500	3410	10
1656	5710	2360	15
1658	7250	2305	19:10
1660	7275	2148	21
1664	7675	2266	21
1667	8067 ²¹	2223	22:10
1670	8108 ²²	2234	22:10
1671	9177 ²³	2032	28
1673	8180	2254	22:10
1677	5000	1377	22:10
1679	6690	1843	22:10
1681	6000	1653	22:10
1685	6150	1695	22:10
1689	6165	1699	22:10
1693	6175	1701	22:10
1695	6800	1874	22:10
1705	8050	1848	27
1707	12075 ²⁴	2674	28
1730	5537	1226	28
1732	4761	1054	28
1736	6000	1329	28
1740	8500	1882	28
1744	8630	1911	28

Graph 3: Tax and olive urns exported to Furlania.

Graf 3: Davek in amfore olja, ki so se izvažale v Furlanijo.

19 Data referring to Koper only (REL).

20 Data referring to Koper only (REL).

21 SM 8, 55.

22 Rel. 1670. Pietro Loredan.

23 For the first time, the taxation also included the minor tax of 2 soldi per urn of oil (cf. PROV., 1040).

24 Including all fees for 4 years.

The diagram illustrates the hypothesis that the increasing tax rate on the oil exported to Furlania raised the income of the state cash box on the one hand and lowered the amount of oil legally exported from Venetian Istria on the other. Consequently, by the end of the first half of the 18th century, the amount was as low as at the end of the 16th century when only Koper was allowed to export oil to Furlania. The demand for oil was undoubtedly greater than during the 16th century, since as early as in the first half of the 17th century the legal purchase of oil increased by four times, largely as a result of an increase in demand. The devaluation of the lira in relation to the ducat had almost no effect on the market because the tax of 6 liras and 4 soldi had to be paid in ducat counter value, though it has to be admitted that the increasing tax rate had an impact on the price and, in turn, on the tax as well.

The issue of taxes was on the agenda of several Koper *Podestà e Capitani*. In 1729, Daniel Renier suggested that reforms be introduced in the field of oil tax collection because it was hard to find an appropriate exciseman. The term of office of the last tax collector, Giuseppe Fabriso, ended in November and since then the authorities had not managed to employ a new one. According to Renier, special attention also needed to be paid to the increasing production of olive oil, while the income from taxes was decreasing (REL 3, 174). This was confirmed in 1741 by *Podestà e Capitano* Paulo Condulmer, who added that "it seems that the inhabitants of Istria developed a liking for olives (...*tuttavia annualmente si vedono novelli impianti e deve sperarsi che il suddito sempre più s'innamori...*), yet olive oil production does not yield adequate income from taxes despite the fact that the tax on oil exported to Furlania is fairly low", which could indicate that the taxation in force in other provinces of the Venetian Republic could have been even higher. "The cause of such a low income lies above all in smuggling. It is true that a military ship (*galeotta*) has been employed to prevent it, yet it has proved useless since it can be spotted from a great distance and, consequently, avoided." (REL 4, 57). Olive oil was smuggled not only by the inhabitants of Istria, but also by numerous small ships that came to Rovinj, Vrsar and Piran from as far as Puglia. After having loaded the oil, they left for Trieste and other destinations. "They could be caught by surprise in places where they land, that is in the harbours of Tagliamento in Livorno and Piava and in particular in Buso and Lignano," the Koper *Podestà e Capitano* suggested. Austrian subjects participated in the smuggling of Istrian oil by sea (cf. Panjek, 2005, 93–111), as evident from the trial against the ship owner Mattia Bramurso that took place

in 1775 in Koper (SR 5, 281). In order to avoid any taxation, the inhabitants of Piran went so far as to smuggle olives to Trieste and produce the oil there; though not only the export, but also the sale of olives to foreigners had been prohibited from the middle of the 17th century on (SM 7, 339). As early as 1659, the Koper *Podestà e Capitano* recommended that the crew of the military ship should be replaced every 6 months in order to prevent them from forming friendships and taking bribes; "believe me," he added, "that I speak from experience and that similar measures should be taken to prevent salt contraband as well" (REL 2, 346–347).

The smuggling of Istrian oil was related not only to Furlania and Trieste, "where they can hardly await to catch people red handed" (REL 4, 305), but also to other places located along the northern Adriatic coast. As a result, in 1747, the Venetians stipulated (REL 4, 318) that the most profitable tax, that imposed on the oil exported to Furlania, would no longer be collected in Istria, but only in Venice, whereas from 1763²⁵ on, all oil intended for sale had to be transported to Venice first and only from there could it be exported to Furlania and other destinations, including, paradoxically, back to Venetian Istria. The first steps preceding the introduction of this measure had been taken as early as 1753, when two military ships had been sent to Istria in order to ensure that all oil was transported directly to Venice (SR 5, 270).

Despite the fact that olive oil was one of the most important and abundant Istrian products, it often happened, in particular when the harvest was poor, that shops in Istrian towns ran short as a result of the demand of the neighbouring provinces and "the greed of a few sellers who kept raising the price, thus making the oil inaccessible to the local population", so that the *Podestàs* were compelled to order it at more attractive prices from elsewhere for "the needs of the poor" (REL 4, 64, 303).

Despite the new rules, the situation remained the same. In his letter of March 24, 1773, (ASV 3), the Koper *Podestà e Capitano* explained to the Venetian Senate that in Istria the contraband of oil in fact became a common right (*diritto*) of the inhabitants, while a year later his successor pointed out that "he strove hard to prevent the transport of oil from Rovinj, as well as Piran, Izola and Muggia, to Trieste. Yet it has to be said that the two state '*Filuchi*,'²⁶ one captained by Alfier Pietro Alessich, the other by Alfier Polo Scuttoni, are already worn out and cannot control the traffic along 50 miles of coast. Until the Venetian market offers the same benefits as that of Trieste, it is no use expecting the situation to improve" (REL 4, 310). Perhaps the Venetian Senate followed his advice when it determined in 1775 that each Istrian sailor who transported more than 10 *miaros* of oil to Venetian mer

25 According to the ordinance issued by the Venetian Doge on May 7, 1763, all oil that was not intended for use in Istria had to "*far scala in codesta Ser.ma Dominante*". (ASV 3 229).

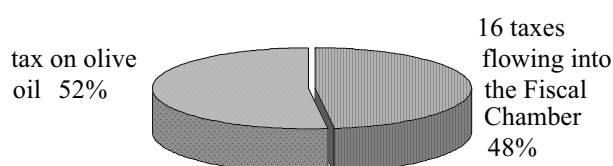
26 Boerio: *Feluca, specie di Schialuppa o picciol legno di mare che va a vele ed a remi*.

chants should be granted a reward (SR 5, 281). On the other hand, the Venetians rejected any innovations related to oil production procedures. In 1780, the Senate, following the advice of the Venetian Monetary Office, did not approve the project by Marco Merlo proposing that Istrian and Dalmatian olives be bought with public (state) money and pressed in oil-mills in accordance with a new procedure (SM 9, 250; cf. PAK.PA. Inventar 24).

As evident from the report written by the Koper *Podestà e Capitano* Lodovico Morosini in 1784, the above-mentioned incentive that introduced a new manner of collecting the tax on exported Istrian oil did not help much. "The largest income of this province comes from olive oil. If the trees suffer from no disease, which is their regular companion, they yield around 20000 barrels of oil per year. Olive oil is associated with a very important source of public income related to the Hapsburg monarchy that can be obtained only if it is channelled via Venice since both old and new rules tend to concentrate it at the same point. And it is at this point that the law is violated since the inhabitants of Istria are prone to smuggle oil, in particular to Trieste. Thus it is often the case that oil is first exported to Austrian Furlania and from there back to our province, and so we suffer double loss. Its extent can be calculated on the basis of the books kept by the *Magistrato sopra ogli*; in doing so, one should disregard around 3000 barrels intended for home use. Up to 1747, the tax had been collected in Istria, in particular that imposed on oil exported to Furlania, and it had flowed into communal cash boxes. As a result, everybody was more interested in it and tax evasion was less common. It is not my wish to predetermine or propose any measures nor to interfere with your business, I would just like to remind you of this old tradition" (REL 4, 317).

Despite this and similar proposals or even complaints resulting from the fact that the income from the tax on oil no longer flowed into the Koper Fiscal Chamber and that the expenses to cover public needs were accumulating, in particular as regards the border and ensuing health control, so that – as Giuseppe Michiel put it in 1766 (REL 4, 295) – "we have to beg for our wages each month," the Venetian Republic introduced no further changes in the field of tax collection. The inhabitants of Istria grew weary of constant quarrels with the Venetian and local authorities, so that in 1795 the Koper *Podestà e Capitano* Marin Badoer realized that in those days olive trees, which provided the most important product of the province, "are in poor condition owing to new saplings that are being introduced, as well as poor care for the existing trees. Fortunately, the Koper Academy of Regenerators (*Accademia dei Risorti*; cf. Žitko, 1997) works hard to inform and advise olive growers how to obtain better produce" (REL 4, 335).

Perhaps the best way to comprehend the importance of the income from the tax on oil and (at least legal) production for the economy of Venetian Istria is to juxtapose the income from 16 provincial taxes flowing into the Koper Fiscal Chamber (i.e., taxes imposed on town inns, village inns, fat products, town butcher's shops, village butcher's shops, mills, fish market, bread, salt, notary services, income of Vodnjan, income of Grožnjan called *Cornaria Grožnjan*, spirits, tanned hide, wine and wine exported to Carniola) and the income from the tax imposed on the exported olive oil. In the second half of the 17th and in the first half of the 18th century, the latter brought from 7000 to 8000 ducats to the Fiscal Chamber per year, which equalled around 46500 liras, whereas in the second half of the 18th century all other taxes mentioned above (excluding the tax on olive oil) contributed around 43000 liras (Darovec, 2002, 295).

Graph 4: Income from the tax on olive oil vs. income from other taxes.

Graf 4: Davek od davka na oljčno olje v primerjavi z dohodkom od drugih davkov.

In the 17th and in particular in the 18th century, olive oil replaced salt (cf. Hocquet, 1990, 224–234) as the most important Istrian export, bringing substantial income not only to the Venetian treasury, but also to local producers, largely because of the extremely widespread smuggling, which exceeded legal trade by as much as six times. Thus in the 18th century, salt smuggling by sea, which used to be a traditional activity of northwestern Istrian towns, was completely replaced by olive oil smuggling (cf. REL., 13, 228/9), its only rival being the contraband of salted fish and only to a minor extent the smuggling of salt and wine.

When gaslight was introduced to Trieste in the second half of the 19th century, the demand for Istrian olive oil fell considerably. In addition, the quality of Istrian oil lagged behind that of French and Italian oil because the former was produced with simple devices. Before being pressed, olives were left for a fairly long period of time in tubs filled with fresh water or seawater that was changed several times. During that time they usually started to rot and, consequently, the oil lost its scent, absorbed other unpleasant smells and became sour. The procedure, however, remained in use as the producers believed that it yielded a larger volume of oil and that the oil contained more fat (Titl, 1998, 101).

CONCLUSION

While relatively favourable economic trends were characteristic of the Istrian peninsula in the period of Venetian supremacy from the mid-thirteenth to the mid-sixteenth centuries, a stagnation and even decline in economic development were prevalent – at least in comparison with neighbouring Italy and hinterlands of today's Slovenia and Croatia – from the mid-sixteenth to the mid-nineteenth centuries in northern and especially the remaining parts of Venetian Istria.

There were a number of causes for the events which played an important part in the creation of the economic structure of the Istrian society. One of the major ones was no doubt linked to the general historical development of the world, which followed the discovery of America and thus the transfer of the main European trade currents from the Mediterranean to the shores of the Atlantic. The incessant threats of military encounters, Turkish invasions and especially of frequent epidemic diseases, all of which combined to make of the Istrian people paupers, shaped the Istrian economic and demographic trends. At this time, the Austrian monarchy increasingly favoured its Trieste port and to some degree the port of Rijeka, primarily through the introduction of compulsory routes and high taxes, due to which the traditional trade routes of the hinterland Austrian population shifted elsewhere.

But responsibility for the state of the Istrian economy

must also be attributed to the Venetian taxation policy. Not only did all products intended for overseas trading have to be sent first to Venice, where various taxes had to be paid, the insatiable treasury which lacked extensive European markets began, especially from the end of the first half of the 17th century on, to impose increasingly higher taxes not only on almost all products which brought their owners even the smallest amount of income, but also on products intended for home use. In this procedure, the treasury was faithfully emulated by local authorities, which was in the case of the Koper region most evident in the production of wine and in the Piran region in the production of salt and olive oil. The response to these measures by the local inhabitants was more or less expected, given precedents in the development of traditional trade; which is to say that smuggling, an activity which could not even be stopped by the most intimidating penal laws, became more prevalent. On the contrary, the higher the taxes, the greater the number of smugglers. This, however, affected not only the treasury, which could no doubt easily do without the extremely small Istrian contribution compared with tax receipts from other regions of the Venetian republic, but also the income of home communes, which had no chance of getting any kind of infrastructural support or implementing projects which could have contributed significantly towards the revival of various economic activities.

OLJČNO OLJE, DAVKI IN TIHOTAPSTVO V BENEŠKI ISTRI V NOVEM VEKU

Darko DAROVEC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Slovenija, 6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: darko.darovec@zrs.upr.si

POVZETEK

Proizvodnja oljčnega olja je bila poleg solarstva, vinogradništva in vinarstva ter ribištva ena osrednjih gospodarskih panog v Istri v vsem obdobju Beneške republike. Na pomenu je pridobila še zlasti od 16. stoletja dalje, ko so oljčno olje vse več uporabljali za razsvetljavo rastočih mest, še posebno Trsta, ter kot surovina za druge polindustrijske izdelke. Večje povpraševanje in promet z istrskim oljem pa je beneški "Dominanti" narekovalo tudi višje obdavčevanje, kar je na drugi strani privedlo tudi do vse večjega "kontrabanta". V prispevku so opisani način proizvodnje, prometa in prodaje, obdavčevanja ter tihotapstva, ki je tudi do šestkrat presegalo legalno trgovino, kar nam s pomočjo dognanj meroslovja podaja razmeroma verno sliko o cenah, prometu, višini proizvodnje in stopnjah obdavčitve oljčnega olja v beneški Istri.

Benečani so področje proizvodnje in trgovine z oljčnim oljem začeli urejevati razmeroma zgodaj, saj posameznim davčnim odredbam lahko sledimo vsaj v leto 1281, kmalu nato pa so v svoje mestne statute začeli zapisovati tovrstna določila tudi istrski komuni. Če je bil sprva obdavčen le promet oziroma trgovina z oljem, so se temu kmalu pridružile še obdavčitve pridelave oljk, proizvodnje oljčnega olja, grosistične in maloprodajne trgovine, in sicer z različnimi predpisi in po različnih davčnih stopnjah, kar je pomenilo, da so bili za posamezen dac izbrani tudi različni davčni izterjevalci – dacarji, ki so si to pravico pridobili z najugodnejšo ponudbo na javni dražbi. Od začetka 17. stoletja

dalje, ko se je začel povečevati izvoz istrskega olja zlasti v Furlanijo, pa je stopnja obdavčitve predvsem za promet z oljem po morju začela strmo naraščati, od približno 7 na skoraj 18 odstotkov v letu 1623, in se nato še vsaj dvakrat povečala na skoraj 50-odstotno obdavčitev v drugi polovici 17. stoletja.

Že tako so morali vsi izdelki, namenjeni prekomorskemu trgovanju, najprej v Benetke, kjer so plačevali razne dajatve, nenasitna državna blagajna, ki so ji izostali obširni evropski trgi, pa je še zlasti od konca prve polovice 17. stoletja nala-gala vse višje davke ne samo na skoraj vse proizvode, ki so prinašali kakršenkoli dohodek, temveč tudi na pridelke za domačo uporabo. Pri tem so jo zvesto posnemale lokalne oblasti. Odziv na te ukrepe je bil pri prebivalstvu precej pričakovan, še zlasti, če upoštevamo dogajanje v trgovanju s tradicionalnimi proizvodi v prejšnjih obdobjih. Še bolj se je namreč razvilo tihotapstvo, ki ga nobena še tako ustrahovalna kazenska politika ni mogla zaježiti. Nasprotno, višji ko so bili davki, več je bilo tihotapstva in posledično manj dohodka za istrske občinske blagajne ter s tem manj možnosti za kakršnokoli načrtno spodbujanje gospodarskega razvoja, ki je v tem obdobju na vseh področjih beležilo naglo upadanje.

Kljub temu pa je prav oljčno olje, ki so ga največ pridelali na območju Pirana, Rovinja in Kopra, poleg soljenih rib edina tradicionalna gospodarska panoga, ki je v 17., še zlasti pa v 18. stoletju doživelo razmeroma veliko povpraševanje, tako da je povsem prevzelo nekdanjo vlogo soli kot temeljnega istrskega proizvodnega in izvoznega pridelka, saj je pri-našalo razmeroma lepe prihodke predvsem državni blagajni pa tudi pridelovalcem, zlasti na račun izjemno razširjenega tihotapstva. Tihotapstvo s soljo po morju, ki je bilo prej značilno predvsem za severozahodna istrska mesta, je v zadnjem stoletju povsem nadomestilo tihotapstvo z oljčnim oljem, ki ima svojega pravega konkurenta le še v kontrabantu s slanimi ribami, precej manj pa s soljo in vinom.

Ključne besede: gospodarska zgodovina, oljarstvo, oljčno olje, davčna politika, mere, tihotapstvo, Istra, novi vek.

ABBREVIATIONS

AMSI – Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Poreč 1884–.

ASV. PSO – Archivio di Stato di Venezia. Proveditori sopra Olii.

ASV. SM – Archivio di Stato di Venezia. Senato Mare.

BCT – Biblioteca Civica di Trieste (City Library of Trieste).

M/ – Determination of archival units follows the Inventory of F. Majer (1904) and the number of the microfilm copy. In: Archivio di Stato di Trieste (AST). Antico archivio municipale di Capodistria (Ancient Municipal Archives of Koper).

PAK. PA – Pokrajinski arhiv Koper. Piranski arhiv / Regional archives of Koper. Archives of Piran.

PMK – Pokrajinski muzej Koper / Regional museum of Koper.

LLMAI (1973): Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae. Vol. I–II. Editio Instituti historici Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium. Zagrabiae.

PAK, 1 – Pokrajinski arhiv Koper (PAK). Piranski arhiv (PA). Kodeksi, XIV. Liber dacii, 1588–1791. / Regional archives of Koper (PAK). Archives of Piran (PA). Codices, XIV. Liber dacii, 1588–1791.

PROV. – La Provincia dell'Istria. 1867–1894. Koper.

REL, 1 – Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria (REL). AMSI, 6/1890.

REL, 2 – REL. AMSI, 7/1891.

REL, 3 – REL. AMSI, 8/1892.

REL, 4 – REL. AMSI, 10/1894.

REL, 5 – REL. AMSI, 13/1897.

RR, 1 – Relazioni dei Capitani di Raspo (RR). AMSI, 4, 1889.

SM, 1 – Senato Mare (SM) (1440–1797). AMSI, 7/1891.

SM, 2 – SM. AMSI, 9/1893.

SM, 3 – SM. AMSI, 11/1895.

SM, 4 – SM. AMSI, 12/1896.

SM, 5 – SM. AMSI, 13/1897.

SM, 6 – SM. AMSI, 14/1898.

SM, 7 – SM. AMSI, 15/1899.

SM, 8 – SM. AMSI, 16/1900.

SM, 9 – SM. AMSI, 17/1901.

SMi, 1 – Senato Misti (SMi) (1332–1440). AMSI, 3/1887.

SMi, 2 – SMi. AMSI, 4/1888.

SMi, 3 – SMi. AMSI, 5/1889.

SR, 1 – Senato Rettori (SR) (1630–1797). AMSI, 18/1902.

SR, 2 – SR. AMSI, 19/1903.

SR, 3 – SR. AMSI, 20/1904.

SR, 4 – SR. AMSI, 22/1906.

SOURCES AND REFERENCES

ASV, 1 – Archivio di Stato di Venezia (ASV). Proveditori sopra Olii (PSO), 213.

ASV, 2 – AST. PSO, 214.

ASV, 3 – ASV. Senato Mare (SM).

Leggi (1683): Leggi, Decreti e Terminazioni del Ser.mo Magg.r Cons.o etc., Concernenti il buon gouerno dell'Istria. Valerio Da Riva, Pod.tà e Cap.o di Capodistria.

Leggi (1757): Leggi Statutarie per il buon governo della Provincia d'Istria. Delle Comunità, Fontici, Monti di Pietà, Scuole, ed altri Luochi Pii, ed Offizj della medesima. Lorenzo Paruta, Podesta e Capitanio di Capodistria.

SR, 5 – SR. AMSI, 23/1907.

STKP – Statute of Koper, published in: Margetić, L. (ed.) (1993): Statut Koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 (Lo statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668). Koper – Rovinj, Pokrajinski arhiv Koper – Center za zgodovinske raziskave Rovinj.

STPI – Statute of Piran, published in: Pahor, M., Šumrada, J. (1987): Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. Ljubljana, SAZU.

Bandelj, D., Jakše, J., Javornik, B. (2004): Assessment of genetic variability of olive varieties by microsatellite and AFLP markers. *Euphytica*, 136, 1. Wageningen, 93–102.

Benussi, B. (1924): L'Istria nei suoi due millenni di storia. Trieste, Libreria Treves.

Benussi, B. (1928): Ragguaglio delle monete, dei pesi e delle misure per servire alla storia delle nostre province. Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 40, 1. Poreč, 227–236.

Boerio, G. (1856): Dizionario del dialetto Veneziano. Venezia, Premiata Tipografia di Giovanni Cecchini Edit.

Braudel, F., Spooner, F. (1975): I prezzi in Europa dal 1450 al 1750. In: Rich E. E., Wilson, C. H.: Storia Economica Cambridge IV. Torino, Einaudi, 436–562.

Braudel, F. (1959): La vita economica di Venezia nel XVI secolo. In: Branca, V. (ed.): Storia della civiltà veneziana. Firenze, Olschki, 83–102.

Darovec, D. (1996): Studi storico-economici sull'Istria alla fine del "Ancien Régime": risultati e prospettive. Ricerche di Storia Sociale e Religiosa, 25, 49. Vicenza, 113–134.

Darovec, D. (2002): Fiscal policy and economy in Venetian Istria. *Annales, Series historia et sociologia*, 12, 2. Koper, 285–306.

Darovec, D. (2004): Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike / The Bloodsucking Taxes. Economy of Northwestern Istria in Modern Age in the light of Venetian fiscal policy. Koper, Založba Annales.

Degrassi, A. (1956): L'esportazione di olio e di olive istriane nell'età romana. Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 56, 1. Poreč, 104–116.

Herkov, Z. (1971): Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu. Rijeka – Pazin, Historijski arhiv.

Herkov, Z. (1978): O istarskim šupljim mjerama od kraja XVIII do polovice XIX stoljeća. *Jadranski zbornik*, 10, 1. Rijeka – Pula, 353–392.

Herkov, Z. (1985): Dodatak uz stare mjere Hrvatskog primorja i Istre. *Jadranski zbornik*, 12, 1. Rijeka – Pula, 459–521.

Hocquet, J.-C. (1990): Il sale e la fortuna di Venezia. Rim, Jouvence.

Kandler, P. (1855): Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale. Trieste, Lloyd.

Knapton, M. (1989): Il sistema fiscale nello stato di terraferma, secoli XIV–XVIII. Cenni generali. In: Knapton, M. (ed.): Venezia e la terraferma. Economia e società. Bergamo, 9–30.

Majer, F. (1904): Inventario dell'Antico Archivio Municipale di Capodistria. Koper, Tipografia Cobol – Priora.

Mihelič, D. (1985): Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Mihelič, D. (1989): K osvetlitvi nekaterih votlih mer srednjeveškega Pirana. *Kronika*, 27, 1–2. Ljubljana, 22–26.

Mihelič, D. (1991): Mestni vsakdan v obdobju baroka v luči različnih pisanih virov. Piran, 1600–1602. *Annales, Series historia et sociologia*, 1, 1. Koper, 91–102.

Pahor, M. (1972): Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja. Ljubljana – Piran, Mladinska knjiga – Sergej Mašera Maritime Museum of Piran.

Panjek, A. (2005): La diplomazia del vino e la "libera navigazione del mare Adriatico". Alla ricerca di una politica economica nel meridione austriaco (1500–1717). *Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen*, 10. Zürich, 93–111.

Romano, R., Spooner F. C., Tucci, U. (1961): Le finanze di Udine e della Patria di Friuli all'epoca della dominazione veneziana. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 1960–1961, 44. Udine, 235–250.

Rožac Darovec, V. (2006): Tihotapstvo Istrank v 20. stoletju v kontekstu njihovih življenjskih zgodb / Smuggling by Istrian women in the 20th Century, conveyed through their life stories. *Annales, Series historia et sociologia*, 16, 1. Koper, 57–68.

Titl, J. (1998): Geografska imena v severovzhodni Istri. Koper, Historical Society of Primorska, Science and Research Centre of the Republic of Slovenia of Koper.

Zalin, G. (1976): Economia e produzione olearia nell'Istria nel secondo Settecento. *Economia e Storia*, 2. Roma, 177–220.

Zannini, A. (1999): Economia veneta nel seicento. Oltre il paradigma della "crisi generale". In: La popolazione italiana nel seicento. Bologna, CLUEB – Società Italiana di Demografia Storica, 473–502.

Žitko, S. (1997): Carlijevo delovanje v koprskih akademijah 18. stoletja. *Acta Histriae*, 5. Koper, 59–78.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-07-30

UDK 314:351.755(450.361)"17"

TRŽAŠKI TERITORIJ V LUČI KONSKRIPCIE IZ LET 1777/1778: PRVI IZSLEDKI

Aleksej KALC

Narodna in študijska knjižnica – Odsek za zgodovino, IT-34138 Trst, Ul. Petronio 4
Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijeva, 1
e-mail: aleksej.kalc@zrs.upr.si; aleksej.kalc@naskodsek.191.it

IZVLEČEK

Prispevek daje vpogled v socialno-demografsko in gospodarsko strukturo tržaškega teritorija, to je kmečkega dela tržaškega občinskega ozemlja, na koncu sedemdesetih let 18. stoletja, ko je območje občutilo vpliv velikih sprememb, ki jih je prinašal hitri razvoj tržaškega pomorskega emporija. Prikaz temelji na statistični obdelavi registrov prebivalstva, ki so nastali ob vojaški konskripciji na koncu leta 1777 in na začetku 1778. Predstavljene so značilnosti poselitve in različne naselbinske tipologije na kraških in flišnatih tleh in s temi povezane posestne razmere, načini dostopa do zemlje, značilnosti agrarne ekonomije in neagrarne oblike gospodarstva. Podrobno sta analizirana demografska struktura in družbeno-gospodarski sestav prebivalstva, opisane so nekatere jasnejše zaznavne težnje v demografskem obnašanju in socialnem razvoju. Poseben poudarek je na družbenih in gospodarskih razmerjih z bližnjim mestom, na vprašanju prostorske gibljivosti prebivalstva in na vzorcih priseljevanja ter vgrajevanja tujcev v družbeno in gospodarsko stvarnost teritorija.

Ključne besede: Trst, kmečko prebivalstvo, 18. stoletje, družbene strukture, konskripcija

IL TERRITORIO DI TRIESTE ALLA LUCE DELLA LEVA MILITARE DEL 1777/1778: PRIME TRACCE

SINTESI

Il contributo offre uno sguardo nella struttura sociale, demografica ed economica del Territorio di Trieste, ovvero nella parte rurale dell'area comunale di Trieste alla fine degli anni Settanta del 18° secolo, quando questa zona era soggetta all'influenza di grandi cambiamenti portati dallo sviluppo esponenziale dell'emporio marittimo della città. L'articolo si basa sull'elaborazione statistica dei registri della popolazione, utilizzati per la leva militare alla fine del 1777 e all'inizio del 1778. Vengono presentate le caratteristiche della popolazione e le diverse tipologie abitative sul suolo carsico o sulla pietra flysch e le relative condizioni di proprietà, i tipi di accesso ai terreni, le caratteristiche dell'economia agraria e le forme non agrarie di commercio. Vengono analizzate nel dettaglio la struttura demografica e la composizione socio-economica della popolazione, si descrivono alcune tendenze più evidenti nel comportamento demografico e nello sviluppo sociale. Un'attenzione particolare viene dedicata alle condizioni sociali ed economiche della città, alla questione della mobilità della popolazione e agli schemi di immigrazione e di assimilazione degli stranieri nella realtà sociale ed economica del Territorio.

Parole chiave: Trieste, popolazione rurale, 18° secolo, strutture sociali, leva militare

UVOD

Kot ugotavljajo sicer redki avtorji,¹ ki so pri proučevanju zgodovine Trsta namenili pozornost tudi tržaškemu *teritoriju* in se spraševali, kaj se je dogajalo v agrarnem predelu tržaškega občinskega ozemlja z nastankom prostopristaniškega mesta in preustrojem njegove družbeno-gospodarske strukture, je tak prikaz zelo otežen zaradi skromnega obsega in tipologije razpoložljivega gradiva. Jasno je, da je vladne oblasti zanimal predvsem utrip prostega pristanišča in država je vlagala veliko javnih sredstev v uresničevanje tega merkantilistično naravnega projekta za družbenogospodarsko rast avstrijske monarhije. Kvalitativna in kvantitativna poročila, ki so jih v duhu "državne aritmetike" tržaški vladni upravitelji pošiljali zlasti od srede stoletja dalje na Dunaj, so se torej osredotočala predvsem na mesto in stanje trgovine (Cusin, 1932, 3). Tudi beneški vohuni so v poročilih oblastem Serenissime, ki so z dokajšnjo pozornostjo opazovale nastajanje konkurenčnega trgovskopomorskega pola na severnem Jadranu, informirali v prvi vrsti o dogajanju in razmerah v mestu (Tucci, 1980, 95–96; Panariti, 1998, 117). O podeželju, čigar gospodarstvo je bilo v državnem merilu nepomembno in je postajalo za sam Trst (a ne za tržaško podeželsko prebivalstvo) vse bolj marginalno, pa so poročali le obrobno. Edino ohranjeno oziroma do danes znano poročilo, posvečeno izrecno *teritoriju*, je sestavil Pasquale de Ricci leta 1769 (Cusin, 1932, 3). Zlasti za drugo polovico stoletja obstaja tudi o tržaškem podeželju razmeroma dosti koristnega gradiva, med katerim sicer ni za zgodovino agrarnih območij tako dragocenih virov, kot sta terezijanski in jožefinski kataster (Dorsi, 1984). Obvladovanje gradiva pa predpostavlja poleg izluščenja dokumentov iz obsežnih zbirk tudi potrpežljivo sestavljanje zelo fragmentarne mozaične kompozicije. Epizodično in pogostoma površno pisanje zgodovinarjev o tržaškem *teritoriju* moremo povezati, poleg prvenstvenega zanimanja za pomorski emporij, tudi zamudnemu pripravljalnemu delu, ki ga terjajo sistematične arhivske raziskave in usposabljanje serijskih ter kvantitativnih virov za analize. Sami temeljni prispevki o zgodovini tržaškega agra v 18. stoletju so zaradi

ttega večkrat rezultat naključnih najdb zanimivih preglednih dokumentov prej kot dosežek namensko vodenih tematskih raziskav.²

Ta razprava želi prispevati k dopolnjevanju poznavanja tržaškega *teritorija* z informacijami in ugotovitvami, ki jih ponuja vojaški prebivalstveni popis, tako imenovana konskripcija iz leta 1777 in 1778. Ta temeljni dokument, sestavljen iz 23 registrov ali "populacijskih knjig", je edini razpoložljivi celoviti poimenski pregled prebivalstva tržaškega agra iz 18. stoletja. Dragocen je z demografskega vidika in še bolj z vidika družbenih, gospodarskih in posestnih struktur.³ Za to priložnost je bil v nekaterih podatkih nadgrajen s pomočjo popisa prebivalstva mesta iz leta 1775 (BCT, 1), v razpravo pa so bili dopolnilno pritegnjeni poleg kvalitativnih še nekateri drugi demografski in gospodarski serijski dokumenti, ki jih je mogoče primerjalno uskladiti s konskripcijo, kot je popis gmotnega stanja družin iz leta 1782 (AST, 1) in cerkvene matrice mestnih župnij, pod katere je spadal del sosesk. Jasno je, da konskripcijska dokumentacija, kljub nesporni dragocenosti, ponuja dokaj površinsko družbeno in demografsko sliko takratnega tržaškega podeželja. Diskriminacija ženskega prebivalstva, ki ga konskripcija upošteva le obrobno, je samo najočitnejša pomanjkljivost vira. Ob njej moramo omeniti, poleg napak, nejasnosti in nepopolnosti zapisov, vsaj še vprašanje popisnega koncepta. Čeprav je šlo za pravi državni statistično-demografski sistem, ki je služil najrazličnejšim upravnim potrebam centralne države, so bile konskripcije glede strukturnih klasifikacij prebivalstva urejene v skladu s primarnim, to je vojaškim smotrom. Zaradi tega je tudi družbena in gospodarskostrukturna slika, ki jo lahko izpeljemo iz konskripcijskih registrov, pogojena s tem kognitivnim namenom. Konskripcijski podatki terjajo torej primerjave, preizkuse in dopolnila, ki so mogoči le z razširitvijo podatkovne zbirke s pomočjo dodatnih kvantitativnih in kvalitativnih virov. Ta prispevek ne more zadovoljiti tako ambicioznemu cilju in se zadovoljuje s kritičnim branjem konskripcijskih podatkov, izpostavitvijo nekaterih deformativnih vidikov in izrisom najočitnejših socialnodemografskih značilnosti neposrednega tržaškega podeželja.

1 Med njimi velja omeniti predvsem Fabia Cusina (1932), ki je zadevi posvetil eno redkih specifičnih študij.

2 Taki primeri so poleg Cusinove razprave še Dorsi (1989), ki predstavlja poročilo tržaškega okrožnega glavarja in policijskega ravnatelja Antonia Pittonija iz leta 1786, Tucci (1980), ki je objavil podoben opis izpod peresa anonimnega beneškega informatorja, najbrž iz leta 1752, in Babudieri (1990), ki se naslanja na poročilo vladnega svetnika Pasqualeja de Riccija iz prvega obdobja druge polovice 18. stoletja o agrarnih dejavnostih, manufakturah in trgovini v Avstrijskem primorju. Pomemben je prispevek Kandlerja v reviji *Istria* (1846), nadalje študija Ubaldinija (1987) na osnovi štirih risb *teritorija* v 16. in 17. stoletju, in Verginelle (2003) o slovenski tržaški okolici od 18. stoletja do prve svetovne vojne, objavljena v skupinskem delu o gospodarski in družbeni zgodovini Trsta. Med namenskimi znanstvenimi raziskavami so poleg Verginelle še Navarra (1993), Kalc (1999, 2005; 2008) in Volpi (1995). Več je domoznanskih študij, med katerimi Trampus (1984), Pahor (1987), Kovačič (1993) in Pahor (2007). Dragocena je ekspertiza prof. S. Pahorja o nastanku in razvoju tržaških okoliških naselij, ki je bila pripravljena sredi sedemdesetih let 20. stoletja za potrebe regulacijskega načrta tržaške občine v sodelovanju z arhitektom M. Kokorovcem in objavljena v nadaljevanjih v Primorskem dnevniku novembra 1975.

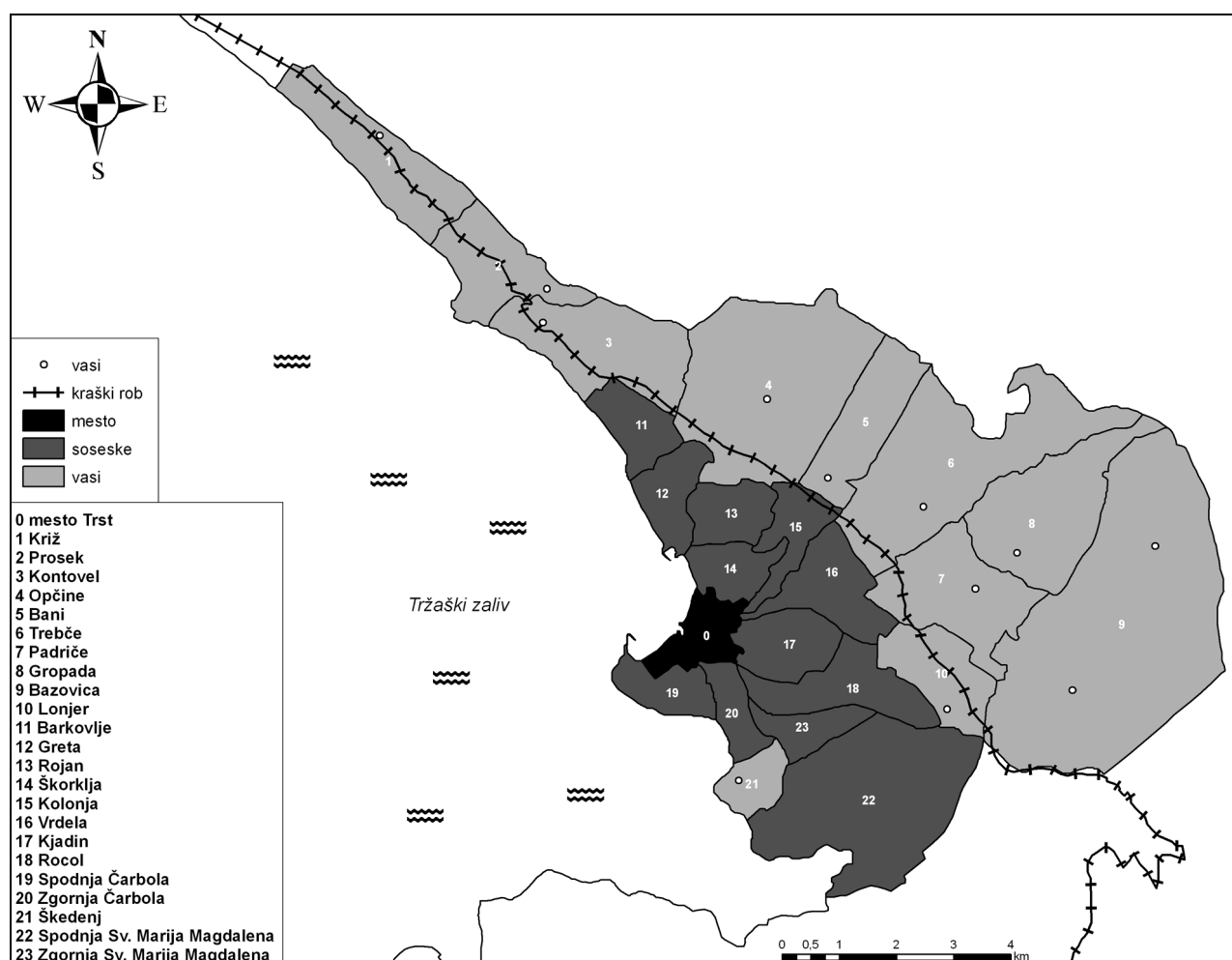
3 Vir hrani diplomatski arhiv (*Archivio diplomatico*) tržaške mestne knjižnice (*Biblioteca civica di Trieste*). Naslovi registrov se glasijo *Ort / Contrada* [ime vasi ali soseske] *Beschrieben Im* [mesec in leto] *von dem Johann Anton Tognana von Tonnefeld. Policey Actuario*. Oris nastanka in značilnosti vira v Kalc (2008).

ORIS PROSTORA

Tržaško občinsko ozemlje je bilo v času, ki nas tu zanima, razdeljeno na mesto (*Città*) in teritorij (*Territorio*). Delitev na mesto (*civitas*) in okolico (*districtus*) je obstajala od samih srednjeveških začetkov, skladno z upravnimi razlikami in zemljiškimi pravicami, s tem da je okolica segala dlje v notranjost zaledja (Kandler, 1861, 93). V 18. stoletju pa sta *teritorij* in cela občina obsegala ozemlje, ustrezno tistemu, čigar zunanje in notranjeupravne meje so bile leta 1818 točneje določene z uvedbo katastrskih oziroma davčnih občin. Prvotne meje med mestom in *teritorijem*, ki so se ujemale z mestnim obzidjem, so se v 18. stoletju s širjenjem mestne naselbine stalno spreminjale in niso več jasno ločevale urbane od podeželske komponente občinskega ozemlja (Pahor, 1973, 72–73). Navzven je

občina mejila na severnem delu na gospostvo Devin, na južni pa na gospostvi Schwarzenek in Socerb. Na jugu, ob izlivu reke Glinščice, je za nekaj sto metrov mejila tudi z Beneško republiko. To mejo, ki so jo morali v tem traktu stalno vzdrževati, ker sta jo morje in rečni tok brisala, je varovala oblast postonjskega okrožja, ker se v Trstu za tako kratek odsek ni izplačalo imenovati posebnega komisarja (Dorsi, 1989, 156).

Teritorij se je raztezal in se postopoma širil v obliki trikotnika od severozahoda proti jugovzhodu vzdolž obale in okrog urbane aglomeracije. V geomorfološkem pogledu sestoji območje *teritorija* iz dela na kraški planoti in flišnatega ter deloma naplavinkega sveta, ki se izpod Kraškega roba širi do morja. Ob obali so bile v več krajih soline, ki so jih tik ob mestu v 18. stoletju izsušili in na njihovem območju zgradili tako imenovano novo ali Terezijansko mesto. Kraški rob, ki deli

Sl. 1: Notranja upravna delitev tržaškega teritorija ob popisu 1777/1778 (izdelal B. Krapež, podlaga Pahor, 1973, 73).

Fig. 1: Internal administrative division of the Trieste Territory at the time of the 1777/1778 conscription (made by B. Krapež based on Pahor, 1973, 73).

kraško planoto od spodnjega območja, so imenovali Vena (Pahor, 2007, 23) in je stoletja predstavljal tudi pravno mejo v izkoriščanju naravnih dobrin. Strmine, ki se naslanjajo na Kraški rob, pa so imenovali Griže in so bile dolga stoletja namenjene gozdu. Medtem ko je bilo na kraški planoti razširjeno pašništvo, je pod Kraškim robom (*a Vena inferius*) po statuarnih pravilih veljala prepoved živinoreje oziroma je bila ta dovoljena samo pod določenimi pogoji. Že v 17., predvsem pa v teku 18. stoletja sta se z novimi nastavki tržaškega gospodarstva in pospešeno pomorsko vlogo mesta začela tradicionalni pravni red in nekdanja namembnost podeželja v marsičem de facto spreminjati pod pritiskom potreb in tudi zahtev vse številnejšega kmečkega prebivalstva. Krajinski in gospodarski videz tega območja konec šestdesetih let 18. stoletja je vladni svetnik Pasquale de Ricci takole okarakteriziral: "Tržaški teritorij je tesen in skoraj v celoti hribovit. Tla so večji del tako kamnita, da obrodijo le redko travo, ki nikoli ne zraste v seno; na drugem delu, ob morju, so soline, tretji del pa je primeren za obdelovanje in daje žito, vino, oljke in murve" (Cusin, 1932, 11). Prvi del opisa se nanaša na kraško planoto, kjer si je kmečko prebivalstvo s trebljenjem kamenja in krčenjem gmajne potrpežljivo pridobivalo travniške ograde in obdelovalne površine. Tretji del pa je najrodovitnejši in je tvoril zgodovinski tržaški ager.

Teritorij je bil upravno in po naselitveni tipologiji razdeljen na dva dela. Zunanji pas so tvorile vasi (*Ville*), to je strnjene kmečke naselbine s pripadajočimi ozemlji, poznejšimi katastrskimi občinami. Vasi so bile po vrsti od severozahoda proti jugovzhodu Križ (*Santa Croce*), Prosek (*Prosecco*), Kontovel (*Contovello*), Opčine (*Opicina*), Bani (*Banne*), Trebče (*Trebiciano*), Padriče (*Padriciano*), Gropada (*Gropada*), Bazovica (*Basovizza*), Lonjer (*Longera*) in Škedenj (*Servola*). Med vasi je sodila tudi Lipica, se pravi cesarska kobilarna s pripadajočim ozemljem, ki pa upravno ni spadala pod mestni magistrat, temveč je bila odvisna neposredno od cesarske oblasti (Berlam, 1938/39, 322). Večina vasi je nastala v srednjem veku, le Kontovel, Padriče in Bani so novoveškega izvora.⁴ Vaška naselja so na kraški planoti, razen Lonjerja, ki sicer leži naslonjen na Kraški rob, in Škedenja, ki leži na nizkem gričku ob morski obali. Ozemlja kraških vasi so se raztezala tudi na fliš in v primeru Križa, Proseka in Kontovela do morja. Samo bazovsko in gropajsko vaško ozemlje sta popolnoma kraški, škedensko pa flišnato in naplavinsko.

Soseske so bile Barkovlje (*Barcola*), Greta (*Gretta*), Rojan (*Roiano*), Kolonja (*Cologna*), Škorklja (*Scorcola*), Kjadin (*Chiadino*), Vrdela (*Guardiella*), Rocol (*Rozzol*), Spodnja Čarbola (*Chiarbola Inferiore*), Zgornja Čarbola

(*Chiarbola Superiore*), Zgornja Sv. Marija Magdalena (*S. Maria Maddalena Superiore*) in Spodnja Sv. Marija Magdalena (*S. Maria Maddalena Inferiore*). V soseskah so naselbinsko tkivo tvorile sprva pristave in redke gruče hiš ter gospodarskih poslopij, ki so se v teku 18. stoletja začele množiti s širjenjem kolonizacije starih in novopridobljenih kmečkih površin. Zaradi rasti prebivalstva in oblikovanja krajevnih skupnosti so najverjetneje leta 1761 tudi soseske dobile svoje župane, medtem ko so bili v vaseh ti prisotni že od nekdaj. Sosesk je bilo do leta 1777 deset, da bi obmestni prostor politično in gospodarsko bolje upravljali in nadzirali vse gostejši promet, ki je skozenj vodil v mesto in iz njega, pa so ob uvedbi policijskega reda za tržaško podeželje leta 1777 njihovo število povečali na dvanajst, s tem da so iz obsežnih ozemelj Svete Marije Magdalene in Čarbole pridobili po dve (Kalc, 1999, 274). Meje med posameznimi soseskami in vasi so bile tudi po nekoliko boljši definiciji ob uvedbi policijskega reda približne in marsikje nejasne, tako da med posameznimi skupnostmi in sosednjimi gospodskami ni manjkalo sporov glede pašniških in drugih pravic vse do franciscejskega katastra.

Območje sosesk in ozemlja vasi pod Kraškim robom so bila, kot pravi de Ricci, za agrarno ekonomijo najbolj hvaležna, zaradi morfološke razgibanosti pa je bilo kmetijsko izkoriščanje zahtevno, saj je strmi svet terjal pridobivanje in vzdrževanje teras, dostopov, sistemov za odvajanje deževnih voda in varovanje pred erozijo. Zaradi tega je bilo obdelovanje, ki je bilo v mnogih legah lahko samo ročno, drago in cene pridelkov primerno visoke, tako da je tržaško kmetijstvo uživalo od nekdaj pravno zaščito. To je veljalo zlasti za vinogradništvo, ki so mu cesarske listine priznavale posebne privilegije. Te je v obliki privativnih pravic prodaje tržaško vinogradništvo ohranilo tudi po odprtju prostega pristanišča, da bi tržaški vinogradniki ne trpeli zaradi konkurence tujega, cenejšega vina, ki ga je mesto uvažalo, da je zadostilo vse večji porabi. Protekcionistične privilegije so tržaški proizvajalci (tako mestni lastniki vinogradov kot sami mali kmetje) z vsemi močmi branili pred pohodom liberalistične logike in postopnim drsenjem v tržno ekonomijo (Tamaro, 1942–43, 329, 342–343; Kalc, 2005).

Če je tržaški flišnati svet postavljajl kmetovanju stroge pogoje, a je trud zlasti v najboljših legah nad morjem tudi kvalitativno nagradil, so bila kraška tla občutno bolj nevhvaležna. Zato so kmetje poleg pašniške živinoreje in poljskih kultur na osočenih in pred pozebo varovanih površinah pogosto gojili vinsko trto, zlasti pa so se mnogi – kot razodevajo registri o vinski proizvodnji iz druge polovice 18. stoletja – tej panogi posvečali na

⁴ Prvič se omenjajo: Gropada l. 1278, Padriče 1574, Bani 1619 (priimek Ban, bližnja naselbina Ligusel pa že 1139), Bazovica l. 1297, Prosek 1289, Križ 1260, Lonjer 1234, Kontovel 1446, Opčine 1308, Trebče 1300 (Bufon, Kalc, 1990).

najetih ali drugače pridobljenih nasadih pod Kraškim robom. V zvezi s tem se je de Ricci v svojem poročilu na Dunaj izrazil zelo laskavo o pridnosti in požrtovalnosti kraških kmetov: "Na kamnitem območju sta obćudovanja vredna trud in spretnost krajanov, ki znajo izkoristiti vsako ped dobre zemlje v svoj prid; tu obrodi žito, tam se rodi vino, povsod je prej raslo živo kamenje; in zemljo, ki rodi to žito in to vino, obdeluje človeška roka, ker živina pri tem ne more biti v pomoč. Iz dneva v dan se množijo mala kamnita zemljišća, spremenjena v polja, ki se jim v krajevnem jeziku reče doline" (Cusin, 1932, 11). Zgodovinar Attilio Tamaro je za tako povoljno mnenje de Ricciju očital pristranskost, češ da je bil sam zastopnik interesov kmetijstva. Dejstvo pa je, da je de Riccijev sodbo delil tudi tržaški policijski ravnatelj in okrajni glavar Antonio Pittoni, znan po izraziti razsvetljenski navdahnjenosti in prostodušni neizprososti do vsega, kar se ni skladalo z napredkom in delavnostjo. V poročilu dvorni pisarni leta 1786 je takole pisal: "... pogled na tržaško kmetijstvo je neprijeten. Če pa pomislimo, da je treba zemljo zadrževati s podpornimi zidovi, jo rahljati in narediti rodovitno s prisilo motike in lopate, če pomislimo, da globina zemeljske plasti ne presega ene pedi in da se gnojilo tovari na ramenih, ni mogoče zanikati, da je prebivalstvo podjetno in delavno" (Dorsi, 1989, 144–145).

DEMOGRAFSKA SLIKA

Število in prostorska razporeditev prebivalstva

Konskripcija, opravljena ob koncu 1777. in na začetku 1778. leta, je na tržaškem *teritoriju* našela 1.344 hiš in 5.145 pristojnih prebivalcev. 634 hiš in 2.096 prebivalcev je bilo v soseskah, 710 hiš in 3.049 prebivalcev pa v vaseh. 18 prebivalcev je bilo odsotnih: 10

jih je bivalo v mestu, 8 v drugih avstrijskih deželah oziroma neznano kje. Prisotnih pa je bilo 239 tujcev, od teh jih je bilo 12 iz Trsta, 197 iz avstrijskih dednih dežel in 30 iz drugih držav. Skupno je torej konskripcija našela 5.366 prisotnih prebivalcev, 2.229 v soseskah in 3.137 v vaseh. To je prvi razpoložljivi podatek o celotnem prebivalstvu tega območja, ki je bil pridobljen z direktnim individualnim popisom, medtem ko so se do tedanja štetja nanašala na ognjišća oziroma se omejevala na določene kategorije prebivalstva, na primer vojaško sposobne ali robotnike.⁵

V nadaljevanju se bodo prikazi in analize opirali na podatkovno osnovo, pridobljeno iz poimenske evidence vseh prisotnih oseb, z izjemo prebivalcev Spodnje Svete Marije Magdalene, katere register ni več na voljo. Za to sosesko, v kateri je bivalo 296 ljudi, od tega 35 tujcev, bo uporabljen podatek izvirnega skupnega tabelarnega izkaza, ki je objavljen v prilogi in s pomočjo katerega je bila sestavljena tudi tabela 1. Izkazi, sestavljeni na osnovi registrov, malenkostno odstopajo od le-teh zaradi nekaterih števnih napak oziroma dvoumnih zapisov, njihova podatkovna osnova pa obsega 5.075 prebivalcev.

Tabela 2 prinaša v četrtem stolpcu število prebivalstva po posameznih naseljih v soseskah in vaseh. Kot vidimo, je večinski delež odpadel na poselitveni pas s strnjenimi naselji (58,4%), med katerimi so po velikosti prednjačili Prosek, Općine, Kontovel in predvsem Križ. Ta je bil s skoraj 500 prebivalci največja vaška skupnost in zaradi izrazite demografske rasti je tekmoval glede tega z Općinami celo 19. stoletje do prve svetovne vojne. Zanimivo je, da so bila večja naselja značilnejša za zahodni del občinskega ozemlja, saj so Općine, Prosek, Kontovel in Križ zajemali dobro polovico vsega prebivalstva vasi. Na vzhodnem delu pa je bila velikost naselij manjša, tako da je bil le škedenj primerljiv z zahodnimi vasm, medtem ko sta med kraškimi izstopala

Tabela 1: Hiše, pristojno in prisotno prebivalstvo ob konskripciji 1777/1778.

Table 1: Houses, cognizant and present population at the 1777/1778 conscription.

	Število hiš	Pristojno prebivalstvo	Odsotni	Tujci	Prisotno prebivalstvo
Soseske	634	2.096	6	139	2.229
Vasi	710	3.049	12	100	3.137
Skupno	1.344	5.145	18	239	5.366

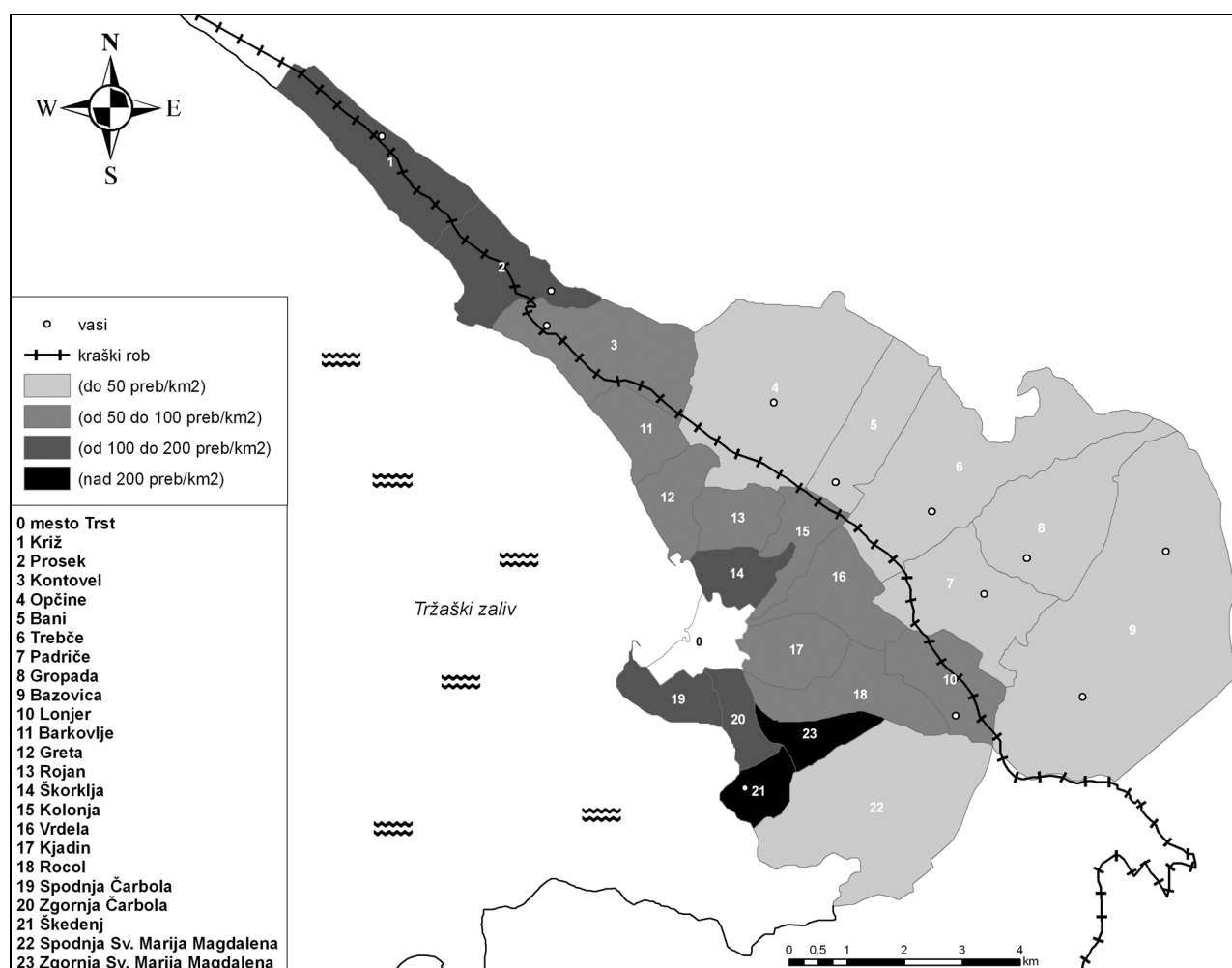
5 Tovrstni znani dokumenti so: *Registro de Sudditi di questo Teritorio, come segue* iz leta 1742, v katerem so poimensko navedeni moški, pripravniki za vojaško službo (*Homini per moschetto*) in robotniki (*Homini per Robotta*) iz okoliških vasi, našeta pa je tudi vprežna živina (AST, 2); tabelarni prikaz *Notta Specifica Delli Capi di Casa de Sudditi, Grani, Animali Bovini, animali minuti, animali suini, ed vino che attualmente si ritrovano avere nelle Ville del Territorio di questa Città di Trieste* (AST, 3); *Elenco delle case delle mandrie signorili, degli affittuali livellari delle contrade esterne, nonché dei proprietari rurali delle ville dell'altipiano*, se pravi seznam mestnih lastnikov pristav (mandrij), najemniških zemljiških posestnikov v soseskah in vaških kmečkih posestnikov, sestavljen leta 1773, ko so oštevilčili hiše za potrebe konskripcije in za nastavek zemljiške knjige (BCT, 3); konskripcijski register ali vojaška knjiga (*Militarbuch*) prve konskripcije iz istega leta s poimensko navedenim moškim prebivalstvom sosesk (BCT, 4). Podrobneje o tem Kalc (2008).

Bazovica in Trebče. Soseske so imele tradicionalno manj prebivalcev, prav v teku 18. stoletja pa sta nastopila vidnejša demografska rast in naselitveni razvoj. Prebivalstvo je bilo številčnejše na vzhodnih območjih (obe S. Mariji Magdaleni), na Vrdeli in na Škorklji, naselitveno tkivo pa je bilo razpršeno v manjše zaselke in skupine oziroma posamezne hiše ali pristave.

Območje sosesk je bilo ob popisu vsekakor že gosteje poseljeno kot vaški pas *teritorija*, saj sta si bila dela v površinskem razmerju 3:7, s tem da je bila gostota prebivalstva v soseskah skoraj enkrat večja od gostote v vaseh (80,47 prebivalca na kvadratni kilometer proti 49,12). Glede notranje delitve pasov je značilno, da so bile soseske po obsegu manjše, z izjemo Spodnje Sv. Marije Magdalene, ki je z 8,81 km² površine močno presegala povprečje (2,3 km²). Kljub najvišjemu številu prebivalcev je bila zato Spodnja Sv. Marija Magdalena

najredkeje poseljeno območje, Zgornja Sv. Marija Magdalena pa najgostejše. Sledile so Škorklja v severni, Zgornja in Spodnja Čarbola pa v južni neposrednejši bližini mesta.

Ozemlja vasi so si bila po obsegu veliko bolj raznolika in odstopajoča od povprečja, ki je znašalo 8,33 km². Daleč pred vsemi je prednjačila Bazovica, ki so ji sledile Opčine in Trebče. Skupno so ta tri ozemlja krepko presegala polovico velikosti celotnega vaškega pasu, njihova poseljenost pa je bila dokaj nizka, saj je znašala le tretjino prebivalstva vseh vasi. V najzahodnejšem delu *teritorija* se podatki o gostoti prebivalstva skladajo z velikostjo tukajšnjih naselij in potrjujejo poudarjeno obljudenost tega najožjega dela *teritorija*. Od severozahoda proti jugovzhodu se je torej vaški pas prostorsko širil in zajemal vse več kraškega sveta, njegova poselitvena gostota pa je vidno pojemala. Po-

Sl. 2: Gostota poselitve na tržaškem teritoriju ob popisu 1777/1778 (izdelal B. Krapež, podlaga Pahor, 1973, 73).

Fig. 2: Settlement density in the Trieste Territory at the time of the 1777/1778 conscription (made by B. Krapež based on Pahor, 1973, 73).

Tabela 2: Površina, število in gostota prebivalstva.
Table 2: Population area, number and density.

Kraj	Površina			Prebivalcev		
	Orali, sežnji ²	Km ²	%	Število	%	Na km ²
Barkovlje	322,409	1,91	2,09	155	2,89	81,13
Kjadin	362,1151	2,09	2,28	186	3,46	89,18
Spodnja Čarbola	213,405	1,23	1,34	129	2,40	105,20
Zgornja Čarbola	210,081	1,21	1,32	140	2,61	115,91
Kolonja	268,99	1,54	1,68	126	2,35	81,75
Greta	289,216	1,66	1,82	155	2,89	93,23
Vrdela	459,0097	2,64	2,88	252	4,69	95,47
Rojan	280,69	1,61	1,76	120	2,23	74,52
Rocol	503,673	2,89	3,16	212	3,95	73,24
Škorklja	2.52,1247	1,45	1,59	238	4,43	163,74
Zg. Sv. Marija Magdalena	232,345	0,76	0,83	228	4,25	299,90
Sp. Sv. Marija Magdalena	1.531,555	8,81	9,61	296	5,51	33,62
Soseske	4.924,341	27,80	30,35	2237	41,65	80,47
Bani	467,941	2,69	2,94	96	1,79	35,71
Bazovica	3.032,08*	17,43*	19,03*	299	5,57	20,48*
Kontovel	793,1389	4,56	4,98	396	7,37	86,75
Gropada	939,1527	5,40	5,90	112	2,09	20,72
Lipica	*	*	*	58	1,08	*
Lonjer	457,538	2,63	2,87	157	2,92	59,70
Opčine	1.675,1234	9,64	10,52	413	7,69	42,86
Padriče	726,1494	4,18	4,56	98	1,82	23,45
Prosek	553,23	3,18	3,47	414	7,71	130,20
Križ	665,215	3,82	4,18	487	9,07	127,34
Škedenj	201,451	1,16	1,26	359	6,68	310,19
Trebče	1.582,267	9,10	9,93	245	4,56	26,93
Vasi	11.095,054	63,80	69,65	3.134	58,35	49,12
Skupaj	16.019,396	91,59	100	5.371	100	58,64

* Lipica je šteta pod Bazovico.

membno prebivalstveno jedro je med vasmi predstavljal Škedenj na jugu, ki je imel najmanjše ozemlje nasploh in je zato močno izstopal v gostoti poselitve. Škedenj je bil skupaj s Čarbolama in Zgornjo Sv. Marijo Magdaleno pravzaprav del gosteje obljudenega ozemlja v južnem obmestju, ki se razprostira ob obali oziroma gleda proti morju. Sprva Škedenj tudi ni bil štet med vasi in je šele s časom zaradi strnjene strukture in tipologije prebivalstvene skupnosti dobil status vaške enote, podobno kot Lonjer, vendar s posebnostjo (Kandler, 1846, 180), da je postal vaška enklava med soseskami in morjem.

Spol, starost in stan

Konskripcija je med prisotnim prebivalstvom ugotovila 2.770 oseb moškega, 2.596 pa ženskega spola. V razmerju med spoloma je torej z 51,6 odstotka (oziroma

106,3/100) prevladovalo moško prebivalstvo. Temu višku so delno botrovala selitvena gibanja, predvsem prisotnost duhovščine in vojaštva, nekoliko odsotnost žensk, ki so služile v mestu, največ pa naravni razvoj, ki je zlasti v nekaterih krajih v desetletjih pred konskripcijo beležil znaten presežek moških rojstev nad ženskimi.

Vir nam nudi za tisti čas zelo dragocen in razmeroma redek podatek o starosti prebivalcev, ki pa se zaradi vojaškega značaja popisa omejuje na moško populacijo. Posebno vprašanje je pri tem še verodostojnost podatkov, ki odstopajo od resničnosti v tem, da se zgoščajo okrog starosti, deljivih z deset. To, dobro znano in v starejših prebivalstvenih popisih močno razširjeno netočnost, je pripisati ugotavljanju starosti ljudi namesto letnice njihovega rojstva. Starost so ljudje pogostoma poznali le približno oziroma so jo navajali pavšalno, kar je prihajalo do posebnega izraza, če je

Tabela 3: Prebivalstvo po spolu.**Table 3: Population by gender.**

	Moški		Ženske		Skupno
	Število	%	Število	%	Število
Soseske	1.153	51,7	1.076	48,3	2.229
Vasi	1.617	51,5	1.520	48,5	3.137
Skupno	2.770	51,6	2.596	48,4	5.366

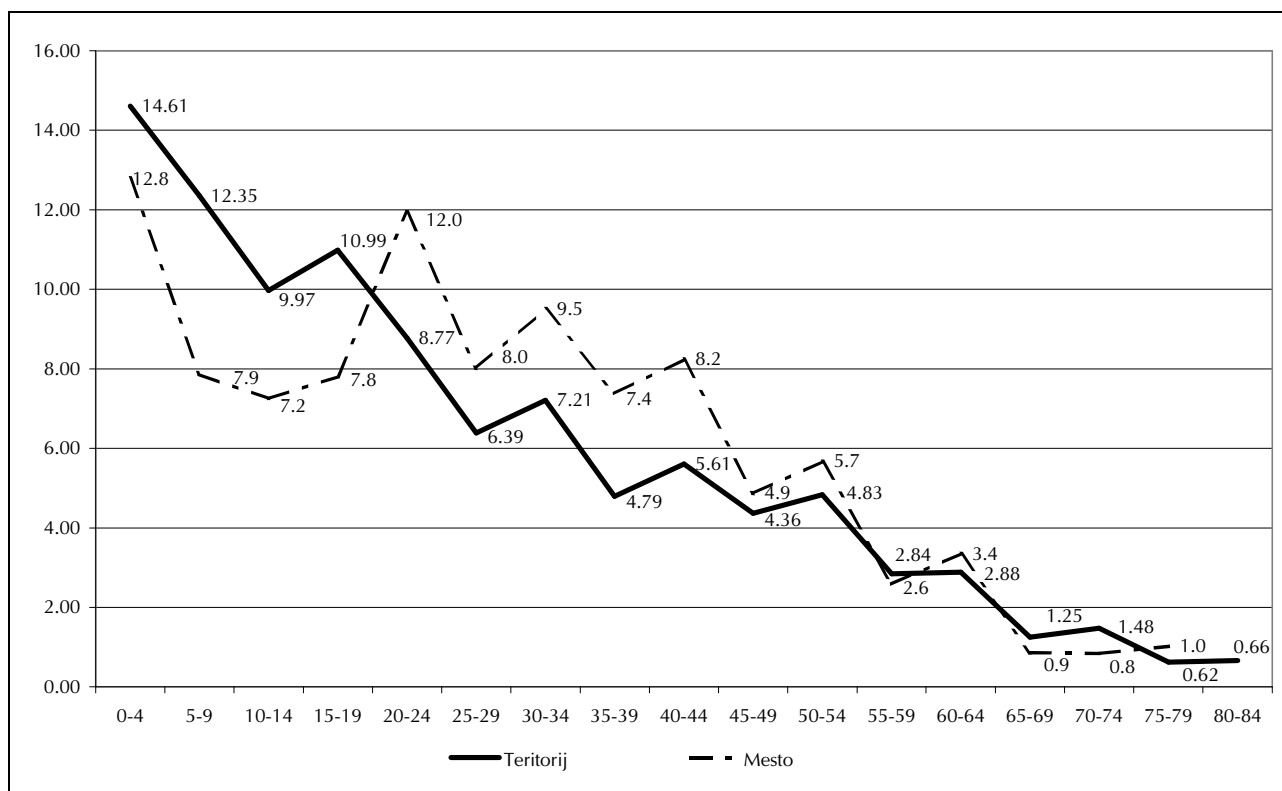
bila starost blizu okroglih števil. Ta napaka je iz letnega razporeda frekvenc nadvse očitna, sintetično pa je prikazana v tabeli 4, ki za vsako okroglo starost prinaša razmerje med ustrezno frekvenco starosti in povprečjem petletja, ki vsebuje v sredi omenjeno starost.⁶ Kot vidimo, so v nižjih starostih podatki bolj zanesljivi kot od tretjega desetletja dalje, ko indeks kaže na vse večja popačenja, pri čemer je v zgornjih starostih tudi pod vse večjim vplivom nizkega števila primerov. Starost mlajših oseb je bila točneje poznana, nedvomno pa so jo tudi popisovalci skrbneje ugotavljali zaradi potrebe po starostni klasifikaciji naraščaja, ki je prišel v poštev za vojaško služenje. Po pravilniku so bili pravzaprav dolžni podatke o starosti preverjati v župnijskih krstnih knjigah, vendar le v dvomljivih primerih, ko se izjave niso skladale s postavo in videzom osebe, in še to samo za mlajše generacije (Kalc, 2008, 40). V zapisnikih, ki jih je popisovalec priložil policijski direkciji kot tehnično dokazilo opravljenega dela in pogoj za plačilo, ni razvidno, da bi prišlo do poseganja po omenjenem viru. Očitno se je policijski aktuar Antonio Tognana de Tonnefeld zadovoljil z neposrednimi izjavami prebivalstva. Najbrž pa je na ohlapnejše ravnanje vplivalo tudi dejstvo, da je bilo prebivalstvo oproščeno vojaškega služenja. Sicer je tudi vzorčna preverba starostnega podatka s pomočjo krstnih knjig dokazala dokajšnjo stopnjo nezanesljivosti, ki se veča s starostjo.

Tabela 4: Indeks regularnosti razporeditve podatkov o starosti prebivalstva.**Table 4: Regularity index of the distribution of data on population age.**

Starost	Indeks
10	1,01
20	1,24
30	2,58
40	3,17
50	2,84
60	3,63
70	4,09

Ne glede na to nudi statistika zadovoljivo in pomenljivo sliko o starostni strukturi moškega prebivalstva, ki jo ponazarjajo frekvence po petletnih starostnih razredih v tabeli 5 in ustrezní grafikon 1. Oblika črte, ki postopno pada z večanjem starosti, izkazuje tipični primer predindustrijske populacije in je rezultanta demografskega sistema, slonečega na visokih stopnjah rodnoti in umrljivosti. Skoraj polovica prebivalstva je namreč mlajša od 20 let, dodatna dobra četrtina pa ne doseže 40. leta starosti. Število prebivalcev se že v drugem in tretjem starostnem razredu občutno skrči kot posledica otroške umrljivosti, ki izterja svoj največji davek že v prvem letu življenja. Otrok do enega leta starosti je namreč 145, nakar se število takoj skrči na okoli 80. Od 25. leta navzgor prihajajo v črtežu do izraza popačenja okrog starosti z ničlo, pri generacijah 15–19 let pa delno zgoščanje podatka okrog vrednosti s petico, kar je sicer manj izrazit, a ravno tako značilen pojav zgoraj nakazane obnašanja pri ugotavljanju starosti prebivalstva in ga je zaznati v celotni naši statistični vrsti, delno pa gre morebiti tudi za vpliv naravnih demografskih dejavnikov, zlasti povečane rodnoti v določenih obdobjih. Iz zbirke podatkov o rojstvih v župnijah in kuracijah tržaškega občinskega podeželja je namreč razvidno občutno povečanje števila rojstev v letih okoli 1761, v naslednjem petletju pa občutno nazadovanje povprečja, s čimer utegne biti povezana konzistenca bodisi generacij 10–14 letnikov bodisi 15–19 letnikov ob popisu 1777/1778. V višjih starostnih razredih podatki izkazujejo nekoliko manj prebivalcev od dejanskega števila, ker bi morali vanje razvrstiti še 48 oseb, katerih starost ni znana. Gre za krajevno sekularno duhovščino, redovnike grljanskega minoritskega samostana, vojake oziroma kordoniste, razne državne in druge javne uslužbence ter nekatere poklicne profile, ki že zaradi svojega družbenega stanu oziroma funkcije niso prišli v poštev za vojaški nabor in konskripcija torej ni beležila njihove starosti. Izvzemši morda nekaj primerov, ki bi utegnili pripadati generaciji do 20 let, sodijo, upoštevajoč poklicne in stanovske karakteristike, nedvomno v starejše starostne razrede.

6 Primer izračuna indeksa regularnosti vrednosti 10 let je $IR_{10} = P_{10}/(P_8+P_9+P_{10}+P_{11}+P_{12})1/5$.

Grafi 1: Moška starostna struktura.

Graph 1: Male age structure.

Tabela 5: Starost moškega prebivalstva po petletnih razredih.

Table 5: Age of male population by five-year classes.

Starostni razred	Število	%
0–4	375	14,61
5–9	317	12,35
10–14	256	9,97
15–19	282	10,99
20–24	225	8,77
25–29	164	6,39
30–34	185	7,21
35–39	123	4,79
40–44	144	5,61
45–49	112	4,36
50–54	124	4,83
55–59	73	2,84
60–64	74	2,88
65–69	32	1,25
70–74	38	1,48
75–79	16	0,62
80–84	17	0,66
85–	10	0,39
Skupno	2.567	100

Tudi interpretiranje starostne piramide je brez točnejših podatkov o demografskem dogajanju, ki stoji v ozadju, zelo hipotetično, ker je oblika črte lahko rezultanta različnih kombinacij in součinkovanja naravnih ter socialnih dejavnikov. Jasna pa je razlika z mestom, ki kaže, kako sta v urbanem in v podeželskem okolju obstajala dva različna demografska modela rasti, prvi, močno pogojen s stalnim priseljevanjem samskega prebivalstva, drugi, bolj pod vplivom in odvisen od naravne rasti. V prvih starostnih razredih sta strukturi podobni, ker sta v obeh primerih rezultanti naravne rasti, ki močno trpi zaradi visoke otroške umrljivosti. Od 15. leta naprej pa dobiva mesto močno infuzijo zunanjega prebivalstva, ki napihuje starostno strukturo v nadaljnjih starostnih razredih.

Razporeditev prebivalstva po stanu (tabela 6) odraža starostno distribucijo, točneje visok delež, ki ga imajo v sestavi generacije pod 20. letom starosti. Vzorčne študije kažejo, da je bila v obravnavanem obdobju povprečna starost ob prvi poroki med prebivalstvom *teritorija* razmeroma nizka, kar je značilno za podeželsko demografijo oziroma kmečko družbo tistega časa. Moški so stopali v zakonski stan okrog 25. leta, ženske pa povprečno med 21. in 22. letom starosti (Breschi, Kalc, Navarra, 2001, 178). Predvsem pri moških (a tudi pri

ženskah) so torej generacije do 20. leta redko zastopane med poročenimi, kar je razvidno tudi iz tabele 7 ki prikazuje razporeditev moškega prebivalstva po stanu in starosti. Pod 20. letom je le nekaj primerov, natančneje 1,1 odstotka vseh poročenih, nadaljnjih 7 odstotkov odpade na starostni razred 20–24 let, preostalih 92 odstotkov pa v starejše razrede. V zrcalnem nasprotju se kaže distribucija samskih, ki jih od 25. leta starosti navzgor ostaja vsega le še 7 odstotkov. V kmečki družbi tržaškega ožjega podeželja je torej vladala močna težnja po poročanju, saj je število oseb, ki so ostale neporočene, zelo nizko, takorekoč na ravni fiziološkega v primerjavi z nekaterimi drugimi ruralnimi okolji, kjer je bil celibat bolj poudarjen in ponekod celo usodna značilnost celih družbenih slojev. Ta socialnodemografski model predpostavlja razmeroma dobre gospodarske možnosti in druge pozitivne dejavnike, ki so omogočali svobodnejšo družinsko reprodukcijo v primerjavi s skupnostmi, ki so morale skrbno uravnavati ravnovesje med številom svojih članov in razpoložljivimi gospodarskimi resursi, kar je poleg poznejšega stopanja v zakonski stan pogostoma predpostavljalo tudi celibat. Odsotnost celibata je v tržaškem primeru povezana z gospodarskimi razmerami oziroma priložnostmi na podeželju, predvsem pa z bližino mesta in sploh z okolščinami, ki so odraz simbioze med mestom in podeželjem in ki so skupaj ponujale možnosti kombiniranih družbenih in gospodarskih strategij. Med predpostav-

kami je tudi deljivost kmetij, ki je bila značilna za Primorsko (Blaznik, Grafenauer, Vilfan, 1980, 361), in, kot bomo še videli, razpoložljivost ter ugodne oblike dostopa do zemlje. Pomanjkanje historičnodemografskih in drugih študij za širše tržaško zaledje onemogoča natančnejše primerjave, koliko in kje vse je bil ta model razširjen, predvsem pa v kolikšni meri in do kam ga je mogoče vzporejati z razrastom tržaškega gospodarskega pola.

Tabela 6: Moško in žensko prebivalstvo po stanu.
Table 6: Male and female population by state.

	Skupno	Moški	Ženske
Samski	2.705	1.498	1.207
Poročeni	2.098	1.052	1.046
Vdovci	266	63	203
Neznano	5	3	2
Skupno	5.074	2.616	2.458

	Skupno	Moški	Ženske
Neporočeni	53,3	29,5	23,8
Poročeni	41,3	20,7	20,6
Vdovci	5,2	1,2	4,0
Neznano	0,1	0,1	
Skupno	100	51,6	48,4

Tabela 7: Moško prebivalstvo po stanu in starosti.
Table 7: Male population by state and age.

Starostni razred	Skupno	Neporočeni	Poročeni	Vdovci
0–4	372	372		
5–9	316	316		
10–14	258	258		
15–19	283	272	11	
20–24	223	151	72	
25–29	170	51	117	2
30–34	181	19	159	2
35–39	128	8	119	1
40–44	144	9	133	2
45–49	107	3	101	3
50–54	124	5	113	6
55–59	74	3	64	6
60–64	74	4	65	5
65–69	33		25	7
70–74	37		31	6
75–79	22		12	10
80–84	20	1	7	12
85–	2		2	
Skupno	2.568	1.472	1.031	62

Glede starosti in stanu žensk lahko kljub pomanjkanju natančnejših podatkov sklepamo, da se je slika ob podobnih splošnih obrisih nekoliko razlikovala od moške. Če predpostavljamo enake karakteristike celibata, se iz razmerij med stanovskimi položaji in znotraj njih po spolu kaže, da je presežek moškega prebivalstva nad ženskim skoraj v celoti zajet med samskimi, se pravi v najmlajših generacijah. Iz tega sledi, da je ženski del starostne piramide v segmentih do 20. leta ožji od moškega. To se ujema z razmerjem med spoloma ob rojstvu, ki je bilo, kot rečeno, v dvajsetletju pred podpisom poudarjeno na strani moških. Delež poročenih moških in žensk je skoraj povsem uravnotežen, pri čemer je vredno poudariti, da je razlika med spoloma rezultanta le maloštevilnih odsotnosti enega od partnerjev, kar potrjuje sporadičnost selitve že poročenih članov družine oziroma kohezivnost družinskega agregata v primeru prostorske mobilnosti. Da se je trajnejša oddaljitev partnerja od družine dogajala le izjemoma in da je šlo izključno za moške, izhaja iz dejstva, da je edine primere samih poročenih žensk pripisati izginotju dveh mož oziroma, v enem primeru, turškemu ujetništvu. Presežek poročenih moških pa je rezultat prisotnosti skupinice tujih moških, ki so službovali na tržaškem *teritoriju* v glavnem kot posli oziroma nekateri drugi poklicni profili in ki so imeli svoje soproge ter družine v izvornih krajih.

Poudarjene razlike med spoloma se kažejo pri ovdovalih, med katerimi število žensk znatno presega število moških, in vdove predstavljajo kar 4 odstotke ženskega prebivalstva, medtem ko je vdovcev komaj za dober odstotek vseh moških. Ozadja te razlike moremo natančno preučiti le na osnovi rekonstrukcije družin s pomočjo vitalne statistike, glede na indice, s katerimi razpolagamo, pa jo smemo z dokajšnjo mero zanesljivosti pripisati v glavnem dvema dejavnikoma, po eni strani daljši povprečni življenjski dobi žensk, po drugi strani večji težnji moških po ponovnem poročanju. V tabeli 7 vidimo, da se število vdovcev veča s starostjo, se pravi kot posledica smrtnosti in z upadanjem vnovičnega poročanja ter potrebe po rekonstrukciji okrnjenega partnerstva. Upoštevajoč razmerja v družinskem agregatu, sestav le-tega in starost njegovih članov lahko sicer dokaj pavšalno ocenimo tudi starost oziroma generacijsko pripadnost vdov. Ocena dovolj zanesljivo kaže, da je pri ženskah ta stan enakomerneje razporejen po raznih generacijah kot pri moških, in torej, kljub temu, da statistika odsliskava trenutno stanje družine, ki se v času tudi glede ovdovalih članov lahko spremeni, da so ženske po izgubi partnerja pristopale k vnovični poroki v manjši meri kot moški. Da je bila ta potreba bolj čutena pri moških, čeprav je bil za družino in gospodinjstvo enako pomemben tudi nadomestek za preminulega moškega partnerja, predvsem ko sta to terjala starostna struktura in gospodarsko stanje skupnosti, opozarjajo tudi stanja v gospodinjstvih, v katerih so prisotne ovdovele osebe. Vdovci živijo skoraj brez izjeme v

trigeneracijskih družinskih skupnostih skupaj s poročenim moškim ali ženskim potomcem, s tem da v večini primerov ohranjajo tudi položaj gospodarja in družinskega poglavarja. Včasih sobivajo v gospodinjstvu z družino stranske veje sorodstva (brat, sestra). V primerih preproste jedrne družine je potomstvo ali vsaj del sinov ali hčera navadno že v odrasli starosti. V vseh teh primerih je na tak ali drugačen način zadoščeno tako potrebam moške kot ženske delovne sile za gospodarsko preživetje in ravnovesje družinske skupnosti. Tudi vdove živijo večinoma v krogu trigeneracijskih gospodinjstev z družinami svojih sinov ali hčera, v nekaj primerih v skupnostih v svaštvu, a številne nastopajo tudi kot gospodinje na čelu preprostih nuklearnih družin s potomci v otroški ali adolescentni starosti in včasih s prisotnostjo moškega posla. Za razliko od moških sestavljajo vdove v 14 primerih tudi enočlanske družinske skupnosti.

Družbene, gospodarske in posestne strukture

Noben popis ni nevtralen, temveč v definicijah in klasifikacijah popisancev skladen s smotri, ki jih zasleduje. Poklicna oziroma gospodarska struktura, izhajajoča iz konskripcijskih podatkov, je torej pogojena s kriteriji in opredelitvami, na osnovi katerih se je določal položaj moškega prebivalstva v odnosu do vojaške obveznosti in nabora rekrutov. Moško prebivalstvo je bilo popisano in opisano v skladu s sledečimi pripadnostnimi kategorijami:

- plemstvo: vsi plemiči in njihovo moško potomstvo;
- uradniki in honoracijari: osebe brez plemiškega naslova v neposredni in plačani državni službi, funkcionarji ad perpetuum, javni poklici, kot na primer zdravniki, advokati, pravniki, prokuratorji, notarji, geometri ipd.;
- meščani v mestih in profesionisti na podeželju: posestniki "meščanskih hiš" ali drugih posesti v mestu in na podeželju, lastniki oziroma nosilci produktivnih podjetij – manufaktur, solin, obrtnih delavnic – kot primarnih pridobitnih virov in začasni javni funkcionarji;
- kmetje: posestniki lastnih ali najetih zemljišč določenega obsega – najmanj četrtino grunta – ki jim je bilo kmetijstvo primarni vir preživljanja;
- nasledniki ali dediči meščanov, profesionistov in kmetov: sinovi ali zeti, ki so jih družinski poglavarji ali njihove vdove določili za naslednike;
- kajžarji, dninarji in drugi dejavni na področju kmetijstva, javni in zasebni nameščenci: poročeni, ki niso bili vključeni v druge rubrike, vdovci s potomstvom, delavci v rudnikih, solinah, na cestah, neporočeni mornarji, osebe, starejše od 40 let, prenzki ali drugače nesposobni za vojaško služenje, sinovi uradnikov in honoracijarjev ter nekatoliške duhovščine, služabniki in nekateri neporočeni nameščenci, zaposleni pri uradnikih in honoracijarjih;

Tabela 8: Poklicna struktura.

Table 8: Occupational structure.

Poklic	Moški	Ženske	Skupno	Moški	Ženske	Skupno
Kmetje	818	14	832	75,6	8,4	66,6
Kmečki posli	167	144	311	15,4	86,7	24,9
Obrtniki	19		20	1,8		1,6
Gostilničarji	8		8	0,7		0,6
Čuvaji	12		12	1,1		1,0
Duhovščina	14		14	1,3		1,1
Drugo	33	2	35	3,0	1,2	2,8
Nerazbrano	11	6	17	1,0	3,6	1,4
Skupno	1.082	166	1.249	100	100	100

- sposobni za služenje državi: moški v starosti od 18. do 40. leta, ki niso bili uvrščeni v prejšnje kategorije;
- naraščaj: fantje v starosti 1–12 let in 13–17 let, ki niso bili vključeni v prejšnje kategorije.

Za vojaško službo so prišli torej v poštev samo pripadniki predzadnje kategorije, medtem ko je zadnja vključevala naraščaj za bodočo rekrutacijo. Podatki opredeljujejo le poklic ali dejavnost, ki določata družbeni položaj. V rubriki, namenjeni imenu in priimku, je popisovalec poleg osnovnih zabeležil še dodatne dejavnosti in vloge, a tiste, ki so imele javno oziroma širšo družbeno veljavo, na primer gostilničarstvo, javno priznane upravne funkcije (župan, poštni mojster, mežnar itd.). Dejanska slika gospodarskega udejstvovanja, in to ne samo občasnega ali priložnostnega, pa je bila jasno veliko širša in pisana.

Tabela 8 kaže dokaj homogeno gospodarsko strukturo, ki je v osnovi tudi ustrezala dejanskemu stanju. *Teritorij* je bil namreč vse do mestnih obronkov čisto agrarno območje in družbeno-gospodarska struktura prebivalstva je bila izrazito kmečka. Več kot 91 odstotkov vseh poklicnih oznak je odpadlo na kmečke posestnike in pri njih zaposlene kmečke posle. Med kmeti je bila zajeta skorajda celota vseh gospodinjstev, z izjemo marginalnega števila, katerega gospodarstvo ni bilo neposredno povezano z agrarno dejavnostjo. Tudi obrtniki in nekateri izmed drugih poklicev so bili kmetje, eni v osnovi, drugi v dopolnilnem razmerju, le da smo jih v zgornji statistiki upoštevali na podlagi njihovih ne-agrarnih dejavnosti, zato da smo le-te jasneje izpostavili. "Teža" agrarne gospodarske komponente je potemtakem še bolj poudarjena, kot izkazujejo številke.

S kmetijsko dejavnostjo je v večini družin sobivala obrt, saj so kmetje zadoščali osnovnim potrebam po orodju in najnujnejših obrtnih izdelkih sami in si pri tem tudi drug drugemu pomagali. Za bolj specialne potrebe pa so se posluževali poklicnih obrtnikov na *teritoriju* ali v bližnjem mestu oziroma sosednjih krajih izven tržaške občine. Tako najdemo na *teritoriju* le nekatere osnovne obrtne poklice, ki jim ni bilo moč zadostiti samostojno in za katere je bilo potrebno ustrezno orodje ter kva-

lificirano znanje. Tako je v popisnih registrih zabeleženih devet čevljarjev s petimi pomočniki. S čevljarsko obrtjo sta se ukvarjala dva kmeta, drugi čevljarji pa so po utečeni navadi na podeželju opravljali obrt združno z vlogo cerkovnika. Župnijska oziroma kaplanijska skupnost je namreč imela pravico zbirati svojega cerkovnika, ki je za svojo službo dobival od cerkvene skupnosti plačilo. Običajno se je pri tem odločala za čevljarje, da si je hkrati zagotovila stalno prisotnost koristnega obrtnika, ki je izdeloval in popravljaval obutev. Zato so čevljarji domovali v krajih, kjer je bila župnijska oziroma kaplanijska cerkev, vsi razen dveh kmečkih posestnikov pa so vključno s štirimi od petih pomočnikov bili priseljenci iz krajev izven tržaške občine. Pričevanja poudarjajo, da so z najemanjem mežnarjev-čevljarjev skupnosti zadoščale potrebam po zelo ugodni ceni, ker naj bi se mežnarji za čevljarske storitve zadovoljili s skromnejšim plačilom od tržnega. Dejstvo, da je večina imela pomočnika, pa opozarja na določeno donosnost dejavnosti in daje misliti o pravem pomenu teh trditve, ki jih je najbrž treba vrednotiti v primerjavi z razmerami v mestu, kjer so bile cene čevljarskih storitev odvisne od spreminjajočega se povpraševanja tranzitnih strank in ponudbe sezonskih obrtnikov, zaradi česar so doživljale občutne fluktuacije (prim. Kalc, 2007, 91). Kombinacija mežnarske službe in čevljarskega poklica je bila postavljena pod vprašaj z uvedbo splošne šolske obveznosti s terezijansko splošno šolsko naredbo iz leta 1774 in odprtjem trivialnih šol v nekaterih kaplanijah in župnijah na *teritoriju* v osemdesetih in predvsem devetdesetih letih 18. stoletja. Šolski sistem je vlogo učiteljev v trivialkah zaupal cerkovnikom, in ker stari mežnarji niso bili pismeni, so jih morali nadomestiti z usposobljenimi osebami. S tem se je začela na račun prejšnje uveljavljati nova, sicer ne najbolj posrečena poklicna kombinacija mežnarja-učitelja, kot se je izkazalo v domala vseh trivialkah tržaškega *teritorija*, ki so tudi zaradi neustreznega učnega kadra v kratkem zamrle. Kakšna sta bila po tej zamenjavi položaj in značilnost čevljarskega poklica, je stvar nadaljnjih raziskav.

Drugi neobhodno potreben obrtni poklic je bilo

kovaštvo, bodisi za izdelovanje orodja, hišnih prituklin in druge raznovrstne opreme bodisi za potrebe domače živine. Kovači so bili štirje, od tega je eden služil v Lipici za izključne potrebe konjušnice, dva sta bila pri Zgornji Sv. Mariji Magdaleni, eden pa na Proseku. En obrtnik je bil še v Barkovljah tkalec lanu, ki so ga pridelovali tudi po kraških vaseh za oblačilne potrebe in na katerega spominjajo še danes živa ledinska imena, kot Lanišče.

Teritorij je v času konskripcije premogel osem gostiln, in sicer sedem v vaseh (v Bazovici, Lonjerju, Trebčah, na Opčinah, Proseku, v Križu in v Škednju), eno pa pri Zgornji Sv. Mariji Magdaleni. Prisotnost gostilničarstva je bila vezana na strnjeno tipologijo naselitve in na cestno mrežo, saj se je mimo teh krajev stekal bolj ali manj gost promet. Gostilna v Bazovici je bila občinska in municipalna oblast jo je dajala v upravo na licitacijah najboljšemu ponudniku. Leta 1780 so zgradili občinsko gostilno tudi na Opčinah, kjer so za najemnike veljala enaka pravila (Scussa, 1863, 166). Pet gostilničarjev je bilo kmetov posestnikov, eden med njimi pa je bil hkrati tudi poštni mojster. To je bil proseški mogotec in dolgoletni župan Tomaž Dolenc, ki je imel s svojo ženo v upravi poštno postajo v Križu.

Sekularno duhovščino so tvorili openski župnik, vikar s Proseka in kaplani iz Bazovice, Kontovela, Križa, Opčin, Škednja ter Lipice. Redovniški kler pa je sestavljalo šest menihov minoritskega samostana v Grljanu, ki ga je popisna komisija namesto k Proseku štelah Križu zaradi nejasnosti o njegovi teritorialni pripadnosti, ki so jo nato razrešili prav po tem popisu. V naslednjih letih je bil samostan kot žrtev jožefinskih cerkvenih reform ukinjen. Menihi so se razpršili v razne kraje, eden izmed njih, Konstantin Hraster, je postal kaplan novoustanovljene kaplanije na Katinari (AST, 6).

Čuvaji so bili tako imenovani kordonisti in carinski stražniki, katerih naloga je bila nadzorovati carinske postojanke in carinsko mejo prostopristaniškega območja, kamor je od leta 1766 sodil tudi tržaški *teritorij*, tako da so prebivalci lahko uživali carinske privilegije prostega pristanišča. Vsi kordonisti so bili tujci, kar je bilo značilno tudi za druge vrste čuvajev in vojaštva v mestu.

Pod oznako Drugo so zbrani razni poklici in profesionalni profili, ki so bili zastopani s posameznimi primeri in ki jih zaradi tega ni mogoče obravnavati v okviru širših stanovskih kategorij. Osem je tvorilo krog ožjega osebja lipiške kobilarne, od načelnika do kobilarniškega pisarja, nadzornika in rejcev. Nekaj je bilo dacarskih najemnikov in carinskih uslužbencev, pisarjev, en sensal ali mešetar in vodovodni mojster (*Brunnenmeister*), ki je upravljal in nadzoroval terezijanski mestni vodovod na Vrdeli (Scussa, 1863, 251). Všetih je tudi osem primerov agrarnega proletariata, torej zelo nizko število delavcev, ki se je preživljalo prvenstveno s plačanim delom po kmetijah. Nadalje so v tej skupini še štirje kočarji, od tega eden solinarski v Škednju, in pet

vrtnarjev. Čeprav se je ta čas začelo v soseskah širiti pridelovanje poljščin in zelenjavnih pridelkov za mestni trg, nas priimki in drugi osebni podatki opozarjajo, da v teh primerih ne gre za tovrstne vrtnarje, pač pa za take, ki so imeli v oskrbi tudi okrasne vrtove počitniških rezidenc.

Ženske niso bile podvržene orisani klasifikaciji, ker se njihov družbeni položaj ni izkazoval na osnovi poklica oziroma gospodarske vloge (ta je bila med drugim spremenljiva glede na življenjske faze in formalno podrejena osnovni vlogi družinske matere in čuvajke hišnega ognjišča), pač pa na osnovi razmerja z družinskim poglavarjem in položaja v družinski strukturi. Navedba poklica ali gospodarskega in družbenega stanu je prišla v poštev samo v primerih, ko so ženske nadomeščale moškega v nosilnih gospodarskih ali družinskih vlogah in ko so nastopale same izven kroga izvirne družine oziroma če so si zaslužile pozornost zaradi ugodnega statusa ali pa marginalnega položaja. V naši popisni statistiki gre v glavnem za skupinico kmečkih žena, ki so nasledile pokojne soproge na mestu družinskih poglavarjev in zemljiških zakupnikov, predvsem pa za razmeroma številčno skupino hišnih oziroma kmečkih poslov.

Vrnimo se k prvi, prevladujoči gospodarski kategoriji in njenemu notranjemu sestavu, kot se kaže iz popisnega vira. Kmetov je bilo več slojev, glede na vrsto posesti oziroma razmerja z zemljo, ki so jo obdelovali. Večina (63,1%) je uživala trajno in dedno zemljiško posest, za katero so plačevali le davek na pertiko lastniku, ki je bila v večini primerov tržaška občina (Cusin, 1932, 4). Te kmete bomo imenovali posestnike. Dobra petina (21,6%) je imela obdelovalno zemljo v najemu od zasebnih lastnikov, ki so bili večinoma stari in vse pogostejše tudi novi meščani, razne mestne cerkvene ustanove in verske skupnosti, včasih pa tudi kmetje sami. Vir imenuje kmete najemnike enfiteuti, po emfitevitičnem, se pravi dednem zakupno-pogodbenem razmerju (*patto enfiteutico*). V prejšnjih desetletjih so uporabljali za kmete zakupnike tudi ime kučarji ali kočarji (*cucchiari*), ker so sprva stanovali v manjših, bolj ali manj zasilnih hišah ali kočah (AST, 3). To ime, ki se redno pojavlja v statističnih izkazih iz šestdesetih let, se v naslednjih desetletjih umakne zgornjemu, kar opozarja na pomemben prehod v položaju in tudi v gmotnem stanju tovrstnih kmečkih družin. Najbolj razširjeno najemniško razmerje je bila libelarična zakupna pogodba, imenovana *contratto livello perpetuo francabile*. Na osnovi tovrstne pogodbe je kmet razpolagal z najetim zemljiščem za neomejen čas proti plačilu letne najemnine (*canone*), navadno v višini 6-odstotne vrednosti zemljišča. Obdeloval ga je samostojno in polno užival njegove sadove. Lahko se je odločil, da zemljišče odkupi, lahko pa je pogodbo odstopil drugim osebam, jo prepustil v dediščino svojim potomcem in zemljišče v zakupu tudi vpisal na svoje ime v zemljiško knjigo,

potem ko so jo v sedemdesetih letih začeli s težavami vzpostavljati. Kot jamstvo pa je moral vpisati na vsa svoja imetja in tudi najeto zemljišče hipoteko v korist najemodajalca. Najemnino je plačeval na dan sv. Martina in pri tem lahko praviloma zamujal do tri leta, v praksi pa so bili najemodajalci pri terjatvah dokaj prizanesljivi. Insolventnost je vsekakor lahko pomenila prekinitev pogodbe in čestokrat sodno izterjavo dolga ter obresti (Navarra, 1993, 153–154).

Tretjo kategorijo kmetov so tvorili spolovinarji (15,3%), ki so jim na Tržaškem rekli mandrijerji. To so bili koloni, ki so stanovali v kolonskih hišah na pristavah, imenovanih mandrije. Mandrija pomeni v italijanskem jeziku čreda, mandrijer pa, kdor čredo poseduje in upravlja. Kot vse kaže, se je izraz uveljavil zaradi tega, ker so bili koloni na tržaških pristavah navadno s tržaškega zaledja, kjer je bila doma živinoreja, medtem ko je bila na tržaškem občinskem ozemlju pod Kraškim robom po statutih skladno s prepovedjo paše prepo-vedana oziroma omejena glede na velikost posameznega posestva (Cusin, 1932, 4). Izraz za kolone se je nato prijel tudi pristav. Mandrijerji so obdelovali zemljišča in izkoriščali druga proizvodna sredstva na mandriji v skladu s kolonsko pogodbo, ki je navadno določala polovično (spolovinarsko) delitev sadov med kmetom in lastnikom pristave, lahko pa tudi delitev v drugačnem razmerju. Kolonska pogodba je bila tipična in zelo razširjena oblika dostopa do zemlje na severnem delu italijanskega polotoka in tržaški okrožni glavar Pittoni jo je v svojem poročilu na Dunaj označil kot "najbolj pravično in ugodno" za obe pogodbeni strani, "ker se na ta način kmet ne zadolžuje, deli srečo in nesrečo z gospodarjem" in celo "postane bogat" (Dorsi, 1989, 176). Na pristavah so kmetje gospodarili tako, da so z lastnikom delili proizvodne stroške v pogodbeno določenem razmerju. Mandrije so bile posestva stalnega obsega in opremljene z gospodarskimi in bivalnimi poslopji, kamor so mestni lastniki prihajali tudi na letni oddih. Njihov razvoj še ni raziskan, vemo pa, da so nekatere poznosrednjeveškega izvora in da jih je bilo leta 1575 vsaj 16 (Pahor, 2007, 24). Za razliko od teh so bile kmetije emfiteuvtov skupki najetih zemljišč, s tem da se je njihov obseg v času lahko spreminjal glede na interes in zmožnosti posamezne družine. Splošnejša težnja je bila vsekakor k večanju zemljiških posesti in kasneje k odkupovanju zemljišč. Ta proces je bil stalno v teku zaradi dedovanja, ko so zemljiško posest delili med moške potomce (Navarra, 1993, 136), in zaradi nastajanja novih družin, ki so si morale s časom pridobiti primerno zemljiško posest, če so se hotele vzdrževati na kmečkem gospodarstvu.

Ob omenjenih treh je bila prisotna še četrta kategorija naseljenih kmetov, in sicer tistih, ki so samostojno stanovali na posestvih, a so jih obdelovali v režiji mestnih lastnikov. Pri upravljanju kmetije so torej sodelovali samo kot delovna sila proti različni vrsti plačila, medtem ko je lastnik skrbel za vlaganja in vodenje ter razpolagal

z vsemi sadovi. Vir navaja 32 takih primerov (zabeleženi so z oznako *Knecht*), med katerimi je bila polovica majhnih, dvo- ali tričlanskih družin, mladih brez ali z otroki ali pa že priletnih partnerjev. Tako razmerje je bilo ena od oblik osamosvajanja mladih kmečkih parov, saj je za mnoge mogoče iz drugih virov ugotoviti, da so bili pred oziroma ob poroki posli ali delavci. Bilo pa je tudi preživetvena oblika starejših kmetov brez lastne zemlje in hkrati alternativna različica za sicer številčnejše kmečke družine brez materialnih razpoložljivosti in drugih rekvizitov, potrebnih za spolovinarsko ali drugačno razmerje.

Omenjene štiri kategorije predstavljajo stalno prisotno kmečko prebivalstvo, ki je zasedalo večji del kmečkega gospodarstva *teritorija*. Preostali delež agrarnih površin je ostajal še dalje pod režimom neposrednega gospodarjenja mestnih lastnikov, a z uporabo sezonske dlnarske delovne sile, ki so jo najemali med prebivalci *teritorija* in mesta, najpogosteje pa izven tržaške občine. Med samostojno bivaječimi posli so bili tudi tisti, ki so bili zaposleni in so sami ali s svojimi družinami bivali v lipiški konjušnici, vendar so razen tega, da so v viru navedeni s tem izrazom, tvorili drugačno kategorijo delavcev v primerjavi z zgoraj omenjenimi kmečkimi posli. Trije so bili konjarji, eden je skrbel za gozdna dela, eden pa je bil volar.

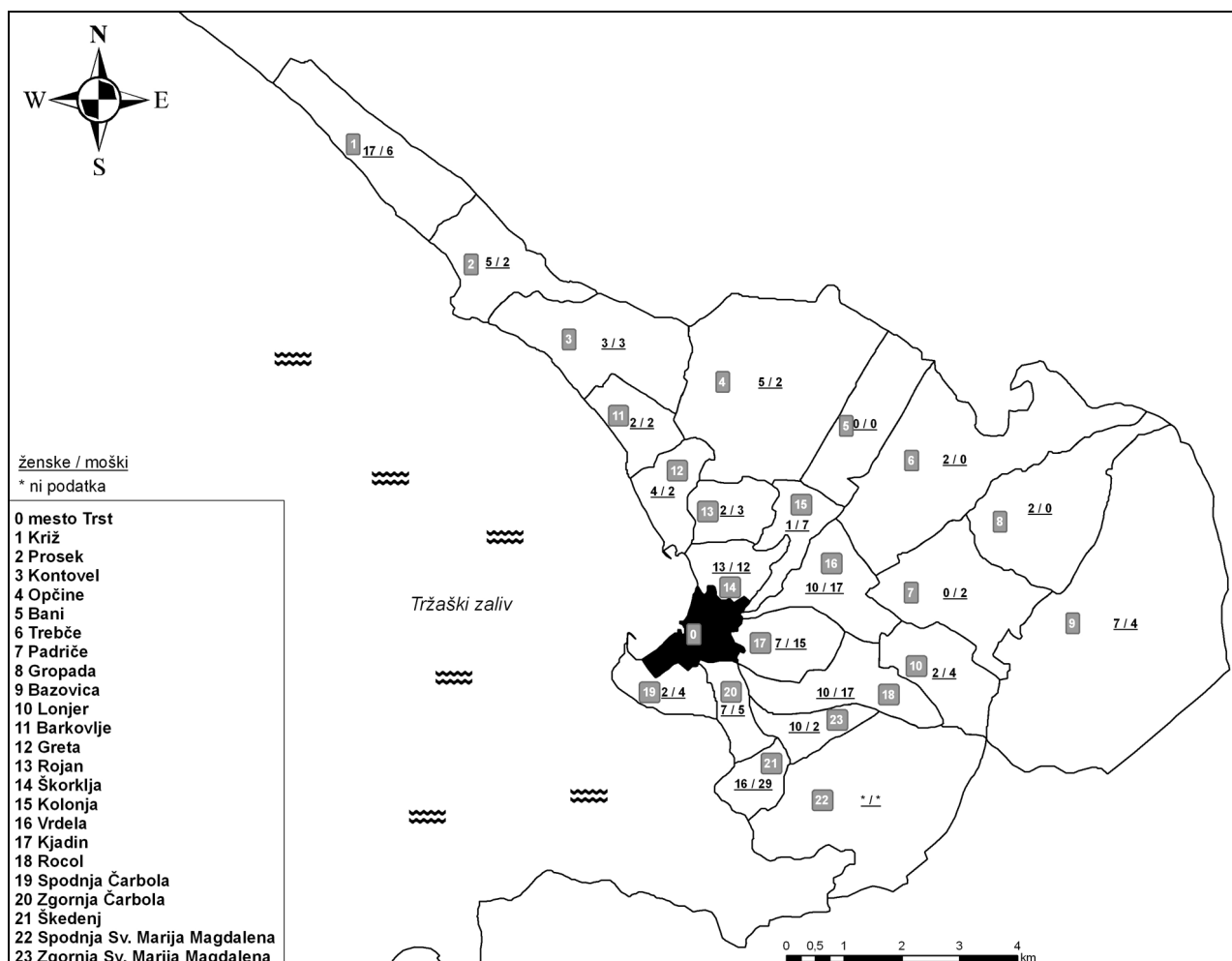
Delitev kmetov po posestnem razmerju je geografsko opredeljena in odseva različno posestno strukturo sosesk in vasi. Kmetje posestniki so bili skoraj brez izjeme osredotočeni v vaseh (tabela 9), to je v krajih starejše stalne naselitve, medtem ko so bili najemniki in spolovinarji ravno tako skorajda v celoti značilni za območje sosesk, se pravi najbolj neposredno tržaško območje, kjer je bila zemlja v lasti meščanov. Ravno tako so bili značilnost sosesk samostojno bivaječih agrarnih delavci na kmetijah, ki so jih z njihovo pomočjo neposredno upravljali zemljiški lastniki. Samo enega beleži vir v Križu, in to v Grljanu, na vinorodnem območju pod Kraškim robom, kjer je bila razširjena meščanska vinogradniška posest. Preostalih 31 je pri Zgornji Sv. Mariji Magdaleni, na Vrdeli, v Rocolu, Rojanu, na Škorklji, Kolonji, Greti, Chiadinu in zlasti na Čarboli, trije primeri na Spodnji, na zgornji pa kar deset, se pravi v neposredni bližini mesta, kjer so imeli meščani mnogo vinogradov in drugih obdelovalnih površin. Kot rečeno, je v 18. stoletju območje sosesk doživljalo korenite spremembe, s tem da je naseljenost naraščala, širile so se obdelovalne površine, hkrati pa se je spreminjala tudi posestna struktura, in sicer v dveh smereh. Prvič, stare mestne lastnike, pripadnike gospodarsko in statusno vse bolj upešanih patricijskih družin, so začeli nadomeščati lastniki iz vrst novih bogatašev-povzpeticov, ki so sadove svojega trgovskega uspeha in podjetniških dejavnosti vlagali tudi v zemljo. Drugič, obsežna zemljišča meščanov so po drobcih začeli pridobivati v zakup in sčasoma v last kmetje naseljenci. Glede na to, da so v

Tabela 9: Geografskopošestna struktura kmetov.**Table 9: Geographic and property structure of farmers.**

Območje	Posestniki		Najemniki		Spolovinarji		Skupno	
	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%
Soseske	4	0,9	176	96,7	127	99,2	307	36,6
Vasi	524	99,1	6	3,3	1	0,8	531	63,4
Skupno	529	100	181	100	128	100	838	100

Tabela 10: Geografska razporeditev poslov.**Table 10: Geographic distribution of servants.**

	Moški						Ženske		Skupno	
	Pri družinah		Samostojni		Skupno					
		%		%		%		%		%
Soseske	68	52,3	31	83,8	99	59,3	86	59,7	185	59,5
Vasi	62	47,7	6	16,2	68	40,7	58	40,3	126	40,5
Skupno	130	100	37	100	167	100	144	100	311	100

Sl. 3: Geografska poselitev poslov na tržaškem teritoriju ob popisu 1777/1778 (izdelal B. Krapež, podlaga Pahor, 1973, 73).**Fig. 3: Geographic distribution of servants in the Trieste Territory at the time of the 1777/1778 conscription (made by B. Krapež based on Pahor, 1973, 73).**

popisu le redki kmetje iz sosesk popisani kot lastniki, je sklepati, da je bil bolj množičen proces kmečkega lastnjenja v času popisa šele na začetku. Zagotovo pa se je pospešil v naslednjih desetletjih, kar je razvidno tudi iz vpisov v zemljiško knjigo in tozadevne dokumentacije (prim. Navarra, 1993, 136).

Kmetijske delavce so ob redkih stalnih dninarjih, ki so včasih živeli kot gostači, včasih samostojno, tvorili v družinskih gospodinjstvih bivajoči ženski in moški posli. V registrih jih je zabeleženih 274, ki jim je treba dodati še nam neznano število poslov iz soseske Spodnje Svete Marije Magdalene. Posli so predstavljali približno 5,5 odstotka prebivalstva, kar je več od območij z najnižjo prisotnostjo poslov v širšem slovenskem zaledju, vsekakor pa nizko število, ki se sklada z razdrobljenostjo zemljiške posesti (prim. Blaznik, Grafenauer, Vilfan, 1980, 362). Večina poslov je bilo soudeleženi pri najrazličnejših kmečkih oziroma hišnih opravilih in vir jih navaja s splošnimi izrazi hlapec (*Knecht*), ženske pa službena oseba (*Dienstmensch*). Samo pri moških so v redkih primerih njihove vloge bolj definirane v skladu z delitvijo dela. Tako imamo na primer pet pastirjev goveda (*Kuhhirt*) in dva volarja (*Ochsenfürst*). Ženskih poslov je bilo nekoliko več kot moških, zanimiva pa je geografska razporeditev poslov. Kot je razvidno iz tabele 10 in kot že rečeno v prejšnjih odstavkih, so bili poročeni in samostojno bivajoči posli v soseskah. Posle, bivajoče pri kmečkih družinah, pa najdemo tako v vaseh kot v soseskah, saj so se jih posluževali tako kmetje lastniki kot mandrijerji in zakupniki. Prisotnost poslov je bila vsekakor občutno pogostejša v soseskah, kjer so jih na deset družin zaposlovali skoraj pet ali enega vsaki dve družini, medtem ko je bilo v vaseh razmerje obratno, na deset družin sta prišla samo po dva posla, to je eden vsakih pet kmečkih gospodinjstev (tabela 11).

Tabela 11: Geografska razporeditev poslov sorazmerno s kmetijami.

Table 11: Geographic distribution of servants in proportion to farms.

	Posli/Družine*10	Družine/Posli
Soseske	4,9	2,0
Vasi	2,1	4,8
Skupno	3,1	3,3

Ta razlika je zopet povezana s tipologijo kmetij in drugega gospodarskega udejstvovanja kmečkih družin. Po vaseh so se kmetje preživljali na površinah, ki so jih večinoma izkoriščali z družinskimi delovnimi močmi in po potrebi z vzajemno pomočjo ali občasno najeto delovno silo. Samo premožnejši kmetje, ki so imeli nekoliko večja posestva, in taki, ki niso razpolagali z zadostno rodbinsko delovno silo, so imeli pri sebi tudi

stalne posle. Takih kmečkih družin je bilo 13 odstotkov, v treh četrtinah primerov so imeli po enega hlapca ali deklo, drugi večinoma po dva, nekateri pa do pet poslov. Slednji so se ukvarjali tudi z gostilničarstvom ali drugimi neagrarnimi dejavnostmi, ki so terjale ustrezno zapolnitev delovnih zmogljivosti družinskih članov. Kmetje zakupniki so zaposlovali posle nekoliko pogostejše kot vaški, in sicer v četrtini primerov, s tem da je velika večina (82,6%) imela po enega dodatnega delavca in si na ta način pomagala pri izkoriščanju najetih zemljišč in vzdrževanju kmečkega gospodinjstva. Znatno več poslov pa je bilo na mandrijah, saj se jih je posluževalo skoraj 44 odstotkov kmetij. Tudi mandrijerji so večinoma imeli po enega (68%), a več kot drugi kmetje tudi po dva, tri ali štiri hlapce in dekcle. Glede na to, da so mandrije ohranjale svoj obseg, ki je bil pogostokrat večji od delovnih zmogljivosti povprečno velike družine, so morali mandrijerji dopolnjevati svoje delovne zmogljivosti z najemanjem poslov zato, da so optimalno izkoristili proizvodna sredstva sebi in lastniku pristave v prid. Kot obdelovalci so imeli iztržek od ugodne kmečke proizvodnje in na enak način so lahko zapadli v težave, če proizvodnega potenciala kmetije niso ustrezno izkoristili ali ga z neustreznim ravnanjem celo zmanjšali. Zakaj so ženski posli, ki so jih zaposlovali bodisi kmetje v vaseh kot tisti v soseskah, prisotni v občutno večjem številu pri zakupnikih je vprašanje, na katerega ne znamo (še) dati ustreznega odgovora. Razlogi za to kot tudi za dejstvo, da je bila polovica ženskih poslov vasi osredotočena v Škednju (29 primerov na 58), so lahko različni. Vezani so lahko na strukturne značilnosti posameznih vrst kmetij in strateške potrebe gospodinjstev ali odvisno od slučajnih situacij. Jasno pa je, da je imela spolna diskriminanta pri izbiri poslov pomembno težo, skladno z vlogami spolov, različno uporabnostjo in ne nazadnje številom poslov, ki jih je gospodarstvo vključevalo v svoj mikroproizvodni sistem.

Moški posli so bili v dobri polovici primerov fantje izpod 20 let in v 75 odstotkih izpod 25 let starosti. Sodeč po znatnem številu dečkov, starih do 15 let (19,5%), se je služenje za mnoge začelo okoli 12. leta, za nekatere najbrž že prej. Prihajali so v glavnem izven tržaške občine in samo v 15 odstotkih iz krajev na Tržaškem, kar kaže, da je bilo tu mnogo večje povpraševanje po tovrstni delovni sili kot pa ponudba, ker je domača delovna sila posegala po drugih, pridobitnejših oblikah zaposlovanja. To, da je bila polovica poslov s Tržaškega sirot, opozarja, da je bilo sprejemanje poslov tudi oblika socialnega varstva in pomoči. Dejstvo, da se je število poslov z večanjem starosti hitro zmanjševalo, kaže na model tako imenovanega *life-cycle servanthood*, se pravi na služenje, omejeno na določeno (mladostno in samsko) fazo življenjskega ciklusa. Podatki so preskopi, da bi lahko konkretnije sodili o variantah in dejanski razsežnosti tovrstnega modela. Vendar lahko zanesljivo rečemo, da so se po odsluženju domači in

tudi številni tuji posli gospodarsko osamosvojili in trajno usidrali na Tržaškem. Temu pritruje splošna raven družinske reproduktivnosti, ki se izraža z zanemarljivim številom samskih v višjih starostih, konkretnije pa poročni vir, ki kaže v mnogih primerih na prehode poslov iz odvisnega v družbeni položaj kmetov prek poroke z domačo hčerjo ali drugo zakonsko partnerico. Tak je primer Josipa Bertoka iz Škorklje, ki je v popisnem registru Spodnje Čarbole zabeležen kot 13 let star hlapec brez staršev. Leta 1787 pa je ob poroki s še ne 17-letno domačinko Marijo Makulus registriran v poročni knjigi s poklicem vinogradnika (*vinitor*). Kot že rečeno, je podoben življenjski razplet zaznaven tudi pri številnih poročenih in samostojno bivajočih poslih. Model služenja kot faze v življenjskem ciklusu je sodeč po razpoložljivih strukturnih podatkih in indicij, zbranih v poročnih matrikah, veljal tudi za ženske posle. Tudi ti so samo v okoli 15 odstotkov primerov bili domačini in podobno kot moški v številnih primerih brez staršev. Tudi zanje pa ne moremo reči, v kolikšni meri so stopale v zakon in se gospodarsko utemeljevale na Tržaškem, koliko pa se jih je vračalo v izvirne kraje ali jih je pot vodila drugam.

Kot rečeno, je imel tržaški *teritorij* izrazito kmečko gospodarsko strukturo, ki jo popis posebej izpostavlja, ker s svojim smotru prilagojeno klasifikacijo stanu in poklica prebivalstva zasenči dopolnilne in načeloma stranske pridobitne dejavnosti. Na te pa opozarjajo drugi viri, nanašajoči se neposredno ali posredno na *teritorij*, kot na primer poročila državnih uradnikov dunajskim oblastem in dokumentacija o posameznih gospodarskih panogah. Med tovrstnimi viri je omembe vreden popis družin, ki so ga opravili leta 1782, ko so zaradi slabe letine tržaški veletrgovci s pokroviteljstvom tržaške municipalitete priskočili na pomoč okoliškemu prebivalstvu z zalogami žita (AST, 4). Izvajalce je v tem primeru zanimal širši spekter dejavnosti poleg agrarnih, glede na to, da so morale družine prejete zaloge pozneje odplačati. Pregled ni popoln (registriranih je le 567 gospodinjstev) in kriteriji niso povsem jasni, tako da ga ni mogoče statistično ustrezneje izkoristiti. Kljub temu vir dodaja družbeni in gospodarski sliki nekaj pomembnih dopolnilnih elementov. V primerjavi s popisom, kjer je omenjenih le 20 obrtnikov in približno enako število drugih primerov neagrarnega udejstvovanja kmečkega prebivalstva, omenja evidenca iz leta 1782 81 poklicnih dejavnosti, in sicer: 10 čevljarjev, 3 gostilničarje, 1 mesarja, 3 krojače, 2 kovača, predvsem pa 23 zidarjev in kar 39 ribičev. Za čevljarje je znano, da so bili kot služnostni obrtniki na voljo potrebam krajevnega prebivalstva in razporejeni po vsem *teritoriju*, ribiči so bili doma v obmorskih vaseh Križ, Prosek in Kontovel, zidarje pa najdemo na območju sosesk.

Prostorska razporeditev poklicev, ki je pomanjkljiva, ker so se na primer z ribištvom ukvarjali tudi Barkovljani in Škedenjci in ker je v evidenci zajetih razmeroma ma-

lo družin iz sosesk, nakazuje tendence v razvoju neagrarnih dejavnosti, ki so se v naslednjem stoletju še okrepile ter opredelile poklicno oziroma gospodarsko strukturo posameznih okoliških in obmestnih predelov. Zidarski poklic je bil vezan na vse hitrejšo rast mestne naselbine in gradenj na samem *teritoriju*, saj so si tudi tu vse številnejši kmetje zakupniki postavljali hiše in gospodarska poslopja. To je nedvomno spodbujalo širjenje zidarskega, tendenčno sezonskega poklica, ki so ga domačini lahko usklajevali s kmetovanjem in se z njim vključevali v zelo receptiven ter vsakodnevno dostopen mestni gradbeni trg.

Za ribištvu vemo, da je bilo ob obali od Križa do Barkovelj doma že vsaj od poznega srednjega veka. V drugi polovici 18. stoletja se je zaradi povpraševanja v mestu ta dejavnost začela krepiti in najavljati razcvet, do katerega je prišlo v teku 19. stoletja, ko so za pomembne segmente omenjenih vaških skupnosti ribištvu in dejavnosti okoli njega postale primarni gospodarski viri. V dokumentu iz leta 1782 so samo trije primeri izkazani z izrazom ribič (*pescatore*), vsi drugi so označeni kot tratniki (*trattatore*). Ta izraz se nanaša na vrsto mrež, dolgih po več sto metrov in imenovanih trat, s katerimi so lovili razne vrste rib. V trate so z obkrožanjem zajeli ribjo jato in tratniki so nato z obale privlekli ulov na kopno. S tratami so lovili tudi tune, kar je bil edinstven način tunolova, tipičen prav za slovensko morje (Volpi, 1995, 140–141). Pravico do lova na tune so imeli v lasti ali zakupu mestni podjetniki, lov pa so izvajali krajani in zaslužek se je direktno in indirektno odražal na celotne vaške skupnosti. V Barkovljah pa so se domačini ukvarjali še z eno svojstveno dejavnostjo, to je s pripravo in prodajo kamnitega balasta, ki so ga natovarjale ladje, da so lahko uravnovešeno plule brez tovora. Ta posel so opravljali "šavornanti", katerih ime je izpeljano iz italijanskega izraza *zavorra* (balast).

V Škedenju so poleg ribarjenja gojili ostrige. Na škedenjskem območju so bile tudi soline, sicer v rokah mestnih ljudi, ki so bili lastniki solarskih koč, in samo v manjši meri domačih kmetov. Ni znano, v kolikšni meri so Škedenjci delali v solarnah, pri čemer naj bi solarsko delovno silo tvorile predvsem ženske (Babudieri, 1990, 22). Edinega solinarja navaja popis na Spodnji Čarboli, kjer so bila ravno tako mestna solinarska polja, v kraju pa omenjajo tudi sezonski tunolov. Škedenj je vsekakor izstopal zaradi široko uveljavljene neagrarnе pridobitne dejavnosti, katere nosilke so bile ženske, in sicer peke kruha, ki so ga v uglednih količinah prodajale v mestu in je predstavljal pomembno postavko škedenjske ekonomije (Jakomin, 1987, 9–36). Za moške pa viri navajajo, da so se začeli udeleževati tudi kot pomorščaki. V Bazovici je bilo v bližini naselja ležišče premoga (Šoht), ki so ga Bazovci in Gropajci izkopavali ter ga prevažali v mesto. Kdor je razpolagal z vprežno živino, je imel dobre priložnosti za zaslužek s prevozništvom. Openci in Trebenci so opravljali tako imenovani *Vorspan* za

vojaške potrebe, drugi, zlasti pa kmetje iz sosesk, so prevažali blago med ladjami, carino in skladišči (Dorsi, 1989, 145). Vsi so s prevozniki storitvami sodelovali pri zasebnih in javnih gradnjah. S tem sta bili tesno povezani tudi izkopavanje ali zbiranje, priprava in prodaja kamenja za gradbene potrebe, ki ga na kraškem delu *teritorija*, a tudi na flišnatem, ni manjkalo. Delo pri vzdrževanju in gradnji javne infrastrukture je bilo nekakšen podaljšek robot, ki so jih bili prebivalci *teritorija* dolžni opravljati v prid mestne občine in ki so bile v glavnem namenjene vzdrževanju cestnega omrežja. Vzdrževalne in gradbene potrebe so v času konskripcije naraščale z gostoto prometa med Trstom in zaledjem in so presegale razpoložljivosti robotnikov. Zato so se lokalna delovna sila in prevozniki z volovskimi vpregami lahko zaposlovali na tem območju mimo 18- oziroma 14-dnevnih robotnih obveznosti proti plačilu. Ob gospodarskih krizah in v času hujšega pomanjkanja so oblasti z javnimi deli priskočile na pomoč prebivalstvu in leta 1782 celo z uvedbo začasne privativne pravice, ki je izključevala delavce, prihajajoče izven tržaške občine. S časom so se v ta posel vključili tudi nekateri krajevni kmečki in gostilniški mogotci, ki so razpolagali z zadostnim kapitalom, da so lahko pridobili v zakup robote in iz tega ustvarili podjetja za vzdrževanje cestnega omrežja. Ta so zaposlovala veliko število krajevnih delavcev in vozačev (Kalc, 1999, 284; AST, 6).

Omembe vrednih je še nekaj za tisti čas pomembnih pobud, ki kažejo na možnosti, ki so se nudile tudi *teritoriju*, in hkrati na gospodarsko nadarjenost posameznikov kot tudi na prisotnost vzajemnega podjetniškega duha. Iz mesta je bilo treba iz dneva v dan odvajati gnoj, ki so ga za seboj puščale črede vprežne živine, in drugo nesnago. Pravico čiščenja mestnih ulic in trgov, ki jo je občina dajala v zakup na licitaciji najboljšemu ponudniku, si je v osemdesetih letih zagotovil in službo s pomočjo delavcev zgledno opravljal Ivan Marija Merlak iz Škednja (BCT, 2). Nasledil mu je sin, ki pa ni upravičil očetovega dobrega slovesa in je zaradi nemarnosti pravico v kratkem zapravil. Posel je takrat zamikal kmete od Spodnje Sv. Marije Magdalene, ki so z zbranim denarjem odkupili pravico in zadržno prevzeli službo. Žal so se ji bili primorani potem odpovedati, ker jih je prezaposlovala na škodo domačih kmečkih del in predvsem, ker gnoja niso imeli kje skladiščiti v bližini mesta. Odvažati so ga morali domov, kar je pomenilo preveliko delovno in časovno obremenitev. Zaslužek, ki je prihajal izključno od prodaje gnoja kmetom iz *teritorija*, je tako postal nezadosten (AST, 7). Podoben primer je glede občinskih obcestnih gostiln na Opčinah in v Bazovici, ki jih je občina ravno tako dajala v zakup zasebnikom. Za gostilničarske pravice, ki so bile zaradi ugodnih možnosti zaslužka primerno drage, so se potegovali razni ljudje iz mesta in *teritorija*. Leta 1792 se je na Opčinah zanje potegovala skupina domačinov, ki so v ta namen združili moči (Apih, 1957, 112).

Obseg in raznolikost neagrarnih dejavnosti sta bila skratka velika in opozarjata na informativne meje popisnega vira. Primera kovača in zidarja ter kovača in ribiča v popisu iz leta 1782 neposredno izpostavljata tudi mešano naravo poklicnega in sploh gospodarskega udejstvovanja. Agrarna ekonomija je predstavljala sicer osnovni in prevladujoči del sistema, enako pomembne za zagotavljanje in tudi za preseganje preživetvenih potreb pa so bile neagrarne pridobitniške dejavnosti, od kvalificiranih in specializiranih, ki so lahko nastopale celo v medsebojnih kombinacijah, do preprostejših oblik izkoriščanja krajevnih danosti in vključevanja v trg dvinarske delovne sile. Na to se je nanašal okrožni glavar Pittoni, ko je leta 1786 v poročilu dvorni pisarni ocenjeval, da prebivalstva tržaškega *teritorija* kljub temu ni mogoče označiti za revnega in da je v njegovi sredi "mnogo bogatih". To "bogastvo" – je dodajal – pa ni izviralo iz kmetijstva, ki da ni zadostovalo preživetju, pač pa iz "drugih dejavnosti". Od teh naj bi imeli domačini toliko dobička, da so zanemarjali kmetijstvo (Dorsi, 1989, 145).

Hiše in njihovi lastniki

Statistika iz popisnih registrov se nanaša na 1.248 hiš, od tega 536 v soseskah in 712 v vaseh. Razliko v primerjavi z originalnimi tabelaričnimi izkazi (tabela 1) je pripisati pomanjkanju registra največje soseske Spodnje Sv. Marije Magdalene, kjer je bilo 98 poslopij, in nekaterim drobnim napakam v seštevanju. Med hišami so upošteevane vse stavbe, vključno z gospodarskimi in javnimi poslopji, praznimi hišami in podrtijami. V soseskah so ob popisu hiše oštevilčili na novo, tako da je vsaka izmed njih postala samostojna naselbinska enota z lastnim tekočim oštevilčenjem, potem ko je bilo prvo oštevilčenje, opravljeno leta 1773, skupno za celotno območje sosesk. V vaseh so oštevilčenje iz leta 1773 dopolnili s številkami novih hiš oziroma dozidav ali adaptacij že obstoječih stavb. Na ta način si lahko razlagamo dodajanje črk (A, B, C) k že obstoječim hišnim številkam, ki jih v glavnem najdemo v vaseh, torej v gručastih naselbinah, kjer je bilo naslanjanje prizidav na že obstoječe stavbe način za prihranek dela in stroškov.

Od vseh poslopij je bilo ob popisu naseljenih bivalnih objektov nekaj več kot tri četrtine (77,6%). Kot je razvidno iz tabele 12, je bilo nebivalnih poslopij (se pravi gospodarskih in drugonamenskih stavb) ter nenaseljenih hiš občutno več v soseskah kot v vaseh, kar je povezano z znanima različnima naselitvenima tipologijama in posestnima strukturama. V soseskah (tabela 13) je bila večina hiš, in s tem tudi kmetij, last raznih v mestu ali drugod bivajočih zasebnikov oziroma javnih, verskih in zasebnih ustanov; samo tretjino hiš so posedovali kmetje, bivajoči v kraju. Slaba tretjina lastnine je bila v rokah mestnega patricijata oziroma plemstva. Samo 19 odstotkov pripadnikov tej kategoriji lastnikov je v popisnih registrih zabeleženih z oznako *Dominus* ali *Herr*, v dopolnilnem viru

(popisu mesta iz leta 1775) pa so označeni kot rentniki (Vive del suo). Preostali so zasedali razne položaje v uradniških službah pri mestni in državni upravi, v vojski ter drugih ustanovah. V tej skupini lastnikov so zastopane najznamenitejše stare tržaške družine, bili pa so tudi priseljeni plemenitaši, kot Angelini iz Senožeč, Gabiati iz

Veneta, Fecondo iz Neaplja, Scagnetti iz Gorice in drugi. Med uradniki moramo omeniti tržaškega guvernerja grofa Karla Johanna von Zinzendorfa, ki je imel počitniško hišo pri Zgornji Sv. Mariji Magdaleni, in popisnega funkcionarja, aktuarja pri policijski direkciji, Antonia Tognano de Tonnefelda, ki je posedoval pristavo v Barkovljah.

Tabela 12: Število poslopij in bivališč tržaškega teritorija leta 1777/1778.

Table 12: Number of buildings and dwellings in the Trieste Territory 1777/1778.

Kraj	Skupno hiš	Naseljenih bivališč	%
Barkovlje	58	26	44,8
Kjadin	48	35	72,9
Spodnja Čarbola	51	31	60,8
Zgornja Čarbola	40	26	65,0
Kolonja	40	24	60,0
Greta	46	26	56,5
Vrdela	56	46	82,1
Rojan	26	21	80,8
Rocol	50	37	74,0
Škorklja	74	47	63,5
Zg. Sv. Marija Magdalena	47	39	83,0
Soseske	536	358	66,8
Bani	20	19	95,0
Bazovica	63	60	95,2
Kontovel	94	83	88,3
Gropada	22	22	100
Lipica	13	13	100
Lonjer	33	27	81,8
Opčine	94	79	84,0
Padriče	15	13	86,7
Prosek	101	80	79,2
Križ	128	105	80,0
Škedenj	82	65	79,3
Trebče	47	45	95,7
Vasi	712	611	85,8
Skupaj	1.248	969	77,6

Tabela 13: Statistika hiš glede na poklic oziroma družbeno pripadnost lastnikov.

Table 13: Statistics of houses according to the owners' occupation or social affiliation.

	Soseske	Vasi	Skupaj		Soseske	Vasi	Skupaj
Kmetje	177	654	831		33,0	91,9	66,6
Mestni patricijat in plemstvo	171	12	183		31,9	1,7	14,7
Profesionisti	8		8		1,5		0,6
Trgovci in podjetniki	69	1	70		12,9	0,1	5,6
Obrtniki	27		27		5,0		2,2
Duhovščina	30	5	35		5,6	0,7	2,8
Verske ustanove	26	10	36		4,9	1,4	2,9
Javne ustanove	7	30	37		1,3	4,2	3,0
Neugotovljeno	21		21		3,9		1,7
Skupaj	536	712	1.248		100	100	100

Duhovščina, ki je izhajala delno tudi iz plemstva, je imela v lasti 5,6 odstotka hiš, v vaseh pa 0,7 odstotka. Ob tržaškem škofu, ki je bil lastnik dveh hiš v Škednju – ena je bila solinarsko gospodarsko poslopje – izstopajo imena stolnih kanonikov Bernardina Kamnika s petimi poslopji (od tega so bile tri kmetije), Andreasa Bevilacqua s tremi hišami (dve kmetiji) ter Felixa Contija iz stare tržaške patricijske družine, ki je posedoval solinarsko poslopje v Škednju in štiri hiše v Rocolu, od teh sta bili dve kmetiji, ena pa počitniška hiša. Franz Civrani, prav tako patricij, je bil lastnik dveh hiš (ena je bila kmetija), kaplan cerkve Madonna del Mare Joseph Cesare dve hiši (kmetiji). Od manjših lastnikov iz vrst duhovščine velja omeniti še Giuseppa Tognano de Tonnefelda, brata konskripcijskega funkcionarja, ki je posedoval pristavo na Škorklji.

Verskim in javnim ustanovam je pripadalo v soseskah 4,9 odstotka hiš, v vaseh pa 1,4%. Med verskimi ustanovami izstopata tržaški ženski samostan s sedmimi hišami in petimi kmetijami na Kolonji in pri Zgornji Sv. Mariji Magdaleni, zlasti pa Armenska mehitariistična cerkev, ki je posedovala deset hiš, od tega osem kmetij in eno počitniško hišo na Škorklji, Koloniji, Greti, Čarbolu in v Barkovljah. Druge verske oziroma cerkvene ustanove so bile: minoritski samostan v Grljanu, bivši jezuitski samostan, judovska skupnost, nekatere mestne in krajevne cerkve. Slednjim so pripadale kaplanije oziroma župnišča, nekatere stanovanjske hiše in poslopja, katerih namembnost ni znana. Javne oziroma državne ustanove pa so imele v lasti nekaj stanovanjskih hiš, namenjenih cerkvenikom (na Opčinah in Kontovelu), gostilno v Bazovici, krajevna srenjska poslopja v Bazovici, na Opčinah, Proseku, Kontovelu, v Križu in Škednju (tržaška občina), mitninske stavbe, postojanko za kordoniste in garnizijo, gozdno hišo, vodovodno poslopje in poslopja lipiške konjušnice.

Na svobodne poklice je odpadlo 1,5 odstotka hiš v soseskah, ki so jih imeli v lasti trije člani tržaških patricijskih rodbin, pravnik Ignazio Capuano, odvetnik Pietro Gobbi in zdravnik Antonio Civrani, ter priseljenci: kirurg Anton Albrizzi iz Milana in Benedikt Flech iz Avstrije, apotekarji Fontana iz Mantove in odvetnik Franz Reinisch iz Gorice.

Poleg vseh teh že tradicionalnih kategorij so med lastniki vredni posebne pozornosti na novo uveljavljene skupine trgovcev, podjetnikov in obrtnikov. Ti so skupno posedovali 7,8 odstotkov hiš, skoraj izključno v soseskah (17,9 odstotkov). Med obrtniki je bilo pet zidarjev (11 hiš), dva kovača (4 hiše), mesar (1), slaščičar (1), čevljar (1), veslar (1), kotlar (1) in štirje sodarji (4). Med njimi je bilo dvanajst priseljencev in osem Tržačanov. Trgovcev in podjetnikov pa je bilo 46, pri čemer so daleč prevladovali grosisti (33 primerov ali 72%). Polovica je bilo članov blagovne borze (17 hiš), ki je združevala najuspešnejše kapitalistične subjekte in predstavljala najvišjo stopnjo tržaške merkantilne politike. Drugo polovico so

zastopali tako imenovani negozianti, se pravi statusno (ne pa vselej tudi gmotno) nekoliko šibkejši veletrgovci. Ob teh je bilo nekaj lastnikov maloprodajnih trgovin (bottegari), katerih gmotnega stanja ravno tako ni mogoče vselej meriti na osnovi vrste trgovskega udejstvovanja, saj drobna trgovina v mnogih primerih v donosnosti ni zastajala, včasih pa je celo presegala trgovino na debelo. Med podjetniki sta bila dva gradbenika (*costruttore di fabbriche in imprenditore dei lavori regi*), en kmetijski podjetnik, bivši veletrgovec, ki se je lotil specializirane kulture murv za potrebe svilarstva (*coltivatore al mori*) v sodelovanju s tržaškim škofom (Breschi et al., 1999, 69–70), trije lastniki bark (*padron di barca*), po en mešetar (*sensale*), veletrgovski pisar (*scritturale di negozio*) in veletrgovski špediter (*spedizioniere*). Tujci so prevladovali s 74 odstotki (35 primeri). Med veletrgovci je bil največji posestnik Antonio Rossetti, priseljenec z Reke, ki je posedoval sedem hiš. Med njimi so bili tudi trije judje, in sicer Tržačana Jacob Cusin in Isack Morpurgo ter priseljenec iz Gorice Jacob Morpurgo. To so poznejše in že takrat vodilne judovske družine, ki so odigrale pomembno vlogo v tržaškem gospodarstvu in nasploh.

Nakazana posestna struktura odraža že omenjene spremembe v tržaškem družbenem tkivu, v katerem so višje sloje vse pogostejše zastopali pripadniki nove družbene smetane, sloneče na gospodarskem uspehu, ki je postopoma zasenčila in nadomeščala staro tržaško plemstvo. O tem procesu in gospodarski uspešnosti merkantilnih slojev, ki so se s svežim kapitalom pojavljali vse pogostejše na nepremičninskem trgu mestnega zaledja, govori tudi dejstvo, da je bilo kar enajst poslopj v njeni posesti počitniških hiš (*Sommerhaus*). Gradili so jih v soseskah, navadno v stilu vil z okrasnimi vrtovi, v katerih so družine prebivale čez poletje oziroma odhajale na oddih. Prav toliko letnih rezidenc oziroma vil je bilo v lasti tržaških patricijskih družin, mehitariistične skupnosti (1) in kovača Giuseppa Caricasacchija iz Milana (1). K tem je treba dodati še nekaj poletnih rezidenc iz soseske Spodnje Sv. Marije Magdalene, ki ni zastopana v naši statistiki, bila pa je priljubljeno območje za tovrstne reprezentančne zgradbe, ne nazadnje, ker je bila po njenem ozemlju v šestdesetih letih speljana Reška cesta (*Strada Commerciale di Fiume*). Izpostaviti rezidenco, ki jo je imel od leta 1775 ob tej poti baron Brigido, poznejši tržaški guverner, in ki je na svoje razkošje opozarjala že imenom Mon Bijou (Tamaro, 1942–43, 341).

Tabela 14: Število hiš v lasti tujih in domačih trgovcev-podjetnikov in obrtnikov.

Table 14: Number of houses owned by foreign and domestic merchants-entrepreneurs and craftsmen.

	Tujci	Tržačani	Skupaj
Obrtniki	14	13	27
Trgovci in podjetniki	54	16	70
Skupaj	68	29	97

Tabela 15: Trgovci, podjetniki in trgovski uslužbenci – lastniki hiš.**Table 15: Merchants, entrepreneurs and trade employees – house owners.**

Priimek in ime	Krajevni izvor	Poklic	Število hiš
Rossetti Antonio	Reka	borzni veletrgovec	7
Braun Karl	Tirolska	borzni veletrgovec	4
Curti Osbaldus	Trst	veletrgovec	3
Schopp Andreas	Kranjska	veletrgovec	3
Dediči Tribuzzi	Dunaj	veletrgovec	3
Bellusco Giuseppe	Milan	borzni veletrgovec	2
Cusin Jacob	Trst	borzni veletrgovec in proizvajalec mila	2
Dedici Cendali	Trst	maloprodajni trgovec	2
Dediči Jeralla	?	veletrgovec	2
Mayer Anton	?	veletrgovec	2
Orasch Bartholomeus	Koroška	borzni veletrgovec	2
Thummreicher Georg	Avstrija	borzni veletrgovec	2
Wagner Adam	Nürnberg	borzni veletrgovec	2
Zanini Salvatore	Trst	maloprodajni trgovec	2
Alloij Joseph	?	mešetar	1
Cosmaz Vitus	Trst	gradbenik	1
Curti Domenico	?	veletrgovec	1
Dedici Fontana	Mantova	maloprodajni trgovec	1
Denicolo Hieronimus	Trst	lastnik barke	1
Desella Anton	Trst	špediter	1
Bratje Gallina	Trst	lastnik barke	1
Gallina Antonio	Trst	lastnik barke	1
Horrasch Bartolome	Koroška	borzni veletrgovec	1
Hochhofler Andreas	Koroška	borzni veletrgovec	1
Langur Lucas	Dunaj	borzni veletrgovec	1
Maurizio Joseph	Genova	borzni veletrgovec	1
Monari Johann	Koroška	trgovski pisar	1
Moro Jacob	Karnija	maloprodajni trgovec	1
Morpurgo Isack	Trst	veletrgovec	1
Morpurgo Jacob	Gorica	borzni veletrgovec	1
Muner Blasius	Karnija	kmečki podjetnik	1
Niderle Simon	Beljak	veletrgovec	1
Obermaier Georg	Tirolska	borzni veletrgovec	1
Pertot Franz	?	veletrgovec	1
Poschinger Leopold	?	veletrgovec	1
Piranello Dominicus	Murano	veletrgovec	1
Righetti Anton	Milan	borzni veletrgovec	1
Righettini Anton	Milan	borzni veletrgovec	1
Ronner Friderich	?	veletrgovec	1
Rusconi Johann	Trst	borzni veletrgovec	1
Scheidenberger Georg	Ogrska	borzni veletrgovec	1
Seywald Adam	?	veletrgovec	1
Simon Georg	Štajerska	veletrgovec	1
Simoneti Sebastian	Videm	veletrgovec	1
Urbas Georg	Kranjska	gradbenik	1
Voinovich Johann	Boka Kotorska	veletrgovec	1

O tem, kakšna so bila kmečka poslopja, kako so bila grajena in kako so izgledala, nam popisni vir ne nudi informacij. O njihovi tipologiji in videzu lahko le v grobem sklepamo, upoštevajoč podatke iz poročil državnih uradnikov dunajskim oblastem in policijske dokumentacije v zvezi z uvajanjem protipožarnih predpisov. Okrožni glavar in policijski ravnatelj baron Antonio Pittoni je pri svojem poročanju o razmerah v tržaškem okrožju leta 1786 naglašal, da so hiše po vaseh skoraj vse zidane na suho iz kvalitetnega in primerno oblikovanega kamna, kar jim zagotavlja trdnost. Svojčas – nadaljuje poročilo – so bile skoraj vse krite s slamo (Dorsi, 1989, 143). Do leta popisa pa so tako kritino očitno že skoraj v celoti nadomestili korci ali kamnite skrle, tako da ob stopu v veljavo policijskega reda za tržaško podeželje leta 1777, ki je v svojem 5. členu vseboval predpise za izboljšanje varnosti in urejenosti poslopij, ni bilo več mnogo gospodarjev, ki bi bili še dolžni prilagoditi svoje hiše predpisom (Kalc, 1999, 282–283). Pittoni je tako lahko zapisal, da razen nekaterih hlevov ni več lesenih ali s slamo kritih poslopij in da se stanje zgradb tako v vaseh kot v soseskah stalno izboljšuje, ker se je tudi tržaško podeželje lahko napajalo v mestnem bogastvu in uživalo koristi prostoprstaniškega razvoja. V soseskah je bilo vse več lepo grajenih gospodskih in kmečkih hiš, ki so pridobile iz dneva v dan lepši videz (Dorsi, 1989, 143). Tudi iz tega lahko torej sklepamo, da so do tedaj izginila skromna poslopja, v katerih so bili nastanjeni kmečki najemniki ob prevzemanju zemljišč in ustanavljanju kmetij v soseskah, in z njimi se je izgubilo tudi ime kočarji za njihove lastnike. Pittoni pa poudarja, da je mogoče tudi v nekaterih vaseh (zlasti v Škednju, na Proseku in Križu) videti hiše, ki so prej gosposke kot kmečke.

Kmečki posestniki po vaseh in emfitevti po soseskah so si hiše gradili sami. Po Pittonijevih besedah so bili v gradbeni stroki spretni (Dorsi, 1989, 144). Podatki popisa družin iz leta 1782 opozarjajo, kot smo videli, da se je lepo število družinskih poglavarjev ukvarjalo z zidarstvom, kar napoveduje množično vključevanje okoliškega moškega prebivalstva v gradbene poklice v 19. in še vsaj do polovice 20. stoletja. Posodobitev poslopij je pospeševala oblast, predvsem gradnjo dimnikov zaradi varnosti pred požari, in magistrat je v ta namen po potrebi nudil posojila. Tudi podirajoče se stavbe so morali lastniki popraviti. Gradbena direkcija je pazila, da so bile novogradnje primerno trdne, da so bile fasade "dostojne" (*decorose*) in po možnosti, da so jih estetsko obogatili s kakim okraskom (Dorsi, 175, 162; Kalc, 1999, 282–283). Vredno je opozoriti, da se je v teh letih začela poleg zasebnih tudi gradnja javnih vodnjakov, ki je bila zlasti na kraških tleh pomembna postavka v politiki vzpostavljanja javne infrastrukture. Te vodne sisteme za zbiranje deževnice je občina gradila s pomočjo zidarskih mojstrov in z množičnim sodelovanjem domačinov v okviru robotnih obveznosti.

Selitve

Posebno poglavje družbenega in gospodarskega dogajanja v obravnavanem časovnem obdobju predstavlja tudi na tržaškem *teritoriju*, čeprav manj izrazito kot v mestu, selitveni oziroma priseljenjski pojav. Prostorska mobilnost, njene oblike, potek in posledice v socialno-demografskem razvoju ter strukturi so najtežje obvladljivi vidik preučevanja vsakega prostora in skupnosti. Opazovanje selitvenega pojava ter mobilnega prebivalstva je tudi v dobi sodobnih statističnih služb težavno zaradi kompleksnega konceptualnega zajetja problema in samega vodenja ustrezne ter dovolj zanesljive evidence. Obravnava selitev predstatističnih obdobjev pa je toliko bolj zapletena in težko oprijemljiva. Kjer obstajajo in so kolikor toliko ustrezno vodeni, si lahko za vpogled v trajna selitvena gibanja in tudi za izračun določenih parametrov pomagamo s cerkvenimi status animarum, ki beležijo sprotne spremembe v družinskih sestavi in s tem prikazujejo osebe, ki vstopajo in izstopajo iz družinskih oziroma župnijske skupnosti in se gibajo znotraj nje (prim. Corsini, 1980). Enak je nastavek konskripcijskih populacijskih knjig, saj so služile sproti evidenci sprememb, ki so nastajale v družinah in skupnostih kot posledica vitalnih dogodkov, poročanja in prostorskega premikanja, da so oblasti v letih do ponovnega neposrednega petletnega popisa lahko sumarno poročale o stanju prebivalstva in imele nadzor nad pravno pripadnostjo (pristojnostjo) in dejansko prisotnostjo vsakega moškega na določenem območju (prim. Kalc, 2008, 36–41). Žal pa prikazuje konskripcijski vir le delno sliko dejanskega dogajanja, ker je v svojem smotru selektiven in ima v vidu prvenstveno tujce. Po konskripcijskem pravu so bili tujci vsi prisotni, ki so bili rojeni izven meja naborne območja, z izjemo tistih, ki so z zadostitvijo predpisanim pogojem in rekvizitom lahko prestopili med domače prebivalstvo. Tako je v registrih na primer naveden izvor vseh tujih kot tudi domačih poslov ter posameznih članov družinskih skupnosti iz stranskega sorodstva, iz prebivalstvenega konteksta pa ni mogoče izluščili priseljene družinske poglavarje, ker so že bili pristojni v kraju in njihovega krajevnega izvora ni bilo več potrebno beležiti oziroma ga je popisovalec zapisal le pri nekaterih, točno določenih primerih oziroma profilih (vsega 17). Še bolj prikrit je krajevni izvor žensk, ker je podatek naveden le pri poslih. Razen tega se je vodenje evidence v času izjalovilo, tako da nam vir govori le o stanju ob popisu. Razpoložljivi podatki o prostorskih premikih torej ne dopuščajo izračunavanja selitvenih parametrov in jih je mogoče uporabiti le v indikativnem smislu oziroma za določeno kategorijo priseljencev.

Popis je na *teritoriju* ugotovil prisotnost 239 tujcev, ki so predstavljali 4,4 odstotka prebivalstva. V 23 od 24 popisnih registrov pa je eksplicitno navedenih 263 priseljencev. Kot kažeta tabeli 16 in 17, je bila velika večina priseljencev avstrijskih podanikov, prihajali pa so

v glavnem iz treh dežel, ki obdajajo oziroma tvorijo naravno zaledje Tržaškemu zalivu. Te dežele, ki so tu mišljene v mejah upravopolitične geografije Notranje Avstrije iz druge polovice 19. stoletja, so bile tudi glavni izvorni bazen takratnega doseljevanja v mesto, le da so slednji tokovi imeli svoja izhodišča tudi v oddaljenejših območjih omenjenih dežel. Krajevni izvor priseljencev na *teritoriju* prihaja bolje do izraza v tabeli 18, zasnovani po upravopolitični geografiji okrajnih glavarstev, ravno tako iz druge polovice 19. stoletja. Skoraj 70 odstotkov vseh priseljenih je izviralo iz neposrednega pasu okrog ozemlja tržaške občine. Kot kažejo podrobnejši podatki o provenienci, so izvirne kraje obsegali v glavnem matični Kras (okrajno glavarstvo Sežana) nekje med Lokvijo, Divačo, Tomajem, Dutovljami, Komnom in Devinom. Postojnsko in goriško okrajno glavarstvo sta zastopana predvsem iz Vipavskega. Nekaj priseljencev je prihajalo tudi iz Goriških brd in s Tolminskega, iz Senožeč, Košane, Slavine in Prema. Istra je zastopana predvsem s kraji vzdolž severne meje med Kraškim robom in flišem med Socerbom in Ricmanji, z beneškega dela pa točnejši krajevni izvori niso zabeleženi, vendar lahko po priimkih sklepamo, da gre za slovenske kraje okrog Kopra. Drugi avstrijski priseljenci so prihajali iz

Tabela 16: Priseljenci iz Avstrije in drugih držav.
Table 16: Immigrants from Austria and other states.

	Avstrija	Tujina	Skupno
Soseske	126	10	136
Vasi	111	16	127
Skupno	237	26	263
Vodoravni %			
Soseske	92	7,4	100
Vasi	87	12,6	100
Skupno	90	9,9	100
Navpični %			
Soseske	53	38,5	51,7
Vasi	46	61,5	48,3
Skupno	100	100	100

Tabela 19: Priseljenci po spolu in izvoru.
Table 19: Immigrants by gender and origin.

	Število		Navpični %		Vodoravni %	
	Moški	Ženske	Moški	Ženske	Moški	Ženske
Goriška	75	60	49,0	54,5	55,6	44,4
Kranjska	36	23	23,5	20,9	61,0	39,0
Istra	23	16	15,0	14,5	59,0	41,0
Drugo	7	1	4,6	0,9	87,5	12,5
Neznano	12	10	7,8	9,1	54,5	45,5
Skupno	153	110	100	100	58,2	41,8

Tabela 17: Izvor priseljencev po deželah.
Table 17: Place of origin of immigrants by countries.

Dežela	Število	%
Goriška	135	51,3
Kranjska	59	22,4
Istra	39	14,8
Drugo	8	3,0
Neznano	22	8,4
Skupno	263	100

Tabela 18: Izvor priseljencev po okrajnih glavarstvih.
Table 18: Immigrants' original pool by districts.

	Število	%
Gorica	26	9,9
Postojna	39	14,8
Sežana	98	37,3
Koper	19	7,2
Druga območja	81	30,8
Skupno	263	100

okolice Ljubljane, Kranja, Logatca, posamezniki pa tudi iz Novega mesta in Celja ter iz Zgornje in Spodnje Avstrije, Češke in Moravske. O preostalih tujih priseljenih ni podrobnejših podatkov o izvoru.

Glede spolnih razlik je pomenljivo, da so bili priseljenci iz tujine večinoma moški in le v štirih primerih ženske. Državna meja in tujina oziroma status tujega priseljenca sta bila očitno večja pogojevalna elementa ženskih selitvenih poti. Za žensko mobilnost je bilo značilno tudi, da je potekala na krajših razdaljah kot moška, kar podatki tendenčno potrjujejo, saj so priseljenke prihajale nekoliko več iz neposrednejšega kraškega (sežanskega) in istrskega območja (dolinskega brega), medtem ko so moški izvorni kraji nekoliko širše razporejeni. Sicer pa razlika med moškimi in ženskimi izvornimi kraji ni tako izrazita kot pri selitvenih tokovih v mesto, ker so bili priseljenci obeh spolov pretežno pripadniki kmečkega sloja in večinoma posli, za katere je bila sploh značilna migracija krajšega radija.

Tabela 20: Priseljenci po poklicu in spolu.
Table 20: Immigrants by occupation and gender.

Avstrija

Poklic	Moški	Ženske	Skupno		Moški	Ženske	Skupno
Kmetje	9		9		6,9		3,8
Posli	94	102	196		71,8	96,2	82,7
Obrtniki	15		15		11,5		6,3
Drugo in neznano	13	4	17		9,9	3,8	7,2
Skupno	131	106	237		100	100	100

Tujina

Poklic	Moški	Ženske	Skupno		Moški	Ženske	Skupno
Kmetje	3		3		13,6		11,5
Posli	9	4	13		40,9	100,0	50,0
Obrtniki	3		3		13,6		11,5
Drugo in neznano	7		7		31,8		26,9
Skupno	22	4	26		100	100	100

Povsem homogeni značaj ženskih priseljenk odraža v praksi široko vlogo, z vidika družbene in gospodarske opredelitve pa izredno omejen položaj ženskega dela, ki je bilo v kmečkem okolju za odvisne delavke omejeno v kategorijo posla. Pri moških so priseljenci predstavljali ob kmečkih poslih, večino obrtnikov, obrtnih poslov in drugih poklicev, združenih pod oznako Drugo. Spomnimo naj, na primer, na cerkovnike-čevljarje in njihove pomočnike ter kordoniste oziroma stražnike, ki so bili vsi priseljenci iz avstrijskih dežel ali drugih držav. Ker so v soseskah zaposlovali večje število kmečkih poslov, je v njih tudi večja prisotnost priseljencev. Med njimi je pri obeh spolih omembe vredno tudi precejšnje število sirot, ki so jih kmetje jemali v rejo in jih nato obdržali pri sebi kot posle.

Na tržaškem *teritoriju* so se skratka v obravnavanem času odpirale razmeroma številne možnosti zaposlovanja kmečkim poslom obeh spolov in območje je postalo podobno kot mesto zanimivo za mlade, ki so iz preživetvenih razlogov ali zaradi drugih namer opravljali življenjsko obdobje začasnega služenja. Pot služenja na *teritoriju* so ubirali tudi domači fantje in dekleta, a ne dovolj številčno, da bi zadoščali povpraševanju. Še prej kot za posle je postal *teritorij* atraktiven za kmete, ki so si želeli pridobiti obdelovalno zemljo ali priti do zemljiške posesti. Popisna statistika izkazuje dvanajst takih primerov, med katerimi je bila polovica mandrijev, polovica pa samostojno bivajočih poslov v soseskah. Jasno pa je, kot kažejo poročne knjige in sam demografski razvoj, da jih je bilo mnogo več in da so skupaj z domačini iz *teritorija* prispevali k širitvi agrarne kolonizacije, še posebno na območju sosesk, kjer je bilo na voljo veliko obdelovalne zemlje, ki so jo iz rok mestnih lastnikov prevzemali stari in novi naseljenci. Ta pojav, katere nosilec je bilo skoraj izključno slovensko

prebivalstvo in je slovensko kmečko posest raztegnil do mestnih obronkov, je tržaško zgodovinopisje označilo kot slovanizacijo tržaškega agra (Kandler, 1846, 181).

Doseljivanje in kolonizacija, ki sta bila izraz tudi prebujajoče se naravne prebivalstvene rasti, sta potekala na razne načine. V Barkovljah so študije pokazale, da je v zadnjih desetletjih 18. stoletja in še naprej razpoložljivost obdelovalne zemlje pritegnila številne moške s Krasa in Vipavskega, ki so se pojavljali najprej v iskanju dela, nato pa so si ustvarili družino z barkovljanskimi dekleti in se postavili na noge kot samostojni kmetje zakupniki. Ta proces, ki je vplival na demografsko rast soseske, se je nadaljeval še nekaj desetletij naslednjega stoletja, dokler je razpoložljivost zemlje dopuščala preživljanje družinskih skupnosti na kmečki osnovi. Ključni sestavini širjenja kolonizacije sta bila zakupni sistem, ki je omogočal trajno usidranje na zemljiščih in postopno pridobivanje novih ter delitev posesti ob dedovanju. Naseljivanje in osamosvajanje kmečkih družinskih jeder je seveda predpostavljalo razpoložljivost sredstev, sploh pa je bilo bistvenega pomena uspešno vključevanje priseljencev v krajevno skupnost z vzpostavljanjem sorodstvenih vezi in širših družbenih odnosov (Navarra, 1993, 135–136). Ob modelu individualnega samskega doseljivanja, ki se zdi prevladujoče, je potekalo tudi doseljevanje celih družin, zlasti na mandrije. Mandrije niso bile najbolj primerne za mlade pare, ker so zaradi obsega terjale več odrasle delovne sile, medtem ko se je zakupna posest lahko prilagajala v skladu z zmogljivostjo družinske skupnosti. Mandrijerji so včasih ostajali dlje usidrani na isti pristavi, glede na kratkotrajnost splovinarske pogodbe pa je bila ta kategorija kmetov načeloma precej mobilna. Mnogi so se pogosto selili z mandrije na mandrijo v iskanju ugodnejših pogojev, dogajalo pa se je tudi, da so se cele družine preselile v

mesto, kjer so se člani preživljali z dnarskim delom. Zdi se, da je bil ta pojav v letih pred popisom razmeroma razširjen, saj so ga izrecno izpostavili v popisu mesta leta 1775, ko so opozarjali na slabe socialne in gmotne razmere bivših mandrijerjev v najrevnejših četrtih. V mnogih izmed teh primerov je bil *teritorij* vmesna faza prehajanja iz podeželja v mesto, etapa v procesu, ki je načeloma težil k ohranitvi ali utrditvi kmečkega položaja, a se je po sili razmer sprevrgel v proletarizacijo v urbanem okolju. Primeri opuščanja kmetij so naleteli na grajo oblasti, ki so bivšim mandrijerjem očitale pomanjkanje delovne vneme in vdanje vabam v mestu. To so bile predvsem dobre možnosti zaslužka, ki so se ponujale nosačem, zaradi česar so se vsi navadni delavci in celo marsikateri obrtniški pomočnik usmerjali k tej dejavnosti (Kalc, 2004, 361).

V ilustracijo atraktivnosti, ki jo je ne glede na te primere izvajalo območje sosesk, in oblik naselitvenega procesa, je nazornih sledečih nekaj primerov. V popisnem registru je 53-letni Simon Makulus zabeležen z ženo in štirimi otroki kot samostojno bivajoči posel na posestvu plemiške družine De Fin. Iz poročnih knjig izvemo, da se je Makulus priselil z Goriškega, najbrž kot kmečki delavec, in leta 1761 stopil v zakon s tržaško okoličanko. S tem je prešel med stalne naseljence in pridobil status domačina. Podobno je bilo z Blažem Požarjem, ki ga popis navaja kot 52-letnega mandrijerja na pristavi patricija Ksaverija Bonoma na Vrdeli, kjer je živel z ženo Nežo in tremi sinovi. Oba zakonca pa sta bila priseljenca; že mlada sta prišla iz Vrem oziroma Košane, se leta 1750 poročila in gospodarsko osamosvojila. Marko Pipan, star 37 let, je bil doma iz Komna; leta 1769 se je poročil z Marijo Punter z Opčin, leta 1777 pa ga najdemo kot zemljiškega zakupnika in očeta petih otrok med stalnimi prebivalci Barkovelj. Peter Mozetič je prišel služiti iz Renč, leta 1775 se je oženil s tržaško okoličanko Nežo Hreščak in z dvema malima otrokoma živel kot samostojno bivajoči posel na nekem posestvu na Čarboli. Primer družine Cunja z Rocola je nekoliko kasnejši. Ob popisu priimka Cunja še ne najdemo med prebivalci te soseske. Neki Pasquale Cunja, priseljenec iz župnije Predloka, pa je leta 1781 živel na posesti tržaškega patricija Andree Civranija na Rocolu, po vsej verjetnosti kot hlapec. Istega leta se je poročil z Uršulo Mozetič iz Renč, ki je od leta 1775 služila na Rocolu pri mandrijerju Valentinu Peroši. Med letoma 1782 in 1796 se je zakoncema rodilo šest otrok, prva hči v Kjadinu, na mandriji tržaškega plemiča Franza Piccardija, na kateri je gospodaril kot kolon neki Johan Mozetič, ostalih pet pa v mestu, kamor sta se zakonca preselila in kjer si je Pasquale služil kruh kot nosač. V naslednjih letih se je družina preselila na Rocol, s tem da je tam Pasquale postal najprej kmet zakupnik in nato kmečki posestnik. Z naslednjimi generacijami se je rodbina razmnožila in priimek Cunja je v kraju še danes

prisoten. Ta primer še posebno kaže na težnjo priseljencev po zemljiški posesti in ohranitvi kmečkega statusa, hkrati pa tudi, kako se nosaški poklic ni pojavljal samo kot končna postaja v drsenju v proletarizacijo na relaciji premikanja iz podeželskega v urbano okolje pri kmečkih ljudeh, ki so mestnemu trgu dela lahko ponujali samo svojo fizično moč. V opisanem primeru nastopa kot začasni položaj, ki mu je sledil prevzem produkcijskih sredstev in prek zemlje dokončna gospodarska utemeljitev na *teritoriju*. V vseh omenjenih primerih se prek poročnih prič in krstnih botrov posredno razodevajo zaveznitva, ki so pri sedimentaciji priseljencev in njihovem gospodarskem utemeljevanju nedvomno odigrala važno vlogo.

V vaseh so bili zemljiški trg in selitvena gibanja manj dinamični kot v soseskah, a je bilo tudi tu zaznati zlasti v nekaterih krajih določeno privlačnost. Če so na primer prebivalstvo Padrič tvorili sami Grgiči, vsi potomci prve tu naseljene družine, in zasledimo priselitve novih rodbin šele v teku 19. stoletja, so v sosednjo Bazovico prihajali posamezniki in cele družine iz bližnjih in oddaljenejših krajev izven tržaške občine, kar je bilo povezano s cerkveno in upravno-politično vlogo kraja, njegovo prometno lego ob Reški cesti, mitninsko postajo in obsegom pašniških površin ter celotnega vaškega območja. V Križu kaže razvoj priimkov, da je v vas prihajalo kar lepo število priseljencev s tržaških krajev in izven občinskih meja, sicer zaradi porok z domačimi dekleti. Sodeč po oddaljenosti njihovih izvornih krajev pa bi lahko sklepali, da so v mnogih primerih prišli že pred priženitvijo. Do povečanega priliva posameznikov in celih družin je prišlo v zadnjih desetletjih stoletja, potem ko so leta 1778 odprli pošto postajo in kasneje še carinsko postojanko (Pahor, 1975a, 4, 6). Tudi Prosek je bil v središču živahnega doseljevanja, ki mu je mogoče slediti že v prejšnjem stoletju in o katerem priča pojavljanje vedno novih priimkov. Očitno je, da je kraj, ki je bil od nekdaj pomembna prometna točka, pritegnil mnoge moške, ki so se sem priženili, v sedemdesetih letih, potem ko so odprli tu carinsko postajo, pa se je priseljevanje okrepilo tudi mimo poročanja (Pahor, 1975b, 4).

Ko govorimo o doseljevanju, ni mogoče niti mimo sezonskih priseljencev, ki so poleg mesta imeli delno kot cilj tudi *teritorij*. V mestu je pri tem šlo za razne vrste delavcev oziroma poklicev, od obrtnikov, na primer čevljarjev, gradbenih delavcev kot tudi nosačev, ki so prihajali po zaslužek prilagajajoč se sezonski fluktuaciji povpraševanja. Na *teritoriju* pa so bili to izključno agrarni delavci, ki so jih mestni lastniki vinogradov in drugih obdelovalnih površin najemali za opravljanje vseh potrebnih kmetijskih del. Te delavce je še težje zaznati kot druge priseljence, ker njihova sicer običajna in ponavljajoča se prisotnost ni bila zabeležena in nje-nega obsega ni mogoče točneje oceniti. Edini doslej znani seznam je nastal 30. aprila 1785 ob aretaciji 51

kraških sezoncev na mandrijah v Čarboli in pri nekaterih posestnikih iz mesta, ker niso imeli dovolilnic, ki bi si jih bili morali kot legitimacijske listine in hkrati dovolila za gibanje priskrbeti pri oblasteh v izvornih krajih. Vse so izpustili na prostost, takoj ko so njihovi delojemalci obrazložili, da so dobro znani ljudje in da je bila njihova prisotnost "star običaj" (*antico costume*), saj so kot vsako leto v tistem času prišli pomagat pri sezonskih kmetijskih opravilih (AGCT, 1). Sezonstvo je bilo v soseskah pred kolonizacijo še bolj razširjeno, atraktivnost *teritorija* za tovrstno delo pa je sčasom začela pojmati zaradi konkurence mestnega delovnega trga. Tako so se mestni lastniki vinogradov in drugih agrarnih površin pritoževali nad pomanjkanjem agrarne delovne sile in višanjem mezd, ki je bilo potrebno za pritegnitev dninarjev na *teritorij*. Zaradi tega in splošne rasti stroškov so mnogi puščali svoja posestva neobdelana (Kalc, 2005, 293).

Tržaški *teritorij* je torej tudi z vidika selitvenih gibanj doživeljal v 18. stoletju vidne premike, ki so bili neposredna posledica uveljavljanja emporialnega Trsta in preustroja njegove gospodarske strukture. Z marginalizacijo agrarnega gospodarstva v ekonomiji mesta in pešanjem tradicionalnega mestnega posestnega gospodarjenja se je zlasti območje sosesk odprlo po eni strani zemljiškim investicijam novih mestnih gospodarskih elit, po drugi gostejši kolonizaciji domačega in priseljenškega kmečkega prebivalstva. Temu so se ponujali stroškovno in produktivno razmeroma ugodna zemlja, do vzeten trg kmetijskih proizvodov in priložnosti neagrarnega pridobitnega udejstvovanja, ki so pospeševali procese kmečkega lastninjenja in reproduciranje kmečkih družinskih jeder. Kljub pomanjkljivi povednosti daje popisni vir, ob podpori poročnih matrik, vendarle dovolj jasno slutiti tipologije priseljenškega pojava. Med temi je bil, kot vse kaže, prevladujoč vzorec individualnega doseljevanja mladih, samskih oseb obeh spolov v povezavi z življenjskim obdobjem služenja, ki mu je v mnogih primerih sledila ustaljenost prek zakonske zveze in dostopa do zemlje. Model individualnega dotoka je v istem času prevladoval tudi v mestu, delno v obliki služnostnih dejavnosti (pri ženskah posebej) delno pa drugačnih poklicnih oziroma gospodarskih temeljih, in dobil izraz v vse bolj poudarjeni eksogamiji med raznimi priseljenškimi ter domačimi komponentami. *teritorij* je bil na tej ravni nedvomno bolj tradicionalno usmerjen in po sili razmer ter v skladu z gospodarsko strukturo je tu ostajala trdno zasidrana socialna endogamija (Breschi, Kalc, Navarra, 2001, 167–168). Jasno pa je, da je ta zgodovinski prehod zaradi priseljenškega dogajanja in drugih sprememb spremljalo tudi določeno odpiranje poročnega trga, ki bi ga bilo primerno podrobneje proučiti in primerjati s poročnim obnašanjem v sosednjih podeželskih območjih. Poroka je bila vsekakor podobno kot v mestu stabilizacijski element v procesu doseljevanja, kar pa ne pomeni vselej trajne ali celo

definitivne ustaljenosti. Dokumenti beležijo namreč tudi primere kmečkih družin, ki so zapuščale tržaško "domovino" in se selile drugam. O tem pojavu, katerega obseg zagotovo ni bil izrazit, poročajo v razdobju med popisoma leta 1773 in 1777/1778, povezan pa je bil z uvedbo splošne vojaške obveznosti. Zdi se, da tisti čas položaj prebivalstva *teritorija* glede vojaške (ne)obveznosti ni bil povsem jasen, zato so se drugorojenci ali mlajši potomci v mnogih primerih poročili in ustvarili ločeno družinsko jedro, da so izstopili iz kategorije "za druge državne potrebe uporabnih", to je pripravnih za rekrutacijo (Kalc, 2008, 34). Nekateri pa so se tako "zavarovani" odselili tudi izven vojaško privilegiranega območja tržaške občine (AST, 8). O družinski obliki doseljevanja bi se lahko tehtneje izrekli le s pomočjo dodatnih virov, a se vsekakor zdi manj poudarjena. Vanjo je spadal tudi del priseljencev, ki so se ukvarjali z neagrarnimi dejavnostmi. Individualna prisotnost poročenih priseljencev je sporadična in vezana na izbrane vloge (primer vrtnarja), najbrž pa je bila številčnejša med sezonskimi agrarnimi delavci, kot je to splošno veljalo za krožne migracije. Kot posebno, a stalno prisotno migracijsko kategorijo ne gre pozabiti niti na berače in vse tiste, ki so živeli, iz objektivnih ali subjektivnih razlogov, kolebajoč med delom in nedelom, med občasno gospodarsko aktivnostjo in prosjačenjem. Tovrstni migranti, pogostokrat že ostareli ljudje in nemalokrat matere s po več otroki, so pritiskali zlasti na mesto, ki je kljub poostrenemu policijskemu nadzoru in vse strožjim normam zoper brezdelje, prosjačenje in potepuštvu nudilo ugodne priložnosti za tako konjunktorno strategijo. Iz policijskih virov pa se kaže, kako so se ustavljali tudi na tržaškem podeželju, kjer so pogostokrat s potuho prebivalstva nekaj skromnega prislužili z občasnimi delom in se na ta način izogibali pregonu (AGCT, 2; Kalc, 1999, 280).

Glede izseljevanja iz *teritorija* pa je povedanemu mogoče dodati še sledeče podatke in ugotovitve. Prehajanje v mesto je bilo prisotno, ni pa šlo za pojav, ki bi ga lahko šteli med splošne težnje prebivalstva. Popis beleži 31 primerov, od tega je bila tretjina služkinj, med drugimi pa trije nosači, en hlapec, en obrtniški vajenec, dva pisarja in dva študenta, eden iz priseljene družine, eden pa domačega, kmečkega rodu. Ob popisu mesta leta 1775 so ugotovili 53 oseb, ki so izvirale iz tržaškega *teritorija*, 21 moških in 32 žensk. Med slednjimi je bilo 11 služkinj, ki so stanovale pri mestnih družinah, drugi pa so bili za osebe raznih gospodarskih profilov, izseljene v mesto v teku prejšnjih 40 let, ki so si tam ustvarile družine. Zanimivo je, da so vsi ti priseljenci prihajali iz vasi, predvsem Proseka, Križa in Kontovela, ki so imele zaradi geografske lokacije in dejavnosti tesnejše stike z mestom, hkrati pa so bile tudi najbolj obljudene, kar daje misliti o morebitnem občasno občutljivejšem demografskem pritisku. Med odsotnimi prebivalci jih je bilo nadalje 17 v drugih avstrijskih deželah. Kot zani-

mivost so omembe vredni duhovnik Ivan Bogatec iz Križa, ki je kaplanoval na Razdrtem, in študenti Jernej ter Matija Dolenc s Proseka in Georg Peršič iz Bazovice, ki so se šolali (prva dva) v Beljaku, tretji pa na Dunaju. Gre, skupaj z Mihaelom Možino s Škorklje, za edine štiri domače fante, ki so jih starši tisti čas dali v šole. Pet odsotnih domačinov, od tega dva vojaka, pa se je nahajalo neznano kje v tujini. Tudi ti, sicer skopi podatki o izseljevanju, se skladajo s tezo o *teritoriju* kot razmeroma receptivnem območju, ki je kljub omejeni agrarni potencialnosti vendarle ponujal kmečkemu gospodarstvu določene možnosti razvoja, prek preustroja

zemljiške posesti in njenega postopnega, vse večjega prehajanja v roke kmečkih družin in v integraciji z mestnim živilskim trgom, trgom delovne sile in gospodarskih dejavnosti nasploh. Z večanjem mesta se je krepila tudi demografska nosilnost *teritorija* in v obravnavanem času očitno tudi sposobnost utemeljevanja na kmečkih gospodarskih osnovah, ki so se z desetletji začela prilagajati mestnim potrebam, predvsem z razvojem govedoreje in mlekarstva. Hkrati so se krepila prizadevanja tržaškega okoliškega prebivalstva za boljše izkoriščanje *teritorija* v lastnem interesu in za pomembnejšo vlogo pri njegovem upravljanju.

THE TRIESTE TERRITORY IN LIGHT OF THE 1777/1778 CONSCRIPTION: FIRST RESULTS

Aleksiej KALC

Slovene National Library of the Studies – History section, IT-34138 Trieste, via Petronio 4

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: aleksej.kalc@zrs.upr.si; aleksej.kalc@nskodsek.191.it

SUMMARY

The aim of this article is to provide an insight into the socio-demographic structure of the Trieste Territory, i.e. the rural part of the Trieste municipal area, at the end of the 1770s, when this area was affected by major changes brought about by the rapid development of the Trieste maritime emporium. The presentation is based on a statistical analysis of population registers formed during military conscription at the end of 1777 and at the beginning of 1778. The Territory consisted of two parts: the area of residential neighbourhoods extending across flysch and alluvial soil around the city between the sea and the Karst Edge, and the area of villages occupying mostly karstic terrain. The villages were concentrated rural settlements with allocated land managed by landowners, whereas the settlement tissue in the neighbourhoods was comprised of groups of houses and scattered farms owned mostly by city dwellers (the old patriciate and new economy upstarts) with land ownership increasingly transferred also to tenant-farmers. Although the land below the Karst Edge was fertile, due to its steepness farming was difficult and expensive, which is why the main product – wine – was protected against foreign competition. In general, the karstic soil was poor and with the exception of modest arable crops used mainly for stockbreeding.

In the conscription census, the population of the Territory was 5.366 and it was condensed in the north-eastern part, where the largest of the 12 villages were located and in some of the 12 neighbourhoods, where, due to better farming conditions and available land, colonization was spreading. Following the trend of the time, the age pyramid of the men-dominated population was broad-based, fuelled by high natality rates. In time, the pyramid was rapidly narrowed due to a high mortality rate among children. The relatively young age of newlyweds accompanied by a favourable attitude towards marriage contributed to high natality rates; the percentage of celibacy was minimal. This was connected with favourable opportunities of land access and availability of non-agrarian economic sources in the city or in connection with the city economy.

The social structure of the peasant population and the spatial distribution of rural social subcategories were in close connection with the colonization history and ownership structure of the Territory. Most farmers (63.1%) were landowners, enjoying permanent and hereditary landownership. Over one fifth (21.6%) were tenant-farmers having the owners' (city dwellers) lands at their disposal for indefinite time against payment of annual rent, including the right of heirship as well as the right to sell the enjoyment of property or buy the land. 15.3% of the farmers were sharecroppers, i.e. colonists who shared the production expenses and crops with the owner, and the rest were peasants living on the farm and cultivating it as servants under the owner's management. Landowners were concentrated in villages, while farmer-tenants, colonists and independently residing servants lived in the neighbourhoods. The numbers of tenants was increasing and in the following decades they would gain ownership of the land they had been cultivating. Male and female farm servants (including the independently residing ones)

accounted for 5.5% of the population. The serfs and maids living under the same roof with the farmers were ubiquitous, but present predominantly in the neighbourhoods where it often happened that the lease-holding families did not have enough native-born labour force to cultivate the farm land. Most of the servants were immigrants and serving was generally a phase of the life cycle, followed by marriage and economic independence.

Census data show only few non-agrarian occupations in the Territory (8.6% of the population). These were clergy, innkeepers, guards, tailors and blacksmiths and a few other occupational profiles. This situation failed to reflect the actual non-agrarian economic activity in the Territory itself or in the nearby city. On the basis of other documents it is evident that many men were also engaged in masonry, transportation and occasional hard manual labour on public building sites. Another widespread activity in the coastal towns was fishing and in the following century it would become the main economic resource for many families. In the village Škedenj, which was closest to the city, baking and selling bread expanded as a typically female craft; there were many cases of individuals or groups of farmers entrepreneurially engaged in works such as street cleaning and rubbish removal or maintaining roads and public infrastructure. In time these activities, together with the possibilities of selling crops, would also contribute to improving the living structure in the Territory, where apart from better farm houses also an increasing number of city magnates began emerging.

The moderate immigration stemmed mostly from the immediate neighbourhood surrounding the Trieste municipal territory, although there were also many immigrants from remoter places. In addition to guards (predominantly foreigners) and a few craftsmen, immigrants were mostly servants of both genders. The phenomenon of immigration was therefore of predominantly individual character and would in most cases progress into permanent settlement of newcomers through marriage and formation of new family households. This was enabled by the availability of farm land and a growing inclination of the city-dwelling owners towards leasing their land. Due to workforce shortage, during summer farm-work seasons many seasonal workers from the nearby karst areas would come to the Territory. Emigration from the Territory into the city was modest since the inhabitants of the Territory were able to take advantage of the economic possibilities of the city without having to leave their homes.

Key words: Trieste, rural population, 18th century, social structures, military draft

VIRI IN LITERATURA

Archivio Diplomatico 1777/1778 – Spisek poimenskih registrov (populacijskih knjig) konskripcije tržaškega *teritorija* 1777/1778, ki jih hrani diplomatski arhiv (Archivio Diplomatico) Mestne knjižnice v Trstu: Soseske (*Contrade*): Barkovlje (Barcola) 22 C 4, Kjadin (Chiadino) 22 C 9, Spodnja Čarbola (Chiarbola Inferiore) 22 C 11, Zgornja Čarbola (Chiarbola Superiore) 22 C 10, Kolonja (Cologna) 22 C 6, Greta (Gretta) 22 C 3, Vrdela (Guardiella) 22 C 12, Rojan (Roiano) 22 A 22, Rocol (Rozzol) 22 C 8, Zgornja Sv. M. Magdalena (S. Magdalena Supuperiore) 22 C 7, Škorklja (Scorcola) 22 C 5; Vasi (*Ville*): Bani (Banne) 22 A 21, Bazovica (Basovizza) 22 A 20, Kontovel (Contovello) 22 A 13; Gropada (Gropada) 22 A 15, Lipica (Lipiza) 22 A 17; Lonjer (Longhera) 22 A 14, Opčine (Opicina) 22 A 19, Padriče (Padriciano) 22 A 18, Prosek (Prosecco) 22 A 24, Križ (S. Croce) 22 A 23, Škedenj (Servola) 22 C 13, Trebče (Trebiciano) 22 A 16.

AST, 1 – Archivio di Stato di Trieste (AST), Cesareo Regio Governo del Litorale in Trieste 1776–1809 (CRG), busta (b.) carta (c.) 116, 21. 11. 1782.

AST, 2 – AST, Cesarea Regia Suprema Intendenza Commerciale per il Litorale 1748–1776 (CRSIC), b. 757, c. 57–65, 1742.

AST, 3 – AST, CRSIC, b. 759, c. 208, 24. 8. 1757: Notta specifica Delli Capi di Casa de Sudditi, Grani, Animali Bovini, Animali minuti, Animali suini, ed vino che attualmte si trovano avere nelle Ville del Territorio di Questa Città di Trieste.

AST, 4 – AST, CRG, b. 116, 29. 10. 1782.

AST, 5 – AST, CRG, b. 97, 29. 5. 1778.

AST, 6 – AST, CRG, b. 178, 4294/1785.

AST, 7 – AST, CRG, b. 605, 3. 11. 1789; 30. 1. 1796.

AST, 8 – AST, CRG, b. 257, 2. 10. 1784.

AGCT, 1 – Archivio generale del Comune di Trieste (AGCT), Capitanato circolare (CC), F 7 (Inquisizioni sommarie 1783–1789), b. C 11, 2. 5. 1785.

AGCT, 2 – AGCT, CC, F 7 (Inquisizioni sommarie 1783–1789), b. C11, 1. 5. 1786.

BCT, 1 – Biblioteca Civica di Trieste (BCT), Archivio Diplomatico (AD), Coscrizione Generale Della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. A. Tognana de Tonnefeld.

- BCT, 2** – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 7. – 31. 12. 1775), 170, 4. 5. 1775.
- BCT, 3** – BCT, AD, Coscrizione della Popolazione, Emigrazione, Sudditanza, Cittadinanza etc., 1773–1775.
- BCT, 4** – BCT, AD, Anagrafe 1773.
- Babudieri, F. (1990):** L'emporio marittimo di Trieste e la sua evoluzione. Archeografo Triestino, 50. Trieste, 19–47.
- Berlam, A. (1938-39):** L'equile di Lipizza presso Trieste. Archeografo Triestino, 1–2. Trieste, 315–327.
- Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S. (eds.) (1980):** Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Breschi, M., Kalc, A., Navarra, E. (2001):** La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII–XIX. V: Finzi, R., Panjek, G. (eds.): Storia economica e sociale di Trieste, Vol. I: La città dei gruppi 1719–1918. Trieste, LINT, 69–237.
- Breschi, M., Kalc, A., Navarra, E. (1999):** I friulani a Trieste (sec. XVIII). V: Breschi, M. (ed.), Vivere in Friuli. Saggi di demografia storica (secc. XVI–XIX). Storia, economia e società in Friuli, 2. Udine, Forum, 55–73.
- Bufon, M., Kalc, A. (eds.) (1990):** Krajevni leksikon Slovencev v Italiji I. Tržaška pokrajina. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Corsini, C. A. (1980):** La mobilità della popolazione nel Settecento: fonti, metodi e problemi. V: La popolazione italiana nel Settecento. Bologna, CLUEB, 401–433.
- Cusin, F. (1932):** Le condizioni giuridico-economiche dell'agro triestino nel secolo XVIII. La Porta Orientale, 2, 1932, 11. Trieste, 3–15.
- Dorsi, P. (1984):** La prima fase di funzionamento del sistema tavolare a Trieste: il lento cammino d'una riforma. Rivista di diritto tavolare, 2, 1984, 1. Trieste, 45–63.
- Dorsi, P. (1989):** "Libertà" e "Legislazione". Il rapporto del barone Pittoni sullo stato della città di Trieste e del suo Territorio (1786). Archeografo Triestino, 49, 1989, 4. Trieste, 137–185.
- Jakomin, D. (1987):** Škedenjska krušarica – Servola: La portatrice di pane. Trst, Dom Jakoba Ukmarja.
- Kalc, A. (1999):** Tržaško podeželje in policijski red iz leta 1777. Kratek sprehod med črko in stvarnostjo. Annales, Series historia et sociologia, 9, 1999, 2. Koper, 271–288.
- Kalc, A. (2004):** Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj. Zgodovinski časopis, 58, 2004, 3/4. Ljubljana, 337–376.
- Kalc, A. (2005):** Vinogradništvo in trgovina z vinom na Tržaškem v 18. stoletju kot področje spora med "tradicionalnim" in "inovativnim". Annales, Series historia et sociologia, 15, 2005, 2. Koper, 291–308.
- Kalc, A. (2007):** Politika priseljevanja v Trstu v 18. stoletju. Annales, Series historia et sociologia, 17, 2007, 1. Koper, 83–106.
- Kalc, A. (2008):** Konskripcija tržaškega *teritorija* iz let 1777/78. Zgodovinski časopis, 62, 2008, 1/2. Ljubljana, 29–44.
- Kandler, P. (1846):** Del Territorio di Trieste. L'Istria, 1, 1846, 45/46. Trieste, 180–182.
- Kandler, P. (1861):** Raccolta delle leggi, ordinanze e regolamenti speciali per Trieste. Trieste, Lloyd.
- Kovačič, K. (ed.) (1993):** Ondile čez Stari vrh. Bani: zgodovina kraškega naselja skozi stare katastrske mape, listine in pričevanja. Bani, SKD Grad.
- Navarra, E. (1993):** Famiglie e terre a Barcola fra '700 e '800. Roma, Studio 92.
- Pahor, M. (ed.) (1987):** L'uomo e la vite – Človek in trta. Trst – Trieste, Narodna in študijska knjižnica Trst.
- Pahor, S. (1972):** Upravno-politične razdelitve občine Trst. Jadranski koledar 1973. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 72–80.
- Pahor, S. (1975a):** Prvič se Križ omenja v 11. stoletju kot vas, ki spada v mestno občino. Primorski dnevnik, 19. 11. 1975. Trst, 4, 6.
- Pahor, S. (1975b):** Za proseško zemljo sta se pripravili tržaška občina in devinska gospoda. Primorski dnevnik, 18. 11. 1975. Trst, 4.
- Pahor, S. (2007):** Vrdela. V: Kravos, B. (ed.): Narodni dom pri Sv. Ivanu. Trst, SKD Slavko Škamperle, 23–44.
- Panariti, L. (1998):** Il "dannato commercio". Trieste nel XVIII secolo. Metodi e ricerche, 17, 2. Udine, 111–127.
- Panjek, A. (2006):** Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa (oris od 16. do 20. stoletja). Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales.
- Pavanello, R. (2005):** Il capitanato del Circolo di Trieste tra uniformità amministrativa e particolarismo istituzionale. Quaderni Giuliani di Storia, 26. Trieste, 55–80.
- Scussa, V. (1863):** Storia cronografica di Trieste dalla sua origine sino all'anno 1695 cogli annali dal 1695 al 1848 del procuratore civico cav. Pietro dott. Kandler. Testi manoscritti che si conservano nell'Archivio Diplomatico di Trieste ora pubblicati per graziosa concessione del magnifico Podestà Stefano nob. de Conti. Prima edizione curata da F. Cameroni. Trieste, C. Coen editore.
- Tamaro, A. (1942–43):** Fine del Settecento a Trieste. Lettere del barone P. A. Pittoni (1782–1801). Archeografo Triestino, 54/55. Trieste, 3–430.
- Trampus, A. (1984):** Appunti per una storia di Opicina. Archeografo Triestino, 44. Trieste, 73–146.
- Tucci, U. (1980):** Una descrizione di Trieste a metà del Settecento. Quaderni giuliani di storia, 1, 1980, 2. Trst, 95–113.
- Ubalдини, T. (1987):** Il "Territorium Tergestinum" in cinque carte topografiche del XVI e XVII secolo. Archeografo triestino, 47. Trieste, 5–85.

Valenčič, V. (1962): Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. *Zgodovinski časopis*, 16, 1962, 1. Ljubljana, 27–53.

Valenčič, V. (1963): Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754. *Zgodovinski časopis*, 17, 1963, 1. Ljubljana, 127–154.

Valenčič, V. (1996): Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, 1. Ljubljana, 53–63.

Verginella, M. (1990): Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Verginella, M. (2003): La campagna triestina. V: Finzi, R., Panariti, L., Panjek, G. (eds.): *Storia economica e sociale di Trieste*, II. La città dei traffici, 1719–1918. Trieste, 461–482.

Volpi Lisjak, B. (1995): Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave. Trst, Mladika.

original scientific article
received: 2007-12-11

UDC 711.4:725.182(497.5Kršan)(091)

ARHITEKTONSKI RAZVOJ KRŠANA

Marijan BRADANOVIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, HR-51 000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 1
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

IZVLEČEK

V prispevku je preko komparativne analize postojećega stanja, arhivskih grafičnih virov in analogij opisan izgled gradu v Kršanu kot eno od najbolj ohranjenih utrjenih naselij izrazito kontinentalnega tipa v vzhodni Istri. Poudarek je namenjen opisu izgleda naselja v obdobju poznega srednjega veka in renesanse, ko se je prostorsko razvilo v obsegu, ki je ostal nespremenjen do danes. Posebna pozornost je namenjena izginulim, a z arhivskimi viri in terenskimi preostanki potrjenim, kasneje spremenjenim in nepristopnim detajlom fevadalčeve rezidence, ter izvornemu izgledu stavbnega tkiva pod gradom. Prostorska zasnova in arhitekturno oblikovanje gradu v Kršanu se vzporeja s primeri iz bližnje okolice, znotraj katere je naselje v zgodovini delovalo, posebej v kontekstu izraženih podobnosti kontinentalnega modela gradnje in urbanizacije, ter z razlikami in nekaterimi podobnostmi v primerjavi s sosednjim področjem Beneške Republike.

Ključne besede: Istra, Kršan, grad, arhitektura, urbanizem

SVILUPPO EDILIZIO DI KRŠAN

SINTESI

L'articolo presenta un'analisi comparata della situazione attuale, delle fonti grafiche d'archivio e delle analogie, accompagnata dalla descrizione del castello a Kršan quale uno dei villaggi fortificati di tipo spiccatamente continentale che si sono conservati meglio nell'Istria orientale. L'attenzione si concentra sulla descrizione del villaggio nel periodo del tardo Medioevo e del Rinascimento, quando cominciò a coprire una superficie sempre più vasta, rimasta intatta fino ai giorni nostri. L'autore si concentra particolarmente su alcuni dettagli scomparsi della residenza del feudatario. La loro esistenza è confermata da alcune fonti di archivio, dall'osservazione in loco dei resti e dalla struttura originaria delle costruzioni sotto il castello. L'ideazione dello spazio occupato e la realizzazione architettonica del castello di Kršan è in linea con gli esempi delle zone limitrofe, all'interno delle quali si sviluppavano i villaggi in passato soprattutto nel contesto delle similitudini con il modello continentale di costruzione e urbanizzazione e delle similitudini e differenze nei confronti con la zona vicina della Repubblica di Venezia.

Parole chiave: Istria, Kršan, castello, architettura, urbanizzazione

OKOLICA, POLOŽAJ, IZGLED I URBANISTIČKI
ODNOSI POJEDINIH DIJELOVA NASELJA

Kaštel Kršan smješten je na jednoj od uzvisina iznad Čepićkoga polja, nekoć istoimenoga jezera.¹ Usprkos relativnoj pristupačnosti i blizini ceste Pazin-Vozilići njegove su vizure i danas dobrim dijelom sačuvane. Neposrednim okolišem kaštela prostiru se pašnjaci i slikovite krške stijene, formirane drevnim vodotocima. Kako Kršan nije poput Momjana ili obližnjega Boljuna, smješten na usamljenoj, dominantnoj uzvisini, njegovu je mikrolokaciju vjerojatno, prvenstveno uvjetovala, za obranu pogodna konfiguracija visokoga stijenja, okruženoga vrtačama i vododerinama. I obilje vode moralo je odigrati važnu ulogu. Depresije su tvorile prirodni obrambeni rov uokolo stijena, nad kojima je podignuta utvrđena plemićka rezidencija. U širem smislu, smještaj Kršana treba promatrati unutar niza sličnih utvrđenih naselja i usamljenih plemićkih dvoraca, posijanih uzduž nekadašnjega sliva rijeke Raše, sa zadatkom kontrole komunikacija u dolinama. U užem, u kontekstu kontrole putova podno zapadnih obronaka Učke, kako onih preko prijevoja, tako i onih u neposrednom zaleđu još od razdoblja pretpovijesti ključne luke u Plominskom zaljevu. Nadalje, šumarstva, stočarstva i ratarstva na plodnim padinama, kao i korištenja vodotoka, priobalja, te šireg močvarnog područja tadašnjega gornjega toka rijeke Raše i Čepićkoga jezera, koje je, usprkos svoje zloglasne malaričnosti, pružalo odlične uvjete za poljodjelstvo, podizanje vodenica, ribolov, i lov. Kao najbliži pandan ulozi Kršana nameće se, ne toliko bliži Čepić, koliko Kožljak, koji se izdizao nad suprotnom, istočnom obalom Čepićkoga jezera. Za ilustraciju povijesnoga izgleda područja, prije isušivanja Čepićkoga jezera, u razdoblju između dva svjetska rata, prostiranja šuma, pašnjaka, poljodjelskih kultura, trstika i smještaja vodenica, dobro može poslužiti priloženi segment inače vrlo dugačke karte sliva rijeke Raše iz 1771. godine. Slabo poznata karta dokazuje još ranije melioracijske težnje a čuva se u Kartografskoj zbirci Državnoga arhiva u Rijeci. Izradio ju je Gasparo di Penko, kojega vjerojatno možemo poistovjetiti s von Penkom ili von Benkom (kako se pogrešno navodi u literaturi), autorom pet godina kasnije datiranoga, akvareliranoga crteža plana grada i luke Rijeke. Tehnika crteža je vrlo slična, iako se radi o različitim mjerilima, dok se izgled slova čak i podudara. Kršansku je kartu kao Penkov nadređeni potpisao i inženjer Gajetano de John. Na njoj su ucrtani brojni mlinovi (DAR, 1; usp. Ekl, 1994, 170–171 (plan Rijeke, 1776. godine)). Valvasor ističe da je "Kršanska i šumberska zemlja bogata snopljem i groždem te mnogo rodi žitom i vinom", dok je

susjedna čepićka zemlja "...obdarena s mnogo dobra vina, žita ali i s mnogo sijena. Tamo knezovi Auersperg uzgajaju kobile. Tu ima i mnogo šuma, divljači i ptica, a osobito mnogo fazana. Ali zrak toga kraja prilično je daleko od toga da bude zdrav, jer preblizu toj zemlji leži jezero. Nadalje, "...I oko Kršana nalazi se prilično mnogo vinograda koji daju vino koje je dobro i zdravo, a nije prejako." O Raši: "...Rijeka Raša teče iz Čepićkog jezera pa ide prema moru. Ona nosi svakojake ribe, a na njoj je i mnogo mlinova" (Sušić, 1970, 118, 120).

Gotovo u potpunosti sačuvana je srednjovjekovna organizacija kršanskoga okolnoga prostora, šuma i pašnjaka s crkvom sv. Jakova podno kaštela i starim, kolnim, djelomično opločenim pristupnim putem, kojega danas skriva tratina i sloj zemlje. Put koji je na prvoj austrijskoj izmjeri označen brojevima 2281 i 2282, nazire se i na terenu, podno poklonca na ulazu u Kršan i nove ceste koja ga je presjekla (AST, 1). Kod Valvasora, Kršan je slično kao i sada, bio okružen livadama, pašnjacima i voćnjacima a podno sjevernih livadina nalazio se i ograđeni vrt, čiji se ostaci i danas dobro raspoznaju (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).

Nadomak Kršana i pokraj staroga puta prema crkvi sv. Jakova, nalaze se ostaci pravokutne gradnje, prešvođene bačvastim svodom, dimenzija 4,50 x 3,50 m. Građena je s malo žbuke, neuslojenim lomljencem i masivnim ugaonim blokovima. Ima segmentno lučeni ulaz, formiran u građi zida a unutrašnjost njoj providaju poput strijelnice uski prozori, par uz vrata na pročelju, te po jedan na začelju i sjevernom zidu. Vjerojatno je u pitanju poljsko sklonište, možda i stražarnica, iz razdoblja Uskočkih ratova. Konzervatorski tim koji ju je s namjerom popravka pohodio polovicom prošloga stoljeća, pretpostavljao je da se radi o ruševini romaničke crkve, no ništa danas vidljivo na terenu ne upućuje na takav zaključak (Usp. KZR, 1).²

Uokolo crkve sv. Jakova, smještene na padini oko pola kilometra sjeverno od grada, danas se prostire groblje. B. Fučić je prilikom svojeg glasovitog rekonosciranja spomenika istočne Istre, zide crkve zatekao dobrim dijelom ogoljeno od žbuke, premazano samo tankim slojem vapnenoga naliča, pa je opisao njezin građevni razvoj, počevši od gotičke faze i zaključivši s obnovom zdanja, nadogradnjom perimetralnih zidova i prigradnjom sakristije, natpisom na pročelju datiranima u 1814. godinu. Danas je crkva grubo prežbukana i ne naslućuje se grada njezinoga zida, pa se moramo osloniti na Fučićev opis (Fučić, 1953, 92). Pažnju nam, stoga, više privlači njezina unutrašnjost. Ondje je početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, pod tankim slojevima vapnenih naliča otkriven glagoljski natpis iz 1593. godine, očito spomen na popravak izveden koncem XVI. stoljeća. Natpis

1 O isušivanju Čepićkoga jezera vidi: Milevoj, 1987, 99–104. Usp. Božičević, 2005, 155–156.

2 Gradnja je dosta nalik mletačkim stražarnicama podizanim na krčkim visovima u doba Uskočkoga rata. S njih se vizualno kontrolirao Vinodolski kanal.

Sl. 1: Pianta del Fiume Arsa in Istria, G. di Penko, 1771. godine, detalj s Kršanom i obalom Čepićkoga jezera (Državni arhiv u Rijeci).

Fig. 1: Pianta del Fiume Arsa in Istria, G. di Penko, year 1771, detail with Kršan and the coast of Čepićko lake (National Archives, Rijeka).

potpuno korespondira s nalazima oslikanih posvetnih križeva, djelomično vidljivima na istom sloju naliča. Iz vremena renesanse je škropionica, ukrašena dijamantnim nizom i zvono koje se danas nalazi u zbirci Gradskog muzeja u Pazinu, glagoljskom datacijom datirano u 1542. a rimskim brojkama u 1541. godinu (Fučić, 1982, 225). U podnici, među povlaštenim ukopima mjesnih uglednika, župana i sudaca, koji su se ondje, sudeći prema sadržaju rustično klesanih natpisa nadgrobni ploča, odreda stali ukapati tek u kasnom XVII. i XVIII. stoljeću, posebno istaknuto, središnje mjesto, zauzima štitom i kićenom kacigom reljefno ukrašena ploča, koju obrubljuje natpis vješto uklesan goticom. U polju štita i povrhu kacige ponavlja se motiv strelice iz grba kršanske gospode. Rubovima ploče teče standardni sepulkralni natpis koji spominje pokojnika iz roda kršanskoga plemstva a datiran je u 1415. godinu.³ Pred ulazom u kaštel nalazi se kasnobarokni poklonac. Idealnu sliku povijesnoga krajolika donekle remeti današnja prilazna cesta, novovjeka komunikacija trasirana u XIX. stoljeću, na kojoj se smjestilo svega par stambenih novogradnji.

Povijesnom cjelinom topografski i danas dominira

nekadašnji plemićki kaštel, smješten u jugoistočnom dijelu izdignutog, južnog dijela povijesnoga naselja. Usporedba sadašnjega stanja na terenu i povijesnih ilustracija, otkriva nam tipični izgled sukcesivno dograđivane kontinentalne, utvrđene feudalne rezidencije, čiji se tlocrt prilagođavao stijenama ponad kojih se uzdizao. U zenitu svoje klasične, izrazito fortifikacijske faze XVI. stoljeća, sastojao se iz ulaznoga trakta, iznad kojega se uzdizala obrambena kula, najjačega *donjona* ili utočišne kule, te još dviju kula koje su branile južne uglove utvrđenja, zatim zida koje ih je međusobno povezivalo, palasa ili kaštelanove rezidencije i dvorišta.

Dok je utočišna kula, zbog svoje nepristupačnosti, ostala gotovo intaktno sačuvana u oblicima iz razdoblja zreloga i kasnoga srednjovjekovlja, preostali su dijelovi fortifikacija pretrpjeli opsežne adaptacije, nadogradnje i pregradnje, pa i rušenja. Ne smiju se zaboraviti ni oštećenja koja je kaštel pretrpio u habsburško-mletačkom ratovanju početkom XVII. stoljeća. U potpunosti nedostaje jedino krajnji zapadni dio kaštela (vjerojatno kula), koji se nalazio na mjestu današnje betonirane površine, između župne crkve i sadašnjega zapadnoga ruba ka-

3 anno · domini. / M · C · C · C · C · XV. obiit nobilis / vir julianus (?) / ... charsani hic sepultus (prema Fučiću). Fučić pokojnikovo ime razrješava kao Julije, što se ponavlja u nizu kasnijih publikacija a naknadno se predlaže i inačica Tullije. Ime s izlzanoga natpisa predlažem pročitati kao Ivana (Iohannes), čime ga možemo povezati s istoimenim članom obitelji koji je prema De Franceschiju živio od 1360. do 1412. Kao prinos nekoj budućoj sintezi istarskih klesarskih radionica važno je istaknuti da je reljef vrlo blizak onima koji se izdižu nad portalom pazinskoga kaštela. Usp. Fučić, 1953, 92; De Franceschi, 1936, 222 i popratna stranica s rodoslovljem.

Sl. 2: Kršan i crkva sv. Jakova podno naselja 1821. godine (Archivio di Stato di Trieste).

Fig. 2: Kršan and the church of St. James at the bottom of the settlement in the year 1821 (Archivio di Stato di Trieste).

štela. Vjerojatno je potpuno srušen još u XIX. stoljeću, negdje ubrzo po izradi prvog austrijskog katastra i u vrijeme uspostave novoga, reprezentativnoga zapadnoga ulaza u kaštel iz pravca crkve a već je kod Valvasora bio prikazan u izrazito ruševnom stanju (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).⁴ Zapadnije se na strukturu utvrđenoga dvorca, u povišenom, južnom dijelu naselja nadovezuje župna crkva, dvobrodna građevina nastala barokizacijom ranije, vjerojatno gotičke jezgre, koja se dijelom odvijala i proširenjem na štetu kršanskih fortifikacija.

Povijesnoj cjelini Kršana iznimnu kvalitetu pridodaje izvrsno sačuvano podgrađe, koje se donjim dijelom utvrđenoga naselja spušta prema sjeveru.⁵ Oskudne prilike kršanskoga novog vijeka uvjetovale su relativno dobru

sačuvanost njegove rane faze. Očito je da kasnije nije bilo ni sredstava ni potrebe za radikalna rušenja skromnih, izvornih prizemnica i katnica ili novogradnje, pa su se mahom odvijale adaptacije i nadogradnje. Iz brojnih detalja najstarijih kuća, može se iščitati njihov renesansni postanak, pa možemo zaključiti da su se u tom razdoblju, prvotne drvene nastambe stale sustavnije mijenjati s kamenima. Iako su primarne renesansne profilacije u podgrađu relativno rustične, ne treba podcjenjivati urbanističku zamisao, koja u formiranju kućnih nizova podseća na svojevrstu rustificiranu, sjevernjačku inačicu Svetvinčenta, mada su međusobni odnosi kaštela i podgrađa sasvim različiti, prvenstveno zbog nizinskoga položaja potonjega primjera, koji je renesansnom graditelju nesmetano omogućio razvijanje slike idealnoga grada. Kršanski kućni nizovi najprije su se formirali na otvorenom prostoru poljane ispod plemićke rezidencije a zatim, intenzivnije, vjerojatno tek nakon razdoblja Uskočkih ratova i uz zidine.⁶ Topografski oni paralelno prate slojnice zemljišta, umjesto da se okomito spuštaju niz padine, kao što je to čest slučaj u podgrađima kaštela unutrašnje Istre. Kućni nizovi nisu, kao što je to ponegdje bio slučaj, predstavljali supstitut gradskim zidinama, mada je dio prigradnji poput lože i nekoliko kuća na suprotnom, zapadnom rubu naselja, već u doba renesanse iskoristio pogodnost postojanja zidina, koristeći ih kao svoja začelja.⁷ Ratna je opasnost uvjetovala brzu izgradnju novoga obrambenoga prstena oko cjelokupnoga podgrađa, opremljenoga stražarskim ophodom i puškaricama. Početak izgradnje vjerojatno se može datirati u prvu polovicu XVI. stoljeća. U to doba, ubrzano utvrđivanje podgrađa ponajviše diktiraju vijesti o prodorima Turaka a kasnije i mletačko-austrijsko suparništvo. Pojavu dodatnih, niskih obrambenih prstena, uvjetuje i širenje vatrenoga oružja. U podgrađu se, zlu ne trebalo, moglo uzbjeći primiti i seosko stanovništvo okolnih područja, skupa s njegovom stokom. Nadogradnje, izgradnje ili rekonstrukcije XVII., XVIII. i ranog XIX. stoljeća, uglavnom skladno nadopunjuju prvotnu sliku kršanskoga suburbija. Primjenom tradicionalnih materijala i oblikovanja, u ambijent se uklapa čak i škola izgrađena u doba kasne Austrije. Ipak urbanistički promatrano, kršanska škola je visinom i zasjedanjem na izvorno glavno stjecište podgrađa, na mjestu ladonje, između ulaza u podgrađe, kašće s ložom te ulaza u utvrđeni dvorac, ipak narušila idealnu povijesnu sliku.

4 Na prvom austrijskom katastru još je u jugozapadnom dijelu kaštela postojao istak, koji se protezao i na unutarnji prostor sadašnjih ruševnih ostataka kuhinje s velikim ložištem u dvorištu kaštela. Usp. AST, 1.

5 Kod sličnih, preostalih kaštela, upravo su podgrađa pometena novogradnjama kasnog XIX. stoljeća, ponegdje i samo zato da se "raščisti" okoliš samoga kaštela, koji je smatran jedinim "pravim" spomenikom, no upravo u unutrašnjoj Istri, zbog njezine depopulacije, dosta ih je i preostalo.

6 Kod Valvasora su kršanske zidine uglavnom još bile slobodne od prigradnji i tek je nekoliko najmanjih kuća bilo uz njih prislonjeno ili položeno u neposrednoj blizini.

7 Npr. u podgrađu obližnjega Žminja ili u Belom na otoku Cresu te Dobrinju na Krku.

Sl. 3: Schloss und Marckt Kerschán (Valvasor, 1689).

Fig. 3: Schloss und Marckt Kerschán (The Castle and Market of Kršan) (Valvasor, 1689).

UTVRĐENA PLEMIČKA REZIDENCIJA

Put opločen "na nož" slaganim, priklesanim lomljenjem, iz pravca glavnih gradskih vrata vodi do glavnog ulaza u utvrđenu feudalčevu rezidenciju. Izvorno se nad ulazom vjerojatno uzdizala prohodna kula. Ispred njega nalazilo se niže predziđe dokumentirano kod Valvasora, čiji su preostaci možda sačuvani u ogradi i podzidu prilaznoga puta prema ulazu u utvrđenu plemićku rezidenciju.⁸ Među danas vidljivim otvorima na sjevernom pročelju, najstariji je jedan pravokutni, horizontalno položeni otvor za vatreno oružje, još na kasnogotički način skošenih bridova okvira, smješten u nižoj zoni ziđa, zapadnoga krila ulaznog dijela. Upravo ta puškarica, uz još jednu, nasuprotnu, smještenu na istočnom dijelu pročelja ulazne prohodne kule, prikazana je kod Valvasora (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107). Druga danas nije vidljiva, ali vjerojatno bi se pojavila po uklanjanju žbuke sa pročelja. U višoj zoni prvoga kata, nalazi se par jednostavnih pravokutnih prozora obrubljenih kamenim gredama. U visini završnoga, drugoga

kata, nižu se tri velika prozora, ukrašena plitkim povijanim konzolama i vijencima kasnobaroknoga oblikovanja. Prva su dva, skupa sa sasvim sigurno još novijim, jednostavnije profiliranim vratima koja izlaze na balkon, gušće položena, a njihov se raspored izrazito podudara s trima većim, polukružno zaključenim otvorima, prikazanim kod Valvasora. Takvi prozori kakvi su nam dokumentirani kod Valvasora, sigurno nisu imali veze s fortifikacijskom funkcijom, no nisu bili neuobičajeni u višim etažama, tj. u stambenim dijelovima, kasnosrednjovjekovnih kula kaštela. Danas nije moguće egzaktno utvrditi njihov izvorni izgled i dimenzije, jer se na njihovom mjestu sada nalaze veći pravokutni otvori. Ipak, dimenzijama ovih otvora može odgovarati luk renesansne monofore koji je sekundarno uzidan u nasuprotnu, jugoistočnu kulu kaštela.⁹ Zanimljivi su, za svoju sadašnju funkciju predimenzionirani, trostruki konzolni nosači balkona, koji sasvim podsjećaju na konzole berteski, poput one sačuvane nad pičanskim glavnim vratima ili, još više, one smještene uz polukružnu kulu, na istočnoj strani pazinskoga kaštela. Kroz

8 Sličan barbakan ispred ulaza u grad Valvasorov crtač dokumentira kod Kastva i nedalekoga Brseča a u potpunosti su slučaju i na terenu sačuvani njegovi preostaci. Na žalost, preostale su kule krškoga plemićkoga kaštela i danas ruševne, kao što je to bio slučaj i u drugoj polovici XVII. stoljeća.

9 Usporedbe radi, jugoistočna kasnogotička kula krškoga kaštela dijelom je bila raščlanjena kićenim monoforama a kula omišalskoga kaštela imala je reprezentativnu biforu. Sudeći prema sadašnjim perforacijama zidnoga plašta i Valvasorovom prikazu, slične je otvore u gornjim etažama mogao imati obližnji kaštel Posrt ili Šabec pokraj Belaja.

Sl. 4: Sjeverno pročelje utvrđene plemićke rezidencije (foto: D. Krizmanić).

Fig. 4: Northern façade of the fortified residence of the feudal lord (photo: D. Krizmanić).

novija, jednostavno, profilirana vrata polukružnoga okvira (XIX. st.?) ulazi se u odlično sačuvani, renesansni svodeni hodnik, popločen masivnim pločama i opremljen uklesanim odvodnim kanalima. Unutarnja, polukružna renesansna vrata sjeverozapadne kule, izvedena od kraćih segmenata vertikalnih greda, presječenih karakterističnim, horizontalno položenim vežnjacima, vodila su u također svodeno bočno prizemlje, koje je vjerojatno bilo namijenjeno boravku straže. U jugoistočnom uglu hodnika, pokraj strmoga stubišta koje vodi prema unutarnjem dvorištu, nalaze se niska pravokutna vratašca, uokvirena masivnim, pravokutno uobličanim gredama, za koje tradicija hoće da se tu nalazio "pržun".¹⁰ Stubište vodi u dvorište nad cisternom. U donjem dijelu sastoji se od jednostavnih, neprofiliranih pragova a u gornjem stubu imaju barokno, profilirano čelo. Po otucanju žbuke, vjerojatno će se ukazati još pokoji izvorni, fortifikacijski otvor, poput onih dokumentiranih kod Valvasora, barem na nekad izbočenom dijelu zapadnoga lica nekadašnje prohodne kule, jer ono nije pretrpjelo većih otvaranja novijih prozora. Također će se ukazati i izvorni, dobro uslojeni, gotičko-renesansni kvadri ziđa, koji se i danas naziru pod žbukom.

Iz hodnika, na istom se hodnom nivou ulazi u dvorište, smješteno između vanjskog zida kaštela, prizemlja palasa i kasnogotičkoga podstoja utočišne kule. Podstoj dobrim dijelom svoje početne visine obrubljuje živu stijenu nad kojom se izdiže kula. I ovo je dvorište oplo-

čeno pločama, nešto manjim i drugačije orijentiranim, od onih u branjenom hodniku ulazne kule. Važan element dvorišta je preostatak vanjskoga, sjevernoga zida kaštela s obodnom šetnicom. Nad njom je, popunjavanjem zubaca kruništa, u vrijeme baroka nadograđen zid, radi izvedbe krovišta i formiranja stambenoga prostora. Na toj je nadgradnji izveden prozorski otvor s konzolama i vijencem, identičan onima na prije opisanoj, prohodnoj kuli. Pod žbukom, negdje u visini podanka ovoga otvora, možemo očekivati i nalaz zazidanoga zupčastoga kruništa iznad šetnice, koje je vidljivo kod Valvasora. Dvorištu tlocrtno pripadaju ostaci premoštenja između palasa i utočišne kule. S istoka ga obrubljuje vanjski obrambeni zid, u novom vijeku ojačavan skarpom. Između palasa i donjona ranije se vjerojatno komuniciralo drvenim pokretnim mostićem ili nekom sličnom konstrukcijom čiji se upornjaci raspoznaju na okvirima portala *donjona* i ispod njih. Naknadno je međuprostor između njihovih istočnih lica zidova spojio novi obrambeni zid sa šetnicom i puškarnicama u dva reda, kakve su kod Valvasora dokumentirane na vanjskom obrambenom prstenu. Komunikaciju preko pokretnoga mosta, u XVII. ili XVIII. stoljeću, zamijenilo je premoštenje, koje je počivalo na drvenom gredu i daskama, u punoj širini lica utočišne kule. Grede se oslanjalo na zide palasa i utočišne kule, za treći upornjak, iskorišten je pripadajući dio vanjskih zidina koji ih je povezivao, uz proboj novoga pro-

¹⁰ Zatvor za neposlušne kmetove važan je element ovakvoga dvorca. Imao ga je čak i Novi Lupoglav, projektiran i izveden u sasvim različitom, manirističkom i baroknom duhu druge četvrtine XVII. stoljeća. Usp. Bradanović, 2006, 189.

Sl. 5: Kruna cisterne i pročelje kuhinje u dvorištu utvrđene plemićke rezidencije (foto: D. Krizmanić).

Fig. 5: The cap of the cistern and the kitchen façade in the yard of the fortified residence of the feudal lord (photo: D. Krizmanić).

zorskoga otvora i fino žbukanje unutarnjega lica, dok je četvrti zid počivao na luku, tom prilikom sazidanom između ugla utočišne kule i palasa. Zid je opremljen istovjetnim prozorskim otvorom. Dodatnim probijanjem ziđa palasa ova je prolazna prostorija dobila još jedan ulaz. Sačuvan je i otisak njezinoga jednostrešnoga krovništa kao i konzola koja je nosila krovnu gredu. Na opisanom vanjskom istočnom zidu koji spaja kulu s palasom, kao zanimljivost treba spomenuti sekundarno ugrađen grb Kršanskih (konkavna forma upućuje na XV. ili XVI. stoljeće) koji je snalažljivom intervencijom u žbuci, pretvoren u grb obitelji de Fin, tj. strijela je pretvorena u sidro.

Glavno dvorište s cisternom vjerojatno je imalo raniju fazu, koja je neposrednije korespondirala s nivoom ulaznoga hodnika i prizemlja kaštela. Postojeća cisterna umetnuta je u XVII. stoljeću, o čemu svjedoči forma otučenoga štita, sačuvanoga u donjem dijelu njezinoga kruništa. Na štitu se sada razaznaje samo dio datacije. Danas su još jedva vidljive jedinica i odmah iza nje šestica a Fučić je čitavu dataciju pročitao kao 1666 (Fučić, 1953, 91).

Iz klasicističke su faze prve polovine XIX. stoljeća, opločenje i novo krunište cisterne, koje je nasadeno na ranije poligonalno grlo. Novo krunište također ima sačuvanu dataciju (G. Z. F.F. 1834). Na vijencu nove krune plice su uklesani inicijali G. S. što se, kao i glavni natpis, možda odnosi na Giuseppea Sussanija, jednoga

od vlasnika kaštela.¹¹ Iz toga je vremena klasicističkih adaptacija i portal koji vodi u renesansno presvođeno prizemlje palasa (u odnosu na dvorište s cisternom), s natpisom G. Z. 1834, te zajedničko vanjsko stubište palasa i stambenoga prostora prohodne kule, zatim kuhinja s velikim ložištem u dvorištu i uspostava novoga, reprezentativnoga ulaza sa prilaznim stubištem iz pravca crkve. U vrijeme izvedbe ovoga, zapadnoga ulaza u kaštel, vjerojatno je porušen jugozapadni istak, moguća kula, koji nam je dokumentirao katastar iz 1821. godine a u ruševnom se stanju raspoznaje i kod Valvasora (AST, 1; Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).

Velika kuhinja nastala je većim adaptacijama, pregradnjama i rušenjima u XIX. stoljeću. Kao okvir njezinoga ulaza iz pravca dvorišta s cisternom, iskorišten je jedan kasnogotički portal, koji se prvotno vjerojatno nalazio negdje u reprezentativnom dijelu feudalčeve rezidencije. Portal je pravokutno profiliran, ukrašen vješto izvedenim štapnim profilom i otklesanim grbom. Na južnom zidu kuhinje sačuvano je veliko ložište a s vanjske strane toga tanjega i nepravilnije građenoga ziđa i jedna zazidana puškarnica baroknoga postanka, nalik onima na lomljencem zidanom istaku istočnoga zida kaštela. Na Valvasorovom prikazu Kršana u ovom se području naziru ruševni ostaci jugozapadne kule kaštela (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).

U donje dvije, presvođene etaže, palas je zidan u tipičnim prijelaznim, kasnogotičko-renesansnim oblici-

¹¹ Sussanija (Suzanića) kao ugarskoga državljanina i nasljednika kaštela spominje C. De Franceschi. Usp. De Franceschi, 1964, 285.

ma, o čemu nam svjedoči gradbeni opus od dobro uslojenih klesanaca. Ovdje nailazimo na još razvijeniji koncept uzdužnih, paralelno položenih, svođenih prostorija, kakav je sačuvan i na nekadašnjoj jugozapadnoj kuli sa prostorijom za stražu i hodnikom glavnoga ulaza u grad. Bačvasti svodovi sa susvodnicama zidani su od pločastoga lomljenca uz obilno korištenje žbuke a oslo-njeni su na zide građeno velikim klesancima. Opus može upućivati na faznost gradnje ali jednostavno i na različite tehnike zidanja ziđa i svodovlja. Takav opus ziđa mjestimično, vrlo fragmentirano kontinuiira i u radikalno pregrađenim i vrlo ruševnim, višim dijelovima palasa. Na sljedećem katu, iznad podrumskih i prizem-nih (u odnosu na glavno dvorište s cisternom) prostorija, također postoji jedna svođena prostorija a nalazi se u sjeveroistočnom krilu palasa, orijentiranom prema donjonu. Na sjevernom pročelju palasa, sačuvan je iz-

Sl. 6: Gotička strelica grba Kršanskih pretvorena je u sidro grba obitelji De Fin (foto: D. Krizmanić).

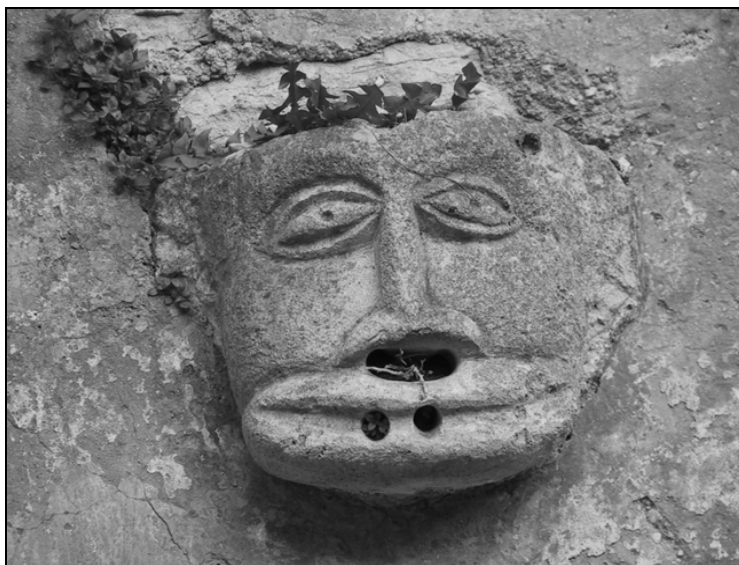
Fig. 6: The gothic arrow of the coat-of-arms of the Kršan noblemen is transformed to the anchor in the coat-of-arms of the De Fin family (photo: D. Krizmanić).

vorni, polukružno profilirani ulaz u zapadni podrumski prostor i do njega jedan naknadno izvedeni portal pravokutnoga oblika, nadvratnika ukrašenoga visokorenesansnim profiliranim vijencem. U visini kata, tj. prizemlja koje korespondira sa glavnim dvorištem, sačuvani su karakteristični, mali, kasnogotički, sada dijelom zazidani, pravokutni i lučno zaključeni otvori, konstruirani od masivnih, fino obrađenih blokova, bez profilacija koje bi se reljefno isticale na zidnoj površini. U gornjim se zonama nalaze naknadni prozorski otvori iz razdoblja visoke renesanse, baroka i XIX. stoljeća. Oni dijelom probijaju izvorni slog klesanaca a dijelom predstavljaju sastavni dio nadogradnje. Kod Valvasora je sjeverno pročelje palasa prikazano prekriveno jednostrešnim krovijem, dakle u obliku karakterističnom za ovaj tip zdanja u kontinentalnoj kasnoj gotici i renesansi. Zanimljiv je na ovome prikazu kasnorenesansni otvor s vijencem, centriran na zabatnom pročelju palasa (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107). Danas ondje nedostaju kamene grede okvira, no sačuvan je njegov zazidani obris. Raspoznatljivo je proširenje zone ispune u zidu, koju je nekad zauzimao prozorski vijenac. Vijenac je čak i sačuvan, ali sekundarno postavljen na naknadno probijeni, bočni prozorski otvor palasa.

Gornji dijelovi nadograđene, istočne fasade palasa, perforirani su uglavnom novim, velikim, prozorskim otvorima XIX. a dijelom i početka XX. stoljeća (uži otvori bez kamenih okvira). U ovom je dijelu vanjsko ziđe palasa, susjednog donjona i opisanog međuzida, naknadno ojačano skošenjem, radi zaštite od topovske vatre. Dijelom je ono zidano od sekundarno upotrebljenih klesanaca od kakvih je građena jugoistočna kula, vjerojatno materijalom njezinih nekadašnjih viših katova, ili onim naknadno porušene jugozapadne kule. Negdje u razdoblju baroka, na istočnom je zidu prigrađen uski rizalit s latrinom. Zidan je lomljencem i prekriven jednostrešnim krovijem s pokrovom od škriale. Na njegovom uskom, južnom zidu raspoznaju se zazidani otvori u formi uspravnoga pravokutnika, vrlo uskoga proreza i rustično obrađenih kamenih okvira. Oni se mogu pripisati najkasnijem, baroknom razdoblju ojačanja i popravaka kršanskih fortifikacija. Kako je građa dobrog dijela istočnog ziđa palasa još skrivena žbukom, nije potpuno jasan prijelaz iz gotičko-renesansnog sloga donjih zona ziđa u naknadne faze, koje su nadograđivane i nad stražarskim ophodom.

Zapadni zid nadogradnje palasa, zidan daleko nekvalitetnijim opusom od donjih zona ima niz velikih prozorskih otvora XIX. stoljeća. Ondje je sekundarno ugrađen jedan zoomorfni maskeron koji je izvorno imao funkciju vodorige.¹² Od južne nadogradnje palasa,

¹² Teško je ulaziti u komparativnu analizu ove shematski izvedene i relativno rustične skulpture, no za razliku od erodiranih i nedostupnih vodoriga donjona ovdje je još sačuvan klesarev rukopis. Obrada groteskno prikazane njuške poput načina izvedbe nosa i svrdlom izvedenih perforacija zjenica očiju, ponajviše podsjeća na niz figuralnih konzola župne crkve u Oprtlju. Usp. Ivančević, 1963, 19–44; Bradanović, 1999, 85–92.

Sl. 7: Gotička vodoroga sekundarno uzidana u zapadno pročelje palasa (foto: B. Milković).

Fig. 7: The gothic groove in its secondary position in the western façade of the palace (photo: B. Milković).

preostali su ostaci u ruševnom stanju, jer je u elevaciji unutrašnjost palasa spajana s jugoistočnom kulom. Ondje je u supstrukcijama sačuvan kvalitetno, velikim klesancima zidan zid primarne faze palasa.

Jugoistočna je kula najprije u razdoblju kasnoga baroka a zatim i u posljednjoj fazi nadogradnje kaštela u XIX. stoljeću, bila inkorporirana u palas, pa se prije sanacijskoga zahvata (koji bi ujedno trebao biti konzervatorsko-istraživački), teško razaznaju njezini primarni oblici, osobito dijelovi prizemlja i suodnos s izvornim zidom palasa (između njih se prostirao hodnik čiji se svod nedavno urušio). Čini se da je u ruševnom stanju prvenstveno zbog velikih perforacija koje je pretrpjela izvedbom prozorskih otvora u XIX. stoljeću. Kod Valvasora se ova kula djelićem nazire u drugom planu a prikazana je u impozantnoj visini, no već u ruševnom stanju. Mjestimično otpala žbuka u donjim zonama vanjskog zida kule otkriva nam vrlo kvalitetni, uslojeni gradbeni slog ali i karakteristične, zazidane otvore za vatreno oružje u formi položenoga pravokutnika. Dio primarnih struktura poveznice palasa sa jugoistočnom kulom urušio se 2002. godine. Zanimljiv je jedan naknadno probijeni otvor kojim je ovaj prostor, očito u fazi kada je već izgubio obrambenu funkciju, komunicirao s dvorištem kaštela. Luk otvora nastao je adaptacijom segmenata jednoga vrlo kvalitetno klesanoga ranorenesansnog prozora u koji je, očito u vrijeme sekundarnog ugrađivanja, ubačen zaglavni kamen s datacijom u 1776. godinu (foto-dokumentacija Konzervatorskog od-

jela u Rijeci).¹³ Barokni je ključni kamen u međuvremenu nestao.

Kako je to čest slučaj, na utvrđenom su dvorcu zbog kvalitete zidanja relativno najbolje sačuvane najstarije građevne strukture. Glavna, utočišna kula, ili *donjon*, primarno je imala dvojnu funkciju najisturenije kule nad pristupnim putem (prije fortificiranja podgrađa) i posljednje obrane u slučaju osvajanja drugih dijelova kaštela. Smještena je na način romanike, temeljena na nepristupačnoj hridi koja je nadvisivala pristupni put. Ipak, već i njezine izvorne strukture, ukazuju na prijelazno, romaničko-gotičko oblikovanje. Temeljna su oblička usamljenog *donjona* romanička. Kula je zidana kvadrima dobro klesanim i na unutarnjem licu zida. Na prijelazu iz baznoga dijela, zid se sužava u elevaciji. Položaj visoko smještenih, polukružno zaključenih, ulaznih vrata, kojima se prvotno vjerojatno moglo prići tek drvenim stubištem a kasnije mostom a zatim i natkrivenim hodnikom iz palasa, također je dio romaničke tradicije, kao i male strijelnice u formi uspravljenog pravokutnika te izvorno, zupčasto krunište. Mogući raniji slojevi kriju se u arheološkom sloju supstrukcija a treba primijetiti i izostanak tragova svođenja prizemlja *donjona*, mada bi se ondje u romaničkoj inačici trebao nalaziti križni svod. Stilski gotička, ojačanja temelja i baze kule, dobrim se dijelom protežu ispod nivoa podnice, obuhvaćajući lice živca. Na zidu kule zasad se uočavaju tri faze strijelnih otvora. Ponajprije pravokutne strijelnice, tj. uski vertikalni prorezi u građi zida, zatim

13 Geografski najbliži pandan kvaliteti ovoga renesansnoga luka, s precizno klesanim ovulima i astragalima nalazimo na prozorima druga kata palače Salomon u Gračišću koja, kao da je iz Poreča prenesena u unutrašnjost Istre, što je, na svoj način, zapazio još Budinich pišući o "kući venecijanskog karaktera u grofovskoj zemlji". Usp. Budinich, 1984, 76.

Sl. 8: Sekundarno iskorišteni dijelovi renesansne monofore sa zaglavnim kamenom iz 1776. godine, koji datira jednu od adaptacija utvrđene plemićke rezidencije (fototeka Konzervatorskoga odjela u Rijeci).

Fig. 8: Parts of a renaissance monophore with a wedge-stone from the year 1776, used in a secondary position, are usefull for determining the time of one of the adaptations of the fortified residence of the feudal lord (photo archives of the Conservation Department of Rijeka).

horizontalno položeni otvori za vatreno oružje, sada zazidani opekama i na koncu puškarnice specifičnoga kruškolikoga oblika otvora, kruga koji se prema vrhu sužava u prorez, isklesanoga u monolitnoj ploči. Na zidu uokolo vrata *donjona* raspoznaju se preostaci utora drvene konstrukcije pokretnoga mostića kojim je, nakon izgradnje palasa, bio s njime spojen. Vodorige u gornjem dijelu zida kule imaju uobičajene zoomorfne oblike a logično ih je povezati s fazom stilski kasnogotičke adaptacije.¹⁴ Najzanimljivija je tadašnja izvedba križno-rebrastoga svoda i završne kamene platforme koju nosi, dovoljno čvrste da podnese veći teret vatrene oružja. U unutrašnjosti se iščitavaju: za fortifikacijsko graditeljstvo raskošni kasnogotički, križno-rebrasti svod, otisci međukatnih konstrukcija i nosači stubišta, kojim se dopiralo do maloga pravokutnoga prolaza pod svodom, koji je vodio na vrh kule. Svod snažnih, plastično istaknutih, peterostranih rebara, zaključen je atipičnim ključnim kamenom u formi rozete, u čijem se središtu nalazi još jedan manji cvijet uokviren velikim listovima.¹⁵ Jedno je od rebara u podnožju smrskano, što prijeti padom čitavoga svoda. Izvana su, usprkos suprotnim tvrdnjama starijih autora, vidljivi i izvorni zupci kruništa, reškama odijeljeni od kasnogotičkih ispuna.¹⁶ S unutarnje se strane kruništa, bolje nego izvana, raspoznaje adaptacija, kojom su izvorni zupci bili zatvoreni, umetanjem uobičajenih, kruškolikih puškarnica u zidanim nišama.

ŽUPNA CRKVA SV. ANTUNA

Župna crkva ima dvije lađe a zaključena je visokim pravokutnim svetištem. Ovaj relativno rijedak oblik rezultat je radikalne barokizacije XVIII. stoljeća, kada je prvotnoj, srednjovjekovnoj, kasnoromaničkoj ili vjerojatnije gotičkoj jednobrodnoj crkvi, pridodan još jedan brod. Prema V. Markoviću to se moglo dogoditi 1740. godine, jer je ta godina uklesana na stupovima pjevališta.¹⁷ Prema istom autoru, kršanska župna crkva nadovezuje se na slična rješenja (Belgrad u Vinodolu, Lovran) nastala prema uzoru na dvobrodnost trsatske franjevačke crkve (Marković, 2004, 18–19).¹⁸ Uz današnji sjeverni a nekoć jedini brod, već je u XVII. stoljeću prigradnja i danas postojeća pobočna kapela. Datirana

14 Najbližu paralelu nalazimo u dvorištu Pazinskog kaštela. Kod Valvasora su precizno prikazani detalji *donjona* poput rigalica i karakterističnih kruškolikih puškarnica. Valvasor, 1689, XI, 301, list 107.

15 Iako nema dovoljno argumenata za pouzdaniju atribuciju zapaža se da su kruti rez reljefa i atipična reinterpetacija motiva, dosta nalik načinu lokalnih kasnogotičkih klesarskih radionica, koje su u prvim desetljećima XVI. stoljeća djelovale na području sjevera Istre. Osobito raznolikim, neobičnim rozetama i zdepastim akantovim listovima kapitela župne crkve u Opatlju.

16 Ranije je istraživače zbunjivao idealizirani crtež koji je krajem XIX. stoljeća izradio G. De Franceschi, pa bi lakonski zaključili da se oni nisu sačuvali, jer ilustrator u ovom segmentu nije prikazao postojeće stanje zazidanih zubaca, nego zamišljeni izgled prethodne faze, koju je dobro uočio. Usp. De Franceschi, 1936, popratna ilustracija G. de Franceschija. Reproduciran je i u: De Franceschi, 1964, 281.

17 Dakle to bi ujedno moglo biti i vrijeme rušenja pripadajućeg dijela vanjskih zidina. Zahvat se mogao odvijati u duljem vremenskom razdoblju, jer je glavni oltar, logična kruna takvoga posla, datiran u 1795. godinu a ograda uokolo crkve u 1796. godinu.

18 Tome se može pribrojiti i dvobrodnost župne crkve staroga Hreljina u Vinodolu, kao i male mjesne inačice, grobljanske crkve sv. Nikole u Velom Brgudu pod Učkom.

je natpisom u 1676. godinu.¹⁹ Valvasor nam je dokumentirao ovu fazu jednobrodne crkve, kraće za prostor sadašnjega prezbitarija, s kapelom pridodanom uz sjeverni perimetralni zid. Na sjevernom su zidu danas vidljiva dva jača glatko i ravno ožbukana istaka prekrivena kanalicama. Ispod nove obrade, vjerojatno se kriju gotički kontrafori. Ovdje treba spomenuti da je, prema tradiciji, po ukidanju pavlinskoga reda koncem XVIII. stoljeća, par oltara koji se nalazi u novoj, južnoj lađi prenesen iz pavlinske crkve na Čepičkom jezeru (Fučić, 1953, 93). Tradiciju preseljenja inventara pavlinske crkve možda potvrđuju drvozrebarene skulpture svetaca glavnoga oltara kršanske crkve, na kojima se raspoznaje karakteristična manira pavlinske drvorezbarske radionice P. Riedla. Na zaravni ispred crkve (katastarska čestica (k. č.) 362 k. o. Kršan) nekoć se prostiralo groblje. Podno crkve uzdiže se zvonik, koji je u još uvijek prisutnoj baroknoj tradiciji podignut 1803. godine.

ZIDINE PODGRAĐA

Gotovo je u cijelosti očuvan obrambeni prsten uokolo kršanskoga podgrađa. Tlorisno se on prostire u formi višekutnika, na način kako su se u regiji podizale renesansne zidine, što je osobito bilo poticano rastućom turskom prijetnjom. Urušio se sjeverozapadni ugao zidina a u stanju su ruševnosti i manji dijelovi sjevernoga pravca pružanja. Zidine su većim dijelom ožbukane, no koliko se nazire u zoni uokolo ulaza u obzidano podgrađe, podignute su relativno dobro obrađenim i uslojenim kvadrima, koji ponajviše ukazuju na njihov ne tako kasni postanak. Sama je tehnika zidanja toga dijela zidina kršanskoga podgrađa usporediva s ročkim i dijelovima kastavskih zidina. Ipak treba naglasiti da kvaliteta zidanja nije usporediva s onom na kulama kršanske utvrđene plemićke rezidencije. Kršanski obrambeni prsten nije raščlanjen kulama, mada su zidine u Valvasorovo vrijeme bile nešto izdignute na ključnim pozicijama, pokraj ulaza, na sjeveroistočnom a možda i na danas urušenom sjeverozapadnom uglu. Na istočnoj su strani zidine rastvorene velikim, polukružno oblikovanim, kolnim portalom iz početka XIX. stoljeća, nastalim na mjestu ranijega pravokutnoga ulaza, vjerojatno oblikovanoga u građi ziđa, kako nam je to dokumentirano kod Valvasora. Na zaglavnom kamenu lučnoga portala uklesana je 1803. godina. Pored portala odlično je sačuvana i jedna puškarnica, te dijelovi unutarnjega stražarskoga ophoda. Inače, vanjske su zidine izvorno imale veći broj takvih pravokutnih puškarnica, mjestimično čak nanizanih u dva reda, što je također dokumentirano kod Valvasora. Danas su one zazidane i inkorporirane u začelja obodnih kuća a najbolje su ta dva

reda pravokutnih puškarnica još vidljiva na uskom dijelu istočnih vanjskih zidina, koje su spojile *donjon* s palasom. U njihovom je slučaju teško oslanjati se na komparativnu analizu. Na vrlo slične puškarnice, sudeći prema uzidanim grbovima podestata, nastale negdje polovicom XVI. stoljeća, nailazimo u obližnjem mletačkom Plominu, ali i na zidinama Novoga Lupoglava, iz razdoblja druge četvrtine XVII. stoljeća. Slične su pravokutne strijelnice, uz one izrazito renesansne, kruškolike, mjestimično sačuvane i na južnom pravcu kastavskih zidina, sada inkorporiranih u zide kuća XIX. stoljeća.

OPIS PODGRAĐA

Župni stan (k. č. 347), oveća je katnica trostrešnoga krovništva prekrivena kanalicom, smještena na jugozapadnom rubu kršanskoga podgrađa. Na njemu danas prevladavaju rekonstrukcijske faze XIX. i XX. stoljeća. Unu-

Sl. 9: Nadgrobna ploča Ivana Kršanskoga iz 1415. godine u crkvi sv. Jakova (foto: K. Lazarić).

Fig. 9: The tomb plate of John of Kršan from the year 1415 in the church of St. James (photo: K. Lazarić).

19 Donosi ga Fučić (1953, 93): PIA OPE COMMUNITATIS/SUFFRAGIO ECCLESIAE/AC INDUSTRIA AD MODUM/REV(EREN) DI THOMAE LAZARICH/PAROCHI OPUS HOC ERECTUM EST ANNO SALUS 1676.

tar njegove okućnice nalazi se cisterna s krunom barokne forme, dokumentirana na prvom katastru uz manju zgradu na k. č. 346. Zapadni zid kuće, dobrim dijelom visine vjerojatno predstavlja dio zidina podgrađa. U nastavku župnog ureda pruža se niža katnica dvostrešnoga krovišta (k. č. 347/2). Okviri prozorskih otvora od štokanoga kamena novijega su postanka (XIX. stoljeće), dok lučni otvor prizemlja svjedoči o renesansnom porijeklu ove zgrade. Začelje kuće u stvari je obrambeni zid podgrađa. Možda je riječ o zgradi koja je kod Valvasora prikazana kao usamljena jednostrešna prigradnja uz jugozapadne zidine. Iduća je u nizu kuća prigradenih uz zapadne gradske zidine, katnica na k. č. 348. Ima dvostrešni krov prekriven kanalicom s drvenim potkrovnim vijencem. Pri adaptaciji u XX. stoljeću (negdje između dva svjetska rata) zazidavani su stari otvori glavnog pročelja (XVII. st.) a otvarani novi, s rasteretnim lukovima od opeke. Na zapadnom zidu, ostatku gradskih zidina, sačuvana je puškarnica a na pročelju uho. Na k. č. 349, 350 i 351 također se nižu tri kuće, koje kao začelje koriste zidine podgrađa. Dijelom su ruševine bez krova a u dijelu je sačuvan dvostrešni krov prekriven kanalicom. Ističu se detaljima prijelazne kasnogotičko-renesansne arhitektonske plastike poput izvornog, renesansnog, lučnog otvora prizemlja, sada skrivenog iza drvene stolarije i prozorskoga otvora s klupčicom skošenoga podnožja. U sjeverozapadnom uglu zidina (danas k. č. 352/1) nalaze se preostaci kuće porušene do nivoa partera. U zarušenom nasipu vjerojatno je sačuvan značajan dio nekadašnjega prizemlja i zidina.

Nakon urušenoga dijela, slijede dobro očuvane zidine sjevernoga pravca pružanja, uz koje su prizidane kuće na k. č. 353/1 i 353/2 te 354. Potonja s kućnim brojem 22 ima kameno vanjsko stubište "na voltu", s masivnim poklopnica parapeta. Riječ je o dobro očuvanim katnicama dvostrešnoga krovišta prekrivenoga kanalicom. Oblikovane su u baroknoj tradiciji, koliko je njihova tradicijska oblička uopće moguće opisivati stilskim kategorijama. Od specifičnosti valja im istaknuti profilirane kamene konzole potkrovnoga vijenca.

Sjeveroistočni se krak nastavlja do gradskih vrata. Na zapadu započinje s ožbukanom katnicom na k. č. 355. Kuća je možda starijega postanka, no danas su na glavnom pročelju vidljivi isključivo novi, kameni okviri fasadnih otvora (XIX. stoljeće). Na začelju ove kuće izvrsno su sačuvane gradske zidine. Slijedi ruševna kuća na k. č. 356. Na njezinom je začelju sačuvan jedan, sada zazidani, stariji prozorski otvor i puškarnica. Na k. č. 357 nalazi se ožbukana dvokatnica krovišta prekrivenog kanalicom. Ima konkavni, žbukani potkrovni vijenac i druge detalje oblikovanja XIX. stoljeća. U donjem dijelu začelja dobro je, usprkos recentnih betonskih prigradnji, sačuvan ostatak prvotnoga obrambenoga prstena. Na isti je način izvedena kuća na k. č. 358/1 (glatka žbuka, visoki prozorski otvori okvira od štokanoga kamena, veliko vanjsko stubište). Na začelju ove kuće nedavno je

probijen zid i izveden aneks sa sanitarnim čvorom, koji je praktično jedina veća prigradnja uz vanjski prsten zidina. Katnica s vanjskim stubišetom na k. č. 358/2 u začelju ima sačuvanu puškarnicu.

Posljednja se u sjeveroistočnom nizu nalazi nedavno sanirana loža ili kašća, prizemnoga dijela pročelja raščlanjenoga trima robusnim renesansnim lukovima, središnjim ulazom i parom širih pobočnih otvora. Katni dio pročelja raščlanjen je parom pravokutnih prozorskih otvora a po sredini ga kruni dimnjak ložišta, smještenoga na katu. Južni, bočni pogled, raščlanjen je jednim lukom prizemlja, koji se nadovezuje na raščlambu pročelja i katnim pravokutno oblikovanim ulazom, do kojega vodi novo vanjsko stubište. Sudeći prema dokumentiranim preostacima, prvotno je stubište bilo vrlo usko i izvedeno od grublje klesanih pragova. Loža je izvrsno položena pokraj gradskih vrata, pročelja okrenutoga prema nekadašnjem trgu, bolje rečeno poljani pokraj ulaza u podgrađe. Začelje lože izvorno je u visini kata bilo raščlanjeno parom malenih četvrtastih prozorčića, izvedenih masivnim kamenim gredama. Jedan je u potpunosti sačuvan a drugome se, prije nedavne obnove lože, tek nazirao otisak na ruševnom dijelu zida. Osim profilacija otvora, bolje su obrađeni i masivni ugaoni klesanci, dok je preostatak zida građen priklesanim lomljencem, uz obilnije korištenje veziva. To nije slučaj na dobro uslojenom zidu začelja, koje predstavlja integralni dio zidina. Kršanska kašća dobro predstavlja narav ovakve, reprezentativnije, no ipak posve pučke gradnje, na području istočne Istre u doba renesanse. Karakteristična je tehnika zidanja neuslojenim lomljencem, uz dobro klesane ugaone kvadre i okvire fasadnih otvora. Sličnoga je oblikovanja nešto raskošnija boljunška kašća, s prizemnom ložom raščlanjenom robusnim stupovima ali i niz boljunskih kuća čiji su detalji oblikovanja arhitektonske plastike podudarni onima kršanske kašće. Škola na k. č. 369 veća je katnica dobro očuvanoga obodnoga zida, bez krovišta i međukatne konstrukcije. Zidana je na prijelazu XIX. u XX. stoljeće, no još uvijek korištenjem tradicionalnih tehnika i materijala.

Naseljena kuća na k. č. 360/1, 2, 3, 4 (Kršan k. br. 19) ima podrum, prizemlje i potkrovlje. Matični dio kuće prekriven je dvostrešnim krovišetom s kanalicom a prigradnje jednostrešnim krovišetom, također s kanalicom. Kuća ima bogatiju baroknu arhitektonsku plastiku dijela fasadnih otvora a osobito se ističu povijene kamene konzole potkrovnoga vijenca. Na jednostrešnom aneksu sačuvan je zazidani renesansni lučni otvor, što ukazuje na slojevitost gradbenih faza. Na prizemnici bez krova (361/1) uočava se faznost, u rasponu od renesanse do adaptacija u baroku i XIX. stoljeću. Na k. č. 361/2 ožbukana je kuća dvostrešnoga krovišta prekrivenog crijepom. Nema osobitosti. Vidljivi su otvori novijega datuma. Vjerojatno se ovdje radi o adaptaciji ranije stambene građevine u štalu. Opisane kuće tvore niz, položen južno od kuća prigradenih uz sjeverne zidine.

Sl. 10: Kršanska kašća s ložom (foto: K. Lazarić).

Fig. 10: The granary of Kršan with the loggia (photo: K. Lazarić).

Južnije, paralelno s prethodnim nizom, uz južni rub puta koji je od glavnih vrata vodio kroz središte podgrađa prema zapadu, pruža se jedan od najstarijih stambenih nizova podgrađa. Na k. č. 367 nalazi se katnica bez krovšta stambenog ulaza smještenog na zabatnom zidu, orijentiranom direktno prema gradskim vratima. Arhitektonska plastika upućuje na razdoblje baroka, no kako je kuća sastavni dio niza renesansnih karakteristika, vjerojatno su ovdje izvorni otvori bili naknadno zamijenjeni sadašnjima. Na k. č. 366 detalji izvornog renesansnog oblikovanja poput grubo klesanog polukružnog portala sačuvani su na uzdužnom, sjevernom pročelju a naziru se i na idućoj kući u nizu (k. č. 365). Na k. č. 364/4 niz zaključuje ruševna katnica bez osobitosti.

Sjevernije, direktno podno župne crkve i u nastavku zvonika, približno na k. č. 364/1 (katastar ovdje nije precizan) nalazi se omanja prizemnica opremljena s dva otvora štokanih kamenih okvira (kasno XIX. stoljeće). Prema tradiciji služila je kao mesnica i povremeni zatvor za one koji su pretjerali s pićem u doba pučkih zabava. Svakako je podignuta nakon zvonika, koji je iz početka XIX. stoljeća. U poklopnici ogradnog zida tik do mesnice nalazi se fragment predromaničkoga pluteja, ukrašen učvorenim tropnutim kružnicama.

Na k. č. 364/2 i 363/2 nalaze se katnice koje su znatnije pregrađene u XIX. stoljeću. Na potonjoj se ističe tradicijsko zidano ognjište kata, koje počiva na konzolama istaknutima na pročelju. Posljednja je u nizu prizemnica s podrumom na k. č. 363/1. Prekrivena je dvostrešnim krovštem s kanalicom i ožbukana zaglađenom žbukom. Nosi karakteristike ranog XIX. stoljeća, iako se vjerojatno radi o adaptaciji ranije gradnje. U kući je smješten župski arhiv u kojem je nađen jedan od prijepisa Istarskog razvoda. U čitavom podgrađu vidljiva su područja provedenih nasipavanja, pa se može pretpostaviti da je izvorna situacija, zbog konfiguracije terena, bila izrazitije kaskadna.

PRIJEDLOG KRONOLOGIJE RAZVOJA I USPOREDBE S PRIMJERIMA U OKRUŽJU

Detaljna analiza očuvane graditeljske baštine, uspoređene s raspoloživim grafičkim izvorima, pokazala je niz nepoznatih detalja, koje je s dozom opreza moguće povezati s onim što se o kršanskom kaštelu navodi u historiografiji.²⁰ Ona je bila nužna i zbog žalosnoga sadašnjega stanja kaštela, razornoga procesa otuđenja arhitektonske plastike kojem je izvrgnut zadnjih deset-

²⁰ Opsežna De Franceschijeva studija povijesti Pazinske grofovije i njegovi raniji članak o gospodarima Kršana, temeljni su historiografski radovi koje slijede svi kasniji autori. Usp. De Franceschi, 1964; 1936, 214–234. U nas je često korišten neprecizan i ne baš pouzdan povijesni pregled H. Stembergera (1983.). Alisi oslanjajući se na De Franceschija donosi par sažetih natuknica kronologije gradnje (Alisi, 1997, 33). Prvi kraći opis kaštela donosi Fučić (1953, 91). Izgled kaštela donosi i Foscan (1992, 223–228). Vrijedna je nepublikirana urbanistička analiza Nefata, Petronijevića Radolovića i Vareška (1994). A. Mohorovićić ga spominje u svojem pregledu i vrlo sažeto mu opisuje smještaj (1997, 94).

ljeća i stalnog urušavanja njegovih dijelova.²¹ Ovdje je prvenstveno potrebno osvrnuti se na interpretaciju materijalnih ostataka, osobito niz novih nalaza, evidentiranih provedenom konzervatorskom analizom i izradom konzervatorskoga arhitektonskoga snimka (Barada, Bradanović, 2002; Huić, Milković, Purišić, 2004).²² Ranosrednjovjekovna skulptura može značiti postojanje istodobnoga naselja i implicirati postojanje kasnoantičkoga naselja, no ne bi trebalo žuriti s takvim zaključcima, čak da i postoji dokaz o njezinom nalazu unutar zidina kaštela. Uz to, skulptura je uzidana kao poklopnica zida koji nije raniji od XIX. stoljeća. Preseljenja ovakvih artefakata događala su se u XIX. ali i ranijim stoljećima, zbog raznih, sakupljačkih, estetskih ali i simboličkih razloga, te potrebe naglašavanja kontinuiteta kulta. Predromanička pleterna skulptura uzidana je i u parapetu stubišta ostataka pavlinskog samostana sv. Marije na Čepićkom jezeru, dakle na obližnjoj poziciji koja geografskim smještajem pokazuje znatno veći potencijal mogućega kontinuiteta iz kasne antike u rani srednji vijek.²³ Ne samo ova okolnost, već i sam prvi spomen Kršana u drugoj polovici XIII. stoljeća, koji se daleko bolje uklapa u sliku uspona ovoga tipa utvrđenih naselja u razvijenom srednjovjekovlju, zahtijevaju arheološku potvrdu.

Sam glavni donjon kao pretežno rana, još očuvana građevna struktura, relativno je kasnoga postanka, s brojnim detaljima koji stilski već upućuju i na gotičko razdoblje, no općim, prevladavajućim izgledom, zbog kojega ga tipološki možemo definirati kao zdanje podignuto u romaničkoj tradiciji. Ništa na terenu ne ukazuje da je mogao biti podignut prije XIV. stoljeća. Primjerice, u gradnji ne nalazimo izrazito srpastih i manjim odsječcima konstruiranih lukova i sličnih elemenata kojih ima na nekim, u Istri još sačuvanim donjonima. Najbliži uzor mogao mu je biti u znatno sniženom obliku sačuvan, glavni obrambeni toranj Pazinskoga kaštela.²⁴ Ostatak sličnoga tornja nalazimo u Pazu. Toranj takve visine je poput svojih uzora i parnjaka imao izrazito izvidničku funkciju, pa se tako s njega vizualno mogao kontrolirati i Plomin, kao što je i plominski

zvonik imao ne samo sakralnu, već naravno i izvidničku funkciju, pa i konkretnu defenzivnu ulogu u sustavu tamošnjih fortifikacija. Temeljem analogija, logično je pretpostaviti romaničku osnovu, na kojoj su nicali danas očuvani gotičko-renesansni dijelovi kršanske utvrđene feudalne rezidencije, no za njezinu bi potvrdu trebalo izvršiti arheološko istraživanje.²⁵ Već početkom XIV. stoljeća spominje se kapela sv. Ivana Krstitelja, čija ubikacija nije moguća bez arheološkog zahvata (De Franceschi, 1964, 280).

Početkom XV. stoljeća Ivan (a ne Julije) Kršanski vjerojatno podiže crkvu sv. Jakova podno grada. Reljef njegove nadgrobne ploče, smještene na povlaštenom središnjem mjestu u ovoj crkvi, radionički je blizak onima s pročelja Pazinskoga kaštela, tako se pridružujući nizu već spomenutih poveznica Kršana i Pazina. U ovom je razdoblju utvrđena plemićka rezidencija vjerojatno stala poprimati danas prepoznatljive oblike. U kasnogotičkom razdoblju, XV., ili, uzevši u obzir prilike u širem okruženju i prethodno opisane stilske indicije na koje upućuje arhitektonska plastika, čak i XVI. stoljeću, ova je glavna obrambena kula ojačana križno-rebrastim svodom, nosačem završne platforme.²⁶ Na prožimanje prijelaznih, kasnogotičko-renesansnih oblika upućuju sjeverozapadna i jugoistočna kula, te prizemlje, prvi kat i preostaci drugoga kata palasa, mada opći izgled pretežno upućuje na kasnu gotiku. Osobito su karakteristične izduljena jugoistočna i sjeverozapadna kula, na kojima se još nazire stambena funkcija gornjih katova, mada su upravo ti dijelovi na njima izrazitije preinačeni, na prvoj u XIX. stoljeću a na drugoj u baroku. U razdoblju kasnoga srednjovjekovlja i ranoga novog vijeka, koje se poklapalo s vladavinom gospode Kršanskih, za skromne se prilike ovoga kraja, radilo o raskošnom zdanju. O tome nam svjedoče i sekundarno upotrijebljeni preostaci arhitektonske plastike, poput jednog kasnogotičkog portala ugrađenog u pročelje kuhinje za posluhu iz XIX. stoljeća i luka ranorenesansne monofore uzidanoga u jugoistočnu kulu. Čak i ovi skromni djelići otkrivaju prožimanje različitih kulturnih utjecaja, jer je portal izveden u kontinentalnom duhu a

21 Posljednjih su godina provedeni pripremni zaštitni radovi, čišćenje vegetacije koja je destruirala zide *donjona*, raščišćavanje unutrašnjosti i podizanje zaštitne skele u palasu, no nije uslijedila i konkretizacija sanacijskih zahvata na zidu.

22 U višegodišnjem istraživanju Kršana meni je i drugim konzervatorima pomogao gosp. Klaudio Lazarić, član poglavarstva općine Kršan, na čemu mu se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

23 U Čepiću je evidentiran i antički nalaz, žrtvenik posvećen Silvanu. Usp. Matijašić, 2005, 2. Uz to, postoji i spomenuta tradicija o preseljenju oltara iz pavlinske crkve, pa je prilikom rušenja redovničke crkve i ovaj fragment, možda nađen u zidu, mogao biti prenesen u Kršan.

24 Sam De Franceschi vjeruje u začetke gradnje kaštela početkom XIV. stoljeća. Kao okvirni grafički prikaz mogu poslužiti shematizirani tlocrti koje donosi De Franceschi te karte, tlocrt i fotografije kod Foscani. Usp. De Franceschi, 1964, 253, 256, 279–280; Foscani, 1992, 208–213.

25 Teritorijalno blizak primjer očuvanosti ranijih struktura predstavlja Kostel ili Pietra Pelosa, smješten između područja Oprtija, Zrenja i Buzeta. Ondje je u sklopu neposrednoga ulaza u kaštel, izvrsno očuvan uski unutarnji propugnakul u kojem su branitelji kroz mudro postavljene strijelnice lako mogli eliminirati uljeza a s vanjske su strane vidljivi ostaci sustava višestrukih zapora koji su branili ulaz u kaštel a dijelom su se oslanjali i na crkvu sv. Marije Magdalene izvan zidina.

26 Na ovo bi razdoblje mogao upućivati i povijesni podatak o refortifikaciji provedenoj početkom XVI. stoljeća u vrijeme Gaspara Kršanskog (De Franceschi, 1936, 226–227).

Sl. 11: Kućni niz u podgrađu položen južno od glavnoga puta, kamena klupa okrenuta je prema poljani s unutarnje strane ulaza u podgrađe (foto: M. Barada).

Fig. 11: The row of houses in the lower town is constructed south of the main street, the stone bench is facing the maidan on the inner side of the entrance to the lower town (photo: M. Barada).

ranorenesansna profilacija monofore na način izrazito obilježen mletačkim utjecajem, kako se tada u Istri najčešće klesalo u obalnim gradovima. Sjeverozapadna je kula i u ovoj fazi bila prohodna, pa su u njoj dobro sačuvani svodeni propugnakul, prostorije straže i tamnica. Spomenut je i preostatak moguće velike berteske nad glavnim portalom. Mnogim opisanim elementima poput načina izvedbe svodova i detalja arhitektonske plastike, uzor možemo naći na Pazinskom kaštelu, kao logičnom predlošku i izvoru utjecaja. Karakteristične su za ovo razdoblje intenzivnoga fortificiranja kruškolike puškarnice postavljene u lučno zaključenim nišama za vatreno oružje, kojima su ojačani prsobrani donjona i one u formi položenoga pravokutnika, kasnogotički skošenih bridova. I ove zahvate možemo povezati s vlašću Kršanskih i za njih, osim spomenutoga Pazina, postoji i niz drugih paralela u bližem okružju, započevši od relativno očuvanih ruševnih zidova Paza, pa i minijaturnoga Posrta ili Šabeca pokraj Belaja i nastavivši preko izgleda Kožljaka i Starog Lupoglava-Mahrenfelsa, dokumentiranih kod Valvasora. Kada je riječ o unutarnjoj, utvrđenoj plemićkoj rezidenciji, to su vrlo slične forme visokoga zida s berteskama i pravokutnim kulama koje često u gornjim katovima imaju stambene prostorije. Zadržavši srednjovjekovnu zgusnutiju formu, kršansko je unutarnje utvrđenje konceptijski različito od boljunškoga, na kojem je pri naknadnim pregradnjama izrazito prevladao renesansni izgled, dobro nam poznat od Hrastovlja do vinodolskoga Drivenika. Tj. koncept tabora

cilindričnih kula, zidina koje u vještijoj izvedbi imaju skošena podnožja i velikoga dvorišta, koje je imalo zadaću primanja stanovništva iz nebranjenoga podgrađa i okolnih sela. Nalik boljunskome, organiziran je renesansni kaštel s cilindričnim kulama u Šumberu. Zidan je rustičnije, lomljencem, no ovdje ga spominjemo jer je u obliku i položaju strijelnica slijedio primjer kršanskoga kaštela.

Odlično sačuvan vanjski obrambeni zid, kojim je utvrđeno cjelokupno podgrađe Kršana vjerojatno je nastao u XVI. stoljeću. Pruža se u relativno pravocrtnoj formi heksagona, stranica koje se dijelom prilagođavaju konfiguraciji terena. Koliko se danas nazire, građen je dobro uslojenim kvadrima, slabije obrađenim od onih kakvima su zidane kule utvrđene plemićke rezidencije. Na njemu su danas mjestimično vidljive puškarnice izvedene u građi zida i u formi uspravljenoga pravokutnika. Cjelovito izveden obrambeni sustav, koji je obuhvaćao crkvu i sve kuće u podgrađu utvrđene plemićke rezidencije, nema sačuvanoga, izrazitijega parnjaka na području Pazinske grofovije. Tako je, izgleda, bilo i u prošlosti, izuzmemo li iz analize više puta spominjani i očiti uzor Pazina. Neka su naselja poput Berma imala slabije zidine uokolo podgrađa a druga poput Gračišća izrazito renesansne zidine s jakim cilindričnim kulama koje su podignuli školovani graditelji. Kršanu obližnji Kožjak također je imao izrazitije renesansno koncipirani sustav vanjskih zidina, branjen cilindričnim kulama. Žminjske su se kuće podno kaštela nizale u obrambeno

koncipiranim nizovima. Dosta je slučajeva poput Paza, gdje su potpuno izostale zidine uokolo podgrađa.

Renesansno oblikovanje ima loža s kašćom, prostoriom na katu u kojoj se čuvala desetina. Prigrađena je uz unutrašnje lice zidina, pokraj ulaza u utvrđeno podgrađe. Pročeljem je bila orijentirana prema poljani, glavnom stjecištu, podno ulaza u utvrđenu plemićku rezidenciju. Ona nalikuje boljunskoj loži, koja ima nešto raskošnije pročelje, s arkadama na stupovima, no radi se o tipološki istoj gradnji, raširenoj na području unutarnje Istre, rastvorenoga prizemlja i relativno zatvorenoga kata za čuvanje dobara, tj. neke vrste rustificiranoga fontika, kojem se prilazilo bočnim vanjskim stubištem.²⁷ Lože su zidane na isti način, priklesanim lomljencem (izuzevši začelje kršanske koje predstavlja integralni dio zidina) uz uporabu ugaonih klesanaca i masivne arhitektonske plastike. Vjerojatno su prema uzoru na kršansku ložu nastale nešto kasnije i znatno rustičnije njezine sljedbenice u Šumberu i Kašćergi. Na dijelu kuća u kršanskom podgrađu, najčešće u razini prizemlja a ponegdje i na katu, još se dobro uočava karakteristična robusna arhitektonska plastika mjesnih klesara iz razdoblja renesanse. Tadašnje prizemnice i pokoja katnica zidane su lomljencem a bolje su im klesani ugaoni blokovi i okviri otvora. Znatno su rustičnije građene od rijetkih preostalih gotičko-renesansnih kuća pazinskoga podgrađa, otprilike jednako poput onih u Boljuni a bolje od onih u Šumberu i Kašćergi.

Svakako je već u doba renesanse podgrađe bilo urbanistički formirano na specifičan način, u vidu i danas sačuvanih kraćih nizova, pravcem istok-zapad uzdužno položenih uz glavne komunikacije, koje su pratile slojnice terena. Prethodno je kod naselja unutrašnje Istre istaknuta učestalost suprotnih rješenja, s nizovima koji se okomito spuštaju niz padine. Manji je dio kuća kršanskoga podgrađa podizan prislanjanjem uz zidine a taj se proces kasnije intenzivirao. Usporedbe radi, gotovo susjedni i suparnički, mletački Plomin, u istom se razdoblju urbanistički razvijao bitno drugačije. Ondje je još nejas-

no gdje se nalazila prvotna citadela, no vjerojatno je to bila pozicija tik do glavnih gradskih vrata, na mjestu današnje župne crkve Bl. Marije, gdje se i danas raspoznaju impresivni tragovi snažnih, gotičko-renesansnih fortifikacija. No Plomin je već u razdoblju romanike bio zaštićen prstenom zidina, koje su naslanjajući se na živac pratile slojnice terena, moguće i prsten pretpovijesne gradine. Unutar grada nastajali su kućni nizovi, otprilike orijentirani pravcem jugozapad-sjeveroistok, okomito položeni u odnosu na dulje stranice prstena zidina. Nizovi su se razvijali s tendencijom oblikovanja slijepih androna, te nadalje, u razdoblju baroka, izrazitijim zatvaranjem u blokove, čiji su sastavni dio činila minijatura dvorišta, ograđena visokim zidom, što sve ukazuje na bitno različitu kulturu življenja.²⁸ Na plominskim kućama uočavaju se izrazito stilski: romanički, gotički, renesansni i barokni detalji obrade arhitektonske plastike, što u kršanskom pučkom podgrađu nije toliko izraženo i slojevito. Plomin je u XV., XVI. i XVII. stoljeću postupno refortificiran izgradnjom novoga sustava zidina, koji je obuhvatio stare. Nove su zidine ondje podrazumijevale i formiranje složenijih, višestrukih sustava zopora. Baš kao na plominskim kućama i na tamošnjim se zidinama, temeljem izrazito karakterističnih detalja gradnje i ukrašavanja, poput skošenih podnožja i polukružnih vijenaca, vrlo precizno može očitati stilsko razdoblje u kojem su nastajale. Za razliku od prvotnih, uvjetno ih definirajmo romaničkih, nove su se plominske zidine pružale u pravocrtnim potezima.²⁹ Dobro očuvana plominska unutarnja glavna vrata, koja kruni stražarski podest sa prsobranom i strijelnicama, vrlo su bliska načinu konstrukcije zidina vanjskoga obrambenoga prstena kršanskoga kaštela, mada se čini da su zidana nešto slabijom tehnikom.³⁰

Praktično još uvijek pretežno kasnogotičko-renesansna slika Kršana, još nam je u drugoj polovici XVII. stoljeća dokumentirana u glasovitom Valvasorovom djelu.³¹ On nam je tekstom opisao naselje na uzvisini okruženo vinogradima i prstenom zidina, prema njegovom sudu malenim i lošim kućama trgovišta, utvrđenom

27 Zbog poznate lože na prilazu glavnih gradskih vrata, manje je poznato da je sličnu kašću, katnicu u prizemlju raščlanjenu lukovima imao i Kastav. Njezina oblička nalikovala su onima kršanske kašće a iako su tijekom XX. stoljeća radikalno pregrađena i danas se raspoznaju na mjesnoj gostionici u povijesnom središtu naselja, južnom rubu današnjega trga Lokvina a nasuprot pročelja nekadašnjega kaštela. Sličnu je renesansnu ložu na lukovima, koja je prethodila onoj kasnobaroknoj, izvan gradskih zidina, imao i Opatalj a nalazila se unutar zidina, tik pokraj glavnoga ulaza u kaštel. I danas je usprkos kasnijoj nadogradnji dobro uočljiva, za razliku od one bujske, urbanistički položene na isti način a sada zaogrnutu historicističkim plaštem.

28 Težnja za formiranjem unutarnjih dvorišta opće je mjesto u urbanizaciji naselja sjevernog Jadrana, no možda je u Plominu bila diktirana i zaštitom od ovdje poslovično snažnih naleta bure.

29 Raniji sloj zidina koje u luku prate živu stijenu osobito je dobro vidljiv na zapadnom rubu Plomina. Ispred njih je bio podignut novi renesansni fortifikacijski sustav koji je obuhvatio i crkvu sv. Jurja Starog a nad njima se upravo u razdoblju renesanse stao podizati i danas odlično očuvani kućni niz.

30 Tlocrt i nacrt pročelja ovih vrata donosi L. Foscan a grb koji datira njihov dovratnik u polovicu XVI. stoljeća (usp. Radossi, Vorano, 2003, 305; Foscan, 2003, 234–235).

31 Iako nam danas pažnju ponajviše privlače najsčuvaniji primjeri, poput samoga Kršana, čak i letimična usporedba Valvasorovih prikaza sa današnjim prospektima istarskih naselja, koje su njegovi suradnici dokumentirali, dovodi do zaključka da su u gotovo svima njima i danas sačuvani, ne samo ostaci utvrđenih plemićkih rezidencija, zidina i crkava, već i čitave grupacije identično položenih kuća nekadašnjih podgrađa. One barem urbanističkom položenošću, često i supstrukcijama a ponekad i cjelovitim gabaritima (uz izmijenjene otvore) baštine situaciju iz druge polovice XVII. stoljeća.

Sl. 12: Kršan iz zraka (foto: E. Ferjančić).

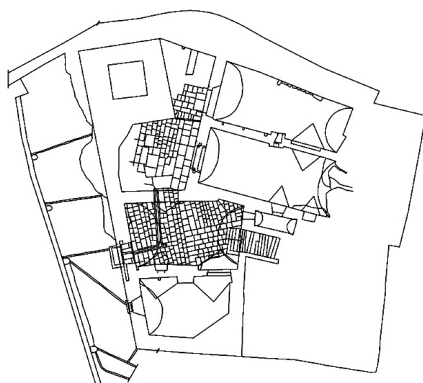
Fig. 12: Kršan from the air (photo: E. Ferjančić).

plemičkom rezidencijom, visokih i masivnih, no zastarjelih zidina, s kapelom koja je bila cilj flagelantskih procesija te malenim i lošim prostorijama. Prema priloženoj ilustraciji, čija je vjernost stvarnoj terenskoj slici višestruko dokazana prethodno provedenom analizom uz isticanje brojnih dokumentiranih i danas sačuvanih detalja, kaštel je i dalje formalno funkcionirao kao utvrđeni dvorac s podgrađem i trgovištem, no ozbiljnije se održavao niski vanjski prsten zidina. Zapuštene su i ruševne bile tri zastarjele visoke kule kaštela, donjon na kojem su dokumentirane čak i zoomorfne vodorige, te one dvije na jugu, dok je prohodnoj kuli bila naglašena stambena funkcija. Ona je, uz izvorne puškarnice, tada pri vrhu imala i niz većih, sudeći prema oblikovanju, renesansnih prozorskih otvora. Palas je bio prekriven jednostrešnim krovom. Na sjevernom pročelju palasa kod Valvasora je prikazan kasnorenesansni prozorski otvor čiji su tragovi i danas ondje vidljivi (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107). Po Uskočkim ratovima dolazi do još jednog popravka i ojačavanja kaštela, izvedbom kamenih skošenja pod istočnim zidom, koja su dijelom sadržavala karakteristične klesance neke ranije fortifikacije, možda dijelova jugoistočne kule. U biskupskoj vizitaciji izvršenoj koncem 1658. godine, uz župnu crkvu sv. Antuna smještenu unutar zidina i crkvu sv. Jakova

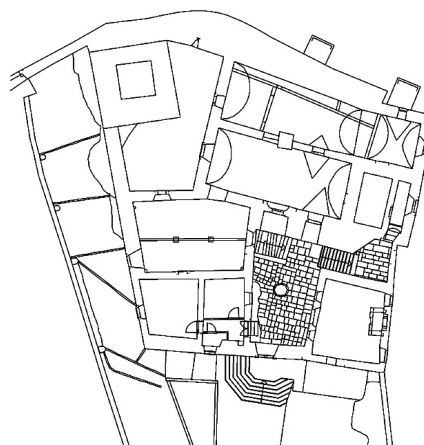
Apostola izvan zidina, spominje se i kapela sv. Ivana Krstitelja, koja se nalazila unutar utvrđene plemićke rezidencije. Vizitatori su primijetili da je kapela bila vlažna na strani uz zidine kaštela, zbog podnice koja je bila niža od zida. Vlasnik kaštela, barun Andrea de Fin vizitatorima je obećao da će je izdignuti, kako bi otklonio ovaj nedostatak. Može se dakle naslutiti da je izvorna dvorska srednjovjekovna kapela, našavši se u supstrukcijama kaštela, bila dokinuta a nova je vjerojatno bila umetnuta u danas ruševne, više dijelove palasa. Prema izjavi župnika Tome Lazarića, znanoga nam i kao utemeljitelja bočne kapele kršanske župne crkve na kojoj je ostavio posvetni natpis, u općini je tada živjelo oko dvije stotine duša (Kudiš-Burić, Labus, 2005, 138–145). Šezdesetih godina XVII. stoljeća izvedena je postojeća cisterna unutar kaštela.³²

Proces adaptacije stambenoga prostora feudalčeve rezidencije, kojim su se postupno negirala njezina fortifikacijska svojstva, nastavljen je u XVIII. stoljeću, pod upravom obitelji Rampel i dell'Argento. U vrijeme potonjih, datacijom na zaglavnom kamenu u 1776. godinu, datiran je zahvat proboja otvora na jugoistočnoj kuli. To je možda i vrijeme još jedne adaptacije i opremanja završnoga, stambenoga kata prohodne kule novim prozorskim otvorima. Tada se odvijalo prethodno

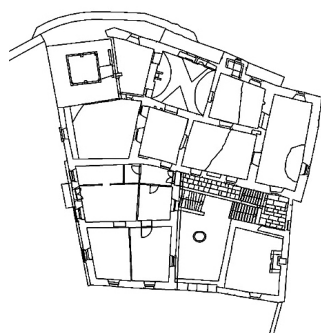
³² Tada je prema de Franceschijevoj genealogiji vlasnik još mogao biti Andrea de Fin a mogao je već nastupiti i Wolfgang Engelbert grof od Auersperga. Logično bi bilo potonje, da je novi vlasnik poduzeo investiciju (De Franceschi, 1936, 232).

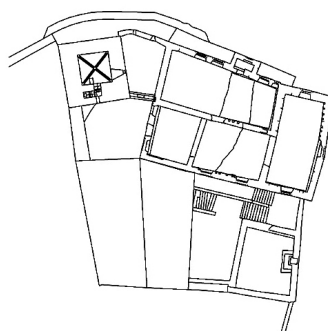
KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT PODRUMA

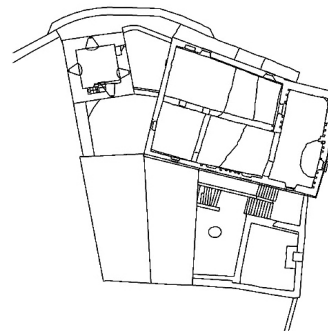
KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT PRIZEMLJA

KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT 1. KATA

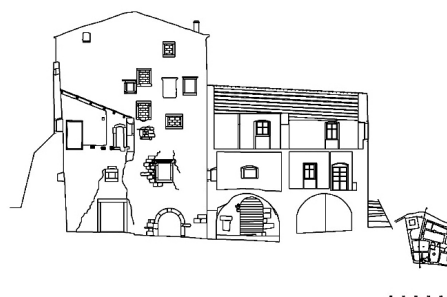
KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT 2. KATA

KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT 3. KATA

KAŠTEL KRŠAN, PRESJEK 1-1

KAŠTEL KRŠAN, PRESJEK 5-5

Sl. 13: Kaštel Kršan, arhitektonski snimak, izbor nacrtu utvrđene plemićke rezidencije (Huić, Milković, Purišić, 2004).

Fig. 13: The castle of Kršan, architectural photo, a selection of plans for the fortified residence of the feudal lord (Huić, Milković, Purišić, 2004).

opisano proširenje crkve na račun dijela južnih zidina. U doba kasnoga baroka, u duhu između stilskoga i tradicijskoga načina, pregrađen je dio kuća kršanskoga kaštela. Nadograđene su katovima, opremljene novim, većim, finije obrađenim i u odnosu na površinu zida istaknutim, kamenim okvirima fasadnih otvora, vanjskim stubištima i konzolama potkrovnih vijenaca. Sudeći prema novom načinu izvedbe potkrovnih vijenaca na kućama u podgrađu, vjerojatno je tek u to doba, tradicionalni biljni pokrov, logičan u naselju koje je bilo u blizini jezera, ustupio mjesto kanalicama.

U prvoj polovici XIX. stoljeća glavno dvorište kaštela dobilo je novo opločenje i vijenac krune cisterne, kuhinju za posluhu, novi ulaz iz dvorišta u prizemlje palasa, te još jedan reprezentativni ulaz s lučnim portalom i pristupnim stubištima iz pravca župne crkve. Prema inicijalima na vijencu krune cisterne i obližnjem nadvratniku, Kršanom je tada već upravljao Giuseppe

Susanni, koji je do posjeda došao nasljedstvom preko majke (De Franceschi, 1964, 285). Kasnije je nastavljeno širenjem i nadogradnjom viših etaža palasa, fenestracijom dotadašnjeg obrambenog zida, izgradnjom nad zidinama, te uključenjem jugoistočne kule u stambeni prostor palasa. Nastavljeno je i s adaptacijama i nadogradnjama kuća u podgrađu koje su dobile i novu žbuku pročelja, no bilo je iznimno malo novogradnji ili radikalnijih pregradnji, koje bi zadirale u davno postavljenu urbanističku osnovu. Za razliku od stoljećima napuštenih i razgrađenih srednjovjekovnih kaštela, poput obližnjega Starog Lupoglava (Mahrenfelsa) u kršanskoj su utvrđenoj plemićkoj rezidenciji, njezini posljednji gospodari, plominski veletrgovci Tonettijevi, živjeli sve do u prvu polovicu XX. stoljeća.³³ Danas je nekadašnja utvrđena plemićka rezidencija napuštena i vrlo ruševna. Ruševan je i dobar dio podgrađa u kojem su stalno nastanjeni župnik i svega nekoliko obitelji.

THE ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF KRŠAN

Marijan BRADANOVIĆ

University of Rijeka, Faculty of Philosophy, Department of Art History, HR-51 000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 1

e-mail: mbradanovic@ffri.hr

SUMMARY

By means of detailed field description and comparative analysis of the present situation with archive graphic and written sources the appearance of the Kršan castle is reconstructed, in particular its gothic-through-renaissance phase, when it was spatially developed in an extent, which can be seen preserved today. The first phase of donjon is described, which was erected in the tradition of romanticism and its late-gothic reinforcement, when the jagged parapet was closed and pear-shaped niches for muskets were added and the finishing platform was reinforced with a cross-ribbed vault. Next, the original appearance of the two remaining towers is described as well as the fourth one, the remains of which were destroyed mostly in the beginning of the 19th century, then the palatial building, the lower town and the circular wall in the period of late gothics and renaissance. The good preservation of the lower town is noted. *In the stratigraphically rather simple part of the lower town the preservation of the urban design of the first stone houses, built in the time of renaissance, is remarkable. In parts, over them the remains of the original, architecturally robust plastics can be observed. The façade of the loggia, built over the back walls of the lower town, next to the main entrance, is the most richly articulated. The specific design of the loggia is compared to similar examples in the region, from the nearby Boljun till Kastav and Opatlj. The comparative analysis of the hard-to-reach and poorly visible architectural design of the fortified residence of the feudal lord, remaining in its original place as well as its elements in secondary position, which display the high quality of the late gothic and early renaissance phase of the architectural elements of the residence. The spatial concept and architectural design of the Kršan castle are compared to examples from closer and wider surrounding area in which the settlement existed, in particular in the context of the similarities with the continental model of building and urbanization and differences as well as some similarities in comparison to the neighbouring areas of the Venetian Republic. In this manner the parallels of architecture and urban characteristics of individual parts and chronological strata of Kršan are compared to Pazin, Žminj, Berm, Kožljak, Čepić, Gračšće, Brseč, Kastav, Kašćerga, Šumber, Momljan, Opatlj, Boljun, Svetvinčenat and Plomin. A new cistern was added to the fortified residence of the feudal lord in the mid 17th century. The restoration of the walls followed and, by the end of the next century, the restoration of the south-eastern and north-western*

33 Kao karakterističan primjer defortificiranja i adaptacije kaštela u ladanjski dvorac ovu sam fazu graditeljskog razvoja Kršana uklatko opisao u kontekstu osvrta na tipologiju istarskoga ladanjskoga graditeljstva. Usp. Bradanović, 2006, 183–194.

tower of the castle. At the same time the parish church in the lower town was enlarged and the space for this was made by the tearing down of the circular wall. The last stylistically defined modifications were made in the classicistic period during the first half of the 19th century. After this the process of a certain deortification of the castle took place, with the expansion of the palatial building and perforation of large new openings.

Key words: Istria, Kršan, castle, architecture, urban design

IZVORI I LITERATURA

AST, 1 – Archivio di Stato di Trieste (AST), Mappe del catasto franceschino, Chersano, a. 1821.

DAR, 1 – DAR, KZ, "Pianta del Fiume Arsa in Istria con tutte le acque influenti, e la Valle bagnata dannosamente da sudetto Fiume, con aggiunto Progetto delle Miglorazioni convenevoli per conservare la Valle contro le future Inondazioni perniziose. Trieste, il 15. maggio 1771".

Kršan (1950–1990): Fotototeka riječkog Konzervatorskog odjela, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstva kulture RH.

KZR, 1 – Konzervatorski zavod Rijeka, pismohrana, Pošćić, Perčić, Jenko, Putni izvještaj, 1953.

Huić, I., Milković, B., Purišić, S. (2004): Kaštel Kršan, arhitektonski snimak.

Alisi, A. (1997): Istria Città minori, Trieste, Italo Svevo.

Barada, M., Bradanović, M. (2002): Kršan, detaljna konzervatorska analiza (elaborat). Pula, MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli.

Božičević, S. (2005): Čepičko polje, Istarska enciklopedija. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 155–156.

Bradanović, M. (1999): Sljedbenik Majstora iz Kranja u službi Serenissime. Acta Bullearum I., Povijesno-umjetnički prilozi obilježavanju petstote obljetnice Crkve Majke Milosrđa u Bujama – Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa. Buje, Pučko otvoreno učilište, 85–92.

Bradanović, M. (2006): Nekoliko primjera ladanja mletačke i austrijske Istre. Kultura ladanja, Zbornik Dana Cvita Fiskovića I. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 183–194.

Budinich, K. (1984): Arhitektonske studije, Pula-Rijeka. Pula – Rijeka – Rovinj – Zagreb, Čakavski sabor – Istarska naklada – Otokar Keršovani – Edit – Centro di ricerche storiche – IKRO Mladost.

De Franceschi, C. (1936): I primi signori di Chersano. Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. XLVIII. Pola, 214–234.

De Franceschi, C. (1964): Storia documentata della Contea di Pisino. Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. X, XI, XII n. s. (LXII, LXIII, LXIV della Raccolta). Venezia, Società Istriana di archeologia e storia patria.

Ekl, V. (1994): Živa baština. Rijeka, Izdavački centar Rijeka.

Foscan, L. (1992): I castelli medioevali dell'Istria. Trieste, Italo Svevo.

Foscan, L. (2003): Porte e mura delle città, terre e castella della Carsia e dell'Istria. Rovigno – Trieste, Centro di Ricerche Storiche.

Fučić, B. (1953): Izvještaj o putu po Istri 1949 godine (Labinski kotar i Kras). Ljetopis JAZU, knjiga 57. Zagreb, JAZU, 67–140.

Fučić, B. (1982): Glagoljski natpisi. Zagreb, JAZU.

Ivančević, R. (1963): Župna crkva sv. Jurja u Oprtlju. Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 4. Zagreb, Filozofski fakultet, 19–44.

Kudiš-Burić, N., Labus, N., (eds.) (2003): U kraljevskim stranama i pod sv. Markom, Vizitacije u pulskoj biskupiji na austrijskom i mletačkom području 1658 i 1659. Rijeka, Adamić.

Marković, V. (2004): Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri – tipologija i stil. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti.

Matijašić, R. (2005): The iconography of indigenous cults in northern Istria, Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici. Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva. Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga – Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Arheološki muzej, 1–4.

Milevoj, M. (1987): Kartulini z Labinščini. Labin, Labinska komuna.

Mohorovičić, A. (1997): Utvrđeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana. Rijeka, Izdavački centar Rijeka.

Nefat, B., Petronijević, B., Radolović, D., Vareško, V. (1994): Stari grad u Kršanu Programsko – urbanističko rješenje (elaborat). Pula.

Perčić, I., Jenko, V., Pošćić, D. (1953): Izvještaj sa službenog puta u Istru (elaborat).

Radossi, G., Vorano, T. (2003): Testimonianze e notizie storico-araldiche di Fianona d'Istria. Atti Centro di ricerche storiche, vol. XXXIII. Trieste – Rovigno, 273–330.

Stemberger, H. (1983): Labinska povijesna kronika. Povijesne skice Kožljaka – Čepića – Kršana – Šumbera. Labin, Narodni muzej.

Sušić, Z. (1970): Valvasor o Istri. Dometi, 3, 10. Rijeka, 69–87.

Valvasor, J. W. (1689): Die Ehre der Herzogthums Crain. Laibach.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-09-03

UDK 711.48:316.334.54

STANOVANJSKE KRAJINE IN KAKOVOST BIVANJA. PREDSTAVITEV UKREPOV ZA IZBOLJŠANJE BIVALNE KAKOVOSTI

Andreja ZAPUŠEK

SI-1000 Ljubljana, Šišenska cesta 2
e-mail: andreja.zapusek@bf.uni-lj.si

Ana KUČAN

Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo, SI-1000 Ljubljana, Jamnikarjeva 101
e-mail: ana.kucan@bf.uni-lj.si

IZVLEČEK

Namen besedila je predstaviti ukrepe, ki lahko omogočijo načrtovanje kakovostnejših zasnov stanovanjskih območij. Prepoznavanje ukrepov so omogočila zastavljena merila. Ta so nastala z združitvijo teorij strokovnjakov, ki so se ukvarjali z odnosi med kakovostjo bivanja in fizično formo stanovanjskega območja ter Maslowove teorije hierarhije potreb. Soočenje teorij je omogočilo oblikovanje sedmih meril, ki so služila kot okvir za analizo izbranih območij večstanovanjske gradnje, zgrajenih v zadnjem desetletju v tujini. Analiza izbranih primerov je omogočila opis konkretnih ukrepov, ki lahko omogočijo stopnjevanja kakovosti bivanja v stanovanjskih območjih.

Ključne besede: stanovanjske krajine, kakovost bivanja, prostorski kontekst, potrebe prebivalcev

AMBIENTI ABITATIVI E QUALITÀ DELLA VITA. PRESENTAZIONE DELLE MISURE PER IL MIGLIORAMENTO DELLA QUALITÀ ABITATIVA

SINTESI

Lo scopo dell'articolo è presentare le misure che possono permettere la pianificazione di assetti di qualità migliore per le aree abitative. Il riconoscimento delle misure più appropriate è stato possibile grazie a determinati criteri che sono stati definiti unendo le teorie degli esperti che si erano occupati dei rapporti fra la qualità della vita e la forma fisica dell'area abitativa e la teoria della gerarchia dei bisogni di Maslow. Il confronto delle varie teorie ha portato alla definizione di sette elementi di misurazione che sono serviti da cornice per l'analisi delle aree selezionate di edifici pluriabitativi costruiti nell'ultimo decennio all'estero. L'analisi degli esempi selezionati ha permesso di descrivere le misure concrete che possono portare al miglioramento della qualità della vita nelle aree abitative.

Parole chiave: ambienti abitativi, qualità abitativa, contesto degli ambienti, necessità dei cittadini

UVOD

Stanovanjske krajine so pomemben sestavni del mesta in praviloma obsegajo največji delež njegovih površin. V fazi njihovega načrtovanja je smiselno proučiti odnose med njimi in konkretno lokacijo, kamor bodo umeščene, pomemben pa je tudi njihov odnos do širšega, obdajajočega prostorskega konteksta. V ozadju načrtovalskega procesa naj bi bila vselej težnja, da se stanovanjske krajine kar najučinkoviteje vpnejo v mestno zgradbo. Odnosi na obeh ravneh, torej na ožji – konkretna lokacija in širši – obdajajoči prostorski kontekst, pomenijo vzpostavljane dialoga med stanovanjskimi objekti in odprtim prostorom v odnosu do širšega prostorskega konteksta. Šele premišljeno opredeljeni odnosi med stanovanjskimi objekti in njihovim neposrednim zunanjim prostorom na eni in odprtim prostorom na drugi strani lahko ustvarijo osnovne pogoje za razvoj stanovanjskih krajin, ki bodo prebivalcem nudile kakovostno bivalno okolje.

Premišljeno vzpostavljeni prostorski odnosi pa še niso zadosten osnovni pogoj za nastanek kakovostnih stanovanjskih krajin. Slednje lahko nudijo kakovostno bivalno okolje le tedaj, kadar omogočajo tudi uresničevanje kar največjega števila potreb prebivalcev. Za načrtovalca stanovanjskega območja je zato pomembno zavedanje o pluralizmu interesov bodočih stanovalcev. Ti interesi oziroma potrebe so gibljivi, pri posamezniku se spreminjajo glede na starost in socialni položaj znotraj družbe.

V ozadju postopka načrtovanja torej teče kompleksen proces, ki je močno odvisen tudi od načrtovalčevega (pred)znanja. Namen pričujočega prispevka je omogočiti vpogled v del tega procesa in nakazati možnosti, ki bi lahko omogočile učinkovitejše in kakovostnejše načrtovanje zasnov območij večstanovanjske gradnje v Sloveniji.

ODNOS MED KAKOVOSTJO BIVANJA IN FIZIČNO FORMO: PREGLED TEORETSKIH VIROV

Odnos med kakovostjo bivanja in fizično formo stanovanjskega območja so proučevali številni strokovnjaki. Frederick Jarvis (1993) meni, da kakovostno načrtovano stanovanjsko območje določa ravnovesje med nasprotujočimi si interesi. Ti so: zaupanje – dvom, znano – nova prepoznavnost oziroma identiteta, dosegljivost – razkošje, tradicija – inovativnost, enotnost – raznovrstnost ter varnost – pobuda. Suzanne Lennard (1987) je v opisovanju kakovostnega bivalnega okolja izhajala iz "tradi-

cionalnih" oblikovalskih pristopov. Opisala je deset osnovnih oblikovalskih prijemov, ki spodbujajo načrtovanje kakovostnega bivalnega okolja: varno in udobno omrežje poti za pešce, oblikovanje osrednjega javnega odprtega prostora, bivalno okolje po merilu človeka, vizualna zaključenost območja, ki stopnjuje občutenje pripadnosti, uporaba naravnih prvin, pestrost, ki stopnjuje možnost raziskovanja, oblikovanje intimnih prostorov, prostorska opredeljenost, primerno oblikovanje območij, ki omogočajo zadrževanje v odprtem prostoru. Donald Appleyard (1981) je proučeval predvsem vpliv prometa na bivalno kakovost, predlagal je pet pristopov v oblikovanju ulic: varnost, vzdrževanje, vizualna nenasičenost, udobnost, odsotnost motornega prometa, privlačno otrokom, ob ulicah naj bodo nanizani stanovanjski objekti, ki so ljudem cenovno dostopni. Kevin Lynch (1960) je opredelil pet elementov, ki vplivajo na naše oblikovanje mentalne slike o prizorišču, ker vplivajo na "berljivost" prizorišča: poti oziroma komunikacije, robovi, podobmočja oziroma okoliši, vozlišča ter orientacijske znake (landmarks). Leta 1981 je opredelil pet kategorij "dobre mestne forme". Te kategorije so: vitalnost (zdravo bivalno okolje), občutenje (občutenje prostora oziroma identiteta prostora), možnost prilagoditve (v smislu osvojitve prostora), dostopnost (do ljudi, aktivnosti, virov, prostorov in informacij) ter nadzor (v smislu nadzora nad prostorom). Njegove teorije je moč aplicirati tudi na ravni stanovanjskega območja. Peter Calthorpe (1993) je razvil koncept tako imenovanega "tranzitno orientiranega razvoja", krajše T. O. D., ki ga opredeljujejo mešana raba, prehodnost, peš dostopnost ter raznovrstnost. Ti kriteriji naj bi vplivali na učinkovitost delovanja stanovanjskega območja, s tem pa tudi na kakovost bivanja. Jan Gehl (1987) je opisal aktivnosti, ki potekajo v odprtem prostoru mesta, in njihovo odvisnost od prostorskih dejavnikov. Opisal je ustrezne prostore za sprehajanje, opazovanje, zadrževanje, poslušanje ter pogovarjanje. Randolph Hester (1975) je predlagal kriterije za oblikovanje kakovostnega bivalnega okolja. Ti so: upoštevanje zelenih aktivnosti, primerna oprema, ki omogoča aktivnosti, interakcija z naravnim okoljem, varnost, estetika, udobnost, psihično in fizično udobje, simbolično lastništvo ter stroškovna primernost. Kakovost bivanja so proučevali tudi številni prostorski psihologi. Med njimi zavzemata vidno mesto Rachel Kaplan in Stephen Kaplan, prostorska psihologa, ki sta proučevala preference ljudi glede bivalnega okolja. Na podlagi spoznanj sta oblikovala preferenčno matriko, sestavljeno iz štirih dejavnikov, ki spodbujajo našo željo po razumevanju in raziskovanju prostora. Atributi matrike so kompleksnost, skladnost, berljivost prostora ter njegova skrivnostnost (Kaplan, Kaplan, 1989).¹

¹ Omenjena dognanja strokovnjakov pomenijo izhodišče raziskave, ki poteka v sklopu doktorske disertacije z naslovom *Krajina kot dejavnik usmerjanja urbanizacije pri načrtovanju stanovanjskih območij* (Zapušek, 2008). V disertaciji so predhodno omenjene teorije strokovnjakov soočene s teorijo, ki opisuje posameznikove potrebe. Namen disertacije je obrazložiti, kako lahko načrtujemo kakovostno stanovanjsko krajino, ki bi omogočala uresničevanje interesov kar največjega števila prebivalcev, hkrati pa je učinkovito usidrana v širši – obdajajoči in ožji – lokacijski prostorski kontekst.

ANALIZA KAKOVOSTI STANOVANJSKE KRAJINE: RAZVOJ METODE

Opisane teorije strokovnjakov so v raziskavi soočene s teorijo, ki opisuje posameznikove potrebe. Izbrana je bila teorija ameriškega psihologa Abrahama Maslowa, ki je človekove potrebe opisal s pomočjo hierarhične piramide. Maslow si je hierarhijo zamislil kot "prioritetni seznam" motivacijskih področij. Višje potrebe se razvijejo šele, ko so zadovoljene nižje. Nezadovoljenost nižjih potreb ljudje težje prenašamo, zadovoljene nam več nič ne pomenijo. Psihološko in osebno so za nas pomembnejše višje potrebe. Ko so vse posameznikove kategorije osnovnih potreb relativno zadovoljene, se začne izražati težnja po samouresničevanju, težnja po izpolnitvi in uresničevanju najboljših potencialov in talentov. Prva stopnja v Maslowi teoriji hierarhije potreb so fiziološke potrebe. Te so "urgentne", zato najtežje prenašamo stanje njihove nezadovoljenosti. Šele ko jih posameznik zadovolji, se začno javljati naslednje, "višje" potrebe. Fiziološkim potrebam sledijo potreba po varnosti, pripadnosti, po ugledu in spoštovanju. Ko so vse te potrebe, "potrebe pomanjkanja", zadovoljene, se začnemo usmerjati k uresničevanju svojih potencialov, k samoaktualizaciji, k "potrebam bivanja" (Musek, Pečjak, 1995, 91–93).

Združitev teorij strokovnjakov, ki so proučevali odnos med kakovostjo bivanja in fizično formo ter Maslowove hierarhije potreb, je omogočila oblikovanje sedmih meril, s katerimi bi lahko analizirali kakovost stanovanjske krajine. Ker je poudarek raziskave na prostorskih odnosih, vključujoč vidik uresničevanja potreb prebivalcev, se ta merila nanašajo predvsem na stanovanjsko krajino kot celoto ter na zunanji prostor stanovanjskega območja. Predlagana so naslednja merila:

- (1) prepoznavnost stanovanjskega območja in njegov odnos do širšega prostorskega konteksta,
- (2) raznovrstnost programov,
- (3) dostopnost do programov,
- (4) vzdrževanje stanovanjskega območja,
- (5) možnost spreminjanja in razvoja stanovanjskega območja,
- (6) možnost razumevanja in raziskovanja prostora: kompleksnost, skladnost, berljivost prostora, skrivnostnost,
- (7) občutenje intime.

Vsako od naštetih meril omogoča podrobnejšo analizo izbranih primerov območij večstanovanjske gradnje. Namen analize je, da izpostavi konkretne rešitve in ukrepe, ki so bili uporabljeni v zasnovah izbranih stanovanjskih območij. Učinkoviti ukrepi, uporabljeni v zasnovah stanovanjskih območij, stopnjujejo kakovost bivanja v teh območjih.

V ta namen so v analizo vključena območja več-

stanovanjske gradnje, ki so bila v medijih izpostavljena kot primeri dobre prakse. V sklopu raziskave je obravnavanih deset območij večstanovanjske gradnje, zgrajenih v Sloveniji, Avstriji, Švici in Nemčiji v zadnjem desetletju. Vsako od območij sem obiskala in analizirala po opredeljenih merilih. Analiza primerov je potekala v sklopu kvalitativne raziskave, ki je omogočila oblikovanje utemeljene teorije, ki pojasnjuje proučevani pojav: možen vpliv krajine na bivalno kakovost.

V pričujočem prispevku bodo podrobneje predstavljena nekatera izmed teh območij. Predstavljeni bodo primeri iz tujine, ki učinkovito ilustrirajo kakovostno načrtovanje in izvedbo zasnove stanovanjskega območja po zastavljenih merilih in lahko zato nudijo številne zglede za načrtovanje novih stanovanjskih območij tudi v Sloveniji. V sledečem besedilu bo vsako od meril, ki omogoča analizo primerov, podrobneje predstavljeno, sledila bo analiza izbranega primera. Vsi predstavljeni primeri omogočajo uresničevanje potreb prebivalcev tudi na preostalih ravneh, v besedilu pa bodo izpostavljene le nekatere izmed njih.

UPORABA MERIL ZA KAKOVOSTNO NAČRTOVANJE STANOVANJSKE KRAJINE NA PRIMERIH DOBRE URBANISTIČNE PRAKSE

Prepoznavnost stanovanjskega območja in njegov odnos do širšega prostorskega konteksta

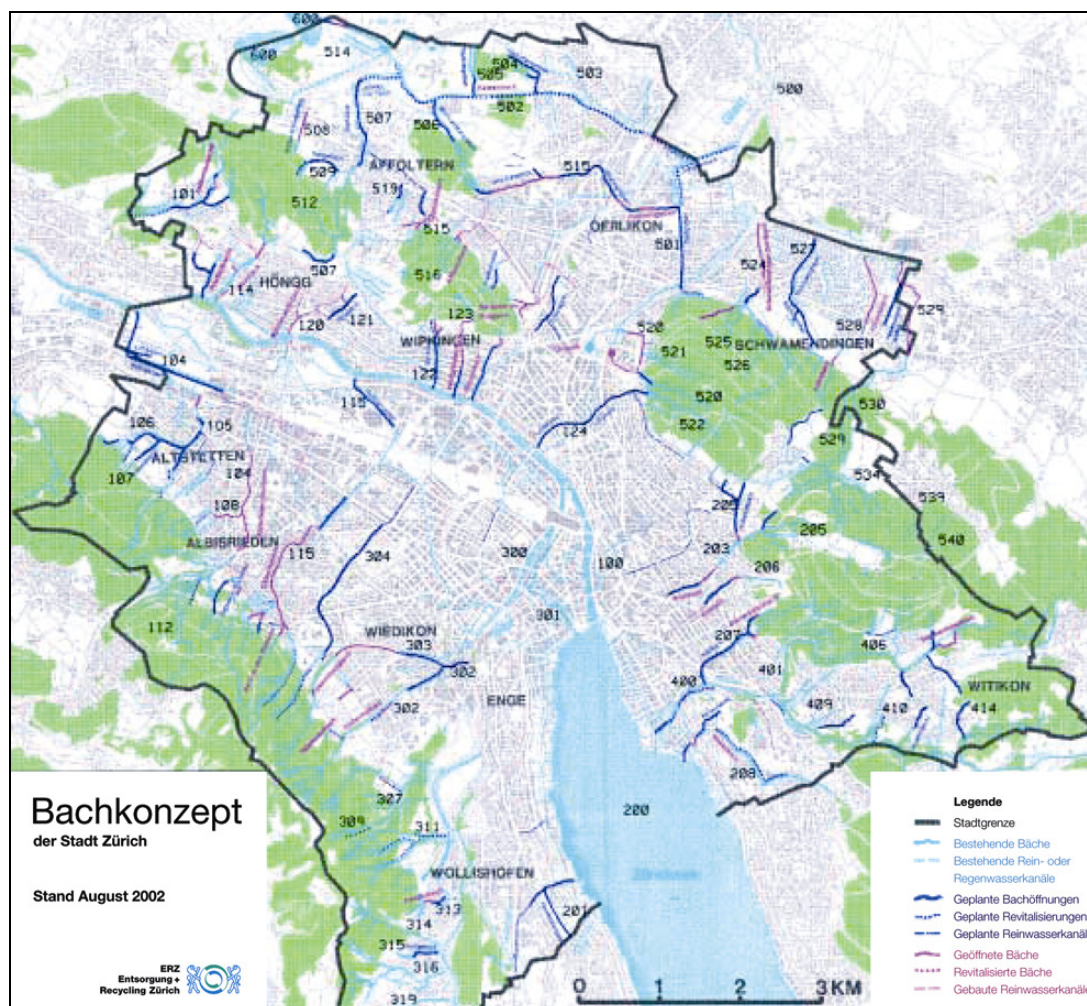
Stane Južnič (1993, 149) meni, da je zaznavno okolje, torej tisto in tako, kakršno človek dojema in zaznava v svoji zaznavi, bistvenega pomena v identifikacijskem smislu. Identifikacija posameznika z bivalnim okoljem je pomembna na ravni uresničevanja posameznikovih potreb po pripadnosti. Ana Kučan (1996, 21) v svoji doktorski disertaciji povzema, da se "fenomen navezanosti na kraj, navezanosti na določen prostor, ki je največkrat kraj bivanja, udejanja v pripisovanju posebnega pomena posameznim prostorskim prvinam. Lenz-Romeisova trdi, da pri tem ne gre za neposredno navezanost na prostorske prvine ali na kraje kot take, temveč da le-te simbolizirajo družbene povezave in medsebojne stike. Tu gre posledično za skupinsko pripadnost – ljudje, ki se družijo, izmenjujejo mnenja, gradijo svoj vrednostni sistem, bodo v posameznih prostorskih prvinah prebrali določene simbolne pomen. Simboli, ki so razumljivi samo v določenem družbenem kontekstu, potemtakem omogočajo človeku, da razume in strukturira svoje okolje, se v njem znajde in s tem v skladu usmerja svoje ravnanje."

Namen analize območja večstanovanjske gradnje je, da razbere prostorske prvine, ki so bile v območje "vgrajene" kot sredstvo, ki sooblikuje njegovo prepoznavnost. Analiza izbranega primera je osredotočena na percepcijsko raven in ne zajema analize medsebojnih stikov med prebivalci, skuša le razbrati simbolne po-

mene v prostorskih prvinah. Osredotočena je na vidik prepoznavnosti stanovanjskega območja, na proučevanje ideje, ki je služila kot izhodišče za zasnovo stanovanjskega območja. "Iskanje" prepoznavnosti je osnovni pogoj za oblikovanje edinstvene, neponovljive celote, kar je v času globalizacije in "internacionalizacije urbanih območij, kjer globalne vrednote prevladajo nad lokalnimi značilnostmi prostora" (Bugarič, 2006, 5), eno od možnih sredstev, ki lahko omogoči "sidranje iz globalnega v lokalno". Toliko bolj, kadar načrtovanje izhaja iz upoštevanja obstoječih prostorskih kakovosti, ki so v območje stanovanjske gradnje premišljeno vpete oziroma stanovanjsko območje do njih vzpostavi primeren odnos. Ker se to vselej ne more udejanjiti, bo predstavljeno, kako se je tudi na druge načine izoblikovala "ideja" stanovanjskega območja in kaj je služilo kot izhodišče oziroma navdih.

Oblikovanje prepoznavnosti in odnos do širšega prostorskega konteksta v primeru območja večstanovanjske gradnje Friesenberg v Zürichu

Obravnavano območje večstanovanjske gradnje je eno od novih stanovanjskih območij v Zürichu, kjer je utemeljeno novo strateško načrtovanje, opredeljeno na ravni celotnega mesta. V Zürichu so pred petnajstimi leti izoblikovali novo filozofijo odnosa do površinskih voda. Mesto je obdano s hribovjem, od koder se stekajo številni potoki proti jezeru sredi mesta. Z raziskavami je bilo ugotovljeno, da se finančno izplača, da te površinske vode ločijo od sistema kanalizacije. Na podlagi teh ugotovitev se je izoblikovala ideja, da čisto površinsko vodo speljejo v obliki potokov skozi mestno tkivo. Mesto tako danes prepletajo številni vodni kanali, njihova prisotnost pa ima številne pozitivne učinke z ekonomskega, ekološkega in estetskega vidika (Conradin

Sl. 1: Načrt Züricha z vrisanim sistemom obstoječih, načrtovanih in obnovljenih vodnih kanalov (ERZ, 2003, 39).

Fig. 1: A city plan of Zürich with a system of existing, planned and reconstructed water channels (ERZ, 2003, 39).

in Buchli, 2004). V Zürichu postopoma nastaja zaradi opisanega strateškega pristopa nova mestna, s kanali prepredena krajina, ki soustvarja prepoznavnost mesta. Kanali so praviloma ozki, saj v mestu zanje ni bilo veliko razpoložljivega odprtega prostora. V primeru dežja odvečna voda odteče v ločen sistem mestne kanalizacije in je ni potrebno prečiščevati.

Pozitivni učinki uvajanja vodnih kanalov se kažejo na naslednjih ravneh:

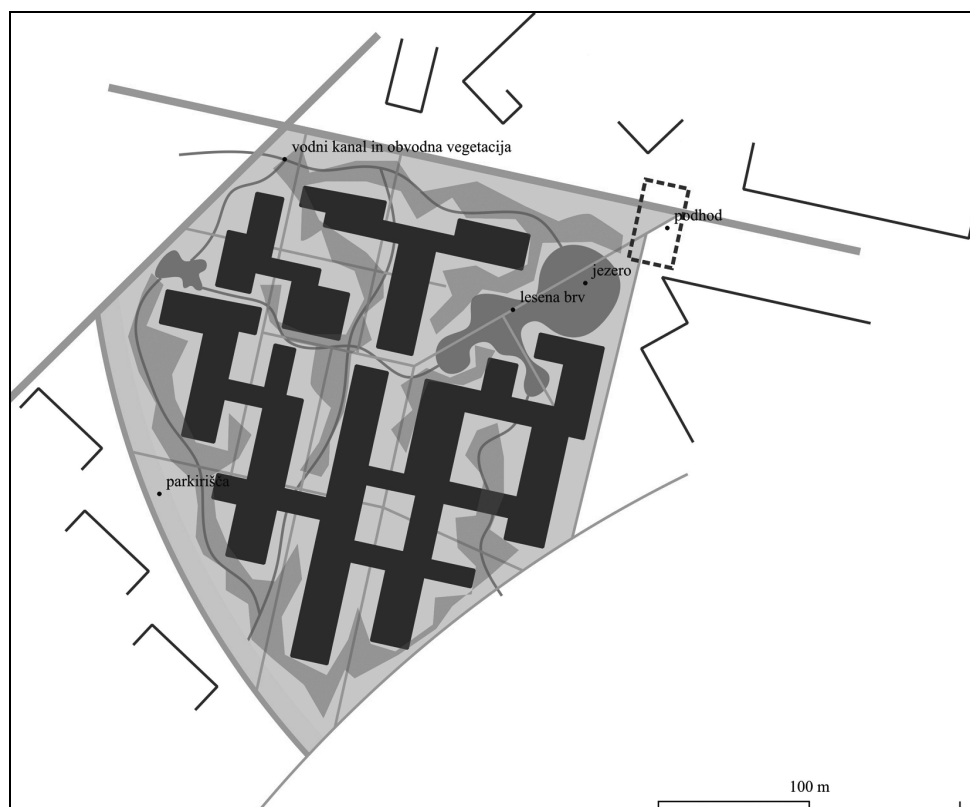
- prebivalci mesta dojemajo kanale kot "del narave", menijo, da se je delež narave z uvedbo kanalov v mestu zvišal. "Bivanje z naravo" je v Švici pomembna preferenca,
- vodni kanali so še posebej popularni pri otrocih, ki jih uporabljajo kot prostore za igro,
- v finančnem smislu se kažejo pozitivni učinki na ravni znižanja stroškov, povezanih s prečiščevanjem odpadnih voda.

V Švici so v proces prostorskega načrtovanja praviloma vključeni tudi prebivalci stanovanjskih območij. V danem primeru so se stanovalci odločali, ali želijo, da so vodni kanali speljani tudi skozi njihovo stanovanjsko

območje, odločali pa so se tudi o razdalji vodnih kanalov od njihovega stanovanjskega bloka.

Eno od območij, ki mu daje prepoznavnost širše zasnove sistema vodnih kanalov, je stanovanjsko območje Friesenberg. Stanovanjskemu območju dajejo na ožji ravni, torej ravni lokacije, prepoznavnost vodne površine: vodni kanali in jezero, ki opredeljuje vzhodni rob stanovanjskega območja. Vodne površine so vizualno poudarjene z obvodno vegetacijo, ki je zasajena na njihovih robovih. Obvodna vegetacija je zasajena prosto in naključno ob vodnih kanalih, ki prepredajo celotno stanovanjsko območje. Količina vegetacije in način njenega pojavljanja dajeta vtis, da so objekti "potopljeni v zelenje". Prisotnosti vode se zavedamo vseskozi, saj prostor "polni" s svojim zvokom.

Omenjeno območje večstanovanjske gradnje je le eno od številnih novih stanovanjskih območij ob vodnih kanalih. Vsako od njih "izkorišča" potencial vodne krajine, ki jim daje prepoznavnost, hkrati pa je vsako od stanovanjskih območij tematsko drugačno – enkrat voda postane osrednji element prostora za igro, spet drugič zanimiv motiv, ki stopnjuje privlačnost vhodov v stanovanjski objekt.

Sl. 2: Shema območja večstanovanjske gradnje Friesenberg. Stanovanjska krajina je prepredena z vodnimi kanali, po katerih se steka voda do jezera, ki zaključuje vzhodni rob območja.

Fig. 2: A scheme of the Friesenberg multi-apartment structure and the surrounding area. The residential landscape is intertwined with water channels, supplying water to the lake delineating the eastern edge of the area.

Sl. 3: Jezero na vzhodnem robu stanovanjskega območja Friesenberg sooblikuje njegovo prepoznavnost. V poletnih mesecih se prebivalci v jezeru kopajo.

Fig. 3: The lake at the eastern edge of the residential area increases the recognizability of Freisenberg. During the summer months residents bathe in the lake.

Sl. 4: Vodni kanali so v mestu Zürich uporabljeni tudi kot elementi, ki stopnjujejo privlačnost in prepoznavnost vhodov v stanovanjske objekte.

Fig. 4: Water channels in Zürich are also used as elements, designed to make the entrances to residential buildings more attractive and recognizable.

Raznovrstnost programov

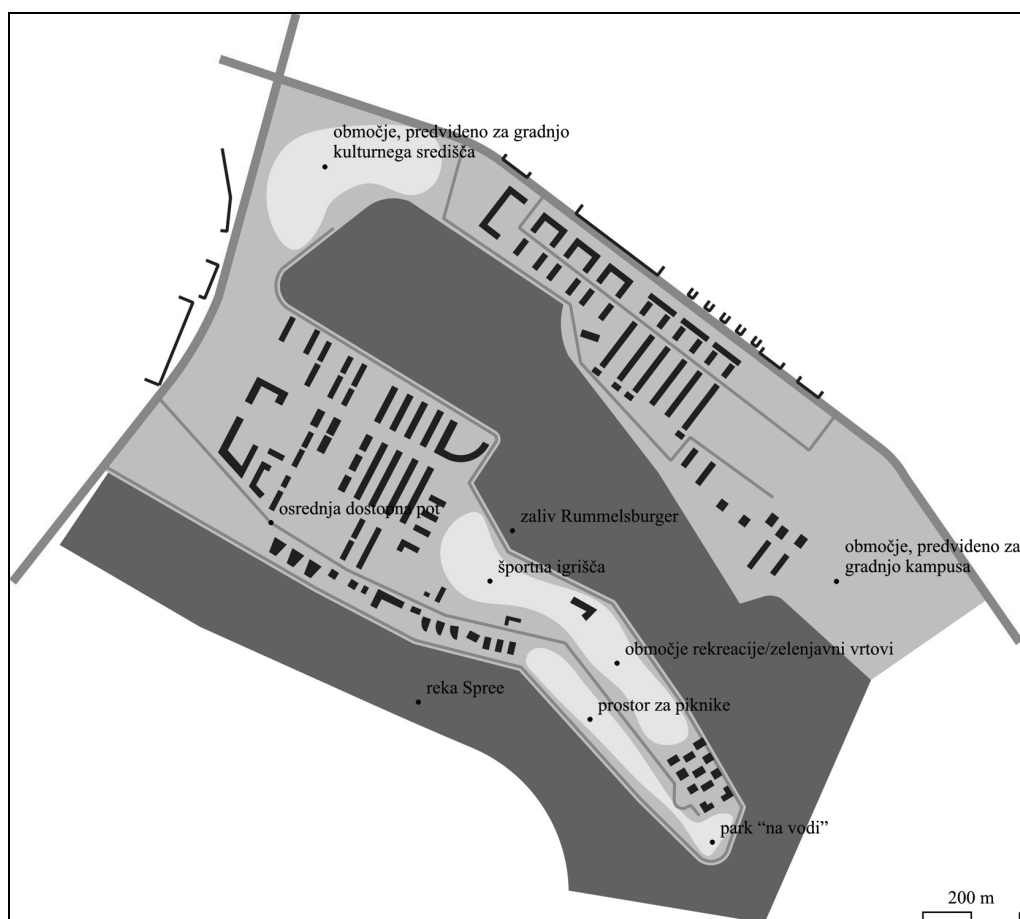
Programsko podprto stanovanjsko območje omogoča aktivne in pasivne dejavnosti posameznikov in različnih interesnih skupin. Praviloma je predpostavljeno, da bodo v stanovanjskem območju živeli posamezniki različnih starosti in zmogljivosti, zato je pomembno, da predvideni programi omogočajo na eni strani uresničevanje njihovih individualnih potreb, na drugi strani pa spodbujajo socializacijo. Ta se mogoče ne bo udeležila na ravni druženja vseh stanovalcev. Lahko se zgodi neopazno, ko starejši ljudje, ki se zadržujejo v bližini otrok, nevede prevzamejo skrb zanje. Vsekakor je osnovni pogoj, da se potreba po "uporabi" stanovanjskega območja zgodi, tudi vsebinsko podprt odprti prostor stanovanjskega območja. Raznovrstnost programov, ki lahko stopnjuje druženje prebivalcev stanovanjskega območja, je dober osnovni pogoj za uresničevanje potreb po pripadnosti stanovanjskemu območju.

Raznovrstnost programov v primeru območja večstanovanjske gradnje ob zalivu Rummelsbuger v Berlinu

Wasserstadt je berlinsko razvojno podjetje, ki deluje kot koordinator med investitorji, načrtovalci in mestom z namenom, da bi spodbujali gradnjo stanovanjskih območij, ki bi v največji možni meri "izkoriščala" potencial lokacije, kamor so umeščena. Eden od njihovih projektov, ki še ni v celoti realiziran, je zaliv Rummelsburger. Območje obsega polotok na reki Spree in del severnega obrežja reke v vzhodnem delu Berlina. Poleg stanovanjskih objektov so znotraj območja predvidene še številne druge rabe, od servisov do objektov, namenjenih kulturi. Posebno pozornost so v projektu namenili odnosu do reke – celotna obala je preoblikovana ali nadgrajena tako, da je v celoti namenjena javnim pro-

gramom. Razmestitev stanovanjskih objektov je enakovredna v smislu, da nobeden od objektov zaradi svoje lokacije ne odvzema kakovostnih pogledov proti reki stanovanjem v preostalih objektih.

Območje stanovanjske gradnje je dobro opremljeno, členijo ga programske raznovrstne zelene površine, od parkov in otroških igrišč do športnih igrišč. Zelene površine so razporejene po prostoru enakomerno, vsi prebivalci imajo enake možnosti dostopa do njih. Raznovrstne ureditve med stanovanjskimi objekti spodbujajo igro otrok, v ta namen so umeščena igrala, uporabljene pa so tudi sorte drevnine, ki omogočajo plezanje. Skupna javna zelena površina je park, ki zaključuje polotok, vanj pa se stekajo javne poti, ki tečejo ob reki. Načrtovalci so posebno pozornost posvetili stiku z reko. Reki se lahko na posameznih odsekih povsem približamo, površine, ki to omogočajo, so bodisi zatravnjene

Sl. 5: Shema območja večstanovanjske gradnje ob zalivu Rummelsbuger. Gre za programsko dobro opremljeno stanovanjsko območje. Programi (predvsem otroška igrišča in zelenjavni vrtovi) so umeščeni med stanovanjske objekte, na večjih "izpraznjenih" površinah ob reki so javni programi.

Fig. 5: A scheme of the multi-apartment structure near Rummelsburger bay. This is a case of a residential area with well organised programmes. The programmes (particularly the children's playgrounds and vegetable gardens) are placed between residential buildings, while larger "empty" areas contain public programmes.

Sl. 6: Reki, ki obdaja polotok, na katerega je umeščeno obravnavano stanovanjsko območje, se je moč približati na različne načine. Na fotografiji je del sprehajalne poti, ob kateri so površine, namenjene zadrževanju. Ob poti so ohranjeni stari privezi za plovila in spominjajo na rabo prostora v preteklosti.

Fig. 6: There are various possible ways to approach the river, which runs around the peninsula housing the residential area. The photo shows a part of the footpath alongside the lingering area. Near the path, the old vessel berths are preserved, reminiscing of the past use of this area.

površine ali pa tlakovane površine z elementi za posedenje. Na posameznih delih se nad reko dvignemo, na teh območjih so pomoli, ki delujejo kot razgledne točke, nekateri od pomolov služijo sidranju plovil. Elementi, ki omogočajo zadrževanje, so umeščeni bodisi tik ob reko ali pa so od nje umaknjeni povsod tam, kjer se odpirajo kakovostni pogledi proti njej. V območju so ohranili na posameznih delih značilnosti rabe, ki je bila na polotoku v preteklosti – poleg nekaterih ohranjenih industrijskih objektov so ohranjeni tudi nekateri industrijski elementi na posameznih odsekih javne poti, predvsem stari privezi in pomoli.

Dostopnost do programov

Programska podprtost stanovanjskega območja še ni zadosten osnovni pogoj za razvoj dejavnosti v prostoru. Pomembna je tudi dostopnost do teh programov. Dostopnost lahko merimo v smislu fizične in percepcijske dostopnosti. Če so površine, kjer se nahajajo programi, blizu, jih uporabljamo. Christopher Alexander (1977) opozarja, da v primeru, ko so programske površine več kot tri minute stran, zmaga razdalja nad potrebo. Do-

stopni prostori so pogostejše uporabljeni, vendar je pomembno tudi, da nam dostopa do odprtih površin ne onemogoča fizična prepreka, kakršna je na primer avtocesta.

Dostopnost do programov v primeru območja večstanovanjske gradnje Kronsberg v Hannovru

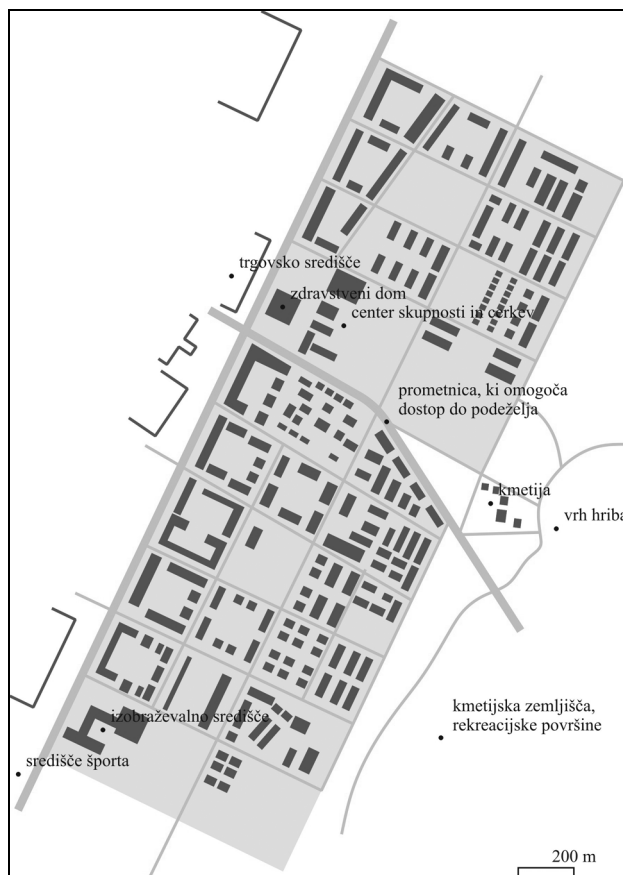
Stanovanjsko območje Kronsberg je bilo zgrajeno na jugovzhodnem robu mesta Hannover po načelih vzdržnega razvoja, ki je predstavljalo tudi izhodišče za njegovo načrtovanje. Gre za stanovanjsko območje z visoko gostoto pozidanosti, stanovanjski objekti so kompaktni. Stanovanjsko območje se navezuje na sistem javnega prometa, ki omogoča prevoz do mestnega središča. V bližini stanovanjskega območja je večina delovnih mest. Poleg stanovanj sestavljajo stanovanjsko območje številni servisi, trgovine in izobraževalne ustanove. Poudarek pri načrtovanju stanovanjskega območja je bil na uporabi kakovostnih materialov, ki preprečujejo energetske izgube, stanovanjsko območje ima lasten kanalizacijski in vodni sistem, ki minimalizirata negativne vplive na okolje, večino energije pridobi stanovanjsko

Sl. 7: Odprti prostor stanovanjskega območja nudi raznovrstne programe. Na fotografiji je eno izmed mnogih tematskih otroških igrišč, ki omogočajo varno igro otrok v bližini stanovanjskih objektov.

Fig. 7: The open space in a residential area houses various programmes. The photo shows one of the several thematic children's playgrounds, which provide a safe place for the children to play near residential buildings.

območje s pomočjo vernic, ki izkoriščajo moč vetra, sistem dopolnjujejo sončne celice. Vsako od stanovanj ima neposreden prehod do odprtega prostora – v pritličjih je omogočen dostop do vrtov, višja nadstropja imajo balkone. Dosti pozornosti so namenili tudi socialnemu mešanju prebivalcev. Z ugodnimi pogoji so omogočili nakup stanovanj mladim družinam, v stanovanjsko območje so vključena varovana stanovanja za starejše in hendikepirane. Sistemi in ureditve, ki omogočajo zmanjševanje negativnih vplivov na okolje, so vključeni tudi v zasnovo odprtega prostora, kar daje stanovanjskemu območju svojevrstno prepoznavnost.

Sl. 8: Shema območja večstanovanjske gradnje Kronsberg.

Fig. 8: A scheme of the Kronsberg multi-apartment structure.

Dostop do stanovanjskih podobmočij omogočajo ceste, ki so speljane v smeri vzhod – zahod in se navezujejo na glavno dostopno cesto, ki vodi do mestnega središča. Ob teh dostopnih cestah so organizirana parkirišča, namenjena predvsem obiskovalcem stanovanjskega območja. Večina parkirišč prebivalcev je umeščenih v podzemne garaže. S teh glavnih dostopnih poti so speljane pešpoti in kolesarske poti do poljavnih prostorov oziroma parkov, ki v programskem smislu pripadajo posameznim stanovanjskim podobmočjem.

V stanovanjsko območje je vključena obstoječa prometnica, ki omogoča dostop do vasi na podeželju, ki se prične na vzhodnem robu stanovanjskega območja. Ohranjena prometnica deli stanovanjsko območje Kronsberg na dva dela, predstavlja pa najučinkovitejši dostop do rekreacijskega zaledja, katerega središče je ohranjena kmetija.

Sl. 9: Programi so umeščeni v "zelene žepe", ki se nahajajo med stanovanjskimi objekti. Do vsakega programa je možen varen in hiter dostop neposredno iz stanovanjskega objekta.

Fig. 9: Programmes are installed into the "green pockets" situated between the residential buildings. Each programme can be accessed quickly and safely directly from the residential building.

Vzdrževanje stanovanjskega območja

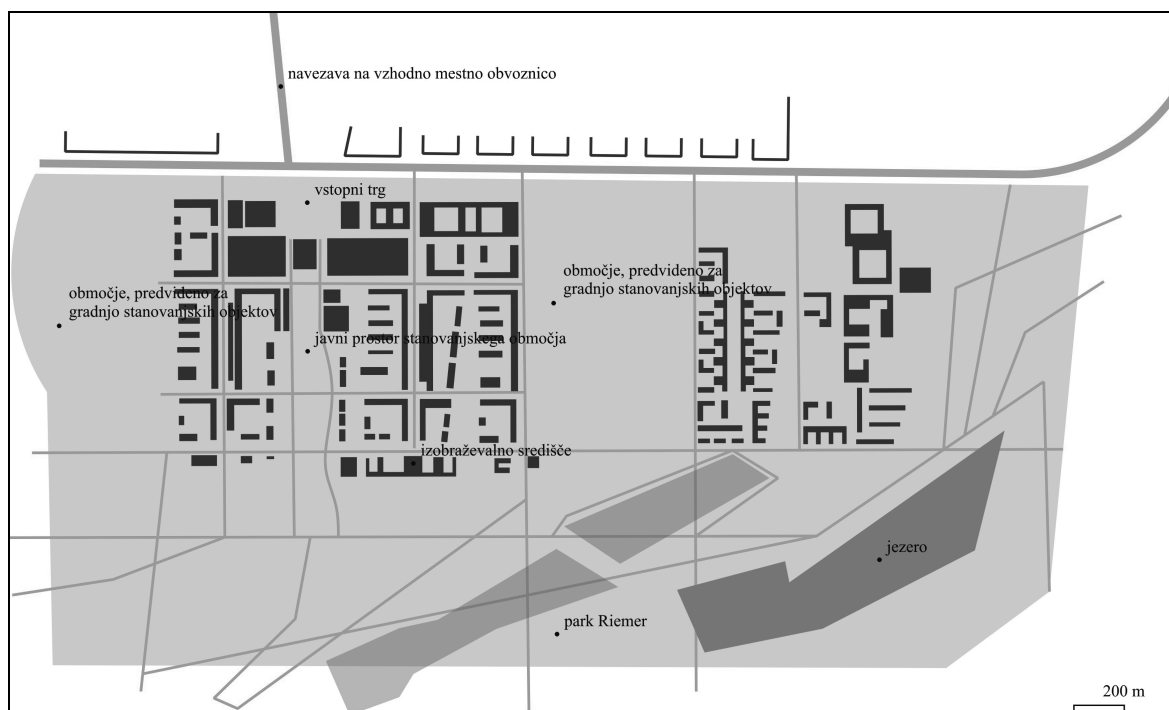
Stanovanjsko območje lahko nudi največ svojim prebivalcem, kadar je tudi primerno vzdrževano. Izkušnja številnih sosesk, ki so bile zgrajene v drugi polovici prejšnjega stoletja v Sloveniji, je, da je lastniško neopredeljen odprti prostor stanovanjskega območja pogosto postal stanovalcem breme, ko so morali ob spremenjenih družbenih pogojih prevzeti finančno skrb zanj. Rezultat so zapuščena otroška igrišča, ki več ne služijo svojemu namenu, zanemarjena dvorišča, posledično pa odpor do odprtega prostora kot integralnega in integrativnega dela stanovanjskega območja. Vzdrževanje stanovanjskega območja ni pomembno le zaradi možnosti razvoja programov v odprtem prostoru. Vzdrževanost odprtega prostora vpliva na našo predstavo o bivališču, h kateremu se skozi odprti prostor približujemo. Vzdrževanje stanovanjskega območja je torej pomembno na ravni uresničevanja potrebe po varnosti ter na ravni oblikovanja potrebe po pripadnosti. Vzdrževano stanovanjsko območje vpliva na naš odnos do njega, vključujoč uresničevanje estetskih potreb. Analiza območij večstanovanjske gradnje, ki je vključena v

raziskavo, naj bi razkrila, na kakšne načine so v obravnavanih primerih zagotovili "skrb" za vzdrževanje uređitev v odprtem prostoru.

Vzdrževanje območja večstanovanjske gradnje ob parku Riemer v Münchnu

Leta 1992 so z vzhodnega roba mesta München umaknili letališče, 560 hektarjev veliko izpraznjeno območje je tako postalo ena največjih mestnih razvojnih območij. Na njem so predvideli stanovanjsko gradnjo za šestnajst tisoč prebivalcev ter delovna mesta za trinajst tisoč zaposlenih. Gradnja stanovanjsko-poslovnih objektov je predvidena med severno dostopno cesto, ki se navezuje na vzhodno mestno obvoznico, ter dvesto hektarjev velikim parkom Riemer (Zöch, Loschwitz, 2005, 27).

Gre za zanimiv načrtovalski pristop, kjer so na lokaciji najprej zgradili park, sledi pa mu gradnja stanovanjskih in poslovnih objektov. Na ta način se je že v izhodišču zvišala vrednost zazidalnih zemljišč in nepremičnin.

Sl. 10: Shema območja večstanovanjske gradnje ob parku Riemer. Z rdečimi črtami so označena nekatera od območij, za katera je v sledečem besedilu predstavljen način vzdrževanja.

Fig. 10: A scheme of the multi-apartment structure near the Riemer park. The red lines mark certain areas – their maintenance is presented below.

Sistem vzdrževanja javnih odprtih prostorov je v Nemčiji praviloma urejen tako, da so prebivalci finančno zadolženi za vzdrževanje poljavnega odprtega prostora, ki se programsko navezuje na njihov stanovanjski objekt, stanovalci vsega stanovanjskega območja pa vplačujejo v sklad za vzdrževanje javnega prostora stanovanjskega območja, ki v programskem smislu "pripada" vsem prebivalcem. Določene ureditve, ki se navezujejo na poslovno trgovske stavbe, vzdržujejo lastniki teh stavb.

Del obravnavanega stanovanjskega območja se vzdržuje z rabo. To velja recimo za tiste poljavne prostore, ki jih zasedajo zelenjavni vrtovi. Za ureditve v odprtem prostoru so bili uporabljeni kakovostni in trajni materiali ter elementi, ki potrebujejo malo vzdrževanja, kar stopnjuje splošni vtis vzdrževanosti območja. Redno košena trava in strižene žive meje predstavljajo osnovo, ogrodje zasaditev, ki sooblikuje občutek urejenosti. Znotraj tega ogrodja se lahko zasaditve pojavljajo tudi povsem "naključno", organsko in svobodno.

Možnost spreminjanja in razvoja stanovanjskega območja

Sociologinja Dušica Seferagić (1988) pod pojmom kakovost bivanja razume možnost, da prebivalci stano-

vanjskega območja sodelujejo pri procesu koncipiranja, uresničevanja in porazdelitve pogojev znotraj stanovanjskega območja ter da živeči v tem območju uresničujejo svoje vsakodnevne potrebe po stiku z naravo, z drugimi ljudmi in tudi s samimi seboj. Primerov načrtov večstanovanjskih območij, ki bi nastali v sodelovanju z bodočimi stanovalci, je v Evropi malo. Na eni strani je verjetno razlog dejstvo, da so večstanovanjska območja praviloma zgrajena za še neznanega kupca. V Sloveniji lahko trdimo, da prebivalci sodelujejo pri procesu nastajanja načrta bivalnega okolja predvsem takrat, kadar se odločijo za bivanje v individualni hiši. Prav ta možnost pa je ena od pomembnih preferenc, ki vpliva na izbor načina bivanja. Analiza območij večstanovanjske gradnje, ki poteka v sklopu raziskave, skuša razkriti, kako so v izbranih primerih prebivalci stanovanjskega območja lahko sodelovali pri razvoju svojega bivalnega okolja. Ker je primerov, ki bi lahko opisali aktivno participacijo prebivalcev že v času snovanja stanovanjskega območja, malo, bo analiza osredotočena predvsem na pristope, ki lahko omogočajo možnost spreminjanja stanovanjske krajine v času njegovega "delovanja". Analiza bo pomagala razkriti, na kakšne načine je možna transformacija stanovanjskega območja ob izraženih, spremenjenih potrebah prebivalcev.

Sl. 11: Primer vzdrževanja odprtega prostora stanovanjskega območja z rabo. V atrij med stanovanjskimi objekti so umeščeni zelenjavni vrtovi v lasti prebivalcev okoliških stanovanj.

Fig. 11: An example of maintaining open space in a residential area through use. The vegetable gardens, owned by residents of nearby apartments, are placed into atriums between residential buildings.

Sl. 12: Javni prostor stanovanjskega območja omogoča prehod do parka Riemer in uresničevanje potreb prebivalcev celotnega stanovanjskega območja.

Fig. 12: Public space of the residential area provides the passage to the Riemer park and serves the needs of residents from the entire residential area.

Možnost spreminjanja in razvoja stanovanjskega območja v primeru območja večstanovanjske gradnje ob parku Riemer v Münchnu

Možnost spreminjanja in razvoja stanovanjskega območja je v obravnavanem primeru moč razmeti kot možnost, da se prebivalci lahko preselijo v podobmočje, ki v programskem smislu v največji možni meri omogoča uresničevanje njihovih aktualnih potreb. Veliko stanovanj je najemnih, kar zagotovo stopnjuje možnost večje mobilnosti prebivalcev. Razvidno je, da v podobmočjih, kjer prevladujejo programi, ki spodbujajo igro, prevladujejo družine z otroki. V pritličjih teh objektov so tudi površinsko večji prostori, ki omogočajo hrambo otroških vozičkov. V bližini teh stanovanjskih objektov so tudi vrtci. V podobmočjih, ker prevladujejo zelenjavni vrtovi, stanujejo predvsem starejši prebivalci, ki imajo verjetno več časa, da negujejo te površine.

Javni odprti prostor je v stanovanjskem območju v vlogi povezovalca – ne glede na starost in aktualne potrebe lahko v javnem odprtem prostoru uresničujejo svoje potrebe vsi prebivalci. Javni prostor je prostor srečevanja generacij, kjer je na eni strani omogočena igra otrokom, na drugi pa zadrževanje manj mobilnih prebivalcev.

Možnost razumevanja in raziskovanja prostora

Prisotnost elementov, ki omogočajo razvoj dejavnosti, še ni zadosten osnovni pogoj za kakovostno oblikovano stanovanjsko krajino. Kot menita prostorska psihologa Rachel in Stephen Kaplan (1989), je pomemben predvsem *odnos* med temi elementi. Tako prisotnost elementov kot tudi njihova organiziranost vplivata na preference ljudi glede bivalnega okolja. Preference ljudi so, po mnenju Kaplanov, izraz človekovih potreb. Tesno so povezane z našo percepcijo in preteklimi izkušnjami, ki vplivajo na naše razumevanje prostora. To je pomemben osnovni pogoj v oblikovanju preferenc, ni pa edini. Ljudje namreč potrebujemo tudi širiti naše vedenje, zato je pomemben dejavnik v oblikovanju preferenc tudi možnost raziskovanja, ki je ključen element v oblikovanju novih izkušenj. Na podlagi teh spoznanj sta Kaplanova oblikovala preferenčno matriko, sestavljeno iz štirih dejavnikov, ki spodbujajo naše razumevanje in raziskovanje:

Stanovanjsko območje, ki nudi kompleksno, skladno, berljivo in skrivnostno prizorišče, lahko stopnjuje razumevanje in hkrati spodbuja željo po raziskovanju bivalnega okolja.

	SMISELNOST	UDELEŽENOST
SEDANJE ali TAKOJŠNJE	Skladnost	Kompleksnost
PRIHODNJE ali OBETAJOČE	Berljivost	Skrivnostnost

Sl. 13: Preferenčna matrika Rachel in Stephena Kaplan (1989), ki pojasnjuje odnose med štirimi prostorskimi atributi.

Fig. 13: Preference matrix of Rachel and Stephen Kaplan (1989) explaining the relationships between four spatial attributes.

Kompleksnost

Pojem kompleksnosti so obravnavali na različne načine številni avtorji, mnogim pa je skupna opredelitev, da "ljudje preferiramo vzorce, ki niso ne visoko ne nizko na lestevici kompleksnosti (Day, 1967, 281–286). Rachel in Stephen Kaplan (1989) sta v svojih delih pojem kompleksnosti opredelila v smislu števila različnih vizualnih elementov na prizorišču, torej kot vizualno pestrost oziroma diverzitetu prizorišča. Kompleksna prizorišča spodbujajo človekovo željo po raziskovanju prizorišča.

Skladnost

Po mnenju avtorjev gre za to, kako lahko opazovalec prizorišča prostor strukturira, organizira. Pomembno je, da prizorišče lahko razberemo kot prizorišče s prepoznavnimi enotami. Skladno prizorišče je urejeno. Skladnost je dosežena s čimerkoli, kar pomaga organizirati vzorce svetlobe, velikosti in teksture v nekaj večjih enot. Skladno prizorišče pripomore k našemu razumevanju prizorišča, saj urejena prizorišča ljudje lažje razumemo.

Berljivost prostora

V opisovanju berljivosti prizorišča sta avtorja prevzela teorijo Kevina Lyncha (1960), ki je raziskoval predvsem učinkovitost posameznikovega delovanja v prostoru. Lynch se je v teoriji omejil le na fizične, percepcijske elemente, ki stopnjujejo posameznikovo delovanje v prostoru, in ti so: poti, robovi, okoliši, vozlišča ter dominante.

Berljivo prizorišče lahko razumemo in si ga zapomnimo. Pomembno je, da posamezne elemente identificiramo, prizorišče pa dojamemo kot "interpretabilno".

Skrivnostnost

Po mnenju avtorjev gre za potencial prizorišča, da lahko opazovalcu ponudi več, kot je moč zaobjeti s pogledom na prizorišče iz določene točke. Gre za obljubo, da bomo pridobili nove informacije, če se bomo sprehodili globlje v prizorišče. Skrivnostnost je potrebno ločiti od presenečenja. Učinek skrivnostnosti se kaže v nezmožnosti, da bi lahko popolnoma dojeli prizorišče.

***Možnost razumevanja in raziskovanja v primeru
območja večstanovjske gradnje ob zalivu
Rummelsbuger v Berlinu***

Obravnava območje je z vidika kompleksnosti moč opisati na dveh ravneh, na širši in ožji. Prva raven opisuje kompleksnost območja, kadar ga opazujemo od daleč, ko v prizorišče zajamemo vsebino celotnega območja. Prizorišče sestavljajo tipološko in oblikovno raznovrstni objekti, ki se združujejo v več enot – vsaka od teh enot združuje več enakih objektov. Kompleksnost prizorišča stopnjuje pas drevnine, ki ločuje območje objektov od reke. Na ožji ravni, ko se sprehodimo skozi območje, lahko rečemo, da je območje kompleksno, gradijo ga vsi od naštetih raznovrstnih elementov, ki lahko sestavljajo krajinsko prizorišče.

Območje je organizirano v večje število enot, kar dojamemo že takrat, ko območje opazujemo z velike razdalje. Ko se sprehodimo skozi območje, opazimo, da enotam, ki jih sestavlja večje število enakih objektov, pripadajo raznolike ureditve odprtega prostora. Od opisanih območij se jasno loči javna pot, ki teče ob reki in omogoča peš dostope do stanovanjskih objektov. Prometna shema je jasna: območje napaja na polotoku ena prometnica, ki poteka po sredi, med stanovanjskimi objekti, in se zaključi s parkom. Enako velja tudi za pozidavo na severni strani rečnega obrežja.

Nižja je berljivost prostora. Območje je sicer deljeno na posamezne podenote, ki so jasne in homogene, vendar ta ukrep ni dovolj, da bi nam pomagal pri orientaciji in zapomljivosti celotnega območja. Manjka nek "višji sistem", ki bi pomagal organizirati celoten prostor, da bi bila sprehajalcu bolj jasna zasnova in dostopi do posameznih podobmočij. To vlogo bi lahko prevzela vegetacija – drevoredi, točkovno razporejena drevesa, žive meje in podobno.

Skrivnostnost območja je visoka predvsem zaradi prisotnosti reke. Zasnova "izkorišča" ta potencial, reko aktivno vpenja v zasnovo. Potencial je izrabljen tako na ravni vizualne dostopnosti – reko vselej zaslutimo, ko se sprehajamo med stanovanjskimi objekti, kot tudi z vidika fizične dostopnosti – reki se lahko približamo na različne načine. Vse to stopnjuje skrivnostnost z vidika odnosa med grajenim in vodno površino.

Občutenje intime

Občutenje intime je v raziskavi obravnavano z vidika zagotavljanja psihološke varnosti v območju stanovanjske gradnje. Zagotavljanje intime je pomembna človekova potreba, ki je skozi analizo izbranih primerov obrazložena predvsem na ravni odprtega prostora stanovanjskega območja ter na ravni stika med stanovanjskimi objekti in odprtim prostorom.

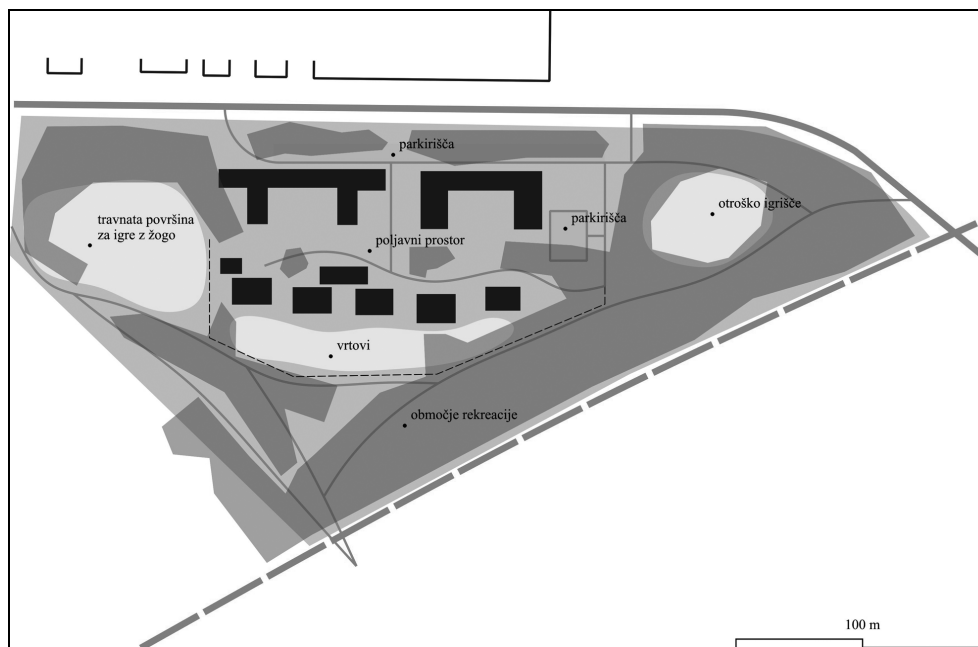
Sl. 14: Pogled proti polotoku s severa. Tipološko in oblikovno raznovrstni objekti se združujejo v več enot – vsaka od teh enot združuje več enakih objektov.

Fig. 14: A view of the peninsula from the north. The buildings of diverse typology and shape are combined into several units – each of them consists of several similar buildings.

Sl. 15: Reka je v zasnovi stanovanjskega območja "izkoriščena" tudi kot element, ki stopnjuje njegovo skrivnostnost. Na določenih delih reko dojamemo šele, ko stopimo na lesen pomol, ki deluje tudi kot razgledišče.

Fig. 15: Within the design of the residential area, the river is also "used" as an element, which enhances the mysterious atmosphere. At certain points one can only realize the presence of the river when one steps onto a wooden pier, offering views over the surrounding area.

Slika 16: Shema območja večstanovanjske gradnje Pegnitzauen. Občutenje intime stopnjujeta prostorska razmestitev objektov in nasadi drevnine.

Figure 16: A scheme of the Pegnitzauen multi-apartment structure. The intimate atmosphere is enhanced through the spatial arrangement of buildings and tree gardens.

Sl. 17: *Občutek intime v poljavnem prostoru stopnjuje razporeditev in zasnova stanovanjskih objektov. Ti so načrtovani tako, da se iz njihove notranjosti pogledi odpirajo le proti zasebnim prostorom, ne pa tudi proti poljavnemu.*

Fig. 17: *The intimate atmosphere in half-public space is enhanced by the arrangement and design of residential buildings. They are designed so as to allow views only over private spaces and not over half-public areas.*

Občutenje intime v primeru območja večstanovanjske gradnje Pegnitzauen v Nürnbergu

Občutenje intime omogoča zasnova tako v poljavnem, osrednjem prostoru kot tudi v zasebnih odprtih prostorih, ki pripadajo stanovanjskim objektom. Občutek intime je dosežen z razporeditvijo objektov, ki proti javnim površinam na severu tvorijo pregrado, ki onemogoča poglede, ne pa tudi fizične dostopnosti do osrednjega poljavnega prostora naselja. Občutenje intime v poljavnem prostoru stopnjuje drevnina, ki zastira poglede iz stanovanj proti osrednjemu prostoru. Intimo v zasebnih prostorih nudijo predvsem objekti. Zasebna prostora "oblikuje" na severnem delu oblika objekta, ki s krajšima stranicama "varuje" pred pogledi osrednji zasebni odprti prostor stanovalcev. Na južnem delu so enodružinske hiše razporejene tako, da onemogočajo poglede iz poljavnega osrednjega prostora proti vrtovom na južni strani. Poglede proti vrtovom onemogoča z južne strani, kjer je rekreacijska pot, s popenjavkami zastrta žičnata ograja, kar pa daje nekoliko prisiljen občutek delitve na zasebno in javno. Mogoče bi bilo

bolje, da bi to vizualno in fizično mejo opredelil pas vegetacije, na primer strižena živa meja.

SKLEP

Stanovanjske krajine so kompleksne tvorbe, ki bi jih bilo vselej smiselno načrtovati tako, da podrobno proučimo odnose nastajajoče krajine do obstoječega prostorskega konteksta, hkrati pa se ob tem zavedamo mnogoterih potreb bodočih prebivalcev. V postopku njihovega načrtovanja bi preveritev zasnove stanovanjskih območij po opisanih merilih lahko pripomogla k realizaciji kakovostnejših rešitev. Predstavljena merila pa opisujejo le eno od pomembnih ravni, ki lahko vpliva na kakovost zasnove stanovanjskega območja. Podobna merila bi bilo smiselno opredeliti tudi na ravni preveritve interierja, ki predstavlja ob zunanjem prostoru pomemben dejavnik v oblikovanju kakovosti bivanja.

Upoštevajoč dejstvo, da se povpraševanje in ponudba na Slovenskem trgu nepremičnin počasi uravnotežata, lahko predpostavljamo, da bodo bodoči prebivalci novih stanovanjskih območij postali verjetno

zahtevnejši tudi glede ponudbe programov v odprtem prostoru. Predstavljena merila so s tega vidika lahko razumljeni kot pomoč, ki lahko omogoči načrtovanje kakovostnejših zasnov, ki bodo omogočile stopnjevanje

kakovosti bivanja. Pomoč pa lahko ponudijo tudi z vidika sanacije že zgrajenih območij večstanovanjske gradnje.

RESIDENTIAL LANDSCAPES AND THE QUALITY OF LIVING. PRESENTATION OF MEASURES FOR IMPROVING THE QUALITY OF LIVING

Andreja ZAPUŠEK

SI-1000 Ljubljana, Šišenska cesta 2

e-mail: andreja.zapusek@bf.uni-lj.si

Ana KUČAN

University of Ljubljana, Biotechnical Faculty, Department of Landscape Architecture, SI-1000 Ljubljana, Jamnikarjeva 101

e-mail: ana.kucan@bf.uni-lj.si

SUMMARY

In the Slovene real estate market, supply and demand are slowly reaching an equilibrium. In the future we can expect residents of new residential areas to grow more demanding with respect to the quality of their living environment. That is why, during the planning process of new residential areas, it would be sensible to determine relationships more efficiently in at least three levels. The first one is the relationship of a new residential area with a particular location. The second one is the relationship between a residential area and the surrounding spatial context. Both of the above should also be treated within the scope of meeting the requirements of future residents.

The goal of this paper is to present criteria, which could support the production of higher quality designs for residential areas. The criteria are set to grasp relationships on all three levels mentioned above with particular focus on the arrangement of exterior spaces within the residential area. In the paper the criteria are presented in more detail. They represent an insight into a segment of the planning process and should be appreciated in terms of support during the production of higher quality designs for residential areas.

The criteria were tested on several examples of multi-apartment structures, built outside Slovenia during the last decade. The analysis of selected examples according to our criteria permitted the presentation of concrete measures, which can enhance the quality of living. The presented measures can provide good examples for the planning of new residential areas in Slovenia and they can also be used to improve residential areas already built.

Key words: residential landscapes, quality of living, spatial context, resident requirements

LITERATURA

Alexander, C. et al. (1977): A pattern language. New York, Oxford University Press.

Appleyard, D. (1981): Livable Streets. Berkeley, University of California Press.

Bugarič, B. (2006): Preobrazbe javnega prostora; od modernizma do potrošništva. Urbani izziv, 17, 2006, 1–2. Ljubljana, 5–11.

Calthorpe, P. (1993): The Next American Metropolis: Ecology, Community and the American Dream. New York, Princeton Architectural Press.

Conradin, F., Buchli, R. (2004): The Zürich stream daylighting program. Enhancing Urban Environment by Environmental Upgrading and Restoration. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 277–288.

Day, H. (1967): Evaluation of subjective complexity, pleasingness and interestingness for a series of random polygons varying in complexity. Perception and Psychophysics, 2. Austin, 281–286.

ERZ (2003): Bäche in der Stadt Zürich. Zürich, Entsorgung + Recycling Zürich, 39.

Gehl, J. (1987): Life Between Buildings. New York, Van Nostrand-Reinhold.

- Hester, R. T. (1975):** Neighborhood Space. Dowden, Hutchinson & Ross, PA.
- Jarvis, F. D. (1993):** Site Planning and Community Design for Great Neighborhoods. Washington D.C., Home Builder Press.
- Južnič, S. (1993):** Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kaplan, S., Kaplan, R. (1989):** Cognition and Environment: Functioning in an Uncertain World. Michigan, Ulrich' Bookstore.
- Kučan, A. (1996):** Dejavniki nacionalne prostorske identitete v Sloveniji. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo.
- Lennard, S. H. C. (1987):** Livable Cities: People and Places: social design principles for the future of the city. Southampton – New York, Gondolier Press.
- Lynch, K. (1981):** A Theory of Good City Form. Cambridge (MA), MIT Press.
- Lynch, K. (1960):** The Image of the City. Cambridge (MA), The MIT Press.
- Musek, J., Pečjak V. (1995):** Psihologija. Ljubljana, EDUCY.
- Seferagić, D. (1988):** Kvaliteta života i nova stambena naselja. Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske.
- Zapušek, A. (2008):** Krajina kot dejavnik usmerjanja urbanizacije pri načrtovanju stanovanjskih območij (tip-kopis, neobjavljeno). Ljubljana, Biotehniška fakulteta.
- Zöch, P., Loschwitz G. (2005):** European Landscape Architecture: Squares, parks and promenades. Munich, Callwey Verlag.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-03-19

UDK 711.47:316.334.56(497.4Koper)

VPRAŠANJE RAZVOJNEGA MODELA UNIVERZE NA PRIMORSKEM – MESTNA UNIVERZA ALI KAMPUS?

Boštjan BUGARIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: bostjan.bugaric@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Kako vplivajo univerzitetne vsebine na razvoj mesta in kako se mesto oblikuje na podlagi razvojnih kriterijev univerze? Vsekakor je univerza lahko eden izmed pomembnih mestnih akterjev, ki pripomore k razvoju in vzdrževanju fizične strukture mesta. Z umeščanjem univerzitetnih vsebin v mestno strukturo lahko zvišujemo kvaliteto bivanja, obenem pa pripomoremo k raznovrstnosti mestnih vsebin. Kateri razvojni model je za mestno jedro Kopra bolj primeren, je smiselno oblikovati mestno univerzo ali od mestnega jedra ločen kampus? Gre za poglobljeno vprašanje, ki ga moramo zastaviti pred začetkom načrtovanja univerzitetnih vsebin v mestu.

Ključne besede: mestna univerza, kampus, reurbanizacija, gentrifikacija, univerza, mestno jedro, mestni akterji

LA QUESTIONE DEL MODELLO DI SVILUPPO DELL'UNIVERSITÀ DEL LITORALE – UNIVERSITÀ CITTADINA O CAMPUS?

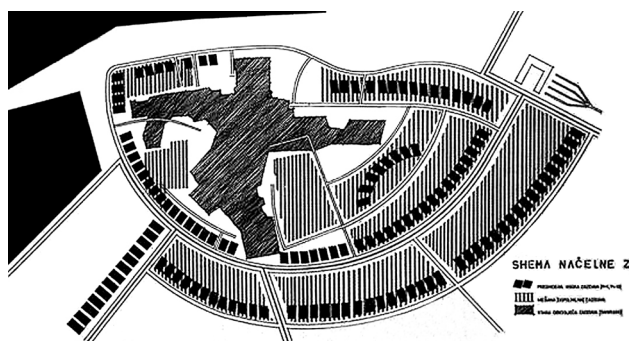
SINTESI

Come influiscono i contenuti universitari sullo sviluppo di una città e come prende forma la città sulla base dei criteri di sviluppo dell'università? L'università può essere uno dei fattori che più influiscono sullo sviluppo e il mantenimento della struttura fisica della città. Inserendo contenuti edilizi universitari nella struttura cittadina si può innalzare la qualità di vita e si contribuisce alla differenziazione dei contenuti della città. Quale modello di sviluppo è più adatto al centro di Capodistria, è meglio instaurare una sede universitaria in città o è invece preferibile un campus in periferia? Si tratta di una questione di primaria importanza che va posta prima dell'inizio della progettazione dei contenuti universitari in città.

Parole chiave: università in città, kampus, ri-urbanizzazione, quartieri residenziali, università, centro cittadino, fattori cittadini

UVOD

Slovenska obalna mesta so zaradi procesov globalizacije in probrazbe tržne ekonomije v zadnjih letih izpostavljena velikim vsebinskim in oblikovnim probrazbam. Pospešujemo razvoj komercialnih vsebin, ki nimajo vsebinskih povezav z mestnim jedrom, slednje pa postaja posledično vsebinsko izpraznjeno. Primer koprskega mestnega jedra kaže na selitev vsebin na mestno obrobje. V mestnem jedru se tako kaže pomanjkanje in neustrezna ponudba gostinskih in trgovskih vsebin. Eden izmed vzrokov je tudi v pomanjkanju kritične mase, ki bi se tovrstne ponudbe posluževala. Današnje demografsko stanje mestnega jedra zaznamuje specifična demografska struktura, v kateri dominira priseljeniško prebivalstvo. Analiza socialne strukture prebivalcev stanovanjske arhitekture mestnega jedra¹ pokaže, da prevladujejo srednji in nižji družbeni sloji. Zaradi ekonomske nezmožnosti uporabnikov je stanovanjska arhitektura prepuščena propadu. Glede na specifično družbeno stanje mestnega jedra Kopra lahko predpostavljamo, da predstavlja možnost prenove propadajočih stanovanjskih objektov samo naselitev uporabnikov, ki s seboj prinašajo kapital za prenovo. Do določene stopnje je to mogoče doseči z naselitvijo študentske populacije v mestno jedro, kar v začetni fazi razvoja univerze pripomore k prenovi tega območja. Študentska populacija predstavlja tisto kritično maso, ki s povečanim povpraševanjem po določenih ponudbah vpliva tudi na razvoj drugih vsebin v mestu. S pomladitvijo demografske strukture, ki jo v mestnem jedru Kopra sestavljajo večinoma starejši prebivalci, se lahko oblikuje več aktivnih mestnih prizorišč.

Sl. 1: Predlog asanacije mestnega jedra Koper s shemo načelne zazidave (Guček, 2000).

Fig. 1: Proposal for rehabilitation of the city centre of Koper with a principle building scheme (Guček, 2000).

Kaj predstavlja univerza za mesto? Kot institucija združuje profesorje, študente in raziskovalce različnih znanstvenih področij. Z razvijanjem interdisciplinarnega izobraževalnega programa pa predstavlja sodobna univerza temelj za razvoj gospodarskega, družbenega in kulturnega življenja v mestu. V prvi vrsti je pomemben akter, ki pripomore k razvoju in vzdrževanju fizične strukture mesta. Z umeščanjem univerzitetnih vsebin v mestne predele se zvišuje kvaliteta bivanja in se pripomore k zviševanju ponudbe mestnih vsebin. S spremembami v mestni regulativi in z uravnavanjem razvoja mesta so univerzitetne vsebine ključni dejavnik socialnega razvoja mesta. Univerza potrebuje za svoj obstoj in razvoj ustrezne prostorske kapacitete. Načrtovanje univerze je, ob upoštevanju problematike mestnega razvoja, pomemben dejavnik, ki pripomore k usmerjanju prostorskega razvoja, vsebine univerze pa razvijajo podlago za enakopravnejši socialni razvoj mesta. Organizacija in vsebina univerze ter njeno povezovanje z družbenim in kulturnim okoljem tako pripomorejo k prenosu znanja v mestu. Prizorišča univerze lahko v mestu ustvarijo podlago za razvoj številnih drugih družbenih vsebin. Kako dejavnik bližine vpliva na razvoj družbenih vsebin v mestu, bo predstavljeno v nadaljevanju prispevka. Na podlagi argumentov in analize raziskave² bo v prispevku odgovorjeno na vprašanje umestitve univerze v mestno jedro ali izven njega.

VSEBINSKA IN OBLIKOVNA RAZVOJNA IZHODIŠČA MESTA KOPER

Skozi preteklo zgodovino je bil Koper, predvsem zaradi svoje strateške otoške pozicije, pomembno pomorsko in upravno središče Istre. Obliko otoka je mestno jedro obdržalo do začetka 20. stoletja, ko so začeli zasipavati plitvino med otokom in kopnim za razvoj poslovnega predela (Bernik, 1968). V obdobju funkcionalizma so bili načrtovani drastični posegi v historičnem jedru, ki pa niso bili izvedeni v celoti. Predvideno je bilo rušenje stanovanjske zazidave na obodu in izgradnja stanovanjskih nebotičnikov za bivalne potrebe delavske populacije.

Projekt prenove se je v mestnem jedru Kopra začel leta 1956 s prvo inventarizacijo objektov konzervatorja Smoleta. Skoraj deset let kasneje, leta 1964, je bil izdelan nov predlog za asanacijo starega mestnega jedra Kopra. Arhitekturno-urbanistični predlog asanacije ni upošteval pogojev spomeniškega varstva, saj je predvideval rušenje velikega števila objektov v mestnem jedru ne glede na njihovo spomeniško vrednost. Glavna ideja, ki je upravičevala posege, je upoštevala potrebe novega, modernega mesta. Arhitekti so stare objekte

1 Več o tem glej Guček, 2000.

2 Več o tem glej Bugarič, 2006.

označili kot neprimerne za potrebe novih mestnih vsebin. Nestrinjanje s strani Zavoda za spomeniško varstvo SRS se je izrazilo v izdelavi spomeniškovarstvenega elaborata inventarizacije in kategorizacije kulturnih spomenikov³ v mestnem jedru Kopra. Inventariziran je bil stavbni fond mestnega jedra s topografsko obdelavo pomembnih spomenikov in najpomembnejših mestnih ambientov. Elaborat je obdelal območje historičnega mestnega jedra Kopra in takrat še nastajajoče spalno naselje Semedela. Šele v začetku osemdestih let pa je bilo naselbinsko območje Koper z zakonom o naravni in kulturni dediščini z odlokom razglašeno za urbanistični spomenik (Guček, 2000).

Zaradi preseljevanja prvotnih prebivalcev Kopra je postala struktura prebivalcev v mestnem jedru enolična in manj zahtevna glede kulturnih, športnih in izobraževalnih vsebin. To je bil povod za opuščanje vsebinske raznolikosti mestnega jedra. V demografski strukturi mestnega jedra prevladujejo starejši, socialno in ekonomsko šibki prebivalci. Do takšnega stanja je privedel migracijski proces, ki se je začel po drugi svetovni vojni. Takrat so se avtohtoni italijanski prebivalci iz mestnega jedra Kopra izselili v Italijo. Zaradi hitrega razvoja Luke Koper se je povečala potreba po novi delovni sili. V mestno jedro so se priseljevali predvsem delavci iz republik bivše SFRJ. Po ugotovitvah Mlinarja (1998) je delež priseljencev po drugi svetovni vojni znašal 54 odstotkov. Za mestno jedro se je predvidelo nove nastanitvene možnosti, po Mlinarju (1998) načrtovane na podlagi potreb in standardov za samskega delavca. Primer takšne gradnje predstavlja bivši Tomosov blok na Nazorjevem trgu.

Trenutno stanje in podoba mestnega jedra kaže na neuravnoteženo delovanje mestnih akterjev. V Kopru se srečujeta med seboj nezdružljiva sistema – mestno jedro in industrijsko območje pristanišča. Luka Koper predstavlja pomemben generator ekonomskega razvoja mesta, ki pa z mestom nima nobene vsebinske povezave. Zaradi velikosti območja in izpostavljene infrastrukture je pristanišče zelo opazno. Samo mestno jedro se nahaja v slabem stanju, saj se kaže pomanjkanje družbenih vsebin, odpira se vprašanje lastništva objektov, zaradi česar je dokumentacija o objektih neurejena, objekti pa slabo vzdrževani in prazni. Delež stanovalcev mestnega jedra je nizek, saj so objekti zaradi svoje dotrajanosti komaj primerni za bivanje. Zaradi tega so se na območju Markovca, Semedele, Olma in Šalare začela razvijati spalna naselja. Žusterna poleg bivalnih vsebin razvija tudi turistično ponudbo, kar ji omogoča lega ob prometni obalni cesti Koper–Izola. Ob hitri cesti Bivje–

Žusterna se pospešeno razvija industrijsko območje. Tako se ob območju obcestnega industrijskega dela razvija športno-rekreacijski predel Bonifike, na robu naravnega rezervata Škocjanskega zatoka pa raste območje nakupovalnih centrov, ki si deli parkirišče z mestnimi zaporji.

RAZVOJNI KONCEPTI REURBANIZACIJE

Mestno jedro Kopra se razvija po interesu kapitala in ne po prostorskih razvojnih strategijah. Prostorski plan ne ureja razmerij med interesi gospodarskih akterjev in potrebami posameznikov ali marginalnih skupin. Vse bolj se odpirajo možnosti kapitalu, ki prevzema nadzor nad urbanim planiranjem. V prvi vrsti se to dogaja zaradi nepovezanega delovanja koprskih akterjev (ne eni strani je občinska uprava, na drugi pa predstavniki gospodarstva in velikih podjetij). Akterji civilne družbe so brez možnosti odločanja glede prostorske problematike.

Vplivi štirih različnih konceptov reurbanizacije mestnega jedra Kopra so analizirani v tabeli 1. Gentrifikacija prinaša v prostor novo demografsko strukturo, kar je v primeru Kopra pozitiven element. Kot ugotavlja Hočevar (1998), velja na primeru Kopra razvijati koncept mehke gentrifikacije. Umestitev univerzitetnih vsebin pritegne študentsko populacijo. Univerzitetne vsebine vplivajo na razvoj nove podobe mestnega jedra, saj lahko v mesto pripeljejo dodatno razvojno infrastrukturo.

Koncept konzervacije je lahko kot prevladujoč izjemno negativen, saj spodbuja pretirano muzealizacijo mestnega jedra. Spomeniška služba za ohranjanje srednjeveškega mesta predpisuje kvaliteten standard, ki so primerni za višje socialne sloje. Šibkejšim socialnim slojem ni omogočeno javno odločanje, njihove potrebe so popolnoma zanemarjene, zato ostajajo v depriviligiranem položaju.

Turistifikacija je značilna za slovenska mediteranska mesta, kjer so prostorske danosti izkoriščene za turistične namene. Problem se pojavi, ko postanejo turistične vsebine najpomembnejša panoga v mestu, kar s seboj prinaša negativne dejavnike, kot so izguba identitete zaradi pomanjkanja deleža avtohtonih prebivalcev, problem razvoja prometne infrastrukture in onesnaženje okolja.

Zadnji koncept prenove, ki spreminja namembnost območja, je koncept sitizacije. V Kopru se že kažejo negativne posledice spreminjanja mesta v poslovni center. Mesto je aktivno le v času delovanja poslovnega centra, potrebe po dodatnih vsebinah pa se ne izrazijo.

3 t so leta 1967 pripravili dr. Curk, dr. Komelj, dr. Sedej, Šumi in dr. Zadnikar.

Tabela 1: Vplivi različnih konceptov prenove na razvoj Kopra.**Table 1: Effects of different rebuilding concepts on the development of Koper.**

KONCEPT	VPLIV NA MESTNO JEDRO KOPRA
GENTRIFIKACIJA	Prihod študentske populacije je pozitiven za razvoj novih vsebin v mestu.
KONZERVACIJA	Spomeniško zaščiteni objekti propadajo zaradi neustrezne umestitve vsebin (Servitski samostan, Borilnica, palača De Belli...).
TURISTIFIKACIJA	Pomembno je poiskati točko, do katere ta koncept zvišuje kvaliteto življenja v mestu. V Kopru se manifestira skozi komercialne prireditve tipa Rumena noč, ki razvoj mestnega jedra degradirajo na prostorskem nivoju.
SITIZACIJA	Poslovna dejavnost je za mestno jedro Kopra neprimerna.

Za usklajeno medsebojno delovanje vseh akterjev je potreben njihov medsebojen dialog. Dosedanje delovanje je bilo usmerjeno oportunistično, na podlagi trenutnega stanja ga je oblikovala politična oblast (Bugarič, 2004b). Stroka lahko z združevanjem posameznih interesov pripomore k hitrejši in boljši obnovi mesta. Oblikovati se mora strokovni organ, v katerem se na podlagi interesov vključuje predstavnike gospodarstva, nevladnih organizacij in družbenih institucij. Vzroki za

neenakomeren razvoj Kopra so neobveščenost lokalne oblasti o dogajanju, pomanjkanje javnih razgrnitev in nenaden vdor tujega kapitala. Ekonomske potrebe velikih akterjev se ne skladajo z zasebnimi interesi prebivalcev Kopra. Prihaja do neusklajenih izvajanj planskih zakonov. Kot primer tovrstnega delovanja lahko opišemo širjenje mesta potrošnje v zaščiteno območje Škocjanskega naravnega rezervata.

UNIVERZA IN MESTO

Razvoj univerze v mestu lahko v osnovi razdelimo na dva koncepta; prvi se je razvil v evropskem, drugi pa v ameriškem prostoru. Koncepta se izrazito razlikujeta po zasnovi prostorske ureditve: evropski zagovarja razvoj univerze v tesni povezavi z mestom, ameriški pa sistem, ki se razvija avtonomno, fizično ločen od mesta. Danes se zaradi hiperprodukcije znanja in večanja števila uporabnikov univerzitetnih vsebin evropski koncept mestne univerze sooča s problemom prostorske širitve svojih vsebin.

Kaj je pomenila univerza v preteklosti? Tradicija razvoja evropske univerze sega v srednjeveško obdobje. Prve univerze so se razvijale v povezavi z delovanjem cerkve in svojega znanja niso namenile vsakomur. Le redki, premožnejši izbranci so si lahko kot statusni simbol privoščili boljšo izobrazbo in študij na univerzi. Razvoj univerze je najprej pomenil razvoj hermetičnih jeder znanja, kjer so bile vse informacije skrbno varovane med zidovi institucije. Prva in najstarejša univerza je bila ustanovljena leta 1088 v Bologni. Mesto je s pomočjo univerze trikrat povečalo svoj obseg in v obdobju med letoma 1055 in 1070 dobilo novo obzidje. Kako pomemben akter je bila univerza v mestu, kaže dejstvo, da je dobila v svoje varstvo kodeks Justinijanovih pandekt iz Ravene (Benevolo, 2004). Univerze, urejene po italijanskem vzoru, so se začele v 14. stoletju razvijati tudi v srednji Evropi. Univerza je na nek način prevzela cerkveno vlogo združevanja ljudi. Skozi zgodovino je svojo organizacijo vse bolj opirala na mesto. V srednjem veku se je razvijal tip mestne univerze, ki se je obdržal tudi skozi renesanso. Šele v 17. stoletju je Amerika prevzela vodilno vlogo v razširjanju in razvoju univerz (Harvard, 1677), ki so sprva temeljile na evropskih vzorih. V ameriškem mestu 19. stoletja se je univerza od mesta izolirala in oblikovala na dislociranih enotah izven mestnega jedra.

Namen sodobne univerze ni samo izobraževanje. Z vidika mesta je njena poglavitna funkcija v povezovanju z mestom in prispevek k boljši kvaliteti življenja v urbani sredini. Univerza ponuja nova delovna mesta, popestritev socialne strukture in možnost prenove degradiranih objektov v mestu.

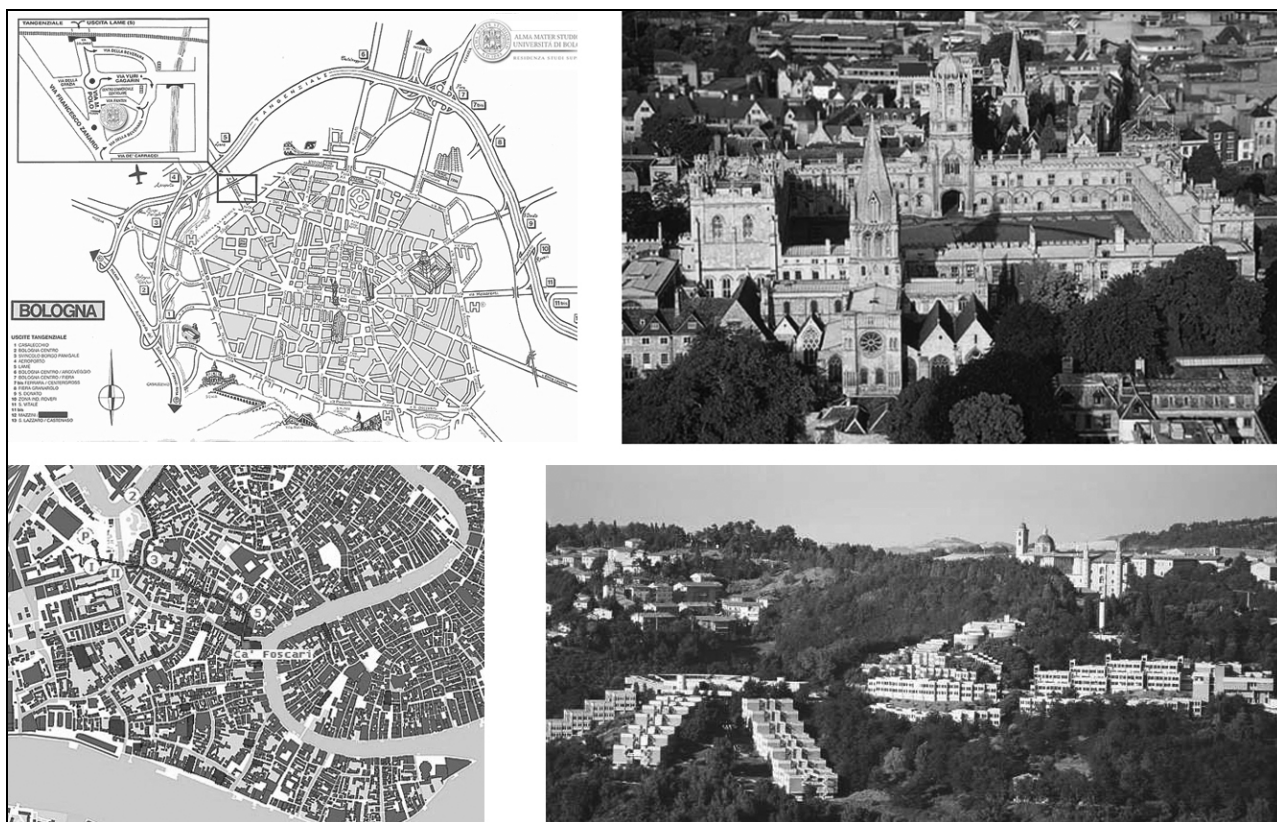
Sl. 2: Pogled iz nakupovalnega centra Supernova na mestne zapore (foto: D. Grögl, 2004).**Fig. 2: View of the city prison from the Supernova shopping centre (photo: D. Grögl, 2004).**

Povezovanje univerze z mestnimi vsebinami – mestna univerza

Najstarejši in najznačilnejši model evropske univerze je mestna univerza. Njena umeščenost v mestno jedro zahteva tesno povezanost s socialnim, kulturnim in prostorskim ustrojem mesta. Zasnovana je v prepletu z mestom, s katerim deli simbolne in fizične kvalitete. Model mestne univerze omogoča umeščanje vsebin v opuščene objekte mestnega jedra. Z vnosom univerzitetnih vsebin se vlaga v prenovu objektov, hkrati pa se spodbuja razvoj drugih družbenih vsebin, potrebnih za razvoj mesta. Za študentsko populacijo se razvija bivalni, študijski in rekreacijski prostor, ki je integriran z vsebinami mesta in omogoča večji stik študentov z realnimi življenjem mesta. Študenti so v mestu soočeni z realnimi problemi vsakdana. Na podlagi teh dejavnikov

lahko pričakujemo večjo poselitev mestnega jedra, v katerem se oblikuje nova ponudba kulturnih, družabnih in športnih vsebin. Pomemben dejavnik razvoja mestnega jedra predstavlja dvig ravni bivalne kulture in pomladitev demografske strukture mestnega prebivalstva na račun študentov.

Primeri razvoja mestnih univerz so različni. Univerza v Bologni ima dolgo zgodovino, skozi katero se je razvil preplet univerzitetnih vsebin z mestom. Predstavlja dober primer integracije univerzitetnih vsebin z mestom, kjer se institucija nadgrajuje z vsebinami znotraj mestnega jedra. V Parizu se je z oblikovanjem naravoslovnega mestnega kampusa izoblikovala močna in jasna univerzitetna struktura. Zaradi fizične oblike mesta je razvoj univerze v Benetkah sledil razvoju mesta. Dunajski primer kaže na sočasen razvoj mesta in univerze z mnogimi uspešnimi revitalizacijami objektov za po-

Sl. 3: Nekateri primeri mestnih univerz, kjer se vsebine medsebojno povezujejo: umeščenost univerze v mestno jedro Bologne, preplet mesta in univerze v Benetkah, nadgrajevanje in povezovanje starega Urbina z univerzo, umeščenost univerze v srednjeveško strukturo mesta v Oxfordu (Università di Bologna, 2008; Università italiane, 2008; Università di Urbino, 2008; Oxford University, 2008).

Fig. 3: A few examples of city universities with integrated contents: position of the university in the Bologna city centre, intertwinement of the city and the university in Venice, connecting and upgrading the old town of Urbino with the university, position of the university in the medieval city structure in Oxford (Università di Bologna, 2008; Università italiane, 2008; Università di Urbino, 2008; Oxford University, 2008).

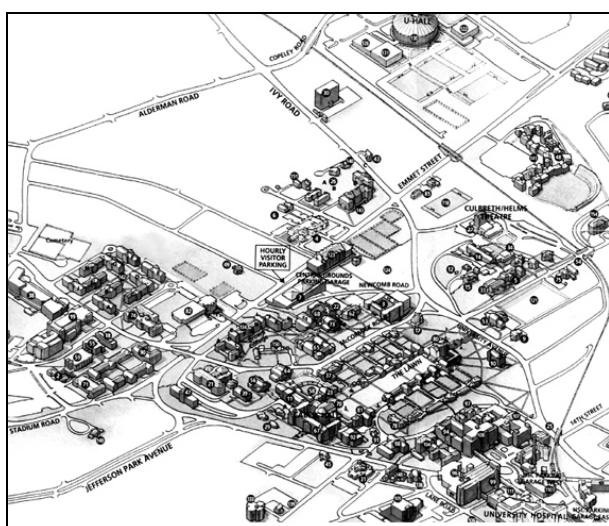
trebe univerze. Razvoj univerze v Urbinu poteka znotraj obzidja srednjeveškega mesta. V preurejene palače in samostane so umeščene univerzitetne vsebine. Skozi primer Urbina se kaže, kako lahko načrtovalec (Giancarlo de Carlo) oblikuje dobro komunikacijo med renesančno in moderno arhitekturo. Mestne univerze v Angliji (Oxford in Cambridge) tvorijo prepoznavno podobo zaradi svoje fizične umestitve in posledične povezave univerzitetnih vsebin in mesta. Primera pravih univerzitetnih mest sta Strasburg in Gradec, kjer so se znotraj mestnega jedra izoblikovale univerzitetne zgoštevke, ki tvorijo univerzitetno in kulturno središče (Zupančič Strojjan, 1995).

Razvoj kampusa na mestnem obrobju

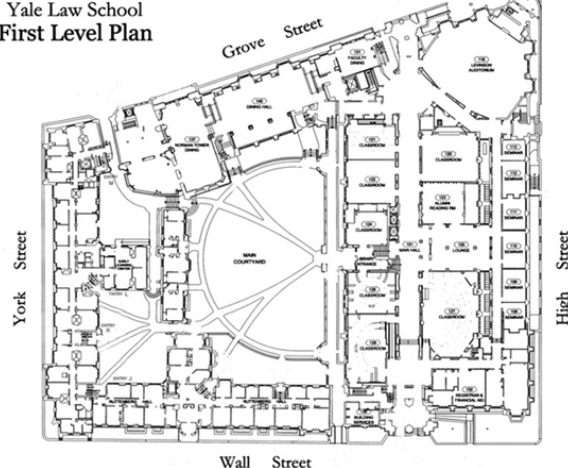
Drugi, izvorno severnoameriški razvojni model univerze, predstavlja kampus. Ta model temelji na razvoju dislociranega, od mesta ločenega območja, medtem ko evropski prevzema model mestne univerze. Spričo amerikanizacije evropskega prostora, ki brez zadržkov prevzema severnoameriške sisteme organizacije prostora in družbe, tudi v Evropi pospešujejo razvoj kampusov. Zupančič-Strojjan (1998) označi kampus kot avtonomen in samozadosten univerzitetni organizem, ki obsega vsebine univerze na zaključenem delu obsežnega zemljišča. Vse dejavnosti služijo izključno univerzi. Organizem kampusa je fleksibilen, saj omogoča obsežne širitve z novogradnjami. Samozadostnost kampusa povzroča izoliranost od preostalega mesta. Študenti, nastanjeni v kampusih, ki so navadno locirani v predmestjih, nimajo pravega stika z življenjem, ki poteka v mestu.

Oblikovno in funkcijsko se kampus, ki se je razvijal v ameriškem prostoru, razlikuje od evropskega. Današnji razvoj kampusa v Evropi reciklira ameriške koncepte univerze, ki so bili prevzeti iz Evrope in so se tam prilagodili drugačnemu okolju. Podobno kot mesta potrošnje se kampus razvija na območjih izven mestnega jedra. Ustvarja se izolirana enota univerze, ki se z mestom ne more povezati. Razvoj univerzitetnega kampusa izven mestnega jedra povzroča veliko razpršenost vsebin, kar ne pripomore k družbeni revitalizaciji. Ob primerni zasnovi lahko univerza poveže svoje delovanje z delovanjem mesta in ustvari prenos znanja in kulturnega dogajanja na mesto. Problemi, ki jih ustvarja umeten sistem kampusa, so socialne narave, saj je študentska populacija, ki živi izven mesta, oropana kulturne raznovrstnosti mesta. Kampus se lahko s pomočjo sodobne tehnologije sicer informacijsko povezuje, a to ne more nadomestiti socialnih stikov in komunikacije. V evropskem prostoru se zanemarljivo dejstvo, da je koncept kampusa primeren v prostoru velikih metropol, kjer prevladuje drugačna percepcija prostora. Gre za prostor brez lastne tradicije, kjer se kaže veliko pomanjkanje centralnosti in s tem tudi mestnih centrov.

Na različnih primerih razvoja ameriških kampusov so opazne razlike v organizaciji ameriškega in evropskega prostora. O tem govorijo primeri Harvarda, Princetona, Virginie in Columbijske. Harvardski kampus se nahaja izven mesta in ima povsem neodvisno infrastrukturo. Princeton je zasnovan v obliki akademske vasi, ki se je razrastle ob majhnem zaselku in razvil izoliran sistem izobraževanja in življenja. Dovršena ureditev skupnosti je značilna za primer Virginie, kjer se je izven

Yale Law School
First Level Plan

Sl. 4: Sistem kampusa je samostojna enota, ki funkcionira povsem samostojno, saj ima vso potrebno infrastrukturo. Primeri kampusov Yale, Virginia (Yale, 2008; TMS, 2008).

Fig. 4: The campus system is an autonomous unit functioning completely independently for it has all the necessary infrastructure. Examples of campuses Yale, Virginia (Yale, 2008; TMS, 2008).

mesta razvila nova univerza z jasno zasnovano hierarhijo funkcij in fizično poudarjeno lokacijo objekta knjižnice. Največja vzporednost z evropskim modelom mestne univerze je opazna na primeru Columbijce, ki se je razvila v samem centru New Yorka. Kampus ostaja avtonomna celota, vendar se zgoščena vsebina povezuje z mestom (Zupančič Strojan, 1995).

Potrditev predpostavke, da je umeščanje univerzitetnih vsebin na mestno obrobje za mesto negativno, kaže tudi primer bežigradskega kampusa v Ljubljani. Kampus se v Bežigradu organizira kot samostojna in samozadostna celota, ki vsebuje izobraževalne vsebine, študentsko nastanitev in obštudijske programe. Na lokaciji so za študentsko populacijo zagotovljeni bivalni pogoji ter možnosti zadovoljevanja športnih, kulturnih in drugih aktivnosti znotraj zaprtega sistema. Tamkajšnji del študentske populacije je s tem izoliran od vsebin mestnega jedra in nima potrebe po stiku z drugimi univerzitetnimi vsebinami, ki se nahajajo v mestnem jedru (NUK, rektorat idr.). Zaradi tega ponudba aktivnosti v mestnem jedru ni polno izkoriščena, kar lahko vodi v njen razkroj.

ORGANIZACIJA UNIVERZ V SLOVENIJI

Prostorsko se je ljubljanska univerza na podlagi Ravnikarjeve vizije razvijala po modelu mestne univerze, ki se naslanja na linearni model rasti univerze. Univerzitetne vsebine so danes razdeljene na štiri območja mesta: Center, Vič, Zaloška cesta in Bežigrad (Ravnikar, 1973). Posledice umestitve univerzitetnih vsebin v mestno jedro ali njegovo bližino so se glede razvoja mesta izkazale kot izrazito pozitivne. Študentska populacija pripomore k ohranjanju uporabe vsebin v mestnem jedru. Na primeru Maribora in Ljubljane se kaže, da predstavljajo univerzitetne vsebine pozitiven dejavnik za razvoj mesta. Z univerzo se odpirajo nova delovna mesta tako na univerzitetnih institucijah kot tudi v okviru dodatnih dejavnosti, ki jih univerza zahteva (gostinske, nastanitvene, turistične). Tudi v Mariboru so se z univerzo odprle nove možnosti zaposlovanja v izobraževalnem sektorju. Mestno jedro Maribora tudi s pomočjo univerzitetnih vsebin vzdržuje svoje socialne aktivnosti.

Razvoj izobraževalnih vsebin v mestnem jedru Kopra je prikazan na spodnji shemi. Začetek razvoja univerzitetnih izobraževalnih dejavnosti v koprskem mestnem jedru predstavlja območje, ki obsega pretežno severozahodni del mesta. Nove lokacije programa Univerze na Primorskem so se s tega območja začele širiti proti glavnemu Titovemu trgu in po Kidričevi ulici do vzhodne obale ob mestnem jedru. Za širitev univerzitetnih

Shema 1: Razvoj izobraževalnih vsebin v mestnem jedru Kopra pred Univerzo in možnosti širitve.

Diagram 1: Development of educational contents in the city core of Koper before the University and the possibilities of expansion.

vsebin so predvidene nove lokacije ob Kidričevi in Cankarjevi ulici ter na prvem pomolu Luke Koper. Na južnem delu mestnega jedra prevladuje gosta stanovanjska zazidava, zato predvidevajo širitev univerzitetnega območja proti severnemu robu mestnega jedra. V skladu z novo namembnostjo lahko za potrebe univerze preuredijo tudi objekte na območju prvega pomola Luke Koper. S takšnim posegom lahko na severnem delu mestnega jedra ponovno vzpostavijo komunikacijo z morjem, ki jo danes onemogoča pristaniška dejavnost.

UMESTITEV UNIVERZITETNIH VSEBIN V MESTNO JEDRO KOPRA

Analiza uporabnikovih potreb

Z umeščanjem univerzitetnih vsebin v mestno jedro Kopra se lahko oblikuje mestna univerza, ki v mestno jedro vnaša študijske dejavnosti in dodatne družbene vsebine. Spodbujanje razvoja samozadostnega kampusa na mestnem obrobju vodi k oblikovanju posebne, od mesta izolirane, skupnosti študentov, ki zaradi oddaljenosti nimajo stika z življenjem v mestnem jedru. Na podlagi raziskave⁴ bo v nadaljevanju analiziran vpliv oddaljenosti nastanitve študentov na razvoj vsebin v

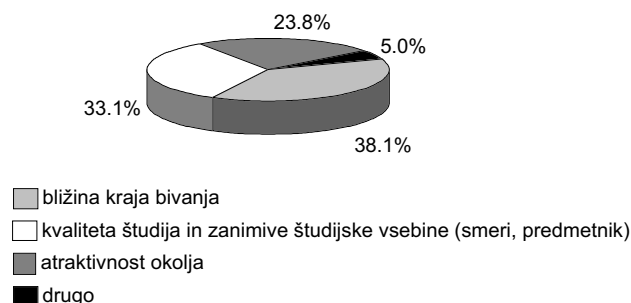
⁴ V obdobju od 5. decembra do 12. decembra 2005 je bila izvedena javnomnenjska anketa med študentsko populacijo treh fakultet Univerze na Primorskem. Na vprašalnik, ki se nahaja v prilogah, so odgovarjali študenti Fakultete za humanistične študije, Fakultete za management in Pedagoške fakultete. Več glej Bugarič, 2006.

mestnem jedru Kopra. Osnovni cilj raziskave je bil ugotoviti, kako oddaljenost nastanitve študentov vpliva na razvoj in uporabo družbenih vsebin v mestnem jedru Kopra,⁵ in s tem definirati smiselnost umeščanja univerzitetnih vsebin.

Na izbiro študija na Univerzi na Primorskem vplivajo predvsem trije dejavniki: bližina kraja študija, kvaliteta študijskih vsebin in atraktivnost okolja. Sorazmerno visok delež anketiranih (38,1%) je izbral študij na Univerzi na Primorskem zaradi bližine kraja študija. 33,1 odstotka anketiranih je kot vzrok za izbiro študija na Univerzi na Primorskem označilo kvaliteto študija in zanimive študijske vsebine. Z vzpostavitev novih programov študija na Fakulteti za humanistične študije pa se vse več anketiranih odloča za študij na Univerzi na Primorskem zaradi kvalitete študija in zanimivih študijskih vsebin. Obmorska lega Univerze na Primorskem je tretji pomemben dejavnik, saj atraktivnost okolja vsekakor vpliva na odločitev pri izbiri kraja študija. V kategoriji drugo (5%) prevladuje vpis na Pedagoško fakulteto Univerze na Primorskem kot posledica premajhnega števila točk za vpis na Pedagoško fakulteto v Ljubljani.

Graf 1: Najpomembnejši razlog za študij na Univerzi na Primorskem.

Graph 1: The most important reason for studying at the University of Primorska.

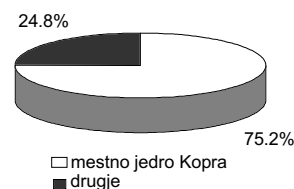

Zaradi vpliva opisanih dejavnikov pri izbiri študija na Univerzi na Primorskem kaže pričakovati, da se bo povpraševanje po nastanitvi študentov v mestnem jedru Kopra v prihodnosti večalo. Danes več študentov najema stanovanje pri zasebnikih, kot jih živi v študentskem domu, kjer so nastanjeni tudi dijaki. V primeru, da bi se v mestnem jedru Kopra povečala ponudba najemniških stanovanj, ki nudijo kvalitetne pogoje bivanja, bi se za najem stanovanja v mestnem jedru odločila velika ve-

čina anketiranih.

Graf 2: Kje bi raje živel, če bi imel možnost izbire za nastanitev?

Graph 2: Given the choice, where would you rather live?

Z izgradnjo ustrezno zasnovanega študentskega doma bi se povečale možnosti za študentsko nastanitev. Večina anketiranih meni, da je za študentski dom najprimernejše mesto Koper, najbrž zaradi dejstva, da se v mestnem jedru Kopra pospešeno razvija večina vsebin univerze.

Tabela 2: Povprečna ocena primernosti umestitve študentskega doma v posamezno mesto na Obali.

Table 2: Average assessment mark of the suitability of placing the student residence into individual cities along the Slovenian Littoral.

LOKACIJA	POVPREČNA OCENA
Koper	4,73
Izola	3,32
Piran	2,53
Portorož	3,49

Družbene vsebine mestnega jedra Kopra so na trenutni stopnji razvoja še precej neizoblikovane. V mestnem jedru se nahaja veliko število javnih prostorov brez ustreznih vsebin, ki postopoma propadajo. Zaradi pomanjkanja interesa investorjev ostaja mestno jedro izpraznjeno, prepoznavnost določenih prireditev pa ni dovolj visoka, do bi uporabnike motivirala k večji stopnji udeleževanja. Anketirani študenti se najpogosteje udeležujejo zabavnih prireditev/dogodkov, drugih prireditev/dogodkov (kulturnih, športnih, izobraževalnih) pa občutno manj študentov. Vzajemna odvisnost odgovorov kaže, da anketirani ne prepoznajo razlik med temi dejavnostmi, kar je najverjetneje posledica neizrazite ponudbe različnih dejavnosti. Mogoče je pomemben de-

5 Vzorec anketirancev je bil izbran namerno in vključuje populacijo študentov od prvega do četrtega letnika, vpisanih na fakultete, ki se nahajajo v samem mestnem jedru Kopra. Vzorec sestavlja 198 študentov, od tega 71 študentov Fakultete za humanistične študije, 68 študentov Fakultete za management in 59 študentov Pedagoške fakultete. Rezultati ankete odražajo mnenje študentske populacije, ki ima med študijem neposreden stik z vsebinami mestnega jedra Kopra.

javnik neprepoznavnosti razlik med dogodki/prireditvami tudi v neprepoznavnost objektov v mestnem jedru Kopra, ki te dejavnosti ponujajo. Druga verjetna razlaga pa je, da zaradi premalo poudarjene mestne prizoriščnosti anketirani prepoznavajo dogodke/prireditve le v okviru ponudbe univerze in posameznih fakultet, ne pa v okviru celotnega mestnega dogajanja.

Tabela 3: Povprečna ocena obiskanosti prireditve/dogodkov v mestnem jedru Kopra.

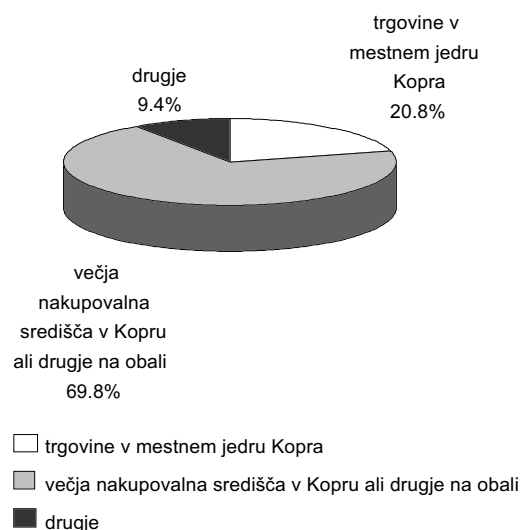
Table 3: Average assessment mark of attendance at events in the city centre of Koper.

TIP PRIREDITVE/DOGODKA	POVPREČNA OCENA
Kulturne	2,46
Športne	2,54
Izobraževalne	2,81
Zabavne	3,58

Trgovska dejavnost se iz mestnega jedra seli v nakupovalna središča na obrobju mesta. Na teh lokacijah nakupuje največ anketiranih, kar pojasni, zakaj trgovske vsebine v mestnem jedru propadajo. Glede na kraj bivanja razberemo, da anketirani, ki živijo v mestnem jedru Kopra, tam tudi nakupujejo. Anketirani, ki živijo izven mestnega jedra Kopra, nakupujejo v nakupovalnih središčih.

Razen bližine na to vpliva tudi raznolikost ponudbe, lažja dostopnost, možnost parkiranja ter večja vsebinska zgoščenost različnih aktivnosti. Verjetno je, da bi se z

Graf 3: Lokacija najpogostejšega nakupovanja.
Graph 3: Most frequent shopping location.

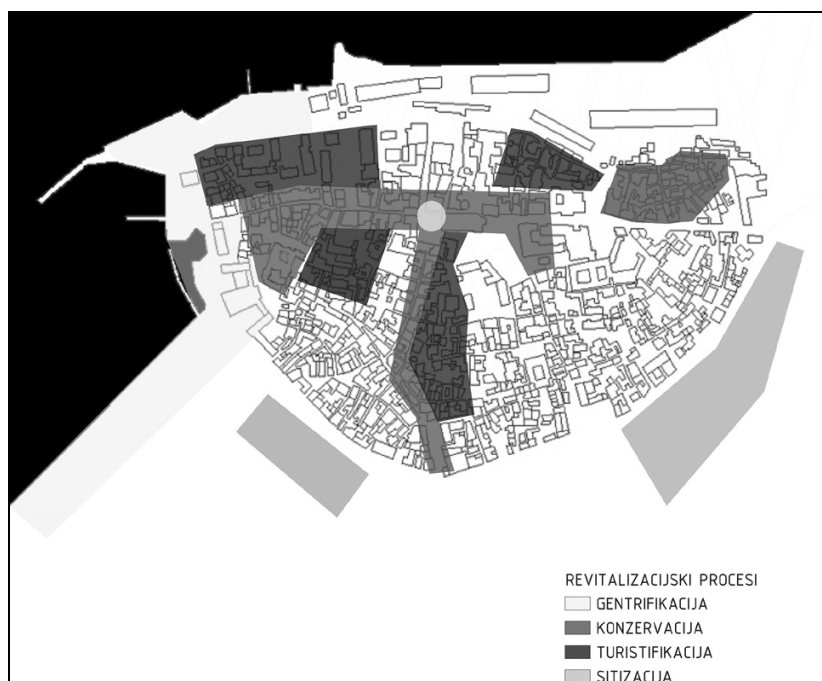

večjim številom uporabnikov mestnega jedra Kopra in izboljšanjem trgovske ponudbe povečala uporaba trgovskih vsebin v mestnem jedru. Oddaljenost bivanja v veliki meri vpliva na razvoj in uporabo družbenih vsebin v mestnem jedru Kopra. Prebivalci, ki ne živijo v mestnem jedru, njegove vsebine tudi manj uporabljajo. Tako bi umestitev kampusa izven mestnega jedra zaradi večje razdalje vplivala na stopnjo obiskanosti in razvoj dogajanja v mestnem jedru. V primeru izgradnje kampusa izven mestnega jedra lahko objekti v mestnem jedru zaradi večje oddaljenosti od uporabnikov ostanejo neizkorišчени. Rezultati raziskave se v veliki meri skladajo s hipotezo, da zaradi oddaljenosti kampusa od mestnega jedra slabijo njune vzajemne vsebinske povezave.

Univerza kot generator prenove mestnega jedra

Z uporabo konceptov gentrifikacije, konzervacije, turistifikacije in sitizacije se rešuje demografska, vsebinska in fizična problematika opuščanih mestnih predelov. Univerza ima v tem kontekstu pomembno vlogo, saj s svojimi vsebinami predstavlja povezovalni člen med navedenimi koncepti prenove. Univerza je pomemben generator razvoja, ki spodbuja delovanje različnih akterjev prenove. Umestitev univerze v mestno jedro prinaša v prostor možnosti vsebinske in fizične prenove. Kako razvoj univerze vpliva na razvoj mesta Koper in kako udeležanje koncepte prenove, si pogledimo v nadaljevanju.

Gentrifikacija, vzporedna razvoju univerze v mestnem jedru Kopra, ne predstavlja spremembe družbene strukture prebivalcev glede na socialni sloj, temveč gre predvsem za pomladitev obstoječe demografske strukture, sestavljene pretežno iz starejše populacije, s priseljevanjem aktivne študentske populacije. S povečevanjem števila študentov, ki bivajo v mestnem jedru, se pripomore k zniževanju stopnje fizične degradacije stanovanjske arhitekture. Najemniki (študenti) namreč zahtevajo visok bivalni standard, ki ga lahko najemodajalci omogočijo le z ustrežno prenovo stanovanj. Z gentrifikacijo je smiselno posegati predvsem v dve večji območji, in sicer območje Bošadrage, nekdanjega ribiškega območja na severnem delu mestnega jedra, ter območje stanovanjskega tkiva, ki poteka ob Čevljarski ulici do Mude in Velikih vrat na južnem delu mestnega jedra. Ob Kidričevi, bodoči glavni univerzitetni ulici, lahko predvidimo naselitev študentske populacije predvsem na območju ob Servitskem samostanu ter na območju sedanjega dijaškega doma. Lokacija novega študentskega doma lahko predvidimo na območju prvega pomola pristanišča, ki predstavlja najbolj primerno območje za gradnjo potrebne infrastrukture. Nastanitev študentske populacije je smiselno spodbujati na večih lokacijah, saj lahko spodbudi prenovo propadajočega stanovanjskega fonda na različnih delih mestnega jedra. Stanovanjski del, namenjen prebivalcem mestnega jedra, je umestno ločiti od nastanitve študentov, zato je za ta namen

Shema 2: Vpliv posameznih konceptov revitalizacije na tkivo mestnega jedra Kopra.
Diagram 2: Influence of individual concepts of revitalization on the tissue of the city centre of Koper.

predvideno območje ob jugovzhodnem delu mestnega jedra.

Koncept konzervacije upravičeno uporabljamo pri prenovi degradiranih arhitekturnih spomenikov za namene univerzitetnih vsebin. Upravičene posege lahko financirajo državne in lokalne oblasti, ki morajo biti seznanjene s trenutnim stanjem mesta in potrebami univerze. S pomočjo konzervacije ohranjamo osnove mediteranskega značaja mesta in s tem celotno identiteto. V kombinaciji z razvojem univerzitetnih lokacij je pomembna vzpostavitev glavnega komunikacijskega križa dveh mestnih osi, Čevljarske in Kidričeve ulice. K fizični prepoznavnosti same univerze pripomore prezentacija pomembnih mestnih ambientov za potrebe univerze. V tem oziru so najpomembnejši glavni Titov trg z Brolom, kjer že stoji rektorat Univerze, območje od palače De Belli do Bošadrage, kjer lahko vzpostavimo ponovno komunikacijo mestnega jedra z morjem, in Servitski samostan, ki ga lahko pred propadom reši le uporabnost, povezana z umestitvijo ustreznih vsebin. Nekatere historične zgradbe v mestnem jedru Kopra so neodtujljiva last države, za druge pa je možen tudi odkup privatnikov. Slednja možnost je še posebej prisotna po vstopu Slovenije v EU. S finančnega stališča je prodaja takih objektov privatnikom sicer ugodnejša od umestitve univerzitetnih vsebin, obratno pa je s stališča ustreznosti prenov in koristnosti za mesto. Če spomeniško zaščiteni objekti preidejo v zasebno last, postanejo javnosti povsem nedostopni, hkrati pa ni mogo-

če ustrezno nadzirati ustreznosti njihove prenovle glede na standarde spomeniškega varstva.

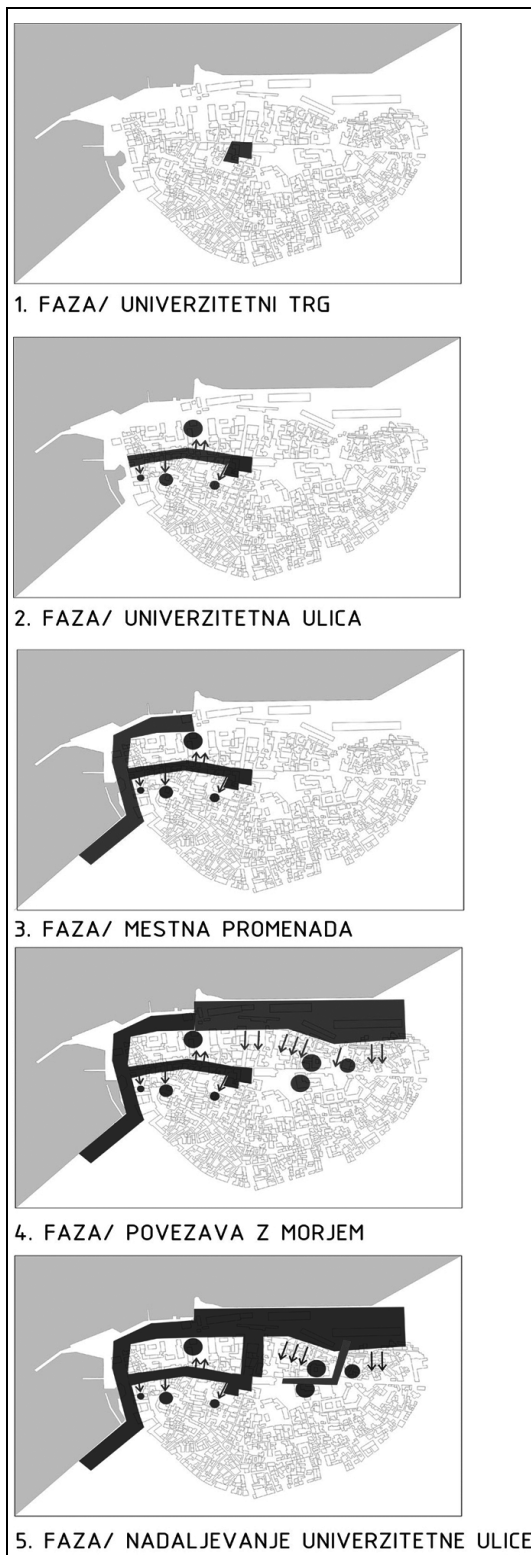
Turistifikacija od vseh konceptov prenovle najhitreje doseže največje učinke. V obalnih mestih turistifikacija zvišuje kvaliteto življenja. S seboj prinaša nova delovna mesta in oblikuje nove možnosti povezovanja družbenih vsebin. Pri konceptu turistične prenovle mesta pa moramo biti pozorni, da potrebe turistične infrastrukture ne prevladajo nad potrebami mesta in njegovih prebivalcev. Vnašanje tovrstnih vsebin v mesto je koristno le do neke kritične točke. Če je presežena, se mesto spremeni v nefunkcionalno območje, ki je v prvi vrsti namenjeno turistom, medtem ko se lokalni prebivalci območja s pretirano turistično ponudbo izogibajo. Akademski turizem za mesto pomeni pozitiven doprinos, saj ohranja povpraševanje po nastanitvenih kapacitetah in ponudbi mesta na konstantni ravni vse leto, ne samo v poletni sezoni. Na primeru Kopra se nastavki za razvoj turistične ponudbe razvijajo na obalnem delu med tržnico in mestnim kopališčem.

Sitizacija je zaradi razvoja univerzitetnih vsebin odrinjena na mestno obrobje. Poslovni del se ne povezuje z mestno univerzo, saj se njune vsebine niti po obliki niti po funkciji ne skladajo. Razvoj poslovnega centra ima večje prostorske zahteve, kot jih lahko nudi mestno jedro, zato je zanj potrebno poiskati nova območja zunaj mestnega jedra.

S pomočjo mestne univerze tako poudarimo pozitivne značilnosti razvoja urbanega prostora, negativne

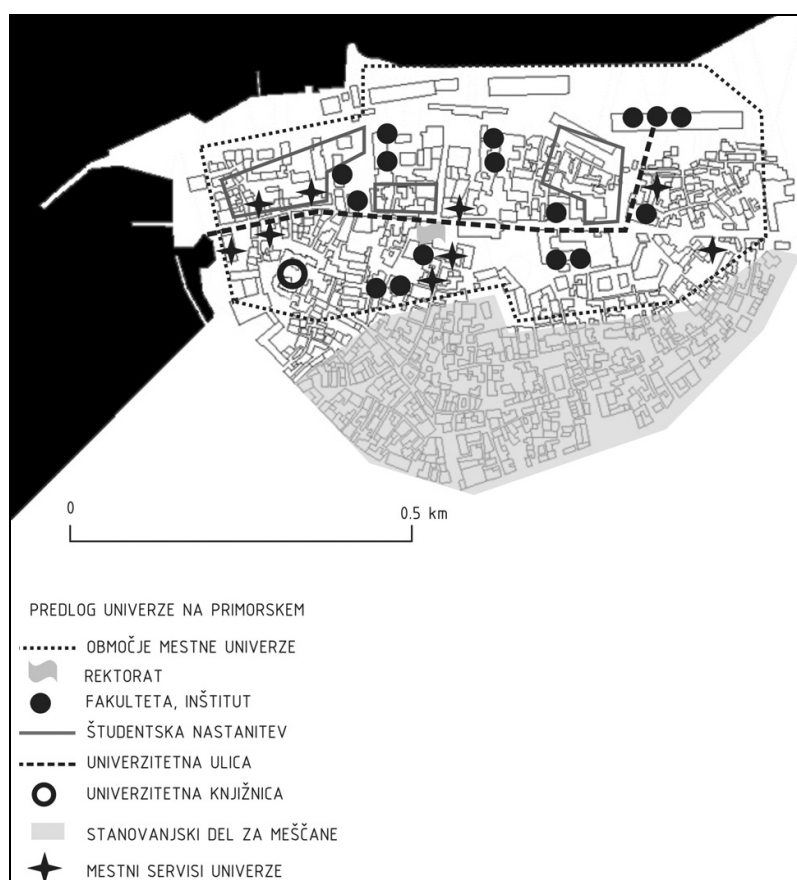
dejavnike pa vsebine univerze omilijo in preusmerjajo. Univerza je pomemben generator razvoja, ki oblikuje tako urbani prostor kot mestne družbene vsebine. Zaradi nenehnega usmerjanja razvoja se v univerzitetnem mestu oblikuje raznolika socialna struktura uporabnikov. Z nenehnim usmerjenim procesom obnove mestnega jedra se učinek intelektualnega in finančnega investiranja vrača v mesto. Dolgoročno pomeni večanje števila študentov večanje kritične mase uporabnikov mestnega jedra, ki je v Kopru trenutno nezavidljivo majhna. Glede umestitve univerze v mestno jedro Kopra je smiselno oblikovati razvojni predlog, ki temelji na umeščanju univerzitetnih vsebin v mestno jedro po fazah. V prvi fazi je potrebno oblikovati glavni univerzitetni trg, ki doprinese k spodbujanju mestnega dogajanja. Titov trg zaradi svoje centralne pozicije v mestu predstavlja idealno lokacijo za ta namen. Z umestitvijo univerzitetnih ustanov v enega izmed najpomembnejših objektov na Titovem trgu – Armerijo in Foresterijo dodatno poudarimo prisotnost univerze v samem mestnem jedru. Umestitev rektorata na glavni trg v mestnem jedru Kopra daje univerzi tudi močan simbolni pomen. Ob trgu se z vzpostavitev rektorata in glavnih predavalnic oblikuje jedro univerze. Druga faza razvoja mestne univerze predvideva vzpostavitev univerzitetne ulice, ki bo povezovala vsebine univerzitetnega trga s servisnimi, študijskimi in obštudijskimi, dejavnostmi ter univerzitetno knjižnico. Ulica se oblikuje od Titovega trga vzdolž obstoječe Kidričeve do njenega izteka proti mandraču. Vzporedno s to fazo se od Semedelske ceste do mestnega kopališča oblikuje mestna promenada, ki se na izteku Kidričeve poveže z glavno univerzitetno ulico. Obalna promenada krepi turistični značaj mesta, hkrati pa ustvarja tudi povezavo s centralnim delom univerzitetnega mesta. Četrta faza zajema umestitev univerzitetnih vsebin na prvi pomol pristanišča. S tem postane nedostopno območje severnega roba mesta prostor za razvoj dodatnih dejavnosti mestnega jedra. V tej fazi se mesto na severni strani ponovno poveže z morjem in pridobi nov razvojni prostorski potencial. Oblikuje se nadaljevanje univerzitetne ulice do območja prvega pomola preko Verdijeve ulice in mimo Bošadrage. S tem se vzpostavi komunikacija vsebin univerze centralnega dela mesta s parterjem prvega pomola pristanišča.

Vsebine mestne univerze se oblikujejo v centralnem delu mesta. Prostor potencialne širitve univerzitetnih vsebin se odpira proti severni strani mesta, na prvi pomol pristanišča. Južni del mestnega jedra ostaja pretežno stanovanjski. Znotraj območja mestne univerze je potrebno omogočiti tudi nastanitev študentov. Poleg najemniških stanovanj moramo predvideti tudi primerno lokacijo za nov študentski dom. Ena izmed možnosti se ponuja na severnem robu mesta v bližini Bošadrage. Pri umeščanju univerzitetnih vsebin v mestno jedro je pomembno, da najprej izkoristimo propadajoče ali vsebinsko izpraznjene objekte v mestnem jedru. Z ustreznim

Shema 3: Shema prostorskega razvoja mestne univerze v Kopru po fazah.

Diagram 3: Diagram of spatial development of the city university in Koper, by phases.

Shema 4: Prostorski razvoj mestne univerze v Kopru.
Diagram 4: Spatial development of the city university in Koper.

investiranjem se dolgoročno pokažejo pozitivni vplivi. Osnovni problem mestnega jedra Kopra je pomanjkanje njegovih uporabnikov, ki predstavljajo glavni dejavnik glede oblikovanja mestnega značaja. S spodbujanjem priseljevanja študentov v mestno jedro oblikujemo zadostno kritično maso ljudi, ki s povpraševanjem spodbuja razvoj novih vsebin in mestnega dogajanja, kar pripomore k razvoju celotnega mesta.

Z umestitvijo kampusa izven mestnega jedra bi se oblikovalo samooskrbno območje, ki z mestom ne bi imelo močne povezave. Z organizacijo kampusa na mestnem obrobju bi mestu odvzeli razvojni potencial, medtem ko bi lahko mestna univerza ta potencial zelo dobro izkoristila. Učinek investiranja je z modelom mestne univerze večji, ker ista investicija hkrati omogoča vzpostavitev univerze ter fizično in družbeno reurbanizacijo historičnega mesta. Mestna univerza omogoča, da objekte znotraj mesta vsebinsko izkoristimo, hkrati pa ni potrebe po podvajanju vsebin mesta v ločenem kampusu. To je velikega pomena tudi z vidika okoljevarstvenih kriterijev, saj predstavlja kratka slovenska obala območje, ki ga moramo smotrno izkoriščati. Mestna univerza izkorišča in vzdržuje obstoječ stavbni

fond v mestu, izgradnja kampusa pa posega v nova naravna območja slovenske obale in jih dodatno obremenjuje.

Značilen trend preseljevanja trgovske dejavnosti iz centralnega mesta v nakupovalna središča na obrobju dodatno pripomore k opuščanju aktivnosti v mestnem jedru. Z večjim številom uporabnikov, ki bi živeli v centru mesta, bi se verjetno izboljšala ponudba in povečala uporaba vsebin v historičnem mestu. Študentska populacija v mesto prinaša določen finančni vložek ter dolgoročno pripomore tudi h generiranju raznovrstnih dogodkov. Dislociranost bivanja ima negativen vpliv na razvoj in uporabo družbenih vsebin v središču Kopra. Umestitev kampusa na mestno obrobje bi lahko zaradi večje oddaljenosti negativno vplivala na stopnjo obiskanosti in razvoj dogajanja v mestnem jedru. Pri takem razvojnem scenariju je verjetno, da bi objekti v historičnem mestu ostali neizkoriščeni. Prav tako se rezultati raziskave skladajo s hipotezo, da nastanitev študentov v kampusu, oddaljenem od mestnega jedra, negativno vpliva na uporabo vsebin v mestnem jedru. Večja kot je oddaljenost kampusa od centra mesta, manj je medsebojnih vsebinskih povezav med njima.

UNIVERSITY OF PRIMORSKA DEVELOPMENT MODEL – A CITY UNIVERSITY OR A CAMPUS?

Boštjan BUGARIČ

University of Primorska, Science and Research Centre Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: bostjan.bugaric@zrs.upr.si

SUMMARY

Placing university contents into urban areas improves the quality of living and contributes to the offer of urban contents. Along with changes in city regulation and the regulation of urban development, university contents are a key factor determining the social development of a city. The development of the university inside a city can be divided into two concepts – the first has its roots in Europe and the second in America. The distinctive difference between the two concepts is spatial planning: the European one advocates university development in close connection with the city, whereas the American one supports a system of autonomous development that is physically separated from the city.

The characteristic trend of moving commercial activities from central areas to shopping centres in the suburbs additionally contributes to the reduction of activities in city centres. With an increased number of users living in the centre, the offer as well as the use of the contents in the historic centre would likely be increased. The student population brings a certain financial input and a long-term contribution to generating various events. Remoteness from the place of residence greatly influences the development and use of social contents in the city centre of Koper. Residents not living in the city centre tend to use its contents to a lesser degree. Placing the campus into the suburbs would, due to increased remoteness, negatively affect the implementation of events and lead to a reduction in the number of visitors to the city centre. In such a development scenario, the buildings in the historic centre are likely to remain unused. The remoteness of the campus from the city centre weakens their shared topical connections.

Key words: city university, campus, reurbanization, gentrification, university, city centre, city players

VIRI IN LITERATURA

Benevolo, L. (2004): Mesto v zgodovini Evrope. Ljubljana, Založba /cf.

Bernik, S. (1968): Organizem slovenskih obmorskih mest: Koper, Izola, Piran. Piran, Mladinska knjiga.

Benedetič, A. (1999): Poti do univerze: 1848–1898–1909–1919. Ljubljana, Studia humanitatis.

Bratkovič, A. (2002): Strategija oživljanja starega mestnega jedra (tipkopis). Koper, Odbor za oživljanje starega mestnega jedra, Koper.

Bugarič, B. (2006): Univerza in mesto: univerzitetne vsebine kot generator družbenega dogajanja. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Bugarič, B. (2004a): Procesi v mestnih jedrih: primer umeščanja univerzitetnega programa v historično mestno jedro Kopra. Annales, Series Historia et Sociologia, 14, 2004, 2. Koper, 409–428.

Bugarič, B. (2004 b): Koper – možnosti in potrebe za novo univerzitetno središče. Magistrsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Čerpes, I. (2002): Teze za deregulacijo urbanizma v luči prenove zakonov s področja urejanja prostora. Urbani izziv, 13, 2002, 1. Ljubljana, 56–60.

Čok, L., Plazar, M. (1997): Razvojni projekt Koper 2020: razvojni projekt za področje družbene dejavnosti. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper.

Guček, M. (2000): Anonimna arhitektura v prenovi Kopra. Koper, Založba Annales.

Hočevár, M. (2000): Novi urbani trendi: prizorišča v mestih-omrežja med mesti. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Hočevár, M. (1998): Analiza revitalizacijske problematike koprškega mestnega jedra; fizični prostor in družbene vsebine. Annales, Series Historia et Sociologia, 8, 1998, 12. Koper, 79–94.

Jakhel, R. (1976): Iluzija in resničnost urbanih središč. Cankarjeva založba, Ljubljana.

Jakomin, L. et al. (2002): Elaborat o Univerzi na Primorskem (tipkopis). Koper (s. n.).

Kolenc, R., Ravbar, N. (1974): Asanacijski načrt Koper; predlog za javno razpravo. Koper, Invest biro.

Kos, D. (1995): Sociološki vidiki prenove starih mestnih jeder. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 5, 1995, 6. Koper, 25–28.

Mlinar, Z. (1998): Bivalno okolje in družbeno-prostorske spremembe; Sociološki vidiki prostorske organizacije v mestni občini Koper. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 8, 1998, 12. Koper, 61–78.

Oxford University (2008): [Http://www.travellingsociety.co.uk/oxford-university.jpg](http://www.travellingsociety.co.uk/oxford-university.jpg), 31. 5. 2008.

Ravnikar, E. (1973): Prostorski razvoj Univerze v Ljubljani. Ljubljana, Katedra za urbanizem in javne zgradbe.

TMS (2008): The Minerals, Metals & Materials Society. [Http://www.tms.org/Meetings/Specialty/EMC98/EMC98-University-map.gif](http://www.tms.org/Meetings/Specialty/EMC98/EMC98-University-map.gif), 31. 5. 2008.

Università di Bologna (2008): Residenza di studi superiori. [Http://www.residenza.unibo.it/immagini/bigmappa.gif](http://www.residenza.unibo.it/immagini/bigmappa.gif), 31. 5. 2008.

Università di Urbino (2008): Facoltà di Economia, Collegi Urbino. [Http://www.econ.uniurb.it/imgta/immagini/collegi_urbino.jpg](http://www.econ.uniurb.it/imgta/immagini/collegi_urbino.jpg), 31. 5. 2008.

Università italiane (2008): Tutte le Università italiane e non solo ... Venezia. [Http://www.universitaitaliane.it/images/uni_piante/normal/177016649.jpg](http://www.universitaitaliane.it/images/uni_piante/normal/177016649.jpg), 31. 5. 2008.

Yale (2008): Yale Law School, First Level Plan. [Http://www.law.yale.edu/images/YLSmap.jpg](http://www.law.yale.edu/images/YLSmap.jpg), 31. 5. 2008.

Zupančič Strojjan, T. (1998): Univerza varuje mesto, mesto univerzo povezuje. *Urbani izziv*, 9, 1998, 2. Ljubljana, 75–83.

Zupančič Strojjan, T. (1995): Univerza in mesto: Ubikacijski razvoj univerze v Ljubljani. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-08-27

UDK 711.4:316.334.56(497.4)Izola)

INOVATIVNOST V STANOVANJSKEM NAČRTOVANJU IN V UREJANJU PROSTORA. EUROPAN V IZOLI

Zdravko MLINAR

akademik, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani
Slovenska akademija znanosti in umetnosti
e-mail: zdravko.mlinar@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Petdeset projektov, ki so jih – na temo, kako okrepiti živahno mestno življenje in povečati stanovanjsko raznovrstnost – izdelali mladi arhitekti in urbanisti, povezani v evropski organizaciji European, za območje Livade-zahod v Izoli, zasluži tudi prostorsko-sociološko osvetlitev. Njihova skupna usmeritev poudarja sočasno uveljavljanje gostote, raznovrstnosti in inovacij. Pri tem pa za Izolo še posebej poizkušajo nadgrajevati tradicionalno prostorsko organizacijo "mediteranskega načina bivanja", ki je omogočala živahnost in druženje v javnih in poljavnih prostorih. Z vrsto predloženih rešitev uveljavljajo mešane strukture, fleksibilnost in možnosti za raznovrstnost življenjskih slogov. Pri tem pa zahajajo v arhitekturni (fizični) determinizem, zapostavljajo pomen informatizacije in se premalo ozirajo na morebitno krnitev zasebnosti v bivalnem okolju.

Ključne besede: European, inovacije, urbana intenziteta, gostota, raznovrstnost, javni prostori, zasebnost, Mediteran, fleksibilnost, univerza, ustvarjalno okolje, stanovanjsko načrtovanje

INNOVAZIONE NELLA PROGETTAZIONE ABITATIVA E NELL'ORGANIZZAZIONE DELLO SPAZIO. EUROPLAN A ISOLA

SINTESI

I cinquanta progetti presentati da giovani architetti e urbanisti appartenenti all'organizzazione europea European sul tema delle possibilità di dare impulso alla vita di città e ampliare la varietà abitativa nella zona Livade-zahod a Isola merita anche una spiegazione sociologica e di spazio. Il loro indirizzo comune sottolinea contemporaneamente lo sviluppo della densità, della varietà e dell'innovazione. Nel caso di Isola si tenta in particolar modo di migliorare l'organizzazione dello spazio tradizionale nello "stile di vita mediterraneo" che ha permesso una certa vivacità e l'aggregazione nei luoghi pubblici e semi-pubblici. Con una serie di proposte si affermano le strutture miste, la flessibilità e le opportunità di stili di vita diversi. I progetti portano in direzione del determinismo in architettura (fisico), viene però trascurata l'importanza dell'informatizzazione e non si pone abbastanza attenzione sulla probabile perdita di privacy nell'ambiente abitativo.

Parole chiave: European, innovazioni, intensità urbanistica, densità, varietà, luoghi pubblici, privacy, Mediterraneo, flessibilità, università, ambiente creativo, progettazione abitativa

UVOD

Na tem mestu predstavljam poizkus prostorsko-sociološke osvetlitve nekaterih novosti, ki jih v stanovanjskem načrtovanju in urejanju prostora pri nas prav v zadnjih letih uveljavljajo mladi slovenski in drugi evropski arhitekti. Na podlagi mednarodnega natečaja Europan za Izolo, kot enega od istrskih obalnih in mediteranskih mest, bom prikazal stičišča med lokalnimi posebnostmi in splošnimi težnjami v načrtovanju, ki jih izražajo mednarodno organizirani arhitekti.

Med temi težnjami je zlasti prizadevanje za prehanje od homogenih enofunkcionalnih stanovanjskih naselij k bolj raznovrstnemu in živahnemu mestnemu okolju. To pa presojam glede na to, koliko se s tem približujejo družbeno razvojni usmeritvi k spodbujanju ustvarjalnosti in inovacij s snovanjem, ki vodi k graditvi "ustvarjalnega okolja". Ob tem pa razkrivam neskladja med pretežno enodisciplinarno sestavo oziroma usmeritvijo udeležencev in težnjo k (bolj) celostni obravnavi vsakdanjega življenjskega okolja.

Ustvarjalnost in inovativnost na področju stanovanjskega in urbanističnega načrtovanja se ne more uspešno uveljaviti v zaprtih lokalnih in nacionalnih okvirih. To še zlasti doživlja mlada generacija arhitektov in drugih načrtovalcev, ki so že leta 1988 ustanovili organizacijo Europan Europe. Leta 2002 pa se ji je pridružila tudi Europan Slovenija, pri čemer je skupina mladih slovenskih arhitektov izpostavila naslednje: *"Osnovni motiv za pridružitvev projektu je kontekst naše domače okoljske in bivanjske kulture, za katerega so značilni nizka stopnja zavedanja o prostorskih vprašanjih, nizek nivo znanja o sodobnem urbanizmu in vprašanjih sodobnega urejanja prostora, čedalje večja izoliranost mlajših generacij arhitektov in urbanistov od področja odločanja o prostoru in zidavi, ki praviloma postaja poligon kapitalske in politične premoči. Cilj projekta je na eni strani vključevanje v mednarodno mrežo, na drugi strani pa vpeljevanje kulture dialoga ne samo doma, temveč tudi s predstavniki tujih mest, tujimi arhitekti, tujimi kritiki... Skratka, gre za projekt integracije ter projekt kultiviranja akterjev v domačem prostoru"* (Glažar, Križnik, Studen, 2003, 130–131).

Takšna izhodišča in usmeritve dobivajo še večji pomen, če jih upoštevamo v širšem kontekstu vseobsegajočega procesa globalizacije; povezovanje v evropskem merilu pa je le ena od ravni med posameznikom in svetovno družbo. Pri tem gre hkrati za povezovanje (evropskih) mest, ki iščejo inovativne rešitve za spreminjajoči se slog mestnega življenja. Na temelju arhitekturnih natečajev in medsebojne izmenjave strokovnja-

kov naj bi prispevali k novim zamislim na področju arhitekture, urbanizma in stanovanjske gradnje. Gre torej za jasno izraženo kritično ozaveščenost o sedanjem stanju ter hkrati za ambicijo in usmeritev, kakršno potrebujemo v družbenem kontekstu globalizacije in družbe znanja.

Europan predstavlja primer preseganja lokalne in nacionalne zamejenosti in vključevanja v omrežno (so)delovanje, kar že nasploh predstavlja značilno paradigmatško spremembo, hkrati pa tudi izhodišče za večjo ustvarjalnost in uspešnejše uvajanje inovacij. To vključuje:

- hitrejši dostop do novih rešitev, do katerih so že prišli drugod,
- večjo verjetnost lastne inovativnosti na podlagi kombiniranja domačega in 'tujega' znanja (kar pa terja tudi večjo samostojnost in ne le posnemanje),
- večjo prodornost mlajše generacije tako z vidika uveljavljanja novih idej znotraj stroke kot v družbenem okolju; dehierarhizacija (Studen, 2008),
- mednarodno preverjeno in potrjeno kakovost novih rešitev, ki naj bi okrepila (žal ne tudi – zagotovila) moč stroke in javnega interesa v odnosu do sedanje kapitalske in politične premoči pri stanovanjski gradnji in urejanju prostora.

Takšna izhodišča oziroma možnosti pa se seveda ne uresničujejo samodejno, ampak gre v veliki meri za prostovoljsko angažiranost skupine posameznikov, ki ob tem iščejo in dobivajo – večjo ali manjšo – institucionalno podporo.¹ Tudi Europan in njegovo dejavnost torej lahko spremljamo kot inovacijo, ki se uveljavlja s težavami v lokalnem in v nacionalnem prostoru.

Pri tem pa pobudniki slovenske enote Europana poudarjajo, da gre za posebno priložnost za naročnike (mesta, mestne javne stanovanjske sklade, za republiški stanovanjski sklad in za zasebne investitorje), da pridobijo več kvalitetnih predlogov na podlagi raznolikih strokovnih in kulturnih izkušenj sodelujočih iz vse Evrope.

Dejavnost Europana pa še posebej obravnavam glede na to, da se je v sedmi natečaj (Europan 7, 2002/2004) s temo *Predmestni izziv – urbana intenziteta in stanovanjska raznovrstnost* vključila tudi ena od istrskih občin, in sicer s ponujeno lokacijo v mestu Izola. Kot ena od lokacij (v Sloveniji sicer še Maribor) je bila uspešno strokovno predstavljena (arh. Jana Gojanovič Purger) na evropskem promocijskem dogodku v Cordobi, ki se ga je udeležilo prek 3000 arhitektov. Natečajniki pa so imeli tudi organiziran ogled lokacij in stalno delujoč forum na internetu za vsako lokacijo posebej.

Kot odziv so za lokacijo v Izoli arhitekti iz vse Evrope predložili 50 projektov. Po nekaterih ocenah gre

1 Slovenija se je vključila v Europan kot ena od zadnjih tranzicijskih držav. Medtem ko ga npr. Zbornica za arhitekturo in prostor podpira, mu je Stanovanjski sklad RS – z novim vodstvom – odtegnil podporo; lokalno pa gre za težave, kako zagotoviti izvedbo nagrajenih projektov. Sicer pa je v prvih petnajstih letih v njegovih aktivnostih v evropskem merilu sodelovalo več kot 26.000 mladih arhitektov (do 40. leta starosti), ki so podali okrog 13.000 natečajnih predlogov za 376 ponujenih lokacij.

za prvo konfrontacijo slovenskega stanovanjskega načrtovanja z mednarodno konkurenco. Prvi primer tako številne udeležbe arhitektov iz vse Evrope v snovanju prostorske organizacije naselja in življenja ljudi na eni lokaciji v Sloveniji pa tudi terja in opravičuje, da posvetimo pozornost celotnemu gradivu (ne le nekaterim izbranim oziroma nagrajenim projektom). Če naj bi čim bolj izkoristili predstavljene ideje, pomeni, da naj se ne omejimo le na tiste, ki so takoj in neposredno uporabne le v konkretnem načrtovanem naselju. Pozornost posvečam tudi splošnejšim idejam (predpostavkam, vrednotam, usmeritvam), ki so jih izražali predloženi projekti ali pa jih uveljavlja kar Europeanasploh, še zlasti če le-te zadevajo določene prostorsko-sociološke razsežnosti. Zaradi kompleksnosti pa na tem mestu večinoma ne morem obravnavati ekoloških vprašanj, ki terjajo še posebno obravnavo.

PRIVRŽENOST INOVATIVNIM PROJEKTOM

Didier Rebois, generalni sekretar European, je ob četrtem natečaju leta 1997 to organizacijo označil z vidika njenih dveh vlog: najprej da predstavlja platformo za izražanje, nato pa tudi odskočno desko za uresničevanje idej mladih arhitektov. Pri tem pa gre za pričakovanje in aspiracije, da bi European deloval kot izhodišče za porajanje inovativnih projektov in za izmenjave idej o strateških temah mesta in stanovanja v Evropi. Ideje naj bi vplivale na realnost neposredno z uresničevanjem ali posredno z vplivom na miselnost. Ni se mogoče zamejiti na obstoječe, potrebno je raziskovanje, eksperimentiranje in uresničevanje prototipov (Rebois, 1997, 21). Torej se poudarja prav tisto, kar sicer v praksi manjka.

V gradivih European na vsakem koraku poudarjajo "nove zamisli", "inovativne rešitve", "inovativno stanovanjsko arhitekturo", "inovativne stanovanjske projekte", "pobudo za nove ideje" ipd. Inovativnost je tudi eno od pomembnih meril za ocenjevanje projektov. Pri tem pa ne gre le za arhitekturo, saj eno od (naj)pomembnejših izhodišč predstavljajo *"spremembe v življenjskih slogih v evropskih mestih"*. Prav spremenjeni način življenja – kot sociološka in sploh družboslovna kategorija – terja tudi drugačno oblikovanje prostora. European 7 na primer med izhodišči opozarja, da posameznik postaja vse

bolj samostojen, da so odnosi v družini vse bolj raznovrstni, da sta poklicna mobilnost in hitrost komuniciranja vse večji, vse to pa pospešuje razraščanje mest.² Toda hkrati nakazuje, da se krepi tudi potreba po intenzivnem družbenem življenju soseske...³ Arhitekti naj bi odgovorili na vprašanje – *"kako preoblikovati razpršeno mesto in mu dati nove programske vrednosti"*. Torej gre za izrazito sociološko vsebino, ki je bila – sicer v drugačnih raziskovalnih kontekstih – že predmet številnih socioloških raziskav. Vendar je videti, da v okviru European z njimi niso seznanjeni in zato se tudi bolj nagibajo k poenostavljenim in včasih bolj zdravorazumskim rešitvam.

V zvezi s tem arhitekt Blaž Križnik pripominja: "Glede na moje izkušnje je večdisciplinarnost pri večini sodelujočih predvsem na deklarativni ravni, medtem ko sami projekti redko izkazujejo sodelovanje različnih strok. V zadnjem Europeanu 9, se je pokazalo, da je velika večina udeležencev arhitektov (natančna analiza je objavljena v publikaciji Oživiti Poljane). Posledice so problematična izhodišča natečajnikov zlasti glede družbenih in ekonomskih vidikov njihovih predlogov."

Okrepiti živahni, urbani način življenja!

V izhodiščih sedmega natečaja je bilo nakazano, da nas nova tehnologija sicer povezuje z virtualnim svetom, a hkrati da ustvarja tudi potrebo po intenzivnejšem družbenem življenju v soseski. Sedaj si želimo delati v bližini doma ali kar doma, nakupovati v istem okolišu, ustvariti nove oblike družbenih odnosov in zapolniti svoj prosti čas s športnimi in kulturnimi dejavnostmi, ne da bi zaradi tega morali premeriti dolge razdalje od doma. Če kljub temu stanovanjska naselja ostajajo enofunkcionalna, se torej zastavlja vprašanje, kako s prostorskimi rešitvami v bodoče poživiti in okrepiti družbeno življenje v posameznih mestnih območjih.⁴

European Slovenija je pri tem nakazal nekatere medsebojno prepletajoče se pristope:

- povezovanje različnih oblik stanovanjske gradnje, kar pomeni, da v soseski ustvarimo različne tipe bivališč, prilagojenih različnim gospodinjstvom: starejšim, študentom, enostarševskim družinam ipd.;
- dodatne uslužnostne dejavnosti: nove krajevne trgovine, javni uradi, športni in kulturni objekti itd.;

2 Širša obrazložitev izhodišča za sedmi natečaj European (2002/2004) – ki mu v tem besedilu posvečam večjo pozornost – pa vključuje še naslednje: *"Vsa mesta se spopadajo s pojavom nenadzorovane rasti, razpršenega in razdrobljenega mesta. Vse pogostejša raba avtomobila, gradnja nakupovalnih centrov v predmestjih, rast rekreacijskih in zabavišnih kompleksov in širjenje poslovno/industrijskih con nezadržno vodijo v model 'razpršenega mesta'. Zelo očiten je pojav novih usmeritev, ki želijo ta nedavno nastala območja reorganizirati z oživljanjem tradicionalnega urbanističnega etosa evropskih mest in upoštevanjem trajnostnega razvoja mesta"*.

3 Ta trditev, da se krepi potreba po družbenem življenju soseske, je preveč pavšalna, premalo razčlenjena in utemeljena. Vendar pa so jo natečajniki – kot bomo videli – sprejeli kot dejstvo in kot izziv, da prav s prostorsko ureditvijo bivalnega okolja intenzivirajo družbeno življenje. European je nakazal odgovornost arhitektov, da bi družbeno življenje soseske uveljavljali na novih osnovah, vendar jim je prepustil, da se sami sprašujejo kako!?

4 Niso pa zastavili vprašanja, kako je v primerih, ko "prostorske rešitve" prihajajo v nasprotje z ekonomskimi merili, ki so konec koncev med najpomembnejšimi v odločanju o uresničitvi načrtov.

- ustvarjanje pogojev, ki bodo omogočili stičišče delo/dom: delovni prostor, povezan z domom, visokotehnološke enote za opravljanje strokovnih poklicev in dejavnosti, majhne pisarniške enote.

Navedeno se prepleta z drugo Europeanovo usmeritvijo; to je s težnjo k večji stanovanjski raznovrstnosti. S tem odgovarja na vprašanje: *"Kako mestnim prebivalcem neštetih kulturnih in socialnih profilov ponuditi ustrezne stanovanjske oblike?"* Vsaj okvirno pa tudi že nakazuje usmeritve, kot so: tipološka raznovrstnost stanovanj oziroma bivališč; možnost njihovega prilagajanja, morfološko kompleksna gradnja (raztresene hiše, gruče hiš, kompleksi stanovanjskih blokov in individualnih hiš) idr.

Prizadevanja Europea, da bi okrepili urbanost (urban intensification) v predmestnih območjih, usmerjajo k sočasnim uveljavljanju gostote, raznovrstnosti in inovacij (Didier, 2004, 21). Večjo urbanost da je mogoče doseči z večjo gostoto in /ali z raznovrstnostjo. Vendar pri tem ostaja še veliko nejasnosti. Gostota sama po sebi še ne zagotavlja večje raznovrstnosti niti dejanskega povezovanja med ljudmi v bližini. Povezovanje raznovrstnosti pa je osnova in pravzaprav sinonim za inovacijo.

Pri tem pa ne moremo zanemariti povezovanja ljudi na podlagi informacijsko komunikacijske tehnologije, ki je "neobčutljivo za oddaljenost" (distance insensitive).

Sl. 1: Javni prostori, vrinjeni med zasebnimi hišami v starem mestnem jedru Izole (Gužič-Trplan in Cankar – European 7).

Fig. 1: Public spaces inserted between private houses in the old city centre of Izola (Gužič-Trplan and Cankar – European 7).

Upoštevali so sicer misel, da se hkrati s povezovanjem z virtualnim svetom krepi potreba po intenzivnejšem družbenem življenju v soseski. Vendar bi prav to misel morali še dosti bolj konkretizirati in utemeljiti. Kdaj gre za potrebo po neposredni fizični soprisotnosti in za stike "z oči v oči" (face-to-face relations)? Na primer pri ustvarjalnem reševanju bolj kompleksnih vprašanj ali pri bolj čustvenem doživljanju neposrednega vključevanja v dogajanje.

Poziv k večji arhitekturni raznovrstnosti pa se že v zgodnejših razpravah v okviru Europea vendarle pojavlja tudi hkrati s skrbjo za ubranost in koherentnost in s prizadevanji, da se bivanje povezuje z javnimi prostori in z reintegracijo v mesto kot celoto. Tu so se približali temi – inovativnost oziroma ustvarjalnost v smislu integracije raznovrstnosti; vendar jo puščajo ob strani. Osredotočajo pa se na "urbano intenziteto". Sicer pa zavračajo urbanistično načrtovanje, ki temelji na togi logiki vnaprejšnjega predpisovanja in določanja, ko prostor ostaja blokiran v njegovih dokončnih uporabah in prostorskih porazdelitvah, kot to določajo tehnična pravila. Pač pa odpirajo novo perspektivo, ki nakazuje, da mestni projekt ni več utrjena oblika, temveč proces, v katerega se vključuje množstvo akterjev.

V nekaterih projektih dopuščajo možnost vključevanja javnih prostorov v bivalno okolje, tako da prihaja do različnih oblik prepletanja. Nasploh pa si European še nadalje prizadeva za to, da bivalno okolje ne bi bilo zamejeno v svoj funkcionalni geto z ločeno obravnavo in da se uveljavlja njegova reintegracija v bolj kompleksno mestno celoto.

IZOLA–LIVADE IN MEDITERANSKI NAČIN BIVANJA

Mednarodna žirija je kot prvonagrajenega izbrala projekt KA201 *"Mediterski način bivanja"* avtorice Mojce Gužič Trplan s sodelavko Ano Cankar. Izola je za natečaj ponudila lokacijo Livade-zahod, ki so jo morali natečajniki obravnavati kot območje, primerno za realističen, vendar inovativen razvoj tako za stanovanjsko (250 stanovanj) kot za univerzitetno rabo, to je za umestitev nekaterih programov Univerze na Primorskem. Cilj natečaja je bil pridobiti rešitve, ki bodo uspele spodbuditi urbano bivanje z uporabo raznolikih stavbnih tipologij in odprtih javnih površin s poudarkom na mediteranskem načinu bivanja.

Izbrana rešitev je najbolj ustrezala pričakovanjem razpisa (gl. tudi Vlay, Rajakovics, Studen, 2007, 152–157), da na robu relativno goste mestne strukture, to je v Livadah, poda zasnovo za intenzivnejše mestno življenje. Ocena žirije izpostavlja: spretno umestitev na specifično lokacijo glede na tipologijo; hkrati pa *"drobnozrnato zasnovano strukturo stanovanjskega dela, ki je prilagodljiva tako po programu kot po merilu. Univerzitetni del je bolj tog in določujoč, pa vendar notranje in na robovih dovolj odprt, da dopušča široke možnosti*

Sl. 2: Urbana intenziteta – glavni koncept (Gužič-Trplan in Cankar – Europlan 7).

Fig. 2: Urban intensity – the general concept (Gužič-Trplan and Cankar – Europlan 7).

interpretacij. Projekt odlikuje kakovost vmesnih poljavnih prostorov, programska fleksibilnost ter preprosta tipološka in konstrukcijska zasnova kot gradnika prostorske in tipološke fleksibilnosti".

Glavna ideja projekta Gužič-Trplan in Cankar, osnovana na mediteranskem načinu življenja, izhaja iz "strukturnega plana starega dela mesta" Izola. Pri tem imenovani poudarjata, da ne gre za preslikavo tlorisa, temveč za prenos bivanjske kvalitete mediteranskih mest, pri čemer gre za tesno povezanost med zasebnimi in javnimi – vmesnimi odprtimi prostori (majhni trgi, ozke ulice...). Javni prostor se vrinja med zasebnega, kar naj bi zagotavljajo visoko stopnjo družbenih interakcij ter stanovanjsko raznolikost. Stanovanjske atrijske naj bi bilo mogoče hitro prilagajati potrebam stanovalcev,

spremembam v družini ter zamenjavi programa.

Urbanistično zasnovo tvori mreža programske fleksibilnih stanovanjskih enot (socialna stanovanja, študenti, turisti), v katero je vpeta zgradba s kulturnim in univerzitetnim programom. Predvideno je mešanje stanovanjskih, komercialnih, športnih, šolskih in kulturnih dejavnosti, tako da bi bila zagotovljena "urbana intenziteta" in mobilnost posameznikov.

Posodobitev razumevanja mesta utemeljuje z novim razumevanjem vmesnih odprtih prostorov, tako da:

- mesto ne določajo več predvsem grajeni prostori, ampak njegove praznine,
- da družbene interakcije ne temeljijo le na soseski, ampak vključujejo tudi interakcije z ljudmi, ki tu delajo, študirajo ali se zabavajo.

Javni prostori so namenjeni različnim aktivnostim in družbenim interakcijam med vsemi starostnimi kategorijami prebivalcev. Prebivalci pa naj bi tudi sami načrtovali in spreminjali opremo vmesnih javnih prostorov; imeli dostop do svojih zasebnih zelenih površin ter do zasebnih teras v pritličju ali na vrhu zgradbe. Vseskozi se poudarja raznovrstnost oziroma raznolikost prostorov grajenega okolja, ki naj bi izražala in omogočala raznovrstnost življenjskih slogov.

Tako naj bi – v skladu s splošno usmeritvijo in prizadevanji Europeana – v strnjeni in gostejši zazidavi presegali slabosti razpršenih mest z "monofunkcionalnimi strukturami".⁵ V osrednjem pasu nekdanje železnice med Trstom in Porečem – Parenzana pa naj bi bilo kulturno in izobraževalno središče (dve fakulteti, knjižnica, galerija, dvorani), fleksibilen program, dostopen za vse ljudi. Vzporedno z ukrivljeno pozidavo vzdolž Parenzane, ki se dviga v tem naravnem amfiteatru ob starem mestnem jedru od severa proti jugu, je v tem pasu tudi pot za sprehajalce in kolesarje, na vrhu zgradbe pa terasa s pogledi na morje. Pogled na morje se nasploh vrednoti kot eno od glavnih prednosti obravnave lokacije in je omogočen tudi z vrha vseh zasebnih hiš.

Tudi več drugih projektov, ki so bili izdelani po načrtu za Livade v Izoli, je vključevalo različne mediteranske značilnosti. Eden od njih, ki je to nakazoval že z naslovno oznako "Mediterraneo" (MP 178), je – precej podobno kot prvonagrajeni projekt Gužič-Trplan in Cankar (KA 201) – poudarjal pomen 'zunanjega življenja' v mediteranskem okolju, ki ga je mogoče upoštevati pri načrtovanju novih zgradb in sosesk.

Avtor se zavzema za to, da bi poleg določenega zaprtega življenjskega prostora vsaka enota razpolagala z vsaj malo zunanjega prostora kot možnim podaljšanjem notranjosti. Pri tem – sporno – utemeljuje, da poljavni prostor omogoča podobne družbene aktivnosti, kot so značilne za tradicionalno življenje!? Ali torej že prostori sami (lahko) ohranjajo tradicionalni način življenja? Novi (zunanji) življenjski prostori da spodbujajo nadaljnje razvijanje družbenih interakcij. "Posamezne enote različnih velikosti z zaprtimi in zunanjimi prostori so povezane v longitudinalne grozde (clusters), ki se dvigajo nekaj nadstropij visoko in so povezane s pomočjo širših poti na jugu le-teh, in delujejo kot privzdignjene ulice, kot tudi senca za stanovanja na nižji višini. Vzdolž ulice se vsake toliko časa pojavijo presledki v

Sl. 3: Pogled na maketo naselja: Fleksibilnost-urbana koherentnost-krajinska kvaliteta (Gužič-Trplan in Cankar – European 7).

Fig. 3: View of the settlement model: Flexibility – urban coherence – landscape quality (Gužič-Trplan and Cankar – European 7).

⁵ Ker je Izola majhno mesto in hkrati v ekološko varovanem okolju, takšne težnje k razpršitvi po drugi svetovni vojni tu sicer niso bile tako izrazite.

'tkivu' zgradb, ki delujejo kot razširitve ulic in skupni odprti (ampak senčni) poljavni prostori določenega nadstropja, namenjeni za druženje prebivalcev. Ti presledki delujejo kot "okno" skozi zgradbo, ki omogoča intimne poglede na bližnjo okolico, pa tudi kot možni prostori za razširitev zaprtih prostorov, pa naj si bo to za bivalne, komercialne ali druge namene" (MP 178–Mediterraneo). Takšno zgledovanje po tradicionalnih mediteranskih vzorcih in osredotočanje na fizično strukturo grajenega okolja torej dopolnjujejo nameni in pričakovanja glede "družbenih interakcij" – ki pa niso niti izkustveno niti teoretično sociološko utemeljeni, o čemer še več kasneje.

Prostori presenečenj, pogled na morje

Splošna usmeritev Europeana k intenzivnejši urbanosti je prišla do izraza tudi v projektu "EB 738-Collage Izola". Tudi ta predlaga naselje kot gosto multifunkcionalno četrto poleg starega jedra Izole, ki naj bi omogočala zadovoljevanje vseh potreb (!) vsakdanjega življenja, veliko raznovrstnost tipov stanovanj oziroma bivališč ter prostore presenečenj. Vendar takšno pričakovanje o zadovoljevanju "vseh potreb" ocenjujem kot pretirano in nerealno, saj se temu lahko približa kvečjemu mesto kot celotna ali pa obalno somestje. Pač pa bi lahko v kontekstu velike raznovrstnosti in sproščenosti še večjo pozornost posvetili "prostorom presenečenj", ki prispevajo k privlačnosti mediteranskih mest. Projekt "Housing on the parcel grid" pa še dodatno izpostavlja fizično raznolikost: *"Različne stavbe predstavljajo širok spekter morfologije, s čimer ustvarjajo kompleksne in diferencirane odprte prostore"*.

Nekateri pa kot mediteransko značilnost upoštevajo predvsem tesno povezanost z naravo in pri tem nakazujejo "življenje med vinogradi" (iz 698), "mestni umik" (OV 010) v prehodu od mestnega k naravnemu okolju v zaledju, zgostitev bivalnih prostorov s hkratnim povečanjem parkovnih površin okrog njih in intenzivnejšim družbenim življenjem, dvignjene bivalne prostore na stebriščih in naselitev v parku (ip 442). Največkrat pa se kot vrednoto, ki jo na različne načine poizkušajo zagotoviti s prostorsko organizacijo življenja v zgradbi in v naselju, upošteva – pogled na morje in bližino morja nasploh. Pri tem so v nekaterih predlogih pozorni do tega, da presežejo alternativo – ali pogled na morje (sever) ali sonce (jug) in zagotavljajo, da ima stanovanje eno in drugo (IZ 974 in MC 509). Na primer: *"Vsako stanovanje ima dva življenjska prostora: notranjega,*

intimni in zasebni del, ki je usmerjen proti jugu, s čimer omogoča pogled proti hribom in kontinuirano uporabo preko vsega leta; in zunanji, družabni del, s katerega je mogoč pogled proti morju, zaščiten pred toplim in sončnim mediteranskim podnebjem" (Inhabited park).⁶ Ob pogledu na morje nekateri upoštevajo tudi pogled na staro mestno jedro Izole (Growing Izola).

Čeprav je načrtovano naselje odmaknjeno od obale, eden od projektov (Harbourg) celo predlaga vzorec njegove prostorske organizacije po zgledu pristanišča s štirimi pomoli kot nekakšnimi prispodobami za morje, kar naj bi vzbujalo morsko vzdušje.

Današnje načrtovanje, ki naj bi bilo načrtovanje za prihodnost, se ne more več preprosto zgledovati po mestu ribičev ali mestu industrijskih delavcev, ampak bi moralo predvsem upoštevati značilnosti in perspektive mesta ustvarjalnih izobražencev. Tu pa med petdesetimi predloženimi projekti naletimo – skorajda – na praznino, čeprav je Občina Izola že izkazala svojo ozaveženost o tem z odločitvijo o brezplačni dodelitvi prostorov za potrebe Univerze na Primorskem.

Izobraženci informacijske dobe radikalno spreminjajo prostorske razsežnosti svojega dela, bivanja in druženja, toda v dosedanjih razpravah v okviru Europeana, v mednarodnem merilu, nisem zasledil jasnega razlikovanja med prostorskimi vzorci komuniciranja v fizičnem in v virtualnem prostoru.⁷ Ob izjemno dinamičnem širjenju omrežij komuniciranja v virtualnem prostoru bi morali večjo pozornost posvetiti vprašanju, kaj je navzlic temu vezano prav na neposredne stike "z oči v oči" v javnih, poljavnih in zasebnih prostorih v neposredni bližini. Šele s tem in ne preprosto z vračanjem k nekdanjim oblikam druženja v (mediteranskih) mestih bi se približali (bolj) realističnemu načrtovanju prostorov in javnega življenja v prihodnosti.

Gostota, zasebnost, javnost

Če se osredotočamo (le) na gostoto naselitve, se hkrati izpostavlja nevarnosti, da zaidemo v poenostavitve in v nerealna pričakovanja, da bi že z njo povrnili nekdanjo živahnost v javnih mestnih prostorih. Pri tem namreč zlahka spregledamo, da so odpadli nekateri pomembni razlogi za značilno gosto naselitev na omejenem prostoru Izole kot nekdanjega mesteca na otoku (podobno kot v Kopru), da ni več obrambnih razlogov za gosto pozidavo v ograjenih mestih (podobno tudi – Piran in druga "obzidna mesta"), da se z novo tehnologijo drugače rešuje probleme klime ipd.

6 Prav takšne zahteve so se pojavljale že v dosednji praksi načrtovanja stanovanj v Izoli oziroma na obalnem območju (na odstopanja od tega kritično opozarja tudi izolski arhitekt Boris Zuliani, 2008). Ko gre za manjša stanovanja za (mlade) družine z nizkimi dohodki, pa je takšno dvojnost oziroma dostopnost včasih težko zagotoviti. Celo v primeru, ko so se "Ofis arhitekti" proslavili s svojim načrtom stanovanjskega bloka, ki je hkrati omogočal zasebnost in pogled na morje (van Toorn, Basar, 2005), so bila posamezna stanovanja umeščena le na eno stran zgradbe.

7 Sicer pa je ta tematika le redkokdaj predmet obravnave v arhitekturi nasploh.

Uvajanje večje gostote pa je v naših razmerah potrebno presojati tudi glede na profitno motiviranost razvojniki (developerjev) ter gradbenih podjetij in drugih akterjev na stanovanjskem trgu, ki jo že sami nenehoma uveljavljajo, čeprav iz povsem komercialnih interesov in na račun kakovosti življenja prebivalcev (več o tem Mlinar, 1998). Tako se podkrepljujejo kar tri osnove, na katerih uveljavljajo večjo gostoto:

- usmeritev Evropa,
- mediteranska dediščina in
- komercialni oziroma profitni interes (le-ta je že izražen v načrtih za sosednje naselje "Aqualandia", ki po nekaterih ocenah že nakazujejo pretirane gostote).

Vsaka od teh in vse skupaj pa navajajo k enostranosti, in sicer na škodo zagotavljanja zasebnosti in individualizacije.

Večja gostota je sicer lahko (pred)pogoj za večjo mestno živahnost, toda avtorji ob tem puščajo ob strani neželene posledice z vidika krnitve zasebnosti. Prav prepletanje javnih in zasebnih prostorov štejejo za vrednoto, ki jo uveljavljajo s predloženimi rešitvami. Vendar pa se to prepletanje lahko pojavlja tudi kot moteče poseganje v zasebno sfero posameznika ali družine. Temu pa avtorji ne posvečajo potrebne pozornosti, čeprav se je občutljivost za zasebnost in za vrednotenje zasebnosti med prebivalci v sodobnosti močno povečala.

Uveljavljanje zasebnosti pa ne pomeni že kar à priori in nasploh izključevanje javnosti, ampak predvsem obvladovanje in nadzor nad dogajanjem v zasebnih prostorih. Ob takšnem razumevanju tega razmerja pa najdemo v natečajnih projektih zanimive poizkuse za zbližanje javnega in zasebnega, tako da bi doslej odtujen javni prostor postal bolj domač. Nakazujejo torej nekakšno podomačenje javnosti. Prebivalci naj bi javne prostore občutili kot njihove lastne in krepili občutek osebne odgovornosti za kakovost življenja v javnem prostoru (OV 010).⁸ Nakazuje se nova vrsta domačnosti, to je razširjena in razpršena domačnost, ki prek meja bivališča sega tudi v zunanje skupne prostore. Dom in domače nista več toga fizično zamejena in variirata tudi v odvisnosti od družbenih okoliščin, tehnologije, miselnosti idr. Namesto trajnega posedovanja prostorov postaja vse bolj značilna njihovačasna raba, pa bodisi da gre za bivanje, delo ali rekreacijo. Ob zgoščanju naselitve pa naj bi vendarle uveljavljali tudi individualnost posameznih celic, ne da bi sledili vzorcu pozidave z ločenimi družinskimi hišami (SD 123. IZOLA. Tourist City). Takšna zahteva se ujema s temeljno usmeritvijo, ki je prišla do izraza na slovenskem simpoziju

Nove perspektive stanovanjske gradnje, 2003.

O PROSTORSKI (NE)DOLOČENOSTI DRUŽENJA PREBIVALCEV

V razmerju med javnim in zasebnim ostaja še marsikaj sporno in nerazjasnjeno, še zlasti z vidika prostorske (ne)določenosti družjenja in stikov med prebivalci. To je sicer že kar klasična tema, ki se že več kot pol stoletja pojavlja na stičišču med sociologijo (socialno psihologijo) in arhitekturo. Tudi med petdesetimi predloženimi projekti za Izolo je komajda kateri, ki ne vključuje te teme. Tisto, kar je večini od njih skupnega, pa je:

- napačna predpostavka oziroma pričakovanje, da bo že določena prostorska ureditev zagotovila rešitev v zeleni smeri, na primer intenzivnejše družjenje med bližnjimi prebivalci,
- druga napaka oziroma pomanjkljivost pa je enostranost v vrednotenju tega družjenja, saj se tudi pri tem predpostavlja, da gre (le) za nekaj pozitivnega; ne upošteva pa se dejstvo, da je – ob težnji k vse večji izbirnosti, ki izraža družbenorazvojni dolgoročni proces individualizacije – družjenje prav v bližini bivališča lahko (za nekatere) tudi odvečno, omejujoče in moteče. Več avtorjev ponuja prostorsko ureditev, za katero domnevajo, da bo krepila medsosebsko družjenje, ne pa ureditev, ki bi čim bolj olajševala izbiro med družanjem in zasebnostjo in izbiro konkretnih družabnikov. To je na primer razvidno v naslednjem primeru: *"V večjih zgradbah je predvideno, da ima vsako stanovanje neposreden dostop do večjih zunanjih površin, ki so orientirane proti morju (severu). Te terase so načrtovane kot podaljški zunanjih 'cirkulacij' in stopnic. Te zaščitene, hladne in prezračene prostore skupno uporabljajo prebivalci stanovanj in uporabniki pisarn istega nadstropja. Cilj je spodbujanje medsosebskih aktivnosti: kosil, pogovorov, shajanj ob pijači..." (Inhabited park).*

Spet gre za predpostavko oziroma pričakovanje v smislu: skupni prostor → skupna kosila!? To pa je zelo poenostavljena predpostavka o določujoči vlogi prostora, ki je ne potrjuje niti praksa niti teorija.

Predpostavka o določenosti stikov na osnovi prostorske bližine in prostorske ureditve naselja bi bila sicer bolj utemeljena, če bi imeli opravka s homogeno populacijo.⁹ Toda predloženi projekti večinoma še prav posebej poudarjajo, da (naj) gre za "mešano strukturo" prebivalcev. To pa pomeni tudi toliko večjo raznovrstnost interesov in razpršitev njihovih stikov v širšem pro-

8 O tem in pomenu gostote v stanovanjskem načrtovanju, še zlasti glede na neformalno družjenje stanovalcev in prepletanje javnih in zasebnih prostorov, je sicer tehtna spoznanja predstavil že socialni psiholog Jonathan L. Freedman v svojem delu *Crowding and Behavior* (1975).

9 Za takšen primer je šlo v klasični raziskavi o tem, ki so jo po drugi svetovni vojni opravili socialni psihologi Festinger, Schachter in Back (1963) v naselju študentov veteranov v ZDA.

storu. Glede na to torej avtorji ne podajajo utemeljitve, na kakšni osnovi naj bi zagotovili intenzivnejše druženje prav v načrtovanih prostorih v bližini njihovih stanovanj. Tako kot je nasploh praksa v stanovanjskem in urbanističnem načrtovanju, se tudi oni zadovoljujejo bolj s predpostavkami, kot da bi upoštevali dosedanje raziskave in izkušnje, ki kažejo tudi to, da so na primer načrtovani prostori za srečevanje in druženje ostali prazni.

Te predpostavke zadevajo tako intenziteto druženja v soseski kot tudi možnost, da lahko s prostorsko (pre)ureditvijo vplivajo na to, kdo se bo družil s kom (na primer po starosti, izobrazbi, glede na dohodke ipd). Da bi se to vsaj do neke mere uresničilo, oboje terja, da so izpolnjeni dodatni pogoji, in zato se zdi, da na primer naslednje predstavlja veliko poenostavitev: *"Prostori med stanovanjskimi bloki so razdeljeni na zelenjavne pasove, kar navaja k družbenim stikom in k identifikaciji s sosesko"* (LE 076). Tudi bolj razčlenjeni in utemeljeni predlogi ostajajo sporni glede uresničljivosti zastavljenih ciljev, na primer, v naslednjem primeru:

"Urbani prostor je oblikovan tako, da se med predeli, namenjenimi bivanju, in predeli mobilnosti nahajajo tamponske površine (buffer areas), to so prostori socializacije (namenjeni druženju)... Poti za pešce diagonalno sekajo dvorišča zgradb in na ta način med seboj povezujejo različna mesta/prostore. Na ta način ne prihaja do izolacije homogenih družbenih skupin, temveč do povezav med različnimi realnostmi socialnih, neprofitnih, profitnih stanovanj ter univerze, s čimer omogoča integracijo in diverzifikacijo, zaradi česar postaja skupni prostor močno družbeno zapolnjen (socializiran) in ne prazen prostor" (Housing on the parcel grid).

Mešanje različnih tipov stanovanj in mešanje slojev prebivalstva v javnih prostorih lahko prispeva k zblizanju med ljudmi, vendar ga samo po sebi neposredno še ne zagotavlja. Potrebna je bolj razčlenjena analiza in pozornost prav specifičnim kategorijam prebivalcev, prek katerih je to mogoče doseči; na primer prek zblizanja med otroki staršev z različnim družbenim položajem. Natančneje poznavanje razlik med posameznimi kategorijami prebivalcev glede njihove (ne)strpnosti do drugih pa bi omogočilo, da bi usmerjali njihovo prostorsko namestitve tako, da bi zmanjševali njihovo medsebojno izključnost in nasprotja v prostoru.

Razprave v okviru Europana so opozorile na probleme in možnosti integracije priseljencev iz drugih držav in kontinentov hkrati z večjo ali manjšo nestrpnostjo (nekaterih slojev) domačega prebivalstva do njih. Ta nestrpnost je relativno manjša na Portugalskem in na Nizozemskem, ki sta že kot kolonialni državi dopuščali mešanje z drugimi etničnimi skupinami. Hkrati pa je bilo opozorjeno, da so še zlasti študentje (najbolj) strpni do drugačnih prebivalcev v njihovi sosesčini. To bi lahko bolj upoštevali tudi v stanovanjskem in urbanističnem načrtovanju.

Med natečajnimi predlogi je še vrsta takšnih, ki vključujejo poenostavljena pričakovanja glede razmerja

med prostorom in druženjem, kot na primer: *"Javne in zasebne strešne terase in vrtovi povezujejo stanovanja druge in tretje etaže"*. Ali: *"Terase so idealna mesta za družbeno življenje v soseski..."*. Ali: *"S pomočjo stebrišč se bivalni prostori dvignejo, s čimer se ustvarijo paviljoni, ki predstavljajo središčna mesta za razne družbene dejavnosti"*. Vse to so sicer možnosti, ne pa tudi zagotovila, da bo do pričakovanega druženja zares prišlo. Nasploh pa je – kot sem že nakazal med izhodišči samega natečaja – prisotno splošno razumevanje v okviru Europana, da gre za veliko potrebo po družbenih interakcijah, čeprav za to ne nudijo empirične podlage in razčlenitve. Predvsem pa ne upoštevajo, da gre danes za dosti večjo selektivnost v druženju med prebivalci, kot je bila značilna v preteklosti, še zlasti v mediteranskih mestih.

Takšna usmerjenost načrtovalcev je realnejša tedaj, ko ne gre preprosto le za prostore, ki naj bi takšno druženje omogočali (ali celo spodbujali ali določali), ampak tudi za lokacijo določenih aktivnosti, funkcij ali institucij, ki dajejo tem prostorom poseben pomen in predstavljajo glavno ali dodatno privlačnost za stanovalce. V našem primeru je kar nekaj predlogov, da bi omogočili in spodbujali srečevanja ljudi in različne družbene aktivnosti in storitve v Izoli, na primer vzdolž Prešernove ceste (VV 717), ki tako ne bi bila le tranzitna cesta, ampak bi oživila kot mestna ulica. Nekateri izpostavljajo prostore v stičiščih med mestom in univerzo. Tu je nadalje še naslednja zamisel: *"Soseska bo z mestom povezana s pomočjo krožne poti, ki bo v soseski zaznamovana s petimi paviljoni, ki bodo predstavljali kulturna sidrišča soseske (v treh bodo prostori za razstave, v četrtem gledališče, v petem pa kavarna). Le-ti naj bi delovali kot spodbujevalci družbenega življenja"* (Urbanretrat). Takšna vsebinska opredelitev je lahko pomembnejša za to, da bi prišlo do druženja prebivalcev kot pa sama in 'prazna' prostorska ureditev; vendar bi pri tem domiselnost načrtovalca morali tudi bolj analitično utemeljevati.

Samostojnost načrtovalcev pa je tudi v primerih, ko gre za lokacijo različnih storitev, ki naj bi dopolnjevale osnovni stanovanjski program, omejena. Izkušnje kažejo: 1. da imajo investitorji na splošno do tega bolj restriktiven odnos kot pa arhitekti in 2. da tudi po tem, ko so načrtovani prostori zgrajeni, včasih ostajajo prazni, neprodani (Jožka Hegler, 2008, izkušnje Javnega stanovanjskega sklada Mestne občine Ljubljana).

SAMOSTOJNOST UPORABNIKA TER FLEKSIBILNOST IN INOVATIVNOST V NAČRTOVANJU

Velika dinamika družbenih sprememb kot tudi krepitev individualnosti in samostojnosti človeka kot stanovalca vse bolj prihaja v nasprotje s togimi strukturami grajenega okolja. To pa je hkrati izziv za iskanje novih rešitev v stanovanjskem in urbanističnem načrtovanju.

Tveganje glede možnosti uresničenja načrtovanega kot tudi nepredvidljivost edinstvenih zahtev bodočih uporabnikov zasebnih in javnih prostorov postavlja meje načrtovalcem. Po eni strani tako postaja vse bolj nujno sodelovanje med načrtovalcem in uporabnikom. Vse bolj pa se uveljavlja tudi druga zahteva, to je, da se zmanjša stopnja vnaprejšnje določenosti prostorske organizacije življenja ljudi – bodisi že s predvidenimi možnostmi fleksibilnosti bodisi z manjšo določenostjo, na primer tlorisne zasnove stanovanj in drugih prostorov.

Že ob prvem srečanju Europana leta 1989, ki je bilo posvečeno življenjskem slogu, je bila izpostavljena težnja, da se ponudi večje prostore, ki jih je mogoče opremiti in uporabljati na različne načine. *"Arhitekt ne sme preveč določati dom že vnaprej, sob ne smemo zasnovati tako, da bi imele le eno funkcijo. Uporabnikom ne smemo jemati svobode, da prinašajo v svoj dom, kar želijo"* (Europan, 1989, 40).

V številnih projektih je močno poudarjena fleksibilnost z vidika možnosti različne rabe notranjih prostorov. Nasploh pa naj bi odpirali možnosti za večjo raznovrstnost in individualizacijo z manjšo vnaprejšnjo določenostjo rabe prostorov (tako imenovani "open plan" za stanovanja, brez vnaprej določenih predelnih sten ipd.). Tadej Glažar (2003) je na podlagi analize predloženih projektov razbral tri značilne oblike fleksibilnosti:

- največkrat se pojavlja kot modularna oblika gradnje, kar pa nekako ni prava fleksibilnost, saj so kombinacije modulov določene že vnaprej. Na primer, če

modul predvideva dodajanje sob in nadstropij, so te kombinacije že predvidene v načrtih;

- kot drugi vidik fleksibilnosti izpostavlja notranjo nedoločenost stanovanjskih enot, za kar gre v primerih, ko je tloris samo zunanje načrtan, medtem ko je notranjost, razen kopalnice in kuhinje, prepuščena posameznikom, da jo opredelijo po svojih potrebah in željah;

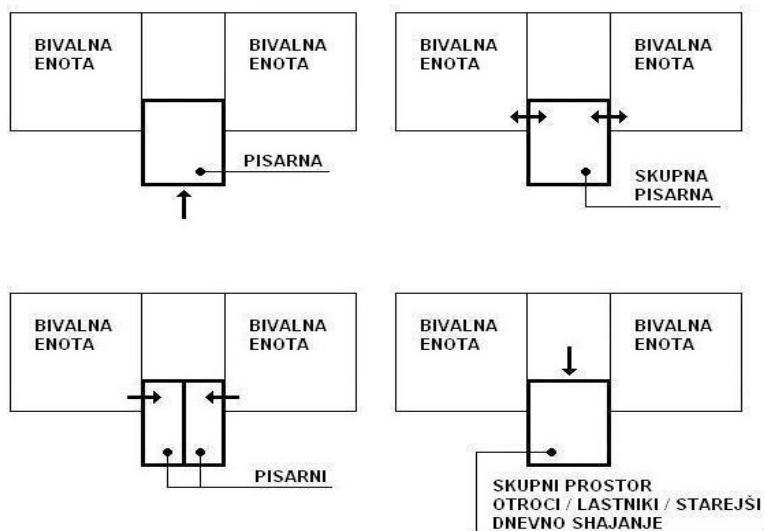
- kot tretji vidik fleksibilnosti, ki se pojavlja le v enem od projektov, pa šteje večnamenskost stanovanj, na primer, ko imata dve bivalni enoti skupno sobo, ki jo je mogoče uporabljati za potrebe obeh, vzemimo kot pisarno, ali pa le za potrebe enega stanovanja.¹⁰

Eden od projektov (VV 717) predlaga prilagodljiv sistem, ki vključuje:

- različne tipe bivalnih enot,
- različno grupiranje teh enot,
- prilagodljivost enot v teku časa (glede na rabo, potrebe, načine bivanja in dela, možnost dodajanja prostorov...),
- različne ravni javnega/zasebnega prostora,
- različne orientacije enot glede na klimo in naravo.

Tako naj bi namestili 300 bivalnih enot na lokacijah, ki so odprte za raznovrstnost in za spremembe v prihodnosti.

Večja 'odprtost' kot nasprotje od vnaprejšnje prekomerne določenosti pa ima tudi svoje meje. *"Če zasnuješ prostore, ki so povsem odprti, to vodi v razočaranja in ne pomaga ljudem organizirati njihov prostor"* (Europan, 1989, 42). Privrženost funkcionalističnim načelom v na-

Sl. 4: Bivalni enoti in pisarna ali skupni prostor za druge namene (Projekt XX377 – Europan 7).

Fig. 4: Residential units and an office or a multi-functional common space for other purposes (Project XX377 – Europan 7).

¹⁰ To pa je že oblika fleksibilnosti, ki jo z vidika internetnega pogajanja oziroma dogovarjanja med potencialnimi stanovalci obravnavajo v projektu RAMTV (2002).

črtovanju izriva vsako zasnovo prostorov, katerih funkcija ni natančno določena. Konec koncev pa gre seveda predvsem za odločilen pomen ekonomskih meril (stroški, profit), v imenu katerih investitorji na vseh področjih stanovanjskega načrtovanja in urejanja prostora krčijo in siromašijo izhodiščne predloge načrtovalcev.

OBOGATITEV IN ODMIKANJE OD DOMAČE PRAKSE/RAZMER

Kako naj ocenimo pridobljene izkušnje tega prvega, tako množičnega vstopanja mladih evropskih projektantov v načrtovanje bodočega mestnega območja Izole?

Pri tem ne gre le za neposredno uporabnost posameznih idej in vzorcev prostorske organizacije življenja v mestu, ampak tudi za uveljavljanje nove prakse, da si naša mesta sploh prizadevajo v zgoščeni obliki pritegniti evropsko znanje in inovativnost. Gre za korak k večji odprtosti v svet, s katerim se mesto/občina in dosedanja deležniki v urejanju prostora izpostavljajo številnim novim izzivom glede svoje vloge in načina delovanja. To prinaša večjo tekmovalnost, tako da si tudi domači arhitekti začnejo zastavljati vprašanja, kot na primer, kaj jim bo preostalo, da bodo še lahko delali v prihodnosti. Po drugi strani pa ad hoc vključevanje arhitektov od drugod povečuje tudi tveganje zaradi nezadostnega poznavanja zadevnega okolja. Spet se soočamo s protislovjem, s katerim se tudi kot sociolog-raziskovalec srečujem že več desetletij: domače okolje sicer najbolje poznamo, hkrati pa nas s svojo samoumevnostjo najbolj zamejuje in slepi; "tujci" pa imajo najboljše možnosti za kritično distanco, toda hkrati najmanj poznajo konkretne razmere.

Internet je sicer omogočil, da so udeleženci natečaja dobivali več informacij o izbrani lokaciji v Izoli (in podobno drugih mestih, ki so se vključila v ta natečaj). Kljub temu pa izkušnja kaže, da natečajniki že v izhodišču ne dobijo zadosti celovite informacije o stanju in namenih v prostoru in nimajo časa, da bi le-te lahko preučili in upoštevali. V našem primeru jim je bila na primer le okvirno nakazana zamisel o lokaciji dela Univerze na Primorskem kot zamišljenem "univerzitetnem kampusu" v Livadah, ne da bi vključevala tudi informacije o univerzi kot celoti. Zaradi omejenega poznavanja konkretnih razmer v Izoli so se natečajniki v večji meri opirali na splošne kategorije, kot je na primer "Mediterran", "mediteranski način življenja", ipd., ali pa na predpostavke, ki bolj ali manj odstopajo od dejanskega stanja v Izoli.

Ena takih predpostavk, od katere je izhajala kar večina avtorjev, je bila – kot sem že nakazal – v tem, da ljudje potrebujejo in želijo imeti več stikov v soseščini.

To predstavlja precej grobo poenostavitev in odstopa od izkušenj iz prakse in od bolj diferenciranih in natančnejših ugotovitev empiričnih socioloških raziskav. Poznavanje slednjih pa je očitno pomanjkljivo, tako tistih, ki neposredno zadevajo lokalne razmere, kot nasploh.

Podobno velja za predpostavko, da si Izolani želijo nadaljnje rasti svojega mesta, kar bi vključevalo tudi nadaljnje priseljevanje. Temu pa dejansko niso naklonjeni in še zlasti zavračajo graditev počitniških stanovanj oziroma zgradb z apartmaji, ki večji del leta ostajajo prazni. To je ena od osrednjih tem urbanizma in lokalne politike v Izoli in na Obali.

Tudi tedaj, ko se udeleženci natečaja zgledujejo po vzorcu prostorske organizacije starega mestnega jedra, ki se je izoblikoval že pred stoletji, v zelo drugačnih pogojih (varnost in tehnologija ter z njo povezano vprašanje klime, utesnjenost idr.), nimajo na voljo izsledkov o (do)sedanjih pozitivnih in negativnih izkušnjah prebivalcev o bivanju v mestnem jedru.¹¹

Manjka tudi poznavanje razlik med posameznimi sloji prebivalstva o tem, kako sprejemajo prednosti in slabosti bivanja v gosto naseljenem mestnem predelu: komu to (bolj) ustreza, za koga pa je to (še posebej) neprimerno.

Ob nesporni vrednoti, ki jo predstavlja prinašanje različnih idej iz drugih evropskih držav, pa se povečuje tudi tveganje, da nekritično sprejememo ideje, ki izhajajo iz fizično in družbeno drugačnih okolij. Pri tem gre za dosti večjo pestrost in razpršenost virov, iz katerih udeleženci črpajo svoje zglede in vzore, kot pa je to bilo značilno v preteklosti, ko je bila slovenska Istra pod prevladujočimi vplivi Benetk.¹²

Že v predhodnih urbanističnih delavnicah na Obali z mednarodno udeležbo je arh. Lučka Ažman Momirski razkrivala zadrege zaradi neprimerljivosti določenih izkušenj, na primer med Koprom in Rotterdantom, že z vidika velikosti teh pristaniških mest. S tem se šele odpira kompleksnost primerjalnega mednarodnega raziskovanja in razširjanja ter prevzemanja inovacij, kar je obsežna in v družboslovnem raziskovanju že dosti obravnavana tematika, ki jo bo moral tudi European bolj sistematično vključevati (gl. npr. Øyen, 1990).

Vse nakazane zahteve oziroma dopolnitve seveda presegajo zmožnosti posameznika in tudi tima arhitektov, ki morajo v kratkem času izoblikovati zasnovo svoje "rešitve". S tem pa hkrati načenjamo še bolj temeljno vprašanje: ali je sedanja organizacija Europeana in njegovih natečajev – že načeloma – sploh primerna. Zgoraj nakazane pomanjkljivosti pa predvsem opozarjajo na preveliko zamejitev na eno disciplinarno področje, to je na arhitekturo, ki jo spremlja odsotnost družboslovnih prispevkov v snovanju posameznih projektov.

11 V naši raziskavi smo ta vprašanja obravnavali na podlagi ankete, v katero so bili vključeni prebivalci starega mestnega jedra Kopra (gl. Hočevar, 1998).

12 V zvezi s tem gl. tudi Perossa, 1998; Dev, 2001.

V teku let je Europlan med sodelujočimi arhitekti utrdil določene usmeritve in vrednote, ki so – ob vsej raznovrstnosti predlaganih rešitev – povsem prepoznavne v izdelanih projektih. Nevarnost pa je v tem, da začnemo nadomeščati analizo dejanskega stanja in hotenj prebivalcev, pri čemer bi se morali angažirati tudi družboslovci. Odpiranje v širši evropski prostor pa žal ne spremlja tudi zavestno in sistematično odpiranje arhitekture do vsebin, ki prestopajo njene disciplinarne okvire. Gre za neskladje med pretežno enodisciplinarnim izhodiščem in ambicijo po celostnem obvladovanju in urejanju prostora. V tem smislu postane razumljivejša, da si Europlan postavi za cilj krepiti živahno mestno življenje, ne da bi to postavljaval v kontekst družbeno-razvojnih prizadevanj v informacijski dobi in družbi znanja.

RAZPRAVA

Eden od razlogov, zakaj sem predloženim projektom Europlana za Izolo-Livade posvetil večjo pozornost, je njihova izrecna zadolžitev, da okrepijo "urbano intenziteto" v smislu živahnega mestnega načina življenja, ker se to ujema s prizadevanji občinskih oblasti in urbanizma v obalnih mestih, v Kopru, Izoli in Piranu. Pri tem gre sicer za določeno razliko: Europlan postavlja v ospredje kritičen odnos do mrtvila v enofunkcionalnih predmestnih naseljih, ki ga poskuša presegati z večjo gostoto in raznovrstnostjo. V istrskih obalnih mestih pa večjo pozornost posvečajo oživiljanju starih mestnih jedr, vendar so – z določenimi razlikami med njimi – tudi tu odprta vprašanja o oživiljanju "spalnih" stanovanjskih sosesk, ki terjajo in še čakajo na naknadne posege.

Sproščeno in živahno, kaj pa ustvarjalno?

Čeprav domet Europlanovih razprav o tej tematiki zastaja v teh okvirih, pa sem v svoji obravnavi nakazal še njihovo navezavo in pomen tudi za načrtovanje ustvarjalnega okolja. Projektanti so sledili usmeritvi natečaja in te navezave izrecno ne omenjajo; prijetno, sproščeno in živahno mestno okolje – kot smo videli – jemljejo kot doživljajsko značilnost in kot cilj sam zase; ne zastavljajo pa si vprašanja, kakšna je lahko vloga takšnega okolja v razvojnih prizadevanjih mesta v kontekstu družbe znanja. Izbranih lokacij oziroma enot mest nobeden ni izrecno obravnaval kot (potencialno) ustvarjalno okolje. Prostorske organizacije mesta in bivalnega okolja Europlan nasploh v svojih dosedanjih aktivnostih še ni kaj dosti postavljaval "v službo" ustvarjalnosti bodočih stanovalcev. Osredotočal se je na inovativnost samih projektantov v procesu snovanja prostorske ureditve izbranih območij. Pri tem pa sem opo-

zoril, da sproščeno in živahno mestno življenje – ki ga želijo spodbuditi – temelji na integraciji raznovrstnosti, ki je hkrati izhodišče ali celo sinonim ustvarjalnosti. Tu manjka le še jasna ozaveščenost o tem.

Torej lahko načrtovalci vendarle že v zastavljenih okvirih, vsaj posredno, prispevajo k ustvarjanju okolja, ki je hkrati in še posebej privlačno za najbolj ustvarjalne in talentirane izobražence. Da bi to možnost uresničevali, pa bi bila hkrati potrebna tudi ozaveščenost o prav posebnem pomenu in vlogi te kategorije prebivalcev kot tudi prizadevanja posameznih mest/občin, da bi jih pritegnili in obdržali. Vendar v praksi prevladujejo dosti bolj ohlapno opredeljene usmeritve, ki vidijo razvojno perspektivo, na primer, kar v turizmu nasploh. V strokovnih razpravah pa se še vedno pojavlja ločnica med osrednjimi preokupacijami arhitekture in urbanizma na eni strani in prizadevanji, da bi ustvarili privlačno in spodbudno okolje za ustvarjalnost (kakor sta to že nakazovala Richard Florida in Charles Landry) na drugi strani.

Izola in celotno obalno območje slovenske Istre je sicer privlačno že zaradi svojih naravnih danosti in zgodovinske (tudi avtentične arhitekturne in urbanistične) dediščine. Pri tem pa v urejanju prostora pogrešam še posebno pozornost življenjskemu slogu (najbolj) ustvarjalnega sloja izobražencev, ki naj bi jih pritegovali in obdržali prav na tem območju. Pozornost vseh treh obalnih občin se je tej temi postopoma približevala predvsem ob krepitvi ideje o ustanovitvi in prostorski umestitvi Univerze na Primorskem (kar bom obravnaval še posebej). Pri tem je bila izhodiščna točka (lokacija) staro mestno jedro Kopra. V ta prizadevanja pa se je vključila tudi Občina Izola, ki je opredelila območje Livade-zahod tudi za umestitev univerzitetnega programa.¹³

Toda obravnavani natečaj je usmerjal pozornost predvsem na vprašanje, kako dinamizirati stanovanjska območja; v projekt je bilo treba umestiti različne stanovanjske programe, trgovske in lokalne storitve, poslovne prostore in rekreacijo, tako da je bil "manjši univerzitetni program" le ena od večih sestavin, ki naj bi našle mesto na območju 8 ha v Ledinah. Tu ni bilo razmišljanj o tem, kako bi tudi s pomočjo arhitekture in urbanizma lahko uspešneje pritegovali in obdržali ustvarjalne izobražence. Pač pa je občina – četudi to že odstopa od današnje prakse v kontekstu kapitalističnega gospodarstva – še vedno posvečala pozornost "kadrovskemu stanovanjem".

Na tem mestu vidim univerzo le kot izziv za obravnavo vprašanj o prehajanju in preobrazbi obvalnega k ustvarjalnemu okolju. V tej perspektivi pa ni zadovoljivo niti obravnavanje univerze kot formalne institucije, kar običajno prevladuje, niti že utrjeno ob-

13 Najprej vključno z Visoko šolo – Turistica, ki je sicer že delovala v Portorožu; to je spodbudilo tekmovalni odziv v Občini Piran, ki je – tako spodbujena – našla potrebno lokacijo zanjo v sicer utesnjenih prostorskih okvirih v Portorožu.

ravnavanje stanovanj, stanovanjskih zgradb in sosesk (območij, naselij) le kot enofunkcionalnih enot prostorske organizacije in grajenega okolja mesta. Prizadevnost Europeana v iskanju inovativnih urbanističnoarhitekturnih rešitev bi dobila večji pomen in dolgoročnejšo usmeritev, če bi se izrecno vključevala v tu nakazano perspektivo in hkrati tudi uveljavljala kritičen odnos do preživele prakse in terminologije, ko v današnjih razmerah, na primer, "stanovanjsko" ne pomeni več le stanovanjsko v tradicionalnem smislu grajenega okolja. Če se zavzemamo za večfunkcionalnost dosedanjih stanovanj, potem pač sledi, da to ne bodo več le stanovanja v dosedanjem pomenu besede.¹⁴

Ob veliki pozornosti, ki jo European posveča raznovrstnosti in "mešanim" strukturam, se zdi, da se vendarle preveč zadržuje na ravni dodajanja posameznih komponent in njihovega agregiranja v prostoru, premalo pozornosti pa posveča novostim na podlagi procesov hibridizacije, hibridom in fluidom.¹⁵

Fizično in virtualno

Čeprav je European s svojimi splošnimi izhodišči in s konkretnimi projekti, predloženimi za Izolo, podal vrsto izzivov za našo urbanistično prakso, pa vendarle ta organizacija celo v evropskem merilu pretežno zastaja v predinformacijski dobi. V njegovih obsežnih gradivih komajda najdemo kakšno sled o razmerjih med fizičnim in virtualnim prostorom, četudi to že zadeva življenjsko prakso milijonov prebivalcev. In torej ne najdemo odgovorov oziroma usmeritev, kako reševati vprašanja hibridizacije fizičnega in virtualnega prostora, še zlasti v razmerjih med zasebnimi in javnimi prostori mesta. Če ostajamo le na ravni fizičnih razsežnosti, je toliko bolj verjetno, da zasebnost opredeljujemo kot konstanto in s frontalnim ločevanjem od javne mestne sfere. Informatizacija pa se vse bolj uveljavlja kot možnost selektivnega presejanja ločnice med bivališčem in (javnim) prizoriščem. Ravno to pa nakazuje dolgoročno razvojno usmeritev, formulirano na splošnejši ravni: presegati vnaprejšnjo izključnost zasebnega in javnega, hkrati pa vendarle povečevati obvladljivost dogajanja, v katerega se ljudje vključujejo z aktivno vlogo tako v fizičnem prostoru bivališča kot tudi v formalno opredeljenih prostorih javnih prizorišč.

Nakazujejo se določene možnosti prežemanja javnega in zasebnega prav z informacijskim presejanjem grajenih fizičnih preprek, tako kot tudi možnost za dodatno okrepitev selektivnosti in nadzora na podlagi uvažanja informacijsko komunikacijske tehnologije. Ta tehnologija postaja vse bolj odločujoča tako z vidika pri-

tegovanja, vključevanja in nastopanja širšega kroga udeležencev kot tudi z vidika možnosti za selektivnost in izključevanje na podlagi ustrezne programske opreme in računalniško posredovanega komuniciranja. Če zasebnost ne pojmuje kot vnaprejšnje in frontalno izključevanje "drugih", ampak bolj kot obvladljivost dogajanja v določenem prostoru z možnostjo uveljavljanja svoje volje, potem se pestrost pojavnih oblik zasebnega in javnega zelo poveča; ločnice postajajo vse bolj fluidne – tako glede vsebine kot glede fizičnih struktur. Lastništvo in "grajene strukture" zmeraj manj zadostujejo za razločevanje med javnim in zasebnim. Javno je zmeraj manj mogoče enačiti le z velikim številom, saj se vse bolj povečuje pestrost druženja in raznovrstnost interesov, še zlasti glede krepitve civilno družbenih skupin.

Z Europeanovo usmeritvijo h krepitvi živahnosti mestnega življenja v javnih prostorih se hkrati pojavlja nevarnost poplitenja oziroma bolj plehkkega razumevanja javnosti. "Oživiljanje ulice" in podobni projekti lahko predstavljajo prispevek k humanizaciji mesta in prispevajo k njegovi privlačnosti tudi za izobražene, ustvarjalne in talentirane posameznike. Pri tem pa vendarle lahko pride tudi do zamejitve v nekakšno nastopaštvo, ki pušča ob strani in ne prispeva k reševanju bolj temeljnih problemov ljudi v mestu, s kakršnimi se sicer poizkušajo spopadati civilno družbene skupine, pa bodisi da gre za socialne, zdravstvene, komunalne in urbanistične zadeve idr.

Javne zadeve v zasebnih prostorih

Tokovi informacij in znanja ne le da postajajo skoraj neodvisni od oddaljenosti (distance insensitive), ampak so vse manj odvisni tudi od fizične strukture grajenega okolja. To pa povečuje možnosti, da se posameznik ukvarja z javnimi zadevami tudi v zasebnih prostorih, še zlasti glede na vse večjo rabo osebnih računalnikov in dostopnost interneta na domu. Torej ne gre le za zblizanje delovnega in bivalnega okolja, ampak tudi za možnost zblizovanja in prežemanja javnega in zasebnega tako v vsebinskem kot v prostorskemu smislu, če posameznik z oporo na informacijsko komunikacijsko tehnologijo uveljavlja svojo aktivno vlogo (gl. tudi Mlinar, 2003, 77).

Utesnjenost v notranjih zasebnih prostorih je v preteklosti že v osnovi izključevala skupinsko obravnavanje javnih zadev v bivališčih večine prebivalstva; le palače maloštevilnih velikašev, ki so danes v Kopru, Izoli in Piranu (gl. Perossa, 1998) prav izrecno dobile javno vlogo, na primer, kot muzej, ali knjižnica, ali glasbena šola, ali kot prostor italijanske narodne skupnosti, ali

14 Na drugem mestu sem že opozoril (Mlinar, 2008), da je podaljševanje dosedanjega ozkega razumevanja stanovanja, npr. v delovanju Stanovanjskega sklada RS, privedlo do napačnih odločitev in do graditve "čisto" stanovanjskih naselij skoraj brez javnega programa, npr. na Brdu v Ljubljani.

15 Slednje, na primer, v sociološki teoriji obravnava Zygmunt Bauman (gl. Elliott, 2007).

prostor za umetniške razstave, so jim že v preteklosti nudile take možnosti. Ko ugotavljamo, da je v nekaterih razvitih državah javne zadeve pogostejše obravnavajo tudi v zasebnih (bivalnih) prostorih, lahko vsaj domnevno to povezujemo tudi z večjimi razpoložljivimi stanovanjskimi površinami. Podobno pa je, verjetno, prostorska utesnjenost pri nas v teku časa prispevala k temu, da se je utrdila praksa izključevanja javnih zadev iz zasebnih bivališč. V mediteranskem okolju pa je bilo še bolj izrazito mestno življenje v zunanjih prostorih; vendar se danes z vidika reševanja vprašanj vsakdanjega življenja ne moremo zgledovati (predvsem) po starogrški agori. Elektronsko komuniciranje razširja in razpršuje prostore skupnega in javnega delovanja, kar pa ni bilo predmet pozornosti Europeanovih projektov.

Upoštevati je torej treba zamiranje že znanih oblik neposredne udeležbe v javnih prostorih (bodisi da imamo v mislih antične vzore, na primer, grško agoro bodisi zbere volivcev v nekdanji Jugoslaviji, ali pa poskus "prostorskih konferenc" po naših predpisih, ko je šlo za (ne)sodelovanje prizadetih v reševanju urbanističnih vprašanj.¹⁶ Hkrati je treba upoštevati tudi tisto našo dediščino, ki je zaradi prostorske utesnjenosti ljudi v domačem okolju utrdila prakso izključevanja javnih zadev iz zasebnih družinskih prostorov. Oboje skupaj pa pojasnjuje, zakaj prihaja do zaostajanja v reševanju skupnih lokalnih zadev; problemi se rešujejo počasneje ali pa ostajajo nerešeni. Če pri tem ne izkoristimo še novih možnosti na osnovi IKT, se zares znajdemo v slepi ulici, ko urejanje prostora samo zase prihaja v krizo.

Navzlic veliki pozornosti, ki jo mladi arhitekti posvečajo fleksibilnosti, so se le nekateri Europeanovi projekti obrobno približali inovativnim idejam Aljoše Dekleva, Tine Gregorič in drugih (RAMTV, 2002), da bi s pomočjo interneta in z neposrednim dogovarjanjem oziroma s pogajanjem med (bodočimi) stanovalci v soseščini po potrebi spreminjali prostorske okvire svojega bivališča. Takšno fleksibilnost lastnega bivališča bi lahko dopolnjevali še z bogatejšo morfologijo prostorov za občasne skupne potrebe (fizično nevezano na lastno stanovanje) znotraj iste soseske in mesta kot celote. Vendar pa bi se pri tem spopadali s sedanjo prakso, v kateri izrazito prevladujejo ekonomska merila, tako da investitorji projektantom na vsakem koraku "črtajo" predvsem prostore, ki odstopajo od že utrjenih (in zastarelih) predstav o nujnih potrebah in o funkcijah prostorov, za katere je zagotovljeno tržišče. To pa pomeni, da se dostikrat ravno tisto, kar je novega in še najmanj utrjeno v praksi, najtežje uveljavi, npr. koncept "tretjih prostorov", ki odstopa tako od prevladujočih predstav o delovnem mestu kot tudi od fizično izoliranega (pa četudi tele-)dela na domu (Oldenburg, 1989). Ravno "tretje

prostore" bi lahko uvrstili med značilne hibride, ki vključujejo hkrati elemente dela in zabave, javnega in zasebnega,¹⁷ kar obravnavam še na drugih mestih.

Veliko nedomišljenih kombinacij različnih dejavnosti in funkcij v prostoru je še ostalo tudi po Europeanu; da bi jih prepoznali, bi morali udeleženci natečaja bolj poznati vsebino družbeno-razvojnih možnosti zadevnega mesta in na tej podlagi snovati nove programe v različnih prostorskih konfiguracijah. V izolski občini sedaj postavljajo v ospredje turizem pa tudi zdravstvo; hkrati je tu že zasnova nekaterih programov univerze. Ponujajo se nove kombinacije – ne le zdraviliški turizem, ampak tudi bolj raziskovalno in ustvarjalno usmerjena dejavnost ob soudeležbi univerze.

Vstop Europeanu v Izolo je bil že sam po sebi inovativno dejanje, katerega pomen ni le v predstavljenih projektih. Verjetno je celo večji njegov pomen kot izziv za novo prakso načrtovanja, ki prinaša bogatejšo evropske izkušnje. Vendar pa hkrati terja tudi privajanje na spremenjene vloge in način delovanja udeležencev (v zvezi s tem gl. tudi Požej, 1998). Gre za novosti v postopku razpisa, za dodatne potrebe po informacijah, za večje razlike med (bolj razpršenimi) udeleženci samimi ter med njimi in potencialnimi uporabniki, za preseganje navajenosti na utečeno prakso kot tudi za neizkušnost mladih arhitektov glede usklajevanja interesov, da bi prišlo do realizacije predloženih projektov.

Vse to se je pokazalo že v mednarodnem merilu, ko se nenehoma ponavljajo težave, kako zagotoviti izvedbo zmagovalnih natečajnih rešitev. In to se je ponovilo tudi v Izoli, kjer zmagovalni natečajnici ter predstavnici občine in Univerze niso našle "skupnega jezika". Tudi takšnemu dejstvu oziroma podrobnosti bi morali posvetiti pozornost kot strokovnemu (sociološkemu, politološkemu in upravnemu vprašanju), na primer z vidika procesa odločanja in usklajevanja interesov. Nasploh pa je celotna dejavnost in vloga Europeanu v Sloveniji novost, ki še ni povsem sprejeta v normativne in institucionalne okvire urbanizma in stanovanjske gradnje. Prostorska politika na državni in lokalni ravni bi lahko največ prispevala k hitrejšemu "podomačenju" Europeanu in s tem k obogatitvi stanovanjskega načrtovanja in urejanja prostora. V tem okviru pa lahko pričakujemo tudi pospešeno interdisciplinarno strokovno pojasnjevanje tukaj izpostavljenih vprašanj.

SKLEPNA MISEL

Namesto rutinskega podaljševanja dosedanje prakse stanovanjskega načrtovanja in urejanja prostora je European ponudil priložnost in izziv za pritegnitev in uvajanje novih idej na podlagi širših, evropskih izkušenj in po-

16 Glej npr. "prostorske konference" v Mestni občini Koper, predstavljene tudi na internetu.

17 Podobno kot se sicer pojavlja "edutainment" v smislu kombinacije izobraževanja in zabave ali "hoffice", ki vključuje dom in pisarno in še drugi hibridi.

gledov na prihodnost. Vključitev Izole v natečaj ni bila naključna, saj je terjala že predhodno strokovno usposobljenost in odprtost za takšno sodelovanje kot tudi politično podporo lokalnih oblasti. Na tej podlagi in hkrati z zanimivostjo samega mesta in lokacije ob morju je sledil presenetljivo velik odziv mladih arhitektov iz vse Evrope. Le-ti so si ob splošnih usmeritvah Europeana in njegovega natečaja 7 prizadevali upoštevati lokalne posebnosti, še zlasti pa mediteransko okolje in način življenja. Natečaj jim je – tako kot so že prejšnje aktivnosti Europeana – nudil večjo svobodo izražanja in eksperimentiranja; hkrati pa ni bil povsem usklajen s prednostnimi razvojnimi programi občine, zlasti glede predvidenega univerzitetnega kampusa. Izdelani projekti so se pretežno osredotočili na prostorsko organizacijo bivalnega okolja, vendar so veliko pozornost posvetili tudi funkcionalno in socialno "mešanim strukturam" in prepletanju javnih in zasebnih prostorov. Vendar so to bolj izdelali in utemeljevali z vidika prostorsko-fizičnih kot pa z vidika prostorsko-družbenih razsežnosti vsakdanjega življenjskega okolja.

Po eni strani so dobrodošla razmišljanja in konkretni predlogi, kako preseči dosedanje prakso načrtovanja

osiromašenih enofunkcionalnih naselij in okrepiti etos živahnega mestnega življenja. Hkrati pa preseneča, da je tudi v evropskem merilu še s polstoletnim zaostankom (od kritičnih opozoril) močno prisotna miselnost – arhitekturni determinizem – ki tudi povsem konkretno zmanjšuje verjetnost uresničevanja predloženih projektov. Na splošno se precenjuje prostorska določenost druženja ljudi v okvirih grajenega okolja, hkrati s tem, ko se zapostavlja raznovrstnost njihovih interesov ter njihovo uveljavljanje v hibridnih oblikah fizičnega in virtualnega prostora. Podcenjena in neproučena ostaja vloga informacijske in komunikacijske tehnologije, ki vse bolj posega v razmerja med dogajanjem v javnem in zasebnem prostoru.

Opozoril sem na številna vprašanja, ki terjajo tako natančnejšo preučitev kot tudi prizadevnost, da postanejo sestavina zavestnega opredeljevanja in odločanja na občinski in na vsedržavni ravni. Da bi številne ideje, ki so jih predstavili mladi projektanti, zares uresničevali, bi morali v bodoče večjo pozornost posvečati tudi udeležencem oziroma deležnikom v procesih odločanja, kar pa terja interdisciplinarno obravnavo.

INNOVATION IN HOUSING DESIGN AND ORGANIZATION OF SPACE. EUROPAN IN IZOLA

Zdravko MLINAR

academician, professor emeritus of University of Ljubljana
Slovenian Academy of Sciences and Arts
e-mail: zdravko.mlinar@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

As the world is growing increasingly open (informatization, globalization), there is more and more place for innovation in housing design and organization of space. The inclusion of Slovenia into European, the European organization of young architects and urban planners, provided a way to gather a wealth of ideas concerning housing design and organization of space for various programmes in the Livade-west area in Izola. A total of fifty projects was submitted, representing the highest number of participants from all over Europe taking part in a single competition in Slovenia so far. Young experts envisioned different ways to reach beyond the disadvantages of mono-functional housing quarters and to create a spatial arrangement, which would encourage a livelier mode of urban life. Their attention was focused on the typical traits of the Mediterranean environment, particularly the relationship between public, half-public and private space. Generally, the solutions would give a high priority to spaces, which enable and encourage social interaction of residents. However, though they produced innovative and variable schemes of bringing together and intertwining public, half-public and private spaces, they would usually not devote much attention to potential impairment of privacy in residential spaces. Suggested solutions pay regard to social-developmental trends like the increasing diversity of lifestyles and the increasing social and spatial mobility of the population, which demands certain flexibility of the urban structure. However, when looking at the past, some authors regard the continuity as overwhelmingly self-evident and do not consider the fact, that the same spatially-physical arrangements do not produce the same effects today as they did in the past. In general, not enough attention is devoted to the fact, that the space itself is not (any longer) a decisive factor, but has become of secondary significance compared to the increasing number and diversity of interests. The lack of knowledge about the sociological findings concerning social contacts in space and desired and undesired effects of informal social control is evident. On one hand European opens the sphere of new ideas and brings about the enrichment of the practice of building mono-functional housing quarters, which had prevailed in the recent past. On the other hand it remains

predominantly limited to the architectural aspect and enclosed within the logical frame of the physical structure of construction while neglecting the novelties of the information age. The failure to realize the best and awarded European solutions in Slovenia and elsewhere brings attention to urban actors and their interests. So far, this has not been considered as an expert field or has been considered to belong to other fields of research (economy, sociology). Along with the need for more intensive inclusion into European at the level of the state and individual municipalities, there will be a greater need for: 1. critical (interdisciplinary) expert response to baseless general starting points and 2. exhaustive determination and disclosure of typical domestic, local traits, which can influence the action of participants, who do not know them.

Key words: European, innovation, urban intensity, density, diversity, public space, privacy, Mediterranean, flexibility, university, creative environment, housing, architecture, planning

LITERATURA

- Čelik, M., Simoneti, M. (2003):** Stanovanja in stanovalci. V: Nove perspektive stanovanjske gradnje. Ljubljana, Ministrstvo za okolje, prostor in energijo, 164–169.
- Dekleva, A. et al. (2002):** Negotiate my boundary! London, Architectural Association.
- Dev, Ž. (2001):** Stavbarstvo slovenskega podeželja. Ljubljana, Kmečki glas.
- Elliott, A. (ed.) (2007):** The contemporary Bauman. London, Routledge.
- European (1989):** Lifestyles: Housing Architecture. Paris, Editions Regirex.
- Festinger, L., Schachter, S., Back, K. W. (1963):** Social pressures in informal groups: a study of human factors in housing. Stanford, Stanford University Press.
- Florida, R. (2005):** Vzpon ustvarjalnega razreda. Velenje, IPAK.
- Freedman, L. (1975):** Crowding and behaviour. San Francisco, W. H. Freeman.
- Glažar, T., Križnik, B., Studen, M. (2003):** European Slovenija. V: Nove perspektive stanovanjske gradnje. Ljubljana, Ministrstvo za okolje, prostor in energijo.
- Glažar, T. (2004):** Povzetek projektov European 7 (tipkopis). Ljubljana, European Slovenija.
- Hočevar, M. (1998):** Analiza revitalizacijske problematike koprškega mestnega jedra, fizični prostor in družbene vsebine. V: Balaban, J. (ed.): Razvojni projekt Koper 2020. Koper, Mestna Občina Koper, 96–98.
- Kočevar, B., Plazar, M. et al. (2007):** Piran – moje mesto. Piran, Občina Piran.
- Koželj, J. (2003):** Nizko-gosto, visoko-mešano. V: Nove perspektive stanovanjske gradnje. Ljubljana, Ministrstvo za okolje, prostor in energijo, 58–69.
- Mlinar, Z. (1998):** Razvojni trendi, problemi in usmeritve: izbrani sociološki vidiki. V: Balaban, J. (ed.): Razvojni projekt Koper 2020. Koper, Mestna Občina Koper, 74–77.
- Mlinar, Z. (2003):** Preživele zamejitve in novi izzivi za lokalno demokracijo – na pragu globalno-informacijske civilne družbe. V: Hvala, I., Sedmak, M. (ed.): Politea: Civilne razsežnosti politike, Ljubljana, FDV – Društvo občanski forum, 73–82.
- Mlinar, Z. (2008):** Informatizacija, upravljanje in inovativnost v vsakdanjem življenjskem okolju. Teorija in praksa, 45, 2008, 1–2. Ljubljana, 5–27.
- Nove perspektive stanovanjske gradnje (2004):** Nove perspektive stanovanjske gradnje (zbornik simpozija, 27.–29. oktober 2003). Ljubljana, Ministrstvo za okolje, prostor in energijo.
- Oldenburg, R. (1989):** The great good place. New York, Paragon House.
- Øyen, E. (ed.) (1990):** Comparative methodology: Theory and practice in international social research. London, Sage.
- Perossa, M. (1998):** Kontinuiteta v stanovanjski arhitekturi Istre. Koper, Založba Annales.
- Požeš, M. (1998):** Načela trajnostnega prostorskega razvoja in razvojni projekt Koper 2020. Balaban, J. (ed.): Razvojni projekt Koper 2020. Koper, Mestna Občina Koper, 184–190.
- Rebois, D. et al. (1997):** European: Constructing the town upon the town: European results, Fourth session of the European competitions for new architecture. Paris, European.
- Rebois, D. et al. (2004):** European 7: Sub-urban challenge, urban intensity and housing diversity. Paris, European.
- van Toorn, R., Basar, S. (2005):** Ofis arhitekti. 2G-International Architecture Review, n. 38 (tematska številka). Barcelona.
- Vlay, B., Kajakovics, P., Studen, M. (eds.) (2007):** European Urbanity: European 7 and 8 – Austria and Slovenia. Wien, Springer-Verlag.

USTNI VIRI

- Gojanovič Purger, J. (2008):** Jana Gojanovič Purger, arhitektka, Občina Izola. Osebna komunikacija z avtorjem.
- Hegler, J. (2008):** Jožka Hegler, direktorica Javnega stanovanjskega sklada Mestne občine Ljubljana. Osebna komunikacija z avtorjem.
- Križnik, B. (2008):** dr. Blaž Križnik, arhitekt, Inštitut za politiko prostora, Ljubljana.
- Studen, M. (2008):** Marko Studen, arhitekt, SCAPELAB d.o.o., Ljubljana. Osebna komunikacija.

original scientific article
received: 2008-07-07

UDC 323.15:81'246.3'272

MORE LANGUAGE(S) – MORE SPACE(S)? REFLECTIONS ON THE REPRESENTATION OF HETEROGLOSSIA AND MINORITY LANGUAGES IN THE ALPE-ADRIA REGION

Nada ZERZER

Vienna University of Technology, Faculty of Architecture, Institute of Art and Design, Department of Visual Culture,
AT-1040 Vienna, Karlsplatz 11
e-mail: nada.zerzer+e264@tuwien.ac.at

ABSTRACT

This article addresses the issue how heteroglossic people in the three regions of Carinthia, Primorska, and the Trst/Trieste region experience their multilingualism and its representations in everyday day life. The approach is transdisciplinary and includes theory and methods from fields of political theory, sociology of space, sociolinguistics, ethnography, visual cultures and multimodal discourse analysis. The research focus is on social constructions of space, created by heteroglossic people in their everyday life and by the representations of the languages in their living environment. This article wants to take a closer look at life with – or in – heteroglossia and at possible integrative handling of it.

Key words: heteroglossia, public space, representation, language and ethnic minorities, visual culture, geosemiotics, Alpe-Adria region

PIÙ LINGUE – PIÙ SPAZI? RIFLESSIONI SULLA RAPPRESENTAZIONE DELL'ETEROGLOSSIA E DELLE LINGUE DI MINORANZA NELLA REGIONE ALPE ADRIA

SINTESI

L'articolo affronta la questione di come le popolazioni 'eteroglossiche' o, se vogliamo, eterolinguistiche della Carinzia, Primorska e della regione di Trieste vivono il proprio multilinguismo e le proprie rappresentazioni nella vita quotidiana. L'approccio adottato è transdisciplinario e comprende la teoria e i metodi tratti dagli ambiti della teoria politica, sociologia dello spazio, sociolinguistica, etnografia, culture visive e analisi del discorso multimodale. La ricerca si concentra sulle costruzioni sociali dello spazio create da persone eteroglossiche nella loro vita quotidiana e dalle rappresentazioni delle lingue nei loro ambienti di vita. L'articolo si propone di esaminare com'è vivere con l'eteroglossia – o nell'eteroglossia –, nonché studiare i potenziali trattamenti integrativi della stessa.

Parole chiave: eteroglossia, spazio pubblico, rappresentazione, la lingua e le minoranze etniche, cultura visiva, geosemiotica, regione Alpe Adria

INTRODUCTION

This paper addresses the issue how heteroglossic people in the three regions of Carinthia, Primorska, and the Trst/Trieste region experience their multilingualism and its representations in everyday day life. It draws on research the author has done with participants from the three regions, collecting multimodal material – sketches, photographs, interviews – on the participants' impressions of and attitudes towards their environment.

Theoretically the research is based on political theory, sociology of space, sociolinguistics, ethnography, visual culture and multimodal discourse analysis. It is committed to transdisciplinarity.

The approach will be described more detailed, i.e. the basic conditions of the field work in those regions will be explained. Furthermore, the methods and theories applied will be introduced.

Results of the empiric research are being presented and discussed.

PROBLEM STATEMENT – SUBJECT AND AIMS

The research focus is on space – created by people using more than one language in their everyday life and by the representations of the languages in their living environment – the towns and villages. This paper wants to take a closer look at life with – or in – heteroglossia and at possible integrative handling of it.

The focus is mainly on the visual material and on the ways to collect this material in field work. Basically, this paper asks the following questions: How can questions of multilingualism be approached in a political/demokratiepolitisch/pluralistic way? How can negotiations of space and representation in a society constructed as minority and majority, be approached?

Which is the living experience of the minority speakers – their views of their multilingual environment, how much importance do they grant the visual representation?

And how can research of a multilingual environment be done with a focus on the visual experience?

The aim of this research is not to discuss multilingualism of minority contexts from a juridical point of view, i.e. reflecting on minority rights and laws, or even to compare the legislation of different European countries. This paper neither wants to define "good" or "bad", nor to estimate or to evaluate laws, administrations and politicians; there are experts for all these topics. In addition, the concerns are neither the gratification or imple-

mentation of minority rights nor the conservation of ethnical diversity or minorities.¹

APPROACHING THE FIELD

Central Europe, particularly the Alpe-Adria Region, is very rich in culture and languages and highly diversified. Here, Romanic, Slavic and Germanic languages and cultural areas meet, intertwine and occasionally merge, which is a very special situation in itself.

Theoretically, areas of cultural contact are spaces of imagination, of untold cultural riches and of fathomless potentialities: where cultures and languages meet, circulate and merge, new forms of culture can emerge, i.e. individual compositions of those very components, of this very situation.

Actually, this imagination is not very sustainable and is threatened to burst very easily looking at the reality of border regions. The look at a neighbouring language, culture or country is very often more suspicious than interested, more disapproving than intrigued. Instead of overcoming the obstacles and cooperation, instead of creating a shared culture of this area, belonging, classification and differentiation, the distinction between *we* and *they*, between *one's own* and *the other's* seems to be more important than anywhere else.

The tension between the imagination, the idea of potentiality, and the pessimistic view of reality, both manifested and experienced in Carinthian society, is the source of this paper.

THEORETICAL APPROACH: POLITICAL DIMENSIONS OF LANGUAGE IN PUBLIC SPACE

The concept of this paper is political: the issues addressed are *public* (Öffentlichkeit) and *power* (Macht), which are both in the field of the political. The issue is further political in the sense that Chantal Mouffe (2005) explicates on, as many of the positions in question are contradicting, and concurring, and can not be reconciled. There is no possibility to unite the different positions in one position shared by everybody, and often there even is no compromise. To name a popular question of this field, further discussed in a later chapter, there is no compromise of a monolingual and a bilingual topographic sign, it has to be either the one or the other. The actual sign is the result of the prevalence either of the advocates of bilingual or of monolingual signs, and the defeated group has to cope with the result.

To argue with Chantal Mouffe, a democratic society needs to withstand those contradictions and is incum-

1 The term 'minority' is a little unprecise as it has adopted the connotation of being less not only in numbers but also in value in both the author's languages Slovenian (*manjšina*) and German (*Minderheit*). It is used simply because of the lack of an introduced and more suitable term.

bent on finding a kind of procedure that enables proponents of both positions living side by side, without one position being repressed or eliminated and without negating the contradictions.

While antagonism threatens to erupt in destruction, Mouffe proposes the term of agonism to describe the process of negotiation, and explains:

While antagonism is a we/they relation in which the two sides are enemies who do not share any common ground, agonism a we/they relation where the conflicting parties, although acknowledging that there is no rational solution to their conflict, nevertheless recognize the legitimacy of their opponents. They are adversaries, not enemies. This meant that, while in conflict, they see themselves as belonging to the same political association, as sharing a common symbolic space in which the conflict takes place. (Mouffe, 2005, 20)

The research, and this paper, started out in a very wide understanding of architecture, as the field of interest and research is space. As architecture being the art and science of space, it knows far more ways to create space than by building houses, rooms, walls and decorating them. It starts with the fact that architecture is more than the physical-material aspect of space, and more than something something static, predetermined, or unchanging. Besides it is not the idea of some euclidian space that would be defined by three dimensions, confined by borders dividing between some things inside and other things outside itself.

Much more, it is a construction of the idea of space being provided through people inhabiting it. By living, working, feeling, thinking, interacting, people produce space and at the same time they formulate/configure/create its character. When carrying this to the extreme, one could say, space is a social function. As people are living beings, changing in time, this kind of space is also a process of some kind, developing and changing with the people inhabiting it.

When the ways of living and interacting of people are established as constitutive elements of producing space, communication and language being means of interaction become crucial in their contribution to the evolvement of space.

This quality of space, to be constructed by emotional entanglement, is also described as an anthropologic place (Augé, 1992). Where people are engaged in emotions, relations, connections they connect the entanglement to the place. Those can be private, but also public spaces – town squares, memorials, the school one has attended, the city hall of one's marriage. It can be con-

nected to memories of single persons but also to the collective memory of a group or a whole society. The more people share those memories or have singular/personal memories connected to one place, the stronger the characterisation of the place becomes.

Those anthropologic places, or *Lieux*, are in opposition to an increasing number of Non-Places, or Non-Lieux, that are of no other importance but to lead to another place. Therefore, they can also be called transitory spaces. Those are places where no user is addressed personally, but only indirectly or impersonally, not as the person he/she is, but only as a user of this place. Typical examples are highways or airports and trainstations. Most communication happens by signs, sometimes pictographs, or by announcements (Lautsprecherdurchsage). Those are places not to stay but to transit, to pass through, places you do not want or need to linger in, but places you want to leave as quickly as possible. *Non-lieux* are places without connection, without relation, without emotional bonds with the local people or visitors.

In heteroglossic regions, the existence of more than one language, the representation thereof and the resulting social and emotional entanglements contribute significantly to the social constructions of space.

It is the contribution of heteroglossic inhabitants, of their social actions and the interaction of ethnic minority and majority to diverse and multi-faceted public space that this paper focuses on.

METHODS

The complex of qualitative methods chosen for research is by large ethnographical and sociological.

The research was commenced by explorative excursions and the collection of visual data. The collected data were mostly photographic, but also include examples of media and printed matter. This material was supposed to be completed by interviews with speakers of the local minorities. Since the aim of the research focuses on the living experience of the speakers themselves, their contribution was further expanded to visual data. Thus, two purposes are to be achieved: on the one hand, the participants gain importance as their contributions are given more attention and space in the research. On the other hand, the research tries to meet the complexity of the research issue by allowing a greater number of perspectives. For this purpose of expanding and enhancing the field research, cultural probes (compare Gaver et al., 2004)² were designed in a way that a multimodal complex of information and data could be collected.

2 Cultural probes were furthestmost developed for participative and integrative designing methods in urban planning. The idea was to empower the participants to contribute to the process without being design experts themselves. So for people who usually don't think about the design they would wish for their environment to have and who are not used to find the right words to tell what they mean, a bundle of tools, containing e.g. cameras, sketch pads, maps or postcards was developed. In addition, the probe is not to be used under supervision but on their own to grant freedom of thought and action.

Fig. 1: Cultural probe (photo: K. Nessmann).
Sl. 1: Kulturna raziskava (foto: K. Nessmann).

The cultural probes delivered to the participants consist of a disposable camera, maps of the region, pens and paper for notes.

Participants were found through contact persons, via community institutions and minority organisations such as cultural societies, university, or media and publishing houses. The research participants from Slovenia, Italy and Austria are conscious speakers of their minority language but not representatives of (political) minority organisations. This is for the reason that representatives need to be lobbyists for the benefit of the minority and their views are at least partly shaped by the function. As the focus was on personal experiences in everyday life, the lobby-view was not intended to be subject to this research.

The better part of the qualitative research was done between January and September 2007. At first contact, the researcher introduced herself to the participants, or was introduced by the contact person, shortly explaining the background and research interest. The whole procedure, interview and cultural probes, were explained to the participants, also giving them the freedom to consent only to parts of the process. The interviews were open and half-structured, with an initiating explanation of the general topic to be talked about. The aim of the interviews was to make it possible for the participants to tell their stories freely and, to a certain degree, to determine the course of their narration. Questions were asked only to avoid major deviations or, if needed, for better understanding.

It was the decided aim to break through the hierarchy of question and answer by encouraging the participants to reflect on themselves in connection with the general topic. The participants should feel that they are important in the research process, and that they are being taken seriously. Following the idea of "research with" (Cameron et al., 1997, 153, 158f), in the course of the interview the statements of the participants were related to the general questions of the research, to get to a common understanding of what is being told. The interviews ended when the participants made clear that they felt they had no more to say, or that they wished to finish.

After the interview, the cultural probe was, together with an explanation of the information sought for, handed to the participants. The instructions for the disposable camera consisted of the task to take pictures of what they feel to be their bilingual environment or the environment where they recognize their minority language and culture to be represented. Those who wanted to use their own camera were provided with a blank CD for the digital photos to be saved.

The maps were selected in different scales; so, on one the places were rather detailed to make it possible to mark the exact places the participants considered significant or mentions in the interviews. On the other map the bigger area was shown at a smaller scale to allow for greater contexts. Paper and pens for notes were also provided.

After the picture-taking the participants were invited

to give reflections or to add to their previous interview if new aspects had occurred. Most of them used this possibility for comments and explanations on their choice, or on the supposed subject of their photos, some added an index.

The point of view of each interview and probe was intentionally subjective and not trying to construct objectivity by external explications. Objective descriptions of situations or qualifying explanations were avoided, so as not to organise the contributions of the research participants into an external hierarchy.

TRIANGULATION

The term of triangulation was previously taken from surveying and mapping.³ The technique/procedure is used to measure a point from two or more directions in order to make out its position in a more reliable way or to be able to describe the point more accurately. Triangulation was transferred to social sciences, beginning in the 1960ies, and has lately become an increasingly popular approach to complex research questions. Like in its original field, applying triangulation to social studies means to choose several starting points and to aim towards the general direction of the research matter – the point searched for. Still, there are some profound differences between both uses and meanings of triangulation in geodesy and social sciences.

As Denzin (1994) suggests, triangulation in social studies is a useful way to approach a subject. Even for the definition of the subject triangulation can be used, especially if the subject can be a little diffuse and threatens to "escape". Actually, the closer to reality, to everyday life, and to human life experience, the more the research issue is subjected to continuous change, to non-rational processes.

Uwe Flick (2004, 8) says about the usefulness of triangulation in social sciences, it [...] *to link different methodic approaches on the one hand (qualitative, quantitative, questioning, and observation), and different methodic perspectives on the other hand (objective facts, subjective attitudes, contemporary and historical)*.⁴

Triangulation was chosen because it is a serviceable and advantageous method to deepen and broaden the research. What triangulation cannot do, however, is to ascertain impartiality or objectiveness, as in this kind of

research objectiveness is not possible as it is not possible to capture the whole situation. Every position of a person concerned by the matter of research is individual and in addition is permanently changing because it is part of human life. Rather than the illusion of objectivity, multi-subjectiveness is created by triangulation.

The triangulation in this research includes the change of perspective of a partly involved researcher to involved research participants, and additionally to a number of participants who contribute their narratives and visual material.

Contemporary technology allows for an increasing number of collected pictures, a phenomenon which all researchers are confronted with and which could be a problem in some cases. It was partly met by providing disposable cameras with a limited number of takes.⁵ In an attempt to methodise the accumulation of visual data, a catalogue of categories was developed, arranging the examples by formal reasons, or by authors/competence for the installation.⁶

Though the line between the categories was not strictly drawn but fluid, this way of handling the visual material proved to be too rigid and constricting. It threatens to draw the focus on the categories, thereby influencing and obstructing the view of other, probably more important things than external formal criteria. It also induces to directly compare the examples of the three regions of one category – which was declaimed above.

As the idea of being helpful was not fulfilled by the categorisation, it was abandoned in favour of more ethnographic ways of work that respond to the visual character of the research.

The data were collected and arranged solely by visual criteria and by frequency of motives.

ABOUT THE REGIONS

The regions of this research were chosen by experience and preparatory research. This research is concerned with three minority situations: the Slovenian minority in Carinthia/Austria, the Italian minority in Primorska/Slovenia, and the Slovenian minority in the Italy. The towns introduced in this paper are Celovec/Klagenfurt, Capodistria/Koper and Trst/Trieste with their outskirts.

3 In geodesy triangulation means to divide a field into triangles because of their geometric reliability.

4 [...] *Verknüpfung einerseits unterschiedlicher methodischer Zugänge (qualitativ, quantitativ, Befragung und Beobachtung), andererseits verschiedener methodischer Perspektive (objektive Tatbestände, subjektive Einstellungen, Gegenwärtiges und Historisches)* (translation by Nada Zerzer).

5 While the participants using their private digital camereas were asked to limit their contribution to about the number of takes of the disposable cameras, no contribution was excluded for an exceeding number of takes.

6 Possible categories were inscriptions made by the administration itself, by institutions, commercial or private, in the range of formal criteria. By content, categories would be remembrance, or art.

IN NUMBERS

The three towns chosen for research differ in size, urbanity structure etc. Celovec/Klagenfurt has about 92.000 (Zahlenspiegel, 2007) inhabitants, including the outskirts (the so-called district Klagenfurt-Land/Celovec - dežela) there are about 150.000 (Statistik Austria, 2008)⁷ inhabitants. The city of Koper/Capodistria counts 24.000, the administrative borough about 49.000 (MOK 2, 2008). In Trieste/Trst, there are 208.000 (Rete civica di Trieste, 2008) people in the city and 240.000 (Regione FVG, 2008) in the region.

Official statistics state that 2,2% of the inhabitants of Koper/Capodistria avow themselves to the Italian minority (MOK, 2008), 2,5% of the inhabitants of Celovec/Klagenfurt declare to speak Slovenian and in the Trst/Trieste region there live about 9% Slovenian speaking people.⁸

RESULTS

The corpus of collected information was regarded as a whole, i.e. the notes, comments and interviews are taken into consideration when interpreting the pictures.

Within the corpus of visual data collected, there are four groups of motives or topics that should be explained and discussed more in detail in this paper. Those are Places of social life, Topographic signs, Remembrance, and Irony/Humor.

Most of the groups were formed because the subjects were mentioned or depicted repeatedly, by several participants of the research. In opposite, the Irony/Humor section was chosen because it is so unique and was found only in one of the three situations.

By depicting the selected motives, the participants were also expressing a kind of evaluation. Especially those using the provided disposable cameras had to decide carefully as they had only 27 takes at their disposal. A motive had to be considered important by the research participant in order to take a picture of it instead of just mentioning it in the interview.

Places of social life

Nearly all of the participants contributed photos of several places of social life, of interaction with others, of meeting, shopping, or learning. In the comment, one participant from Trst/Trieste noted that the takes were a documentation of places where Slovenian language is commonly used by the customers/guests and staff. It was the possibility to use the language rather than the visibility of bilingual inscriptions which was important to the photographer in this case.

It seems significant, that in takes depicting places of social life, there are people relatively often included in the pictures. This inspires the conclusion, that the communicative, connecting and social aspects of the public use of minority languages are very important, as they contribute to the constructions of community. The places seen on the pictures are places to live – places to talk, places for public life, places to be a group, a collective, and not only a private person, an individual.

The motives vary from cafés and osmice⁹ to shops and various institutions like nurseries and schools.¹⁰

The importance of social interaction and personal entanglement for the social construction of public space was mentioned before. The numerous contributions concerning places of social life in the collected data from the cultural probes underlines this thesis.

Topographic signs

Lieux and Non-Lieux: why the language makes the difference

In many of the collected cultural probes, topographic signs were of significant number. There are several possible and plausible reasons for topographic signs to be of rather great importance to minority language speakers.

Topographic signs are often the first thing that comes to one's mind when asked about the representation of heteroglossia. They are indeed something very noticeable, even demonstrative as they are highly exposed to passers-by and call attention to the existence of two languages where mostly one is seen. Furthermore, topographic signs are a permanent issue in discussing minority rights.

7 The number of 150.000 is calculated by totalling the the districts of Klagenfurt City and Klagenfurt Country, to get to a number comparable to both the other cities with the area.

8 In Italy the use of language is not subject to population census, so there is no up to date data. The estimations vary broadly. The latest census dates of 1971, and states in Trst/Trieste round 24.000 slovenian speaking people, which makes round 8,9% of the population of the region at that time, which was round 271.000. compare also Voltmer (2004).

9 Osmica (slo.) or osmizza (it.) is a temporary inn at a farm, popular in the region of Trst/Trieste and farther around, similar to the Buschenschank (ger.) in Austria.

10 Schools and other educational institutions could of course also form a separate section, as their function is on several levels. Actually, in this paper the decision to include them in the section of places of social life was based on the comments stating that for the participant this place was important because of the interaction with peers, as for students school mostly is a major place of social contact.

Fig. 2–5: Places of social life: Farm tourism, pubs and a shop (photo: fig. 2, 5 Anna, fig. 3,4 Maja).

Sl. 2–5: Prostor družbenega življenja: kmečki turizem, gostilne, trgovina (foto: sl. 2, 5 Anna, sl. 3,4 Maja).

Besides legal, psychological or political approaches to the questions of bilingual topographic signs, whose justification shall not be lessened, there is the approach of the character of space. In the first place it has nothing to do with minority issues, but with different kinds of space people are used to meet in certain situations.

One of the reasons for the topographic signs being an issue in mixed language areas can be approached/explained with Marc Augé's definition of *Lieux* and *Non-Lieux*, or Places and Non-Places (Augé, 1992).

Actually, topographic signs mark a line, not only between town and periphery but also, and in this context most importantly, between *Lieu* and *Non-Lieu*.

Most topographic signs are situated in what Marc Augé calls transitory places or spaces.

In spite of the exposure, most passers-by probably do not really see the signs. As soon as a topographic sign is written in two languages, it does not only indicate the

city border, but also gives further information about the languages being spoken by the inhabitants. In the sensitive climate of minority and majority, this bilingualism of a sign does not remain unnoticed; on the contrary, observers see and notice the bilingualism and the main focus shifts from the notion of 'there is a town' to the notion of the local languages. This attention creates relation – and the *Non-Lieu* shifts to *Lieu*.

This shift is a disruption of the common ways: it draws attention to a place nobody wants to notice, and it irritates the onlooker. The monolingual topographic sign does not disturb the *Non-Lieu* because it is not really noticed, but the bilingual sign evokes relation and emotion and in that way changes the structure of the space, simply by being there.

Regarding bilingual topographic signs taking in consideration the disruption of the order of places and non-places the highly conflictuous potential becomes evident.

Fig. 6–8: Between Lieux and Non-Lieux: bilingual topographic signs (photo: fig. 6 N. Zerzer, fig. 7 Miha, fig. 8 Maja).

Sl. 6–8: Med Lieux in Non-Lieux: dvojezični topografski napisi (foto: sl. 6 N. Zerzer, sl. 7 Miha, sl. 8 Maja).

In addition to latent minority/majority conflicts of power, and the conflict of the historical ideal of a monolingual ethnically homogeneous nation state confronted with the multifaceted, here multilingual post-modern society, there is even more potential for conflict represented by bilingual topographic signs. It is also the traditional attribution of transitory Non-Lieux and relational Lieux that gets out of control and therefore courts resentment.

From a point of view like Marc Augé's, the cluster of problems which might occur around the installation of bilingual signs is expanded by one uncanny aspect, as this aspect is mostly subconscious and unuttered.

The performative powers of name

Topographic signs are of great importance because they carry names, and naming is a way of exerting power, very close to inventing, creating and producing. Naming is also defining, declaring something what it is. Consequently, naming changes something in the real world as we perceive it, it can be performative (Austin, 1975).

By naming a place, the performance is one of declaring a certain claim on the place, i.e. one of ownership, of belonging, or maybe simply of being there and of being related to the place. In a multi-ethnic society, the existence of two names, in two languages, for one place is an expression of two existing groups, separated by language, who share the territory. Accepting the second language, and the second name of a place, expresses the disposition to admit the speakers to their claim, or co-claim to the place.

In a nation-based way of thinking, this is a very difficult thing to do, as the ideal of a homogeneous people, with one language, one culture, and the respective territory forming a unit is still very much present in 21st century Central Europe.

The ideas and ideals of one United Europe, of a Europe of the regions and of diversity are very often far away from people's everyday life experience. When thinking about the complex of questions arising in connection with bilingualism and ethnic or language minorities we can see that the source of constructions of 'state' or 'country' is still the 19th century nation state (Anderson, 1997).

Remembrance

Cemeteries

The probes include a significant number of references to remembrance of the past, both individual and collective. An explanation for this is to be searched in

the importance of remembrance for the construction of individual and collective identities.

Many pictures of the preliminary collection as well as of the cultural probes depict headstones and cemeteries. The types of photos ranged from overviews of the cemetery to detailed takes focusing on the writing on the stone.

Fig. 9-11: The public face of private remembrance: cemeteries (photo: fig. 9 Miha, fig. 10-11 N. Zerzer).

Sl. 9-11: Javni obraz osebnega spomina: pokopališča (foto: sl. 9 Miha, sl. 10-11 N. Zerzer).

Shared memories – shared memorials

Cemeteries are not simply places where the past is piled up, where the deceased wait for the living to arrange flowers or to say a prayer. Cemeteries are places where issues of belonging are addressed on different levels.

On an individual level, a cemetery is where a family's past is represented by names of predecessors. It is a place where one can go looking for one's roots, to visit the graves of one's ancestors and see the names of those who spoke this language ages ago, and to construct a continuum to the present and to the own person. place and the claim of the territory is being argued by the age of graves and headstones, or by the number of names and inscriptions in one or another language. It is not only the language of the buried that is represented in the inscription; it is in the first place the language of the living which can be seen on the stones. When the language is aborted by new generations, the inscription on the headstone will also change. Some of the headstones on the contributed photographs feature the names of many generations of one family. One can learn a lot about the history of the region, when the spelling changes through time, or the family name gets translated.

The symbolism of the cemeteries also becomes visible in pictures taken of dilapidation and overgrowth. These pictures correspond to the fear of disappearance of history, of language and culture. A neglected grave is a way of being forgotten, of not being cared for any more.

In mixed language areas there is often an assortment of headstones in several languages. In the Italian part of the research there are even stones with German inscriptions, dating about 100 years of age, when this part of today's Italy was part of the Habsburg Monarchy. But as a rule the inscription of one stone is in one language, except for some very rare examples on private graves – and the graves of clergy. Clergymen seem to have an integrative function in their parish, being responsible for all members of the parish. In analogy, the inscription on the headstone of the priest needs to include all the languages.

Remembrance is represented in the probes not only by cemeteries, but also by memorials. While memorials are also a part of the construction of identities by referring to the past and history, they are of a different character: they are more public and more formal.

Memorials with bilingual inscriptions are mostly found in probes from today's Italy, few of them are from

Slovenia, none in the probes from Austria. There is one explanation coming to mind above all others: Memorials are a way of the living to manifest their memory of the past, and memorials are made *by* the living and the living make them *for* themselves. So when the Slovenian and Italian population of the Trst/Trieste region has a past they can and want to remember together, there will be a memorial with a bilingual inscription. They can do that, because at least part of World War II they were fighting on the same side.

On the other hand, in Carinthia, the Slovenian and the German speaking combatants were on different sides of war, so to date any memorial erected in Carinthia can serve as a place to commemorate either the soldiers of the National Socialist Reich or the partisans fighting against it – it is simply impossible to raise a monument for both groups of fighters together.

On a more collective level, the right to be in this
Taking it further: Irony and Humor in the Field of Bi-/Multilingualism

The research on representations of heteroglossia led to a collection of projects which are significantly different from the results presented and discussed before. They represent a different approach to heteroglossia, a way to draw creativity and activity of a conflictuous and ambivalent situation. The conclusions they might allow to draw about the sociocultural and political backgrounds still need research and discussion. Still, they shall be introduced in this place as they cast a light on possible ways of dealing with and in ethnically mixed situations

All of them are taken from Carinthia, as there were no comparable examples found in both other areas. Anyway, what these result have in common is a way of playfulness, maybe a dose of irony or sarcasm, or even a hint of subversiveness. The examples being presented are all results of conscious engagement with the complex of problematic of minority/majority; they are to a certain degree addressing bilingualism on a meta-level.

One could say that they are in the range of imagination, of the potentialities that pluralism, multi-ethnicity and heteroglossia can afford. They do not correspond to the rules fixed in hegemony, they do not try to find a way inside the known limits, but they try to change the rules.

Those results do not stem from cultural probes but from the author's own explorations and collections.

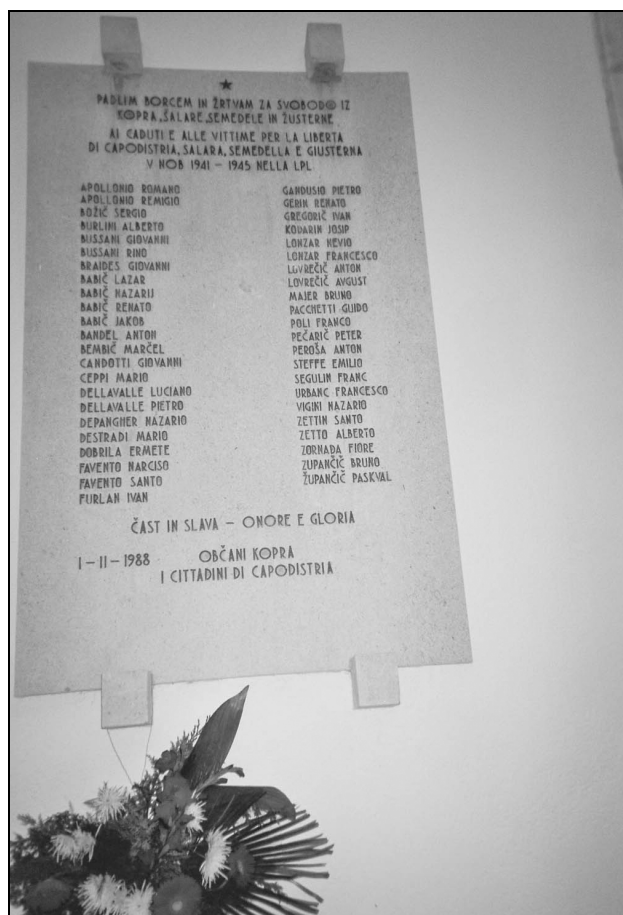
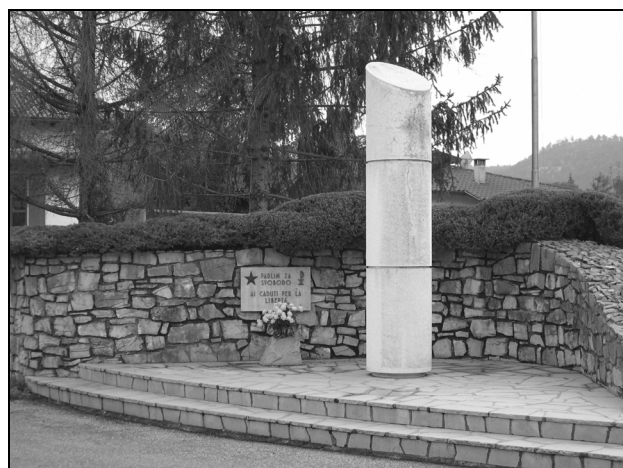

Fig. 12–15: Bilingual memorials for the shared memories of combatants (photo: fig. 12, 14 N. Zerzer, fig. 13 Miha, fig. 15 Antonia).

Sl. 12–15: Dvojezični spomeniki skupnih spominov na borbe (foto: sl. 12, 14 N. Zerzer, sl. 13 Miha, sl. 15 Antonia).

Taking the topographic sign to other places

The importance of topographic signs in the whole complex of representation of multilinguality has been discussed earlier and has its impact also in other areas than the typical signs at crossroads.

The design of the topographic signs in Austria has become a kind of symbol of the whole complex of minority policy, minority rights and the constant dispute over the erection of bilingual signs. While the public discourse was concerned with questions concerning the necessity of bilingual signs, the connotation of the sym-

bol became graver. A solution to the problem that would satisfy all involved parties seems far away.

The dominance of the design of topographic signs in the Carinthian discourse of the representation of bilingualism found new places for the application of the symbol – like lighters, stickers or T-shirts, stating Carinthia to include both languages, both ethnic groups, as the sign features the name of the Austrian province in both languages: "Kärnten – Koroška".

The design of the signs has become so popular and so much a symbol for a *place to be*, that it got used in several contexts that are not actually connected to the original discourse.

Fig. 16–17: Topographic signs for everyday use: on T-shirts, lighters and stickers (photo: fig. 16 K. Nessmann, fig. 17 P. Krivograd).

Sl. 16–17: Topografski napisi za vsakdanjo rabo: na majicah, vžigalnikih in nalepkah (foto: sl. 16 K. Nessmann, sl. 17 P. Krivograd).

A language symbolized by a little "v"

By the mid 1990ies, the public discourse about bilingual topographic signs in Carinthia had once more peaked, running in solution-free circles about the questions of competency responsibility, of demands and entitlement, of necessity and symbolics.

In this climate, the cultural society at the University of Celovec/Klagenfurt realised the idea of "Haček (k)lebt".¹¹ The *Haček* is a diacritical sign that distinguishes written Slovenian from German language in a very easily-recognizable way. Among Carinthians, it has become a kind of symbol for Slovenian language and culture, as the cultural difference between Slovenian and German-speaking Carinthians is solely the language. By centuries of cohabitation of both ethnic groups, of both languages in the same social and economical environment, everyday culture has become very similar, if

not the same: from religious festivities to food and also the melodies of folksongs, the significant difference is the language used when celebrating, cooking or singing. There is even a bookshop in Celovec/Klagenfurt named *Haček* for the reason of the wide identification.

Haček (k)lebt is actually a sheet of stickers cut to little and large *hačeks*, about the size of a postcard. The instructions on the card say that the stickers are to be used to complete lacking inscriptions in public space – wherever one would wish for bilingual inscriptions, the sticker would come handy. By doing that, the diacritical sign gains importance as it appears as a foreign particle within a German text. It becomes as disturbing as the inscriptions in Slovene are sometimes declared to be. By the playfulness, it subverses the attributed annoyance and makes people grin at its boldness, at the funny image of a little displaced *haček*.

11 klebt – sticks; lebt – lives (ger.).

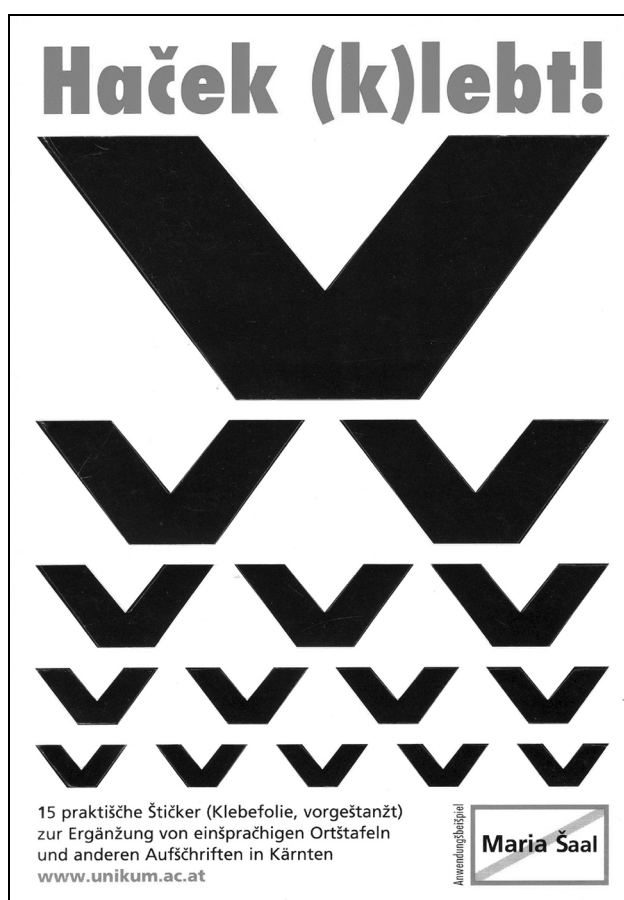

Fig. 18: To complete lacking inscriptions: a kit of stick-ers in various sizes.

Sl. 18: Dopolnitev pomanjkljivih napisov: set nalepk različnih velikosti.

Humor and enjoyment: a new way to face

"Buhštabenzupe" is a wordplay of an originally German word in Slovenian notation. Actually, the product at matter is pasta – the small kind in the shape of letters, known and loved by all kids as they can play and combine them to words while eating their soup. The kids eating and playing with the pasta do usually not care which language the soup was cooked from.

Unikum, the cultural society that has been mentioned before, had their own idea about this pasta and commissioned the production of special pasta in the shape of letters – including the Slovenian diacritical signs: ŠČŽ shapes pasta was produced only for this project. And as the name of the project states, the letters mingle in the soup, without worries whether their neighbours are supposed to be of the one or the other language. Furthermore, they get on very well and in the end they are all eaten with the soup. The presenta-

tions/soup dinners of this project were performed in co-operation with a jazz band and the language artist Jani Oswald in whose texts both languages, German and Slovenian, intertwine. Cuisine, politics and Carinthian life itself were regarded with a fair share of irony and sarcasm.

To complete the multilingual menu, another example of enjoyable multilinguality should be mentioned. The example was not an art project, but a commercial idea. A number of *deli-dealers* in Carinthia commissioned a chocolate manufactory to produce a special type of chocolate that should mirror Carinthian history and cuisine at their best, i.e. the interlacing of Slovenian and German Carinthian identities.

Even the name is grammatical: "*Fia uns zwa – za naju dva*" is the bilingual name, saying "For the two of us", and the addition locates the two: "*aus Kärnten – iz Koroške*" – "from Carinthia". The sleeve of the chocolate bar features the Prince's Stone (*Knežji kamen, Fürstenstein*), which is considered the oldest symbol of demo-

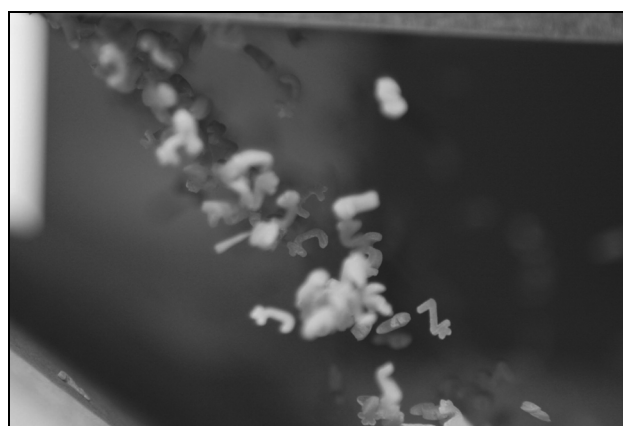

Fig. 19: Well known and still different: pasta with unusual shapes ŠČŽ (photo: G. Maurer).

Sl. 19: Dobro znano, a vendar drugačno: testenine ne-navadnih oblik ŠČŽ (foto: G. Maurer).

Fig. 20: Uniting indulgence: chocolate bar, representing Carinthia's both languages in many ways.

Sl. 20: Užitki, ki združujejo: tablica čokolade, ki v marsičem predstavlja oba jezika koroške regije.

cracy in the region of Carinthia as well as in Slovenian culture. On the inside of the sleeve, the history of the Prince's Stone is told.¹² The chocolate bar itself is filled with raisins, walnuts and cinnamon, the traditional filling of *pogača*, or *Reindling*, depending on the language – a strudel loved by both ethnic groups in Carinthia and eaten at many occasions.

The chocolate bar is regularly on sale in several groceries and delicatessen in Carinthia, its presentation evoked a lot of positive media response.

With a look at the continuous conflicts in Carinthia concerning topics of ethnic diversity the question occurs, why the creative potential of the multifaceted culture is not more often explored.

CONCLUSIONS

Through a short look at the visual data this paper could provide, the big diversity of heteroglossic life and views becomes visible – the diversity of one minority situation to the next, and within the minority itself.

The material discussed in this paper is only a part of the wide range of topics and motives found in the research process. Some of the topics left out were just as informative and insightful as those presented. There is the rather numerous represented motive of deficiency

that was addressed in interviews or by photos and comments. Unauthorized inscriptions in public space, like graffiti, still need to be explored.

The situations of plurality and diversity are promising, offering a potential for creativity and development. At the same time they can be polarising and, especially when the protagonists feel repressed, these situations threaten to develop into an antagonism of "we" and "they", into an insurmountable opposition and destructive conflict. It is the task of a democratic society to keep the positions in a kind of equilibrium.

As history has taught striving to achieve the ideal of a homogenous society is not only an illusion, but also dangerous. The dealing with plurality can be regarded as a criterion for the sustainability and stability of democratic development. As was stated at the beginning of this paper, observing multilinguality is only observing one element of social constructions of space. In reality there are several other modes of plurality concerning society.

Ethnicly mixed areas can show how democracy has developed in a certain society: the markers for this process, for the status of practised democracy are in the negotiation of representation, in the acceptance rather than tolerance of the *other*, the strange as part of one's own society.

VEČ JEZIKOV – VEČ PROSTOROV? RAZMIŠLJANJA O UDEJANJANJU HETEROGLOSIJE IN MANJŠINSKIH JEZIKOV V REGIJI ALPE-JADRAN

Nada ZERZER

Dunajska univerza za tehnologijo, Fakulteta za arhitekturo, Inštitut za umetnost in dizajn, Oddelek za vizualno kulturo,
AT-1040 Dunaj, Karlsgasse 11
e-mail: nada.zerzer+e264@tuwien.ac.at

POVZETEK

Avtorica v članku obravnava vprašanje, kako ljudje na Koroškem, Primorskem in Tržaškem doživljajo svojo večjezičnost in njeno udejanjanje v vsakdanjem življenju. Raziskava je osredotočena na prostor, ki ga ljudje ustvarjajo z vsakdanjo uporabo večih jezikov in njihovim udejanjanjem v življenjskem okolju – vaseh in mestih. Avtorica želi pobliže predstaviti življenje s heteroglosijo (ali v njej), prav tako pa tudi njene možne integrativne izvedbe. V teoretičnem smislu so območja kulturih stikov prostori domišljije, neizpovedanih kulturnih bogastev in nedoumljivih potencialov: kjer se jeziki in kulture srečujejo, zlivajo in krožijo, lahko nastanejo nove oblike kulture, t.j. individualne kompozicije taistih komponent dane situacije. Nasprotovanje in konflikt sta neizbrisna dela življenja in družbe, ki pa se bosta ob poskusih potlačitve morda ponovno pojavila skozi nasilje (Mouffe 2005). Da bi se izognili nasilnim konfliktom, mora družba najti načine za vzpostavitev ravnotežja med protislovnimi položaji, ki se včasih pojavijo v

12 From the mid 12th century until 1414 the installation of the Prince of Carantania was an early form of democratic process. The (German speaking) Prince to be had to take an oath in Slovenian language to a farmer seated on said Prince's stone. When the farmer's right was satisfied they changed places and the Prince was installed.

zvezi s heteroglosijo in njenim udejanjanjem. Arhitektura kot umetnost in znanost prostora pozna poleg izgradnje hiš, sob, zidov in njihovega opremljanja še mnogo več načinov ustvarjanja prostora. Izhaja namreč iz dejstva, da arhitektura presega fizično-materialni vidik prostora, da je več kot nekaj statičnega, vnaprej določenega ali nespremenljivega. Prebivalci ustvarjajo prostor z življenjem v njem, z njegovo uporabo kot družbene funkcije, ki jo ustvarjajo skozi družbene odnose in interakcije. Avtorica se v članku osredotoča na jezikovne odnose in njihova udejanjanja v večjezičnih regijah. Za predstavitev udejanjanja heteroglosije in njenega pomena za družbeno izgradnjo prostora se poslužuje vizualnih gradiv, ki jih je skupaj z sodelavci zbrala v omenjenih treh regijah in ki ponazarjajo primere iz različnih kontekstov in področij družbenega življenja. Glede na to, da je pričujoči članek poročilo raziskave, ki še vedno poteka, predstavlja njene predhodne rezultate in ugotovitve kot obete še neizvedenih raziskav.

Ključne besede: heteroglosija, javni prostor, udejanjanje, jezik in etnične manjšine, vizualna kultura, geosemiotika, regija Alpe-Jadran

BIBLIOGRAPHY

- Anderson, B. (1991):** Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, Verso.
- Augé, M. (1992):** Orte und Nicht-Orte. Frankfurt/Main, Fischer.
- Austin, J. L. (1975):** How to Do Things With Words. Cambridge, Harvard University Press.
- Benjamin, W. (2000):** Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen. In: Benjamin, W.: Sprache und Geschichte. Philosophische Essays. Stuttgart, Reclam.
- Böse, M., Busch, B. (2007):** The political potential of multi-acculturality in the exhibition-title "gastarbajteri". Journal of Language and Politics, 6, 2007, 3. Amsterdam, 437–457.
- Cameron, D., Frazer, E., Harvey, P., Rampton, B., Richardson, K. (1997):** Ethics, Advocacy and Empowerment: Issues of Method in Researching Language. In: Jaworski, A., Coupland, N.: Sociolinguistics: a Reader and coursebook. New York, St. Martin's Press, 145–163.
- CIP (2008):** Centro internazionale sul Plurilinguismo. Schede sulle minoranze tutelate dalla legge 482/1999. http://web.uniud.it/cip/d_min_tutelate_scheda.htm (6. 7. 2008).
- Coupland, N., Jaworski, A. (eds.) (1997):** Sociolinguistics: a Reader. New York, St. Martin's Press.
- Denzin, N. K. (ed.) (1994):** Handbook of Qualitative Research. Thousand Oaks, Sage.
- Flick, U. (2004):** Triangulation. Eine Einleitung. Wiesbaden, VS Verlag.
- Gaver, W., Boucher, A., Pennington, S., Walker, B. (2004):** Cultural Probes and the value of uncertainty. Interactions, 9, 2004, 5. New York, 53–56.
- Gorter, D. (ed.) (2006):** Linguistic Landscape. A New Approach to Multilingualism. Clevedon – Buffalo – Toronto, Multilingual Matters Ltd.
- Hall, S. (1997):** Representation. Cultural Representation and Signifying Practices. London, Sage Publications.
- Jakob, G. (1997):** Das narrative Interview in der Biographieforschung. In: Friebertshäuser, B., Prengel, A. (eds.): Handbuch Qualitative Forschungsmethoden. München, Juventa, 445–458.
- Kress, G., Van Leeuwen, T. (1996):** Reading Images. Grammar of Visual Design. New York – London, Routledge.
- MOK (2008):** Mestna občina Koper. Mestna občina Koper po materinem jeziku. <http://www.koper.si/povezava.aspx?pid=1930> (5. 5. 2008).
- MOK 2 (2008):** Mestna občina Koper. Pregled osnovnih podatkov. <http://www.koper.si/podrocje.aspx?id=506> (5. 5. 2008).
- Mouffe, C. (2005):** On the political. London – New York, Routledge.
- Regione FVG (2008):** Dežela Furlanija-Juljska krajina. Statistica: Regione in cifre 2007. <http://www.regione.fvg.it/rafv/bilancio/dettaglio.act?dir=/rafv/cms/RAFVG/AT12/ARG2/FOGLIA13/> (7. 5. 2008).
- Rete civica di Trieste (2008):** Rete civica di Trieste. Statistiche: Popolazione del Comune – serie storica. <http://www.retecivica.trieste.it/pages/pgstatisti/stat/storico.asp> (5. 5. 2008).
- Rogoff, I. (2008):** Access. Lecture, March 29, 2008. Vienna, University of Applied Arts.
- Scollon, R., Wong Scollon, S. (2003):** Discourses in Place: Language in the Material World. New York – London, Routledge.
- Statistik Austria (2008):** Statistik Austria. Quartalsanfang. Bevölkerung zu Jahres-/Quartalsanfang. http://www.statistik.at/web_de/statistiken/bevoelkerung/bevoelkerungsstand_jahres-_und_quartalswerte/bevoelkerung_zu_jahres-_quartalsanfang/023450.html (7. 5. 2008).
- Strauss, A., Corbin J. (1996):** Grounded Theory: Grundlagen qualitativer Sozialforschung. Weinheim, Beltz.
- Strauss, A., Corbin, J. (1997):** Grounded Theory in Practice. Thousand Oaks, Sage.
- Voltmer, L. (2004):** Slowenen. <http://dev.eurac.edu:8080/autoren/mitarbeiter/voltmer/min> (8. 6. 2008).

Zahlenspiegel (2007): Magistrat Klagenfurt – Kärnten. Klagenfurt in Zahlen. [Http://www.klagenfurt.at/klagenfurt-am-woerthersee/1909.asp](http://www.klagenfurt.at/klagenfurt-am-woerthersee/1909.asp) (5. 5. 2008).

ORAL SOURCES

Anna (2006): 1964, secretary in Trst/Trieste. Personal communication. Recording at author's place.

Antonia (2006): 1944, retiree in Capodistria/Koper. Personal communication. Recording at author's place.

Fabio (2007): 1969, journalist in Capodistria/Koper. Personal communication. Recording at author's place.

Jana (2007): 1976, teacher in Trst/Trieste. Personal communication. Recording at author's place.

Maja (2007): 1984, student in Capodistria/Koper. Personal communication. Recording at author's place.

Maria (2006): 1943, retiree in Capodistria/Koper. Personal communication. Recording at author's place.

Mario (2007): 1967, journalist in Capodistria/Koper. Personal communication. Recording at author's place.

Miha (2006): 1959, journalist in Trst/Trieste. Personal communication. Recording at author's place.

Milena (2007): 1957, journalist in Trst/Trieste. Personal communication. Recording at author's place.

Sofia (2007): 1960, manager in Trst/Trieste. Personal communication. Recording at author's place.

Stefan (2007): 1976, teacher in Trst/Trieste. Personal communication. Recording at author's place.

Tina (2007): 1967, artist in Trst/Trieste. Personal communication. Recording at author's place.

Umberto (2006): 1965, waiter in Capodistria/Koper. Personal communication. Recording at author's place.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-02-19

UDK 323.15:316.647.82(450+497.4)

ETNIČNE MANJŠINE IN DISKRIMINACIJA PRIMER SLOVENSKE MANJŠINE V ITALIJI IN ITALIJANSKE MANJŠINE V SLOVENIJI

Zorana MEDARIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za sredozemske humanistične in družboslovne študije,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: zorana.medaric@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V prispevku sta primerjalno obravnavani slovenska manjšina v Italiji in italijanska v Sloveniji z vidika doživljanja etnične diskriminacije, torej posebnega obnašanja oziroma obravnave posameznic in posameznikov zaradi njihove pripadnosti določeni etnični skupini, v vsakdanjem življenju. Osrednji del prispevka predstavljajo rezultati kvantitativne in kvalitativne raziskave, opravljene med obema manjšinama med letoma 2006 in 2008, ogrožje analize pa predstavljajo teorije medskupinskih odnosov in procesov. V primerjalni perspektivi so izpostavljene skupne značilnosti in razlike med manjšinama, poudarjena pa je subjektivna komponenta, torej pogledi in vsakodnevne izkušnje pripadnic in pripadnikov obeh manjšin.

Ključne besede: slovenska manjšina, italijanska manjšina, medskupinski odnosi, diskriminacija

MINORANZE ETNICHE E DISCRIMINAZIONE IL CASO DELLA MINORANZA SLOVENA IN ITALIA E DELLA MINORANZA ITALIANA IN SLOVENIA

SINTESI

Il contributo affronta in una prospettiva comparata le realtà della minoranza slovena in Italia e di quella italiana in Slovenia dalla prospettiva delle manifestazioni quotidiane di discriminazione etnica a cui sono sottoposte, quindi del particolare comportamento dei singoli e delle singole dettato dalla loro appartenenza ad un determinato gruppo etnico. Al centro del contributo sono presentati i risultati di una ricerca quantitativa e qualitativa svolta tra le due minoranze tra il 2006 e il 2008, che sono stati analizzati con il supporto delle teorie sui rapporti e i processi tra gruppi. Sempre in una prospettiva comparata vengono presentate le caratteristiche comuni e le differenze tra le due minoranze, con particolare attenzione alla componente soggettiva, quindi ai punti di vista e alle esperienze quotidiane degli appartenenti, uomini e donne, alle due minoranze.

Parole chiave: minoranza slovena, minoranza italiana, rapporti tra gruppi, discriminazione

UVOD

Pričujoči članek primerjalno obravnava dve etnični manjšini, slovensko manjšino v Italiji in italijansko manjšino v Sloveniji, z vidika odnosov med manjšinskim in večinskim prebivalstvom. Osrednji del prispevka predstavlja primerjalna analiza obeh manjšin v povezavi z morebitnimi diskriminatornimi vedenji, pri čemer se bomo osredotočili predvsem na subjektivno komponento – na poglede in vsakodnevne izkušnje pripadnikov obeh manjšin. Diskriminacija prežema vse institucionalne in strukturne vidike družbe, se izraža in legitimira skozi medije in politike, kaže pa skozi vsakodnevne posameznikove izkušnje; prav zato je namen prispevka preučiti, ali in kako morebitno diskriminatorno vedenje v vsakdanjem življenju doživljajo pripadniki slovenske manjšine v Italiji in italijanske manjšine v Sloveniji, ugotoviti morebitne razlike v percepcijah pripadnikov oziroma pripadnic obeh manjšin ter skušati podati vzroke zanje. Za ta namen so bili analizirani (relevantni) empirični podatki kvantitativne študije, opravljene med obeh manjšinama, ter podatki, pridobljeni s (pol)strukturiranimi intervjuji med njunimi pripadniki.¹

Diskriminacija je najpogostejše opredeljena kot posebno obnašanje do posameznikov oziroma skupine ljudi ter njihova drugačna obravnava zaradi pripadnosti določeni skupini; to obnašanje oziroma obravnava pa je lahko bodisi pozitivno bodisi negativno. Tovrstna širša opredelitev, ki jo prevzemamo tudi sami, je nadgradnja starejših definicij, ki so diskriminacijo razumele predvsem kot dejanja pripadnikov večinske/dominantne skupine, ki imajo zgolj negativne posledice za pripadnike manjšinske skupine. Običajno diskriminacijo povezujemo (včasih tudi zamenjujemo) s predsodki, saj ti pogosto predstavljajo predispozicijo za diskriminatorno vedenje oziroma se skozenj manifestirajo. Predsodki se vselej oblikujejo v interakciji z drugimi ljudmi in so usmerjeni k posamezniku ali skupini; "so skupki stališč ali prepričanj o članih kake socialne skupine, izraz čustev in načinov vedenja v odnosu do članov te skupine, ki nastajajo zgolj zaradi pripadnosti teh članov določeni skupini" (Ule, 2005b, 172). Če gre torej pri predsodkih zgolj za stališče oziroma skupek prepričanj na osnovi posameznikove pripadnosti določeni družbeni skupini (v našem primeru določeni manjšinski skupnosti), ki se ne manifestira nujno v vedenju, pa je diskriminacija povezana z delovanjem oziroma obnašanjem. Sami se bomo v prispevku osredotočili predvsem na slednje.

Diskriminacija na etnični osnovi je koncept, ki je v vsakodnevnem življenju precej prepoznan in razširjen,

saj je pogosto uporabljen, prisoten je v vsakdanjem govoru, v medijih, v izobraževalnih kurikulumih (vzgoja za multikulturnost itd.). Podatki Evrobarometra iz leta 2007, v katerem so bili Evropejci povprašani o zaznavanju diskriminacije v njihovem okolju, kažejo, da jih je v povprečju kar petina menila, da je diskriminacija na etnični osnovi v njihovi državi zelo razširjena, 45 odstotkov pa jih meni, da je precej razširjena (Eurobarometer, 2007), kar kaže na precejšnjo stopnjo zaznavanja te problematike. Tudi na ravni evropskih politik je vprašanje etnične diskriminacije vse bolj poudarjeno, pod vplivom evropskih smernic pa integrira v zakonodaje posameznih evropskih držav (na primer direktiva 2000/43/ES o izvajanju načela enakega obravnavanja oseb ne glede na raso ali narodnost).

O DISKRIMINACIJI V MEDSKUPINSKIH ODNOSIH

Ker nas zanimajo predvsem odnosi med dvema etničnima skupinama (slovensko manjšino in italijansko večino oziroma italijansko manjšino in slovensko večino), se bomo pri obravnavi diskriminacije med pripadniki manjšin oprli na analize medskupinskih procesov in odnosov, torej na oblike vedenja, ki nastajajo v interakcijah med pripadniki različnih skupin. Čeprav bodo v nadaljevanju predstavljene predvsem posameznikove izkušnje, nas bodo le-te zanimale v luči njihove pripadnosti določeni etnični skupini.

Odnosi med dvema družbenima skupinama so pogosto odnosi neenake moči in neenakega statusa (Brown, 1995). Tako etnične manjšine praviloma nimajo enake moči in statusa kakor etnične večine, saj so običajno številčno manjše, imajo pa tudi manj moči in dostopa do osrednjih vlog in aktivnosti ekonomskih in političnih institucij v družbi (Schemerhorn, 1996). Ob predvidevanju, da sta tudi obravnavani manjšini (slovenska in italijanska) poleg tega, da sta številčno manjši, tudi skupini, ki imata manj moči in nižji status v primerjavi z večinskim prebivalstvom, bomo za okvir preučevanja vzeli teoriji, ki se ob preučevanju vzrokov diskriminacije osredotočata na razlike v statusu med skupinami, to sta teorija socialne identitete (Tajfel, Turner, 1986) in teorija socialne dominancije (Sidanius, Pratto, 1999).

Teorija socialne identitete poudarja skupinsko pripadnost kot pomemben del socialne identitete in je ena ključnih pri preučevanju socialne diskriminacije (Tajfel, Turner, 1986). Vodilo teorije je, da posamezniki nimamo zgolj individualnih identifikacij, temveč se istovestimo z različnimi socialnimi skupinami in kategorijami, ki jim pripadamo. Socialna kategorizacija je pomembna

1 Raziskavi sta bili izvedeni v okviru aplikativnega projekta Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov – študija območja slovensko-italijanskega kulturnega stika, ki je potekal med letoma 2006 in 2008 na Znanstveno-raziskovalnem središču Univerze na Primorskem (Sedmak idr., 2008).

za vzpostavljanje lastne identitete, ob soočanju z drugo skupino oziroma kategorijo se običajno krepi občutek pripadnosti lastni skupini in različnosti od druge skupine. Značilno je, da pripadniki svojo skupino in sebe bolj pozitivno vrednotimo v primerjavi z drugo skupino oziroma drugimi in na ta način vzpostavljamo pozitivno razliko (previsoko ovrednotimo lastno skupino in pre-nizko drugo) med "nami" in "njimi" oziroma vzpostavljamo medskupinsko diskriminacijo. Tajfel in Turner izpostavljata, da je moč številna medskupinska stališča in obnašanje pojasniti z željo za doseg oziroma ohranjanje zadovoljive pozitivne identitete. Na diskriminacijo se manjšinske skupine pogosto odzovejo z močnejšo skupinsko identifikacijo, obenem pa so za diskriminatorno vedenje bolj senzibilne in se ga bolj zavedajo (Verkuyten, 2002). Torej se v okoljih, ki predstavljajo grožnjo socialni identiteti (na primer manjšine v okoljih, v katerih ima dominantna večina višji status in več moči), občutek skupinski pripadnosti poveča, obenem pa poudarjeno izraža prednosti oziroma pozitivne lastnosti lastne skupine v primerjavi z drugo.

Teorija socialne dominance (Sidanius, Pratto, 1999) se od teorije socialne identitete razlikuje po tem, da pri preučevanju diskriminacije poleg medosebnih in medskupinskih mehanizmov izpostavi tudi institucionalne mehanizme, in preučuje, na kakšen način se navedeni mehanizmi povezujejo pri ustvarjanju skupinsko osnovanih hierarhičnih družbenih struktur. Teorija predvideva, da vse večje oblike medskupinskih konfliktov (kot na primer nacionalizem, rasizem, patriarhalnost itd.) izhajajo iz človeških teženj (oziroma so le manifestacija le-teh) po oblikovanju in ohranjanju sistemov družbene organizacije, ki so hierarhični in temeljijo na družbenih skupinah. Po tej teoriji se razlike v družbeni moči med skupinami oziroma skupinsko osnovano družbeno hierarhijo (group-based social hierarchy) producira preko diskriminatornih dejanj posameznikov – agregirana individualna diskriminacija (na primer dnevne odločitve o tem, da delodajalec ne bo zaposlil pripadnika ali pripadnice manjšine) prispeva k očitnim razlikam v statusu med različnimi družbenimi skupinami. Poleg te pa k razlikam v statusu in moči družbenih skupin pripomore tudi institucionalna diskriminacija preko različnih institucij (šole, sodišča, bolnišnice, različne privatne institucije) oziroma njihovih pravil, procedur in dejanj. Statusne razlike med skupinami (socialna hierarhija med njimi) se ustvarja in ohranja (ter legitimizira preko mitov), prav z namenom, da bi se zmanjševalo medskupinske konflikte.

V nadaljevanju nas bosta zanimala oba vidika: ali in kako posamezniki, pripadniki etničnih manjšin, doživ-

ljajo diskriminacijo na medskupinski ravni v vsakdanjem življenju ter zaznavanje morebitne diskriminacije preko institucionalnih mehanizmov.

MANJŠINI IN DISKRIMINACIJA – SUBJEKTIVEN POGLED

Kako slovenska manjšina v Italiji in italijanska manjšina v Sloveniji doživljata svoje okolje in občutita morebitno diskriminatorno vedenje, bo prikazano preko izsledkov študije, ki je potekala med letoma 2006 in 2008, med pripadniki slovenske manjšine v Italiji in italijanske manjšine v Sloveniji, v okviru katere sta bili opravljeni tako kvantitativna kot kvalitativna raziskava.² Za preučevanje doživljanja etničnosti (kot del tega pa diskriminacije) smo izbrali kombinacijo kvantitativnega in kvalitativnega raziskovanja, ki ga tudi sicer uporabljamo za preučevanje pojavov v vsakdanjem življenju (na primer preučevanje nacionalnosti v vsakdanjem življenju Fox, Miller-Idris, 2008).

Za razumevanje konstrukcije in doživljanja etničnosti in s tem povezane diskriminacije v vsakdanjem življenju prinašajo kvantitativne raziskave (ankete) med pripadniki etničnih skupin vpogled v načine, kako doživljajo sebe in okolje, v katerem živijo, njihova stališča, razmerja socialne bližine in distance do posameznih družbenih skupin in podobno. Izbrana kvalitativna metodologija (polstrukturirani intervjuji) pa splošno sliko, pridobljeno s pomočjo ankete, dopolnjuje in pogloblja. V povezavi s subjektivnim doživljanjem diskriminacije velja morda omeniti, da raziskave, opravljene med pripadniki etničnih manjšin, kažejo, da le-ti običajno poročajo o zaznavanju diskriminacije do njihove skupine kot celote, manj pa v odnosu do njih osebno (na primer Verkuyten, 2002).

Poleg zgoraj izpostavljenih razlik v velikosti in statusu skupin velja pri preučevanju diskriminacije v medskupinski perspektivi izpostaviti še *stik* med skupinami. Številne raziskave kažejo, da pogostost stikov med dvema družbenima skupinama lahko vodi k zmanjševanju predsodkov in diskriminacije (Tropp, 2003; Brown, 1995; Tropp, Pettigrew, 2005; Liebkin idr., 2004; Wagner idr., 2003). Po tako imenovani hipotezi stika, s katero se je podrobneje ukvarjal Pettigrew s sodelavci, se lahko predsodki in diskriminacija med različnimi etničnimi skupinami zmanjšajo preko njunih pogostejših stikov oziroma s pridobivanjem informacij drug o drugem.

Preučevani manjšini se v tem pogledu ključno razlikujeta (tabeli 1 in 2). Če imajo pripadniki italijanske manjšine na splošno v enaki meri stike s pripadniki

2 V okviru kvantitativne raziskave je bilo anketiranih 265 pripadnikov/pripadnic slovenske manjšine v Italiji in 231 pripadnikov/pripadnic italijanske manjšine v Sloveniji in intervjuvanih 15 pripadnikov/pripadnic vsake od manjšin.

Tabela 1: Pogostost stikov pripadnikov slovenske manjšine s pripadniki manjšine in večinskega prebivalstva.**Table 1: Frequency of interaction between members of the Slovene minority and members of the minority and majority communities.**

	Lahko bi rekel, da imam na splošno...		Lahko bi rekel, da imam v prostem času...	
	frekvence	odstotki	frekvence	odstotki
v večji meri stike s pripadniki slovenske manjšine	155	58,9	180	68,4
v večji meri stike z Italijani	17	6,5	20	7,6
v enaki meri stike s pripadniki slovenske manjšine in Italijani	91	34,6	63	24
Skupaj	263	100	263	100

Tabela 2: Pogostost stikov pripadnikov italijanske manjšine.**Table 2: Frequency of interaction as practiced by members of the Italian minority.**

	Lahko bi rekel, da imam na splošno...		Lahko bi rekel, da imam v prostem času...	
	frekvence	odstotki	frekvence	odstotki
v večji meri stike s pripadniki italijanske manjšine	20	8,8	30	13,1
v večji meri stike s Slovenci	20	8,8	23	10
v enaki meri stike s pripadniki italijanske manjšine in Slovenci	188	82,5	176	76,9
skupaj	228	100	229	100

manjšine in večinskega prebivalstva (tako je odgovorilo 82,5 odstotka vseh vprašanih), pa med pripadniki slovenske manjšine prevladujejo stiki s pripadniki manjšine (58,9%). Razlike med manjšinama so statistično značilne ($\chi^2=136.3$, sig.=0.000). Anketirani so podobno odgovarjali tudi, ko smo jih povprašali o stikih v prostem času ($\chi^2=159.1$, sig.=0.000).

Tudi odgovori respondentov in respondentk o prijateljskih stikih kažejo podobno sliko:

"Ma so prav mešani (prijatelji). Ker so tudi, normalno z manjšine, večine, kakšen iz hrvaške Istre, so Avstriji, so Italijani, so..." (pripadnica italijanske manjšine, 51 let).

"Ja, recimo kar se tiče stikov, če govorimo o družinskih stikih imam bodisi sorodnike na eni kot drugi strani meje, tisti so normalni stiki. Kar pa se tiče prijateljstev in tako, imam prijateljstva v glavnem v Trstu (razen prijateljstev, ki so se zgradila na univerzi), ampak v glavnem spadajo vedno v slovensko okolje" (pripadnica slovenske manjšine, 36 let).

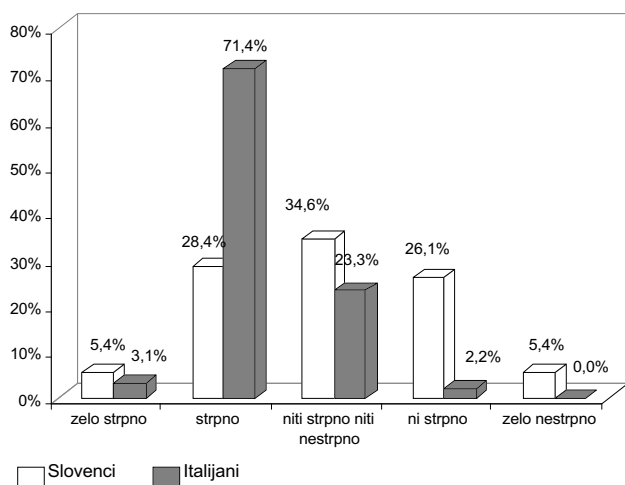
Več kot polovica (55,5%) pripadnikov slovenske manjšine je v okviru kvantitativne raziskave dejala, da so v okolju, v katerem živijo njihovi prijatelji, večinoma Slovenci (torej pripadniki manjšinske skupnosti), medtem ko je med pripadniki italijanske manjšine zgolj 18,6 odstotka takih, ki so dejali, da so njihovi prijatelji večinoma Italijani. Razlika v stikih z večinskim prebivalstvom je zgolj eden od vidikov večje zaprtosti slo-

venske manjšine v primerjavi z italijansko (več Sedmak, 2009), ki se sicer kaže še v večji stopnji etnično mešanih zvez, manjši etnični raznolikosti sorodstvenih vezi in podobno. Iz navedenega in v povezavi s hipotezo stika lahko predvidevamo, da je tovrstna zaprtost slovenske manjšinske skupnosti rezultat dlje trajajočega občutka ogroženosti, katerega del so tudi pogostejši izkazi nestrpnosti in diskriminatorno vedenje v vsakdanjem življenju.

Zaprtoost navzven sicer zaznavajo in problematizirajo tudi nekateri pripadniki slovenske manjšine sami. Kot navaja eden vidnejših (v javnosti aktivnih) predstavnikov slovenske manjšine:

"Tebi slovenska družba ne sme biti dovolj, moraš spoznati družbo, v kateri živiš, ne smeš se zapret, moraš sodelovat z večinskimi in moraš biti prav tako navezan na matično domovino, brez tega ne gre, po moje. Moraš živeti v svojem okolju, ma tudi v dveh sosednjih, ki se te dotikata, ker si del njih. Na drugačen način pa si del njih. To je tisto, kar nam marsikdo kakšen krat upravičeno, dostikrat pa neupravičeno rečejo, da se pač zapiramo v svoj krog, da se getiziramo (pripadnik slovenske manjšine, 60 let).

Deloma lahko razlike, ki se kažejo v stikih z večinskim prebivalstvom, pojasnimo tudi z zelo različnim doživljanjem okolja, v katerem pripadniki manjšine živijo (graf 1).

Graf 1³: Ali menite, da je okolje, v katerem živite, strpno do pripadnikov manjšine (slovenske oz. italijanske)?

Graph 1⁴: Do you think that the environment in which you live acts tolerantly towards members of the (Slovene or Italian) minority?

Če pripadniki italijanske manjšine večinoma občutijo svoje okolje kot strpno (74,5%), pa je med pripadniki slovenske manjšine le 33,8 odstotka anketiranih, ki ga občutijo kot takega. Iz odgovorov informantov in informantk je razvidno, da se okolje prisotnosti slovenske manjšine precej manj zaveda in jo tudi manj sprejema ($t=9.866$; $\text{sig.}=0.000$). Da italijanska večina slabo pozna slovensko manjšino, kaže tudi izjava pripadnice slovenske manjšine: "... si za nekatere, ne za vse, te moje skupine Italijanov ... si eksotika skoraj, ne. Nekateri, kljub temu, da so živeli vedno v Trstu, sploh niso znali [vedeli, o.p.], da obstaja slovenska manjšina, ne" (pripadnica slovenske manjšine, 44 let). Pa še eno mnenje, ki priča o tem, da slovenska manjšina ni vselej dovolj vidna:

"Včasih ja, včasih ne [ali je manjšina dovolj vključena v javno življenje okolja, v katerem živi, o.p.], ker jaz ponavljam, mislim kot šola, kot ustanova, v kateri pač poučujem in sem, dejansko imamo te stike z italijanskimi šolami in takrat posebno tisti, ki so v tistem določenem ambientu, nas pač poznajo in vedo, da smo. Včasih, v drugem okolju pa se kakšni verjetno tega sploh ne zavedajo ne vem kako. V posameznih odsekih recimo družbe se nekateri zavedajo, da obstajamo tudi

Slovinci v Trstu, v drugih momentih zgleda, kot da nas ni" (pripadnica slovenske manjšine, 43 let).

V tem okviru in v luči prej omenjene teorije socialne identitete (Tajfel, Turner, 1986) je zanimiv odgovor informantke, ki sebe definira kot "pripadnico skupnosti, ki ni večinska" in se kot taka ne počuti sprejeto v okolju na medskupinski ravni, kot pripadnica določene skupine; čeprav se na individualni ravni, kot posameznica, v okolju počuti sprejeto:

"V Trstu ... ma ne povsem, mislim. Kot posameznik mogoče še. Ampak kot pripadnik skupnosti, ki ni večinska, mogoče ne tako ... normalno sprejeto. Sicer se, so se stvari malo premaknile na boljše, ampak kljub vsemu mislim, da bi; ni sprejeto to kot nekaj normalnega in pozitivnega tukaj v Trstu" (pripadnica slovenske manjšine, 51 let).

Splošno občutje sprejetosti občasno zasenčijo individualni izkazi nesprejetosti:

"Mislim, da se počutim sprejetega. Razen v kakšnih okoliščinah, kjer se ne počutim sprejetega, ker ti dajo čutiti, da nisi ta pravi bolj, kot da nisi doma" (pripadnik slovenske manjšine, 60 let).

Pripadniki italijanske manjšine pogosteje izražajo občutenje sprejetosti v okolju:

"Se počutim sprejeto, po drugi strani pa se počutim kot... Saj se ne obremenjujejo kaj dosti, če si pripadnik [manjšine, o.p.]. Mislim tako, če poveš, poveš sam. Nikoli te ne vprašajo [...] Drugače pa se mi zdi, se počutim čisto sprejeto, ja. Odgovor je ja..." (pripadnica italijanske manjšine, 30 let).

ali pa:

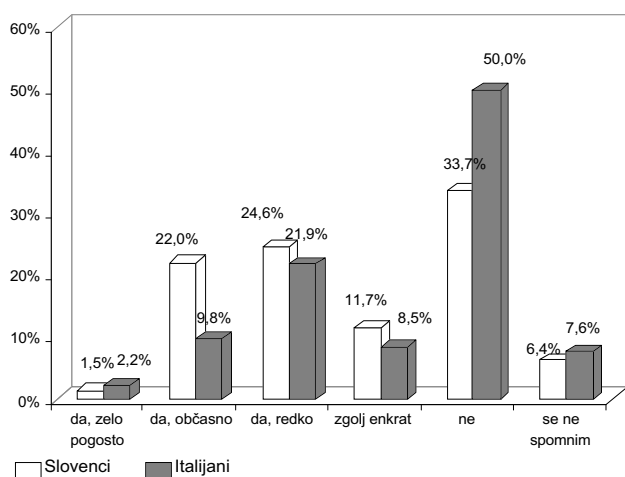
"Sprejema, absolutno. Nimam nobenih problemov. Ne od sosedov ne v službi, tam, kjer sem delala z ljudmi. Ponavljam, če si človek, si človek. Če nisi, nisi" (pripadnica italijanske manjšine, 58 let).

Okolje, v katerem živijo pripadniki manjšin, se razlikuje tudi glede odzivov na javno uporabo manjšinskega jezika kot enega ključnih elementov skupinske (manjšinske) identitete. Jezik je namreč eden najvidnejših elementov etničnega, zato se na primer opuščanje vzorcev jezikovne rabe običajno povezuje z manjšo istovetnostjo z določeno etnično skupnostjo (Nečak Lük, 1998). Polovica pripadnikov italijanske manjšine še ni doživela negativnega odziva okolice ob uporabi manjšinskega jezika, medtem ko je delež med pripadniki slovenske manjšine precej nižji (33,3%). Se je pa precejšen delež pripadnikov tako ene kot druge manjšine vsaj enkrat soočil z negativnim odzivom na rabo maternega jezika v okolici. Negativen odziv je doživelo 59,8 odstotka pripadnikov slovenske in 42,4 odstotka pripad-

3 Pripadniki slovenske manjšine so v grafičnih in tabelarnih prikazih opredeljeni kot Slovenci, pripadniki italijanske pa kot Italijani, čeprav se sami najpogosteje opredeljujejo kot pripadniki manjšine oz. "nekaj vmes" (npr. Sedmak, 2005).

4 In the diagrams and tables, the members of the Slovene minority are defined as Slovenes and the members of the Italian minority as Italians even if they usually define themselves as the members of the minority or as people "in-between" (cf. Sedmak, 2005).

nikov italijanske manjšine ($\chi^2=20.931$ sig.=0.001). Tudi raziskave o stališčih do jezikovne raznolikosti v narodnostno mešanih območjih v Sloveniji (Nečak-Lük, 1996; Novak Lukanovič, 2004) so pokazale, da je v slovenski Istri dvojezičnost dobro sprejeta. Različne odzive okolice ob uporabi manjšinskega jezika lahko pojasnimo tudi z drugačnim statusom, ki ga imata slovenski in italijanski jezik. V Sloveniji (in pred tem še v Jugoslaviji) je že v okviru 11. člena ustave določeno, da je na območjih, v katerih živi italijanska skupnost, italijanski jezik tudi uradni jezik (dvojezičnost), medtem ko varstvo slovenskega jezika sloni na šestem členu italijanske ustave, ki določa, da italijanska država s posebnimi ukrepi ščiti jezikovne manjšine, predvsem pa na novjšem zaščitnem zakonu (iz leta 2001), ki določa predpise za varstvo slovenske jezikovne manjšine dežele Furlanije-Julijske krajine, se pa še ne izvaja dosledno.

Graf 2: Ali ste zaradi javne uporabe svojega maternega (manjšinskega) jezika kdaj doživeli negativen odziv okolice (zasmehovanje, žalitev...)?

Graph 2: Has the use of your mother (minority) tongue ever met a negative response (mockery, insults ...)?

Z negativnimi izkušnjami so se ob rabi maternega jezika srečevali informantke in informanti, pripadniki obeh manjšin, čeprav jih pripadniki italijanske manjšine izražajo nekoliko manj pogosto:

"Pa recimo, bil je enkrat en primer v avtobusu, ko sva z bratom bila deležna enega napada, ne vem, če je bil samo eden ali dva ... morda kakšna starejša prena-peteža [...] Je pa obstajalo, verjetno še obstaja, vsaj en

nenapisan, kot neke vrste nenapisano pravilo, da je v določenih krajih v Trstu boljše ne govorit slovensko" (pripadnik slovenske manjšine v Italiji, 35 let).

Podobna izkušnja pripadnice italijanske manjšine:

"V Izoli se je dogajalo takrat v tistem času, sedaj ne vem, če se še dogaja, upam, da ne toliko. So nas stigmatizirali [...] Ja, od žaljivk, do grdega vedenja, tako na ulici, če si se pogovarjal italijansko, ne samo od mladine, ki pač hoče biti proti čemercoli. Tudi po cesti, če smo se kaj pogovarjali, pa nismo hoteli vsiljevati drugim, ampak tako dostikrat so bili kakšni komentarji. "Sej si v Sloveniji, govori slovensko" (pripadnica italijanske manjšine, 30 let).

Pripadniki obeh manjšin so se pogosto srečevali z neprijetnimi medvrstniškimi izkušnjami v otroških in mladostniških letih:

"No, nekaj dogodkov je bilo, sicer v rani mladosti, ko je ob mladinskih ali pa otroških incidentih nekdo kričal: *Italiano mangia pano, mangia repa dopo crepa*.⁵ Tako, da takrat smo se zavedali in utrjevali našo narodno zavest" (pripadnik italijanske manjšine, 47 let).

ali pa:

"Ko sem bil majhen, sem imel nekajkrat takšne probleme, ko so mi malo nagajali. Ker sem govoril malo slabše. Dosti slabše, slabo sem govoril. Zelo slabo. In so me zafrkavali. Zato tudi s Slovenci stikov ... nisem imel, niti moji letniki so bili starejši. In se nisem družil z njimi. In sem imel samo prijatelje italijanske manjšine" (pripadnik italijanske manjšine, 40 let).

V preteklosti pa so bili pogosto deležni tudi težjih oblik diskriminacije.

"Ja, ne samo zasmehovanja, tudi bolj krute stvari so se dogajale. To, da, ko sem iskala stanovanje, so mi rekli, da so ljudje, ki imajo prednost pred nami, medtem pa, ko so bile hiše, ki so bile zgrajene v Kopru, so bile hiše mojih sorodnikov in tam notri se nismo smeli vseliti zaradi tega, ker so pravili, da imajo prednost drugi ljudje, se pravi tisti, ki so se preselili v Koper" (pripadnica italijanske manjšine, 53 let).

Odgovori o občutkih sprejetosti v okolju sicer kažejo, da se v nasprotju s slovensko manjšino pripadniki italijanske manjšine na eni strani v okolju, v katerem živijo, pravzaprav počutijo sprejete in ne problematizirajo odnosa večinskega prebivalstva do njih, čeprav so bili občasno in zlasti (ne pa izključno!) v preteklosti deležni precejšnjih izrazov nestrpnosti v vsakdanjem življenju, o čemer pričajo odgovori informantk in informantov. Dvojnost v odnosu večinskega prebivalstva do pripadnikov italijanske manjšine, o kateri piše Sedmak (2005, 101), se kaže v tem, da je na eni strani prisotnost italijanske manjšine v okolju precej samoumevna in vidna (preko dvojezičnosti, poučevanja italijanskega

5 Zbadljivka. Italijan jé kruh, jé repo, nato umre.

jezika od osnovnega šolanja dalje itd.) in zato tudi splošno sprejeta, na drugi strani pa je bilo zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni in vsaj še do sedemdesetih let prejšnjega stoletja moč zaznati precejšnjo nastrojenost do Italijanov in italijanskega jezika, saj se ga je povezovalo s fašizmom. Sprejetost italijanske manjšine se kaže tudi v odgovoru informantke:

"... Imamo prosto pravico. Če se dve osebi pogovarjata italijansko sredi ulice, noben se ne bo obrnil ne levo ne desno. ... mislim, ne vem, če si nekje sredi Ljubljane in govoriš npr. italijansko – dve osebi se srečata, meljeta po italijansko, te bo nekdo pogledal. Tu pa niti, ti, ki so stalni, niti se ne obrnejo, ne" (pripadnica italijanske manjšine, 58 let).

Način izražanja predsodkov se v pozni moderni spreminja, obenem pa prihaja do kvalitativnih sprememb v izražanju predsodkov, ki se tako kažejo predvsem skozi izogibanje stikov s pripadniki določenih družbenih skupin. Gre za tako imenovani prikriti rasizem, ki se ne kaže kot odkrito sovraštvo do določenih družbenih skupin, temveč skozi prezrtje in pasivno odklanjanje, ob hkratnem favoriziranju svoje družbene skupine (Ule, 2005a). Morebiti se tovrstno izogibanje odlikuje v prej omenjenem dejstvu, da imajo pripadniki slovenske manjšine manj stikov s pripadniki večinskega prebivalstva kakor pripadniki italijanske manjšine. Ne glede na navedeno pogovori s pripadniki in pripadnicami slovenske manjšine v Italiji kažejo, da so bili izkazi nacionalizma in diskriminatorno vedenje podobno kakor pri pripadnikih italijanske manjšine sicer bolj poudarjeni v preteklosti, vendar so še zmeraj precej prisotni:

"Ja, tukaj v Trstu se je marsikdaj slišalo tudi kasneje, tako [ne zgolj med otroki]. In tudi pred leti, ko sem peljala otroka v bolnico, ki še ni znal govoriti italijansko, so mi naredili opazko. Je imel dve leti, še slovensko je znal slabo. Tako se doživi včasih, ja, ma pač spada zraven" (pripadnica slovenske manjšine, 51 let).

Informantka o odnosih med slovensko manjšino in italijansko večino, ki še zmeraj niso zadovoljivi:

"[...] ... veliko slabše je bilo dosti let nazaj. Mislim počasi se je situacija spremenila, recimo v boljše odnose. Zdaj vsake toliko se zgodi, da gremo spet nazaj, dva koraka naprej pa enega nazaj" (pripadnica slovenske manjšine, 68 let).

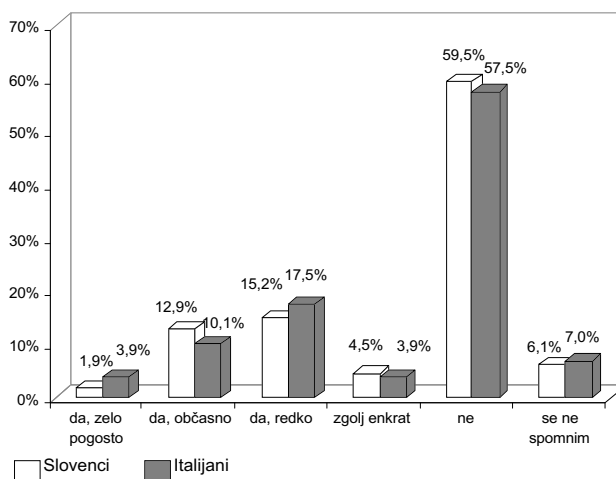
Pa še izkušnja informanta:

"Na fakulteti morda, da je bilo včasih morda malo trenja, na oddelku za zgodovino, ko so bile včasih kakšne teme o naši bližnji polpretekli zgodovini. Je bilo morda včasih malce trenja. Več sem doživel drugje, recimo v športu med tekmami; sem igral v eni slovenski ekipi in potem v italijanski, kjer se je bil boj, košarka, ne samo glede žoge, včasih tudi verbalni. Se spomnim nasprotnikov, da so bile kakšne tipične psovke, kot so pri nas glede Slovencev. To edino" (pripadnik slovenske manjšine, 35 let).

V okolju slovenske manjšine se nestrpnost do pripadnikov manjšine kaže tudi skozi žaljive napise:

"Dejansko ja [se počuti sprejeto v okolju]. Čeprav me kakšenkoli motijo kakšni napisi, mislim napisi, ki so po kakšnih spomenikih, na cestah in tako. Posebno ob kakšnih političnih ali obiskih kakšnih posebnih figur oziroma ob priliki volitev. Marsikaj se vidi po zidovih in to me zelo moti" (pripadnica slovenske manjšine, 43 let).

Zanimivi so v grafu 3 prikazani odgovori na vprašanje (ki se navezuje na vprašanje o odzivu okolja na rabo maternega jezika, pa vendar meri drugo dimenzijo odnosa do rabe jezika kot osrednjega elementa manjšinske pripadnosti), ali je bilo pripadnikom slovenske/italijanske manjšine kdaj neprijetno uporabljati materni jezik. Delež tistih, ki so odgovorili, da jim je bilo vsaj enkrat neprijetno, je namreč pri obeh manjšinah bistveno nižji v primerjavi z doživljanjem neprijetnih izkušenj ob rabi maternega jezika. Ta razlika je izrazita predvsem med pripadniki slovenske manjšine, kjer jih je 34 odstotkov dejalo, da jim je bilo vsaj enkrat neprijetno uporabljati materni jezik, kar 59,8 odstotka pa jih je ob uporabi maternega jezika doživelo negativen odziv okolice. Sicer pa sta pri obeh manjšinah deleža tistih, ki so dejali, da jim je bilo že neprijetno uporabljati materni (manjšinski) jezik v javnosti, podobna (34 odstotkov slovenska in 35,4 odstotka italijanska manjšina – $\chi^2=3,426$ sig.=0.635). Nižji delež odgovorov o neprijetnih občutkih ob rabi maternega jezika je moč deloma razložiti z močnim občutenjem etnične identitete, pripadnosti etnični skupini (in jezika kot ključnega elementa njene izražanja), ki je običajno lasten manjšinskim skupinam.

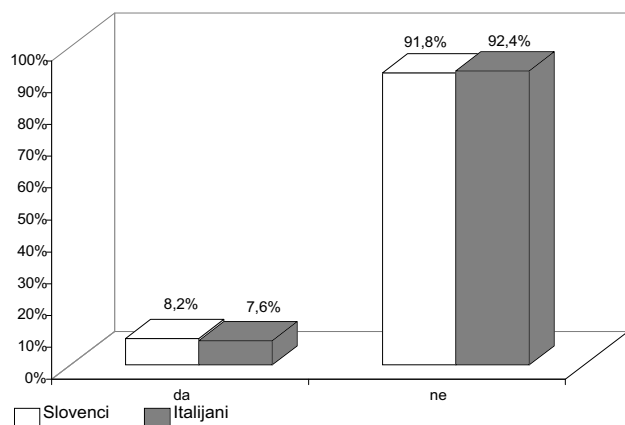
Graf 3: Ali vam je bilo kdaj neprijetno uporabljati svoj materni (manjšinski) jezik v javnosti (v vašem okolju)?

Graph 3: Have you ever felt awkward when you used your mother (minority) tongue in public (in your environment)?

Doživljanje rabe manjšinskega jezika kot elementa, ki vzbuja neprijetne občutke, je predvidoma povezano z občutkom zanikanja lastne identitete (na primer opustitev manjšinskega jezika in prevzem prevladujočega se najpogosteje enači z asimilacijo), kar pa se med pripadniki obeh manjšin dogaja izjemno redko (graf 4 in graf 5). Tudi sicer lahko v odgovorih obeh manjšin zaznamo močan občutek pripadnosti manjšinski skupini oziroma močno skupinsko identiteto, ki se značilno vzpostavlja v okoljih, v katerih je le-ta ogrožena (na primer Pinney, 2007). Anketirani so izpostavljali močno zavedanje narodne pripadnosti v vsakdanjem življenju tudi v odgovorih v anketi, saj je 83 odstotkov pripadnikov slovenske in 75,6 odstotkov pripadnikov italijanske manjšine dejalo, da se v vsakdanjem življenju zelo zaveda oziroma zaveda svoje narodne pripadnosti. Delež odgovorov "zelo se je zavedam" je bil višji med pripadniki slovenske manjšine (58,4%) kakor med pripadniki italijanske manjšine (38%). Pripadniki obeh manjšin pa so "manjšinskost" pogosto izpostavljali kot prednost zaradi poznavanja več jezikov, kultur. Kot se je izrazila pripadnica slovenske manjšine:

"... včasih se zavedam, da poznam dosti več kot drugi, samo Italijani, poznam ... recimo imam širok krog prijateljev, ki so italijansko govoreči in potem, ko govoriš z njimi, vidiš, da poznaš eno kulturo in drugo kulturo in jih lahko kaj naučiš" (pripadnica slovenske manjšine, 44 let).

Tovrstno poudarjeno izražanje prednosti pripadnosti manjšini v primerjavi z večinskim narodom je lahko skladno s teorijo socialne identitete način ohranjanja pozitivne socialne identitete. Podobno za pripadnike slovenske manjšine ugotavljata tudi Kosic in Flego (2008: 140), ko izpostavljata poudarjanje večjezičnosti kot razlikovalno potezo, ki pripadnike slovenske manjšine po njihovem mnenju odlikuje v primerjavi z večinskim prebivalstvom.

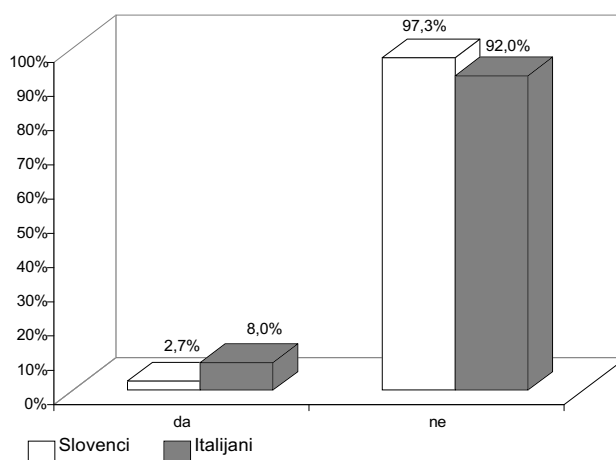
Graf 4: Ste se kdaj znašli v okoliščinah, zaradi katerih ste zanikali (zamolčali) svojo narodno pripadnost?

Graph 4: Have you ever found yourself in a situation when you denied (concealed) your national origin?

Le majhen delež pripadnikov obeh manjšin (8,2 odstotka pripadnikov slovenske in 7,6 odstotka pripadnikov italijanske manjšine) se je v življenju že znašel v okoliščinah, v katerih so zanikali svojo narodno pripadnost ($\chi^2=0,062$ sig.=0.804). Podobno izpričujejo tudi odgovori intervjuvanih pripadnic in pripadnikov manjšin:

"Ne, ne, ne. Nespoštovanje pomeni zanikat oziroma žaliti svoje korenine, ne in to ni prav. Zgodovina nam je dala to, kar nam je dala, in mi to moramo ... smo pač tu! To je bilo, to je in pika" (pripadnica italijanske manjšine, 58 let).

"Ne, absolutno ne" (pripadnica slovenske manjšine, 43 let).

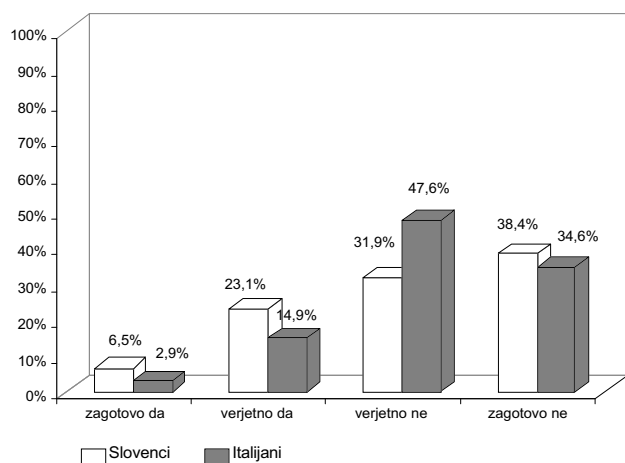

Graf 5: Ste se kdaj znašli v okoliščinah, zaradi katerih ste se sramovali svoje narodne pripadnosti?

Graph 5: Have you ever found yourself in a situation when you were ashamed of your national origin?

Podobno se večina pripadnikov slovenske ali italijanske manjšine nikoli ni znašla v okoliščinah, v katerih bi se sramovali svoje narodne pripadnosti. V določenih okoliščinah se je tako počutilo zgolj 2,7 odstotka pripadnikov slovenske manjšine in nekoliko več, 8,0 odstotka, pripadnikov italijanske manjšine ($\chi^2=6,624$ sig.=0.010).

Na nekoliko drugačen položaj slovenske manjšine v Italiji v primerjavi z italijansko manjšino v Sloveniji kažejo tudi mnenja o tem, ali bi jim bilo v življenju na splošno lažje, če bi bili pripadniki večinske etnične skupine (graf 6). Čeprav je večina pripadnikov obeh manjšin mnenja, da jim verjetno oziroma zagotovo ne bi bilo lažje; tako namreč meni 70,3 odstotka pripadnikov slovenske in 82,2 odstotka pripadnikov italijanske manjšine; a približno tretjina, 29,6 odstotka pripadnikov slovenske in 17,8 odstotka pripadnikov italijanske manjšine meni, da bi jim bilo zagotovo ali verjetno lažje ($\chi^2=13,648$ sig.=0.003).

Graf 6: Mislite, da bi vam bilo v življenju na splošno lažje, če bi bili pripadnik/ca večinske etnične skupine?
Graph 6: Do you think life would be easier if you belonged to the majority ethnic group?

"... na delovnem mestu bi bilo lažje, ker imaš pač svojo kulturo in svoj jezik, uporabljaš svojega in ne večinskega" (pripadnica italijanske manjšine, 26 let).

Predstavljeni rezultati kažejo, da se slovenska manjšina v Italiji počuti manj sprejeta v okolju, v katerem živi, ob tem pa v sedanosti doživlja tudi več izrazov nestrpnosti kakor italijanska manjšina. Slovenska manjšina ima v primerjavi z italijansko tudi precej manj stikov z večinskim prebivalstvom. Upoštevajoč hipotezo stika, lahko domnevamo, da tovrstna zaprtost tudi ne pripomore k zmanjševanju stereotipov in diskriminacije s strani večinskega prebivalstva. Obe manjšini sta več diskriminacije doživljali v preteklosti, njun položaj, po pričevanjih informantk in informantov zlasti položaj italijanske manjšine, se je v primerjavi s preteklostjo precej izboljšal. Manjšinoma je zato skupno tudi močno občutenje pripadnosti manjšinski skupnosti, ki pa se je pripadniki slovenske manjšine v vsakdanjem življenju vendarle nekoliko bolj zavedajo.

Nakazane razlike v doživljanju okolja in občutju diskriminacije med obema manjšinama so gotovo odraz različnega zgodovinskega ozadja in temeljijo v drugačnem (pravnem, političnem, ekonomskem) položaju manjšin, ki izhaja iz njunega različnega modela zaščite.

Na formalnopravni ravni sicer obe državi ščitita manjšini, vendar se modela zaščite razlikujeta.

Tako je na primer zaščita pred diskriminacijo v Sloveniji določena z ustavo (<http://www.dz-rs.si>), v okviru katere se med drugim poudarja tudi enakost človekovih pravic glede na raso, vero, narodnost, italijanski narodni skupnosti je zagotovljeno posebno varstvo v 64.⁶ členu ustave, pri čemer so ji tako na primer zagotovljene pravice do uporabe narodnih simbolov, ohranjanja narodne identitete, ustanavljanja organizacij, razvijanja kulturnih in znanstvenoraziskovalnih dejavnosti ter drugo. Še posebej pomembna pa je uzakonjena dvojezičnost na območjih, kjer živi italijanska narodna skupnost.⁷ Poleg tega pa številni zakoni in določbe (več kot 80) urejajo različna področja vsakdanjega življenja manjšine. Zakonodaja za zaščito italijanske manjšine sloni na konceptu pozitivne diskriminacije, ki določa posebne pravice za varstvo manjšin in se uveljavlja v precejšnji meri, kar se kaže tudi skozi prej omenjeno vidnost in samoumevnost italijanskega jezika in kulture. Tudi Urad vlade RS za narodnosti navaja, da "v Svetu Evrope ugotavljajo, da Slovenija za pripadnike teh skupnosti skrbi vzorno, da ji v primerjavi z EU nudi celo nadstandard manjšinskih pravic kot enega najpomembnejših segmentov človekovih pravic" (VRS-UVN, 2009) do te mere, da se primer tovrstne ureditve navaja kot primer dobre prakse (Švab idr., 2008, 147).

Slovenska manjšina pa je ena izmed tako imenovanih zgodovinskih jezikovnih manjšin v Italiji, ki je ovrednotena in zaščiten s posebnimi predpisi v okviru 6.⁸ člena italijanske ustave ter v okviru posameznih zakonskih določil (na primer Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji Julijski krajini št. 38/2001, "Zakonska določila o zaščiti zgodovinskih jezikovnih manjšin" št. 482/1999, "Deželná zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine" št. 26/2007 (novejši zakon, ki ga je sprejela Dežela Furlanija Julijska krajina). Z letom 2001 pa je stopil v veljavo tudi zaščitni zakon 38/2001, za katerega si je slovenska manjšina vrsto let prizadevala, katerega določila pa se v praksi ne uveljavljajo v celoti oziroma prihaja v njegovem izvajanju do številnih zastojev (Ozbič, 2004). Z besedami informantke o tem, kakšen odnos do manjšine bi si želela s strani lokalne skupnosti: "Ja, lokalna skupnost, občina in tako dalje, da bi se držala zakonov, ki jih predvideva že italijanska ustava,

6 Avtohtoni italijanski in madžarski narodni skupnosti ter njunim pripadnikom je zagotovljena pravica, da svobodno uporabljajo svoje narodne simbole in da za ohranjanje svoje narodne identitete ustanavljajo organizacije, razvijajo gospodarske, kulturne in znanstvenoraziskovalne dejavnosti ter dejavnosti na področju javnega obveščanja in založništva. V skladu z zakonom imata ti narodni skupnosti in njuni pripadniki pravico do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku ter do oblikovanja in razvijanja te vzgoje in izobraževanja.

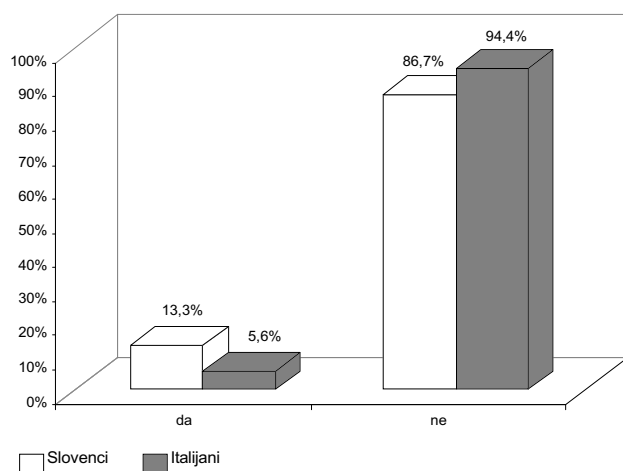
7 11. člen ustave določa, da je na območjih občin, v katerih živi italijanska ali madžarska narodna skupnost, uradni jezik tudi italijanščina ali madžarščina (DZ-RS, 2009).

8 "Republika Italija z ustreznimi normami varuje jezikovne manjšine."

razni sporazumi in tako dalje. Na koncu še mislim ta zakon, ki čaka na svojo uresničitve, ki je dejansko uresničena tako na papirju, ampak dejansko ni" (pripadnica slovenske manjšine, 43 let). Slovenska manjšina se je zato primorana bolj boriti za zaščito manjšinskih pravic.

ZAPOSLOVANJE IN POZITIVNA/NEGATIVNA DISKRIMINACIJA

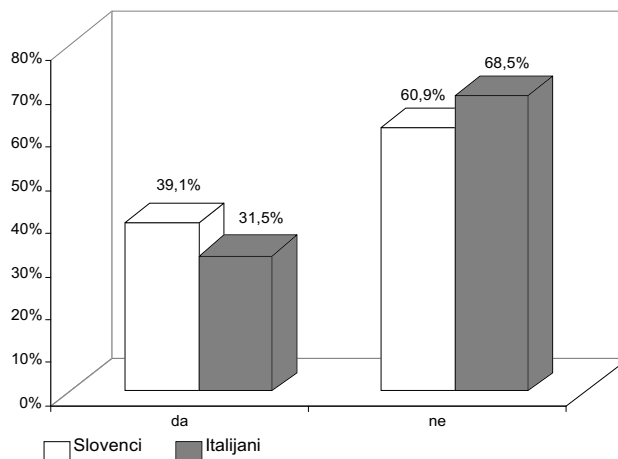
V začetku omenjeno diskriminacijo preko institucionalnih mehanizmov, kot jo izpostavlja teorija socialne dominancije (Sidanius, Pratto, 1999), smo želeli preveriti preko percepcije diskriminacije na ravni zaposlovanja. Etnična pripadnost (Evrobarometer, 2007, 21) predstavlja po mnenju Evropejcev četrti najpogostejši element, ki pri izbiri kandidata za zaposlitev predstavlja njegovo šibko točko.⁹ Analizirali smo, ali pripadniki manjšin domnevajo, da niso bili sprejeti na določeno delovno mesto zaradi pripadnosti manjšini. Izkazalo se je, da tako meni le manjši delež anketiranih pripadnikov obeh manjšin; nasprotno imajo v določenih primerih – ko se zaposlujejo v manjšinskih organizacijah – celo prednost pri zaposlovanju. Politike pozitivne diskriminacije do manjšin imajo namreč precejšen pomen za zmanjševanje razkoraka med formalno zagotovljeno enakostjo ter dejansko enakostjo (Brezigar, 2007).

Graf 7: Ali domnevate, da kdaj niste bili sprejeti na določeno delovno mesto zaradi vaše narodne pripadnosti?

Graph 7: Do you presume that you might not have been given a certain job owing to your national origin?

Večinoma zaposleni pripadniki manjšin nimajo občutka, da na določeno delovno mesto ne bi bili sprejeti zaradi njihove narodne pripadnosti. Tako izkušnjo je imelo 13,3 odstotka pripadnikov slovenske in 5,6 odstotka pripadnikov italijanske manjšine ($\chi^2=7,226$ sig.=0.007). V nadaljevanju nas je zato zanimalo, ali velja nasprotno, torej, ali so bili pripadniki slovenske in italijanske manjšine pri zaposlovanju deležni pozitivne diskriminacije.

Graf 8: Ali ste kdaj imeli prednost pri pridobitvi zaposlitve na določeno delovno mesto zaradi vaše narodne pripadnosti?

Graph 8: Have you ever experienced employment-related advantage owing to your national origin?

Med pripadniki manjšin prevladuje mnenje, da niso imeli prednosti pri pridobitvi zaposlitve na določeno delovno mesto. Tako meni 69,9 odstotka pripadnikov slovenske (ki so že bili kdaj zaposleni) in 68,5 odstotka pripadnikov italijanske manjšine. Precejšen delež odgovarjajočih, 39 odstotkov pripadnikov slovenske in 31,5 odstotka pripadnikov italijanske manjšine, pa je dejal, da so imeli prednost pri zaposlovanju ($\chi^2=2,589$ sig.=0.108). Pri tem vidijo predvsem prednost v poznavanju manjšinskega okolja:

"Ja, včasih imaš v določenem okolju [...], zlasti v manjšinskem okolju imaš kakšne prednosti, glede na to, da jo poznaš, ker kdo, ki ga ne pozna, ne bi bil sprejet v službo. Čisto enostavno, in tukaj je tista pozitivna plat, si v določenih okoljih bolj primeren za kakšno službo kot drugi, ne (pripadnik slovenske manjšine v Italiji, 30 let).

⁹ Anketirani so bili povprašani o tem, kateri elementi po njihovem mnenju predstavljajo za posameznika slabost oz. ga spravijo v slabši položaj v primerjavi s konkurentom na razgovoru za določeno delovno mesto, ob predvidevanju, da imata dva kandidata enake sposobnosti in kvalifikacije. Anketirani so najpogosteje izbrali videz, občutek za oblačenje in predstavitev, tem pa je sledila etnična pripadnost.

Tabela 3: Ali ste zaposleni v organizaciji, podjetju, ki je v lasti pripadnikov manjšine oz. je namenjeno predvsem pripadnikom manjšine?**Table 3: Do you work in an organization or company owned by members of the minority or intended largely for members of the minority?**

	Slovenci		Italijani	
	frekvence	odstotki	frekvence	odstotki
da	87	43,1	79	38,5
ne	115	56,9	126	61,5
skupaj	202	100	201	100

Tabela 4: Prednost pri zaposlitvi/zaposlitev v manjšinski organizaciji (primerjava).**Table 4: Employment-related advantages/Employment in a minority organization (comparison).**

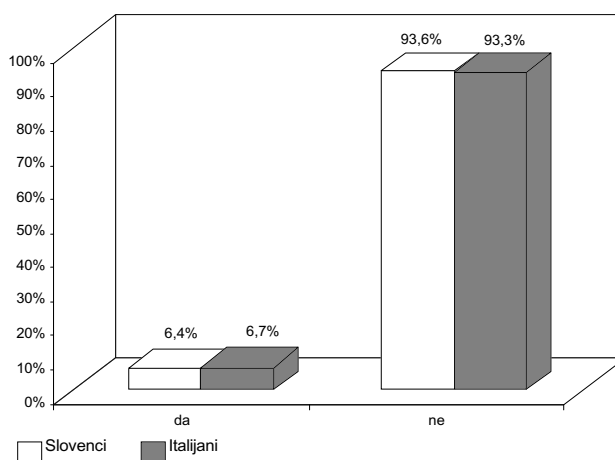
Ali ste kdaj imeli prednost...	Slovenci			Italijani		
	Da	Ne	Skupaj	Da	Ne	Skupaj
Da	62,3%	37,7%	100%	68,3%	31,7%	100%
	43	26	69	41	19	60
Ne	30,1%	69,9%	100%	23,6%	76,4%	100%
	34	79	113	29	94	123
Skupaj	42,3%	57,7%	100%	38,3%	61,7%	100%
	77	105	182	70	113	183

Pa še mnenje informantke, ki priča o tem, da so pripadniki italijanske manjšine pozitivno diskriminirani pri zaposlovanju v italijanski šoli, saj navaja, da gre pravzaprav za institucionalno pravilo:

"Oziroma ne, zdaj, ko razmišljam, v italijanski šoli me ne bi sprejeli verjetno v delovni razmerje, če ne bi bila predstavnica italijanske manjšine. Mislim, da je to, ne da ni zapisano, je kar napisano pravilo. Zato, ker imajo prednost. Ne da ne morejo drugih zaposlit, ampak imajo prednost pripadniki narodnostne manjšine" (pripadnica italijanske manjšine, 30 let).

Visok delež tistih, ki so dejali, da so imeli prednost pri zaposlovanju, ni presenetljiv ob dejstvu, da je precejšen delež pripadnikov ene in druge manjšine zaposlenih v organizaciji, ki je v lasti pripadnikov manjšine oziroma jim je namenjeno (43,1 odstotka pripadnikov slovenske in 38,5 odstotka pripadnikov italijanske manjšine), kot je razvidno iz tabele 3 ($\chi^2=0,866$ sig.=0.352).

Iz primerjave obeh vprašanj, vprašanja o zaposlenosti v "manjšinski organizaciji" in ali so imeli zaradi narodne pripadnosti prednost pri pridobitvi zaposlitve, je razvidno, da je pri obeh manjšinah med tistimi, ki so dejali, da so imeli pri zaposlitvi prednost, pravzaprav največ takih, ki so zaposleni v "manjšinski" organizaciji. Med pripadniki slovenske manjšine je izmed tistih, ki so dejali, da so imeli prednost, takih 62,3 odstotka ($\chi^2=18,233$ sig.=0.000), med pripadniki italijanske manjšine pa 68,3 odstotka ($\chi^2=34,201$ sig.=0.000). Povezava se je izkazala za statistično značilno.

Graf 9: Ali menite, da ste bili kdaj deležni negativne diskriminacije (slabše možnosti napredovanja, nižja plača, manj delovnih ugodnosti ipd.) na delovnem mestu zaradi vaše narodne pripadnosti?**Graph 9: Do you think that you have experienced negative discrimination at work (fewer promotion opportunities, lower salary, fewer employment benefits, etc.) owing to your national origin?**

Večina, 93,6 odstotka pripadnikov slovenske in 93,3 odstotka pripadnikov italijanske manjšine, tudi še ni občutila negativne diskriminacije na delovnem mestu za-

radi njihove narodne pripadnosti. Le majhen delež pripadnikov slovenske in italijanske manjšine pa je že doživel negativno diskriminacijo zaradi njihove narodne pripadnosti (6,4 odstotka slovenska in 6,7 odstotka italijanska manjšina).

Anketirani sami niso pogosto občutili diskriminacije pri zaposlovanju ali na delovnem mestu, vendar navedajo, da je bil položaj v preteklosti precej drugačen ($\chi^2 = 0,022$ sig.=0.883).

V že omenjenem obdobju po vojni so imeli pripadniki italijanske manjšine tudi tovrstne izkušnje:

"Mi ni bilo všeč na začetku, kadar so bili res ... so bile kar hude diskriminacije v odnosu do nas, kakor rečete vi, italijanske manjšine. To se pravi italijanske narodne skupnosti, ne. Ker moja mama, recimo konkretno, tudi službe ni mogla dobit zaradi tega, ker ni znala slovenščine, ne. V svojem lastnem kraju, kjer se je rodila in je zrastle in se je poročila in imela otroke in tako naprej, ni mogla v določenem trenutku dobiti službe. In to je bilo zelo kruto. Mi nismo mogli dobiti stanovanj naših ljudi, naših hiš. In bilo je zelo zelo težko" (pripadnica italijanske manjšine, 53 let).

Pripadniki in pripadnice obeh manjšin se pri zaposlovanju torej najpogosteje ne srečujejo z negativno diskriminacijo, v primerih, ko se zaposlujejo v podjetjih oziroma organizacijah, ki so namenjene manjšinam, so večkrat celo pozitivno diskriminirani.

Vendarle velja izpostaviti še nekatere druge institucionalne vidike etnične diskriminacije, s katerimi se soočajo ali so se v preteklosti soočali pripadniki slovenske in italijanske manjšine, saj je zaposlovanje zgolj en vidik institucionalne diskriminacije. Kot primer lahko navedemo izjavo informanta, ki kaže, da pripadniki slovenske manjšine kljub formalno zagotovljeni možnosti na primer niso mogli izpolnjevati obrazcev v slovenskem jeziku:

"drugače pri kakšnih potnih listih se spomnim, da je pred leti bil kakšen problem, ker sem pač želela izpolniti slovenski obrazec in tam tega ni bilo na razpolago, zato smo si natiskali doma sami, pripravili in na uradu je bil kakšen uradnik, ki je sprejel, drugi pa ne. Tako" (pripadnica slovenske manjšine, 43 let).

Ali pa mnenje pripadnika italijanske manjšine o drugem vidiku institucionalne diskriminacije, diskriminacije preko medijev:

"Tako je, dostop narodnosti do medijev je v načelu zagotovljen. Vedno takrat, ko želimo [italijanska skupnost, o.p.], da nam nekaj objavijo, to korektno objavijo. Je pa tako, da sami mediji in redakcijske politike so pretežno vodene tako, da se za manjšino in dogajanje

okolji, znotraj, v zvezi z manjšino v veliki večini primerov ne menijo..." (pripadnik italijanske manjšine, 47 let).

SKLEP

Pripadnikom obeh manjšin je skupno, da se v vsakdanjem življenju močneje kot večinsko prebivalstvo zavedajo lastne identitete, saj to izhaja iz njihovega manjšinskega statusa; precej drugače pa doživljajo okolje, v katerem živijo. Če je na eni strani italijanska manjšina v okolju precej vidna in se počuti sprejeto, velja za slovensko manjšino, da doživlja okolje, v katerem živi, kot precej nestrpno in se pogosteje sooča z izkazovanjem negativne nastrojenosti in z negativno diskriminacijo večinskega prebivalstva. Čeprav pripovedi pripadnic in pripadnikov obeh manjšin pričajo o tem, da je bila stopnja nestrpnosti večja v preteklosti, kot je danes, se slovenska manjšina v sedanosti v svojem okolju sooča z večjo stopnjo nesprejetosti in diskriminacije v primerjavi z italijansko. Večja zaprtost slovenske manjšine v primerjavi z italijansko, ki iz tega izhaja in se med drugim kaže tudi v manj pogostih stikih z večinskim prebivalstvom, zagotovo deloma pripomore k njenemu ohranjanju, ne pa k njeni prepoznavnosti v okolju, v katerem manjšina živi. Če velja predhodno omenjena hipoteza stika, da pogostejši stiki večinskega prebivalstva z manjšinskimi in večji pretok informacij med eno in drugo skupnostjo pripomorejo k zmanjševanju predsodkov in diskriminacije, bi bil prvi korak k temu zagotavljanje nekaterih že uzakonjenih manjšinskih pravic, ki bi omogočale tudi večjo vidnost in prepoznavnost slovenske manjšine. Ob tem pa naj poudarimo, da tudi relativno dober položaj italijanske manjšine ni samoumeven in zlasti politično aktivni pripadniki in pripadnice manjšine izpostavljajo, da si je zanj potrebno neprestano prizadevati (npr. Sedmak et al., 2003; Sedmak, 2005; Švab idr., 2008). Dosledno upoštevanje formalno zagotovljenih pravic ene in druge manjšine in v primeru slovenske manjšine, predvsem dejansko izvajanje Zaščitnega zakona, bi ob boljšem poznavanju manjšin s strani večinskega prebivalstva doprineslo tudi k večjemu sožitju v jezikovno in kulturno pluralnih okoljih, katerih del sta tudi slovenska oziroma italijanska manjšina. K boljšemu poznavanju manjšin in večji strpnosti pa lahko pripomorejo tudi dejavnosti na drugih področjih, kot je izpostavljanje različnosti kultur, tradicij itd. in vključevanje medkulturnega dialoga v šolske kurikule ter prisotnost različnih etničnih skupnosti v javnem življenju.

ETHNIC MINORITIES AND DISCRIMINATION CASE STUDY OF THE SLOVENE MINORITY IN ITALY AND THE ITALIAN MINORITY IN SLOVENIA

Zorana MEDARIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za sredozemske humanistične in družboslovne študije,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: zorana.medaric@zrs.upr.si

SUMMARY

The aim of the article is to compare the experience and perception of discrimination in daily life by two ethnic minorities: the Slovene minority in Italy and the Italian in Slovenia. Ethnic discrimination is understood in a wider perspective as positive or negative behaviour and treatment of individuals resulting from their affiliation to a certain ethnic group. The article analyzes data obtained through several empirical (quantitative and qualitative) studies conducted between 2006 and 2008 among the Slovene minority living in the Trieste area and the Italian minority living in Slovene Istria, with the analysis having been based on theories of interethnic relations and processes. The results of these studies have revealed that the two minorities perceive and experience the environment in which they live in a very different manner: members of the former experience it as fairly intolerant, while members of the latter, by contrast, experience it as relatively tolerant. In addition, the former feel less accepted in their environment and have recently experienced more forms of intolerance and negative discrimination than their Italian counterparts. The Slovene minority also has considerably worse interaction with the majority (Italian) population or, to be more precise, members of the Slovene minority mostly maintain personal and friendly contacts with members of their own community, which is an indicator of perpetual self-containment of the Slovene minority resulting from its lifestyle. What the two groups have in common is the strong feeling of belonging to a minority community, with the members of the Slovene minority being slightly more aware of it in daily life. The differences manifested in the perception of the environment and in the experience of discrimination undoubtedly result from different socio-historical backgrounds and different status of the two minorities, which could be improved with consistent implementation of rights already granted.

Key words: Slovene minority, Italian minority, interethnic relations, discrimination

VIRI IN LITERATURA

Brown, R. (1995): Prejudice. Its Social Psychology. Oxford – Cambridge, Blackwell.

Brezigar, S. (2007): Politike za preprečevanje in odpravljanje etnične diskriminacije in njihov vpliv v delovnem okolju. Razprave in gradivo, 53–54. Ljubljana, 230–249.

DZ-RS (2009): Državni zbor Republike Slovenije. Ustava Republike Slovenije. <http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=28&showdoc=1> (23. 4. 2009).

Fox, J. E., Miller-Idris, C. (2008): Everyday Nationhood. Ethnicities, 8, 4. London, 536–576.

Kosic, M., Flego, M. (2008): Integracijski procesi med italijansko večino in slovensko manjšino. V: Bajc, G. et al. (ur.): Pre-misliti manjšino. Pogledi reprezentativnih predstavnikov Slovencev v Italiji in pravno-politični okvir. Koper–Trst, Založba Annales – SLORI, 116–143.

Liebkind, K., Nyström, S., Honkanummi, E., Lange, A. (2004): Group Size, Group Status and Dimensions of Contact as Predictors of Intergroup Attitudes. Group Processes and Intergroup Relations, 7, 2. London, 145–159.

Nečak-Lük, A. (1996): Jezik kot kazalec stanja medetničnih odnosov. Razprave in gradivo, 31. Ljubljana, 11–24.

Nečak-Lük, A. et al. (1998): Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru. Izsledki projekta. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.

Novak Lukanovič, S. (2004): Stališča do jezikovne raznolikosti na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji. Razprave in gradivo, 44. Ljubljana, 66–80.

Ozbič, M. (2004): Zakon št. 38/2001 o zaščiti slovenske manjšine v Italiji. V: Bajc, G. (ed.): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj. Zgodovinski pregled. Koper, Založba Annales, 293–322.

- Pinney, J. S. et al. (2007):** Positive intergroup attitudes: The role of ethnic identity. *International Journal of Behavioral Development*, 31, 5. London, 478–490.
- Schermerhorn, R. (1996):** Ethnicity and Minority Groups. V: Hutchinson, J., Smith, A. D. (ur.): *Ethnicity*. Oxford – New York, Oxford University Press, 17–18.
- Sedmak, M. (2005):** Italijanska narodna skupnost v Republiki Sloveniji: družbena (samo)umestitev. *Teorija in praksa*, 42, 1. Ljubljana, 89–112.
- Sedmak, M., Darovec, D., Furlan, M., Mikolič, V., Podovšnik, E., Medarič, Z. (2003):** Mnenja nosilcev družbeno-kulturnega življenja na italijanskem obmejnem območju. *Raziskava*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.
- Sedmak, M., Kralj, A., Sekloča, P., Škof, L., Lenarčič, B., Medarič, Z., Simčič, B. (2008):** Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov. *Študija območja slovensko – italijanskega kulturnega stika* (Poročilo aplikativnega projekta). Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.
- Sedmak, M. (2009):** Manjšine in skupinske (etnične) identitete. *Annales, Series historia et sociologia*, 19, 1. Koper, **strani**.
- Sidanius, J., Pratto, F. (1999):** Social Dominance Theory. A New Synthesis. V: Jost, J.T., Sidanius, J. (ur.): *Political Psychology*. New York, Hove Psychology Press, 315–332.
- Švab, A., Žakelj, T., Kuhar, R., Bajt, V., Sedmak, M., Kralj, A., Humer, Ž., Boškič, R. (2008):** Posledice diskriminacije na družbeno, politično in socialno vključenost mladih v Sloveniji: analiza glede na spol, spolno usmerjenost ter etnično pripadnost. *Rezultati ciljno raziskovalnega projekta*. Ljubljana–Koper, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Mirovni inštitut – Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1986):** The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. V: Jost, J.T., Sidanius, J. (ur.): *Political Psychology*. New York, Hove Psychology Press, 276–293.
- Tropp, L. (2003):** The Psychological Impact of Prejudice. *Implications for Intergroup Contact*. *Group Processes and Intergroup Relations*, 6, 2. London, 131–149.
- Tropp, L., Pettigrew, T. (2005):** Differential Relationships Between Intergroup Contact and Affective and Cognitive Dimensions of Prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31. Thousand Oaks, 1145–1158.
- Ule, M. (2005a):** Predsodki kot mikorideologije vsakdanjega sveta. V: Leskošek, V. (ur.): *Mi in oni*. Nestrpnost na slovenskem. Ljubljana, Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 21–40.
- Ule, M. (2005b):** Socialna psihologija vsakdanjega življenja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Verkuyten, M. (1998):** Self-categorization and the Explanation of Ethnic Discrimination. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 8. Chichester, 395–407.
- Verkuyten, M. (2002):** Perceptions of ethnic discrimination by minority and majority early adolescents in the Netherlands. *International Journal of Psychology*, 37, 6. London, 321–332.
- VRS-UVN (2009):** Vlada Republike Slovenije. Urad za narodnosti. Italijanska narodna skupnost. http://www.uvn.gov.si/si/manjsine_ozroma_narodne_skupnosti/italijanska_narodna_skupnost/ (23. 4. 2009).
- Wagner, U., van Dick, R., Pettigrew, T. F., Christ, O. (2003):** Ethnic Prejudice in East and West Germany. The Explanatory Power of Intergroup Contact. *Group Processes and Intergroup Relations*, 6. London, 22–36.
- Eurobarometer (2007):** Discrimination in the European Union. V: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_263_en.pdf (23. 4. 2009)
- Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji Julijski krajini št. 38/2001 (2001):** Zakon št. 38 z dne 23. februarja 2001. V: http://www.lingue.regione.fvg.it/NR/rdonlyres/C4D8589E-D5B6-41DD-9C9F-5F2CABE5DE68/0/sl_testo_legge_38.pdf (23. 4. 2009).

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-02-06

UDK 331.556.46(450.36+497.4)

DELOVNE MIGRACIJE – NOV MISELNI VZOREC ALI MODEL EKONOMSKE AKOMODACIJE? ŠTUDIJA PRIMERA SLOVENSKO-ITALIJANSKEGA OBMEJNEGA OBMOČJA

Ingrid MARASPIN

e-mail: inge.maraspin@gmail.com

IZVLEČEK

Članek podpira tezo, da so tako registrirane kot neregistrirane delovne migracije na slovensko-italijanskem obmejnem območju v porastu. Zaradi specifičnosti delovnega trga in odsotnosti fizičnih meja znotraj schengenskega prostora, se stopnjuje število dnevnih in začasnih ekonomskih migracij s slovenske strani na italijanski delovni trg tržaške province ter srednjeročnih ekonomskih migracij v bolj oddaljene italijanske regije. V članku bo na podlagi nekaterih izsledkov raziskave, izvedene v sklopu obširnejšega aplikativnega projekta Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov. Študija območja slovensko-italijanskega kulturnega stika (Sedmak, M. in drugi, 2008), prikazano, zakaj se posamezniki odločajo za tovrstne delovne migracije, kje pridobivajo podatke in kontakte ter kateri dejavniki in pogoji vplivajo na njihovo izbiro. Predvsem nas zanima dinamika lokalnih neregistriranih ekonomskih migracij, ki se je iz tradicionalne oblike občasnega dela "na črno" starejšega dela populacije ženskega spola slovenske Istre preoblikovala v splošni model delovne akomodacije.

Ključne besede: ekonomske migracije, migracije delovne sile, ilegalne migracije, neregistrirane migracije, akomodacija trgu dela, ekonomska globalizacija

LE MIGRAZIONI ECONOMICHE – UN NUOVO MODELLO CULTURALE DEL MONDO CONTEMPORANEO GLOBALIZZATO O UN MODELLO DI ACCOMODAZIONE OCCUPAZIONALE ? STUDIO DEL CASO NEL TERRITORIO DI CONFINE ITALO-SLOVENO

SINTESI

L'articolo sostiene la tesi secondo la quale sia le migrazioni lavorative registrate che illegali sono in aumento nell'area del confine italo-sloveno. In relazione alla specificità del mercato di lavoro e all'assenza di confini fisici all'interno dell'area di Schengen, si registra un aumento delle migrazioni economiche giornaliere e temporanee dal territorio sloveno verso il mercato di lavoro italiano della provincia di Trieste e delle migrazioni economiche di medio termine verso regioni italiane più lontane. Nell'articolo verranno illustrati in base ad una parte dei risultati del progetto di ricerca "Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov. Študija območja slovensko – italijanskega kulturnega stika (Sedmak, M. in drugi, 2008) i motivi che spingono i singoli a decidere di lavorare all'estero, i canali di informazione riguardo alle offerte di lavoro e i fattori che influenzano le loro scelte. Innanzitutto ci interessa la dinamica delle migrazioni economiche locali non registrate, che è passata da una forma tradizionale di lavoro temporaneo per la parte femminile più anziana della popolazione dell'Istria slovena ad un modello generale di accomodazione occupazionale.

Parole chiave: migrazioni economiche, migrazioni della forza lavoro, migrazioni illegali, migrazioni non registrate, accomodazione al mercato del lavoro, globalizzazione economica

UVOD

Slovenijo so v zadnjem desetletju doletele številne politično-administrativne spremembe tako na državni kot mednarodni ravni (včlanitev v EU in Nato, vključitev v schengenski prostor, uvedba evra ...), ki so neposredno vplivale na dolgoročne spremembe življenjskega okolja in kolektivnih identitet. Kljub vsemu ohranjajo meje vlogo historičnih in sodobnih zidov (Zavratnik Zimc, 2003), ki sporočajo identitetne razlike in kulturno izključevanje – projekt "vključevanja držav "schengenske periferije" je povezan z dokazovanjem, da te države pripadajo EU" (Zavratnik Zimc, 2003, 23). V obdobju združevanja samostojnih državnih enot v naddržavne politične, monetarne in administrativne tvorbe, ki stremijo k povečanju splošne mobilnosti in fleksibilnosti, se porajajo številna vprašanja o nadzorovanju in upravljanju migracij, med katerimi tudi vse številnejših premikov človeškega kapitala oziroma ekonomskih migracij. Vendar dinamike mednarodnih migracij predstavljajo enega izmed najizrazitejših protislovij sodobnega časa in postmoderne družbe; medtem ko smo priča vedno lažjemu in svobodnejšemu kroženju blaga, kapitala in storitev, je opaziti pojavljanje obratnega procesa na področju "kroženja oseb" – tako imenovana človeška mondializacija oziroma mobilizacija in deklarativno povečanje mobilnosti na svetovni ravni srečujeta številne ovire pri svoji konkretizaciji na državnih in mednarodnih ravneh. Na svetovni ravni smo priča neustavljivi rasti mobilnosti blaga in kapitala, medtem ko človeška mobilnost ne sledi temu trendu. Zlasti v zadnji četrtini stoletja so se izvozi in tuje investicije povzpeli za povprečno 31 odstotkov letno, medtem ko človeška mobilnost ne sledi temu trendu ter se njena povprečna letna rast nagiba le med 1,2 in 2,6 odstotka po podatkih Poročila svetovne migracije leta 2000. Kljub pogostim percepcijam in relevantni prisotnosti primerov/dokazov omenjenega paradoksalnega vzporednega pojava globalizacije problematika anahronističnega neskladja mobilnosti pretoka ljudi v sodobni (po definiciji) odprti družbi ne predstavlja predmet specifične in sistematične obravnave znanstvenega raziskovanja in analize. Nasprotno, po podatkih Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj OECD (2000, 2001) z leti narašča število držav, ki razvijajo in izvajajo politike za omejevanje in zmanjševanje imigracije ter se večina uvedenih reform osredotoča na poostreitev pogojev kontrole na obmejnih območjih in poostreitev postopkov za vstop tujcev v državo, zapleteno pridobitev dovoljenj in podobno. Leta 2000 je na primer kar 12 od 29 razvitih držav, članic OCSE, sprejelo tako imenovane politike za zmanjšanje imigracijskega pretoka in 16 držav je sprejelo politike za vzdrževanje dosežene imigracijske stopnje; edino izjemo je predstavljala Islandija, ki ni uvedla aktivnih intervencij na tem področju. (The World Bank, 2000).

Ta kontradikcija sodobne družbe ogroža temeljno idejo mobilnosti, ki jo je več kot 140 držav sprejelo v sklopu Univerzalne deklaracije človekovih pravic v 13. členu, ki priznava vsakemu posamezniku splošno pravico zapuščanja države – vendar deklaracija ne zagotavlja vzporedne pravice vstopa posameznikom v kate-rokoli državo, razen s statusom pribežnika. Tudi Konvencija Združenih držav za zaščito pravic delovnih imigrantov in njihovih družin je bila od leta 1990 do sedaj podpisalo le 21 držav, med katerimi ni nobene članice OCSE, ki sicer predstavljajo največje "receptorje" in destinacije imigracijskih tokov (Gozzini, 2005). Države Zahodne Evrope se skušajo v zadnjem desetletju bolj ali manj uspešno zapreti tako na administrativni kot na socialni/družbeni ravni prihodu novih migracijskih tokov – ustvarila se je prava evropska paradigma ovir migracij, ki anahronistično postaja (ne)konkretizacija deklarativnih zahtev in teženj Evropske unije po kulturni asimilaciji in realni integraciji narodov v multikulturni družbi (Verlič Christensen, 2002).

V članku bo najprej natančneje opredeljena definicija ekonomskih migracij ter predstavljen oris migracijskih teorij, na katerih temelji teza pozitivne samoselekcije delovnih migrantov. V empiričnem delu članka bodo predstavljeni posamezni izsledki raziskave, izvedene v sklopu obširnejšega aplikativnega projekta *Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov. Študija območja slovensko-italijanskega kulturnega stika* (Sedmak, M. e tal., 2008). Gre za obširno področje raziskovanja različnih ravni socialno-integracijskih procesov na slovensko-italijanskem obmejnem območju, v članku pa je predstavljen le del odseka raziskave, ki se nanaša na ekonomske migracije, s poudarkom na ilegalnih delovnih migracijah.

DELOVNE ALI EKONOMSKE MIGRACIJE

"... ko si zdoma, začneš razmišljati drugače, seveda bi se vrnil in se vračal ob vsaki priliki na obisk, ampak dokler si na valu, te nič ne vleče nazaj v Slovenijo delati enako delo za veliko manjšo plačo... Po dveh letih sem šla delat na Irsko za eno leto, potem v Španijo za dve leti in zdaj sem spet v Angliji. Menjala sem firme, delovna mesta, stanovanja, kolektive in družbe, ampak sem vedno bogatejša – notri in zunaj (smeh) in se mi zdi, da tako padeš noter, da si ne postavljaš več nobenih meja ..." (A., 34 let, ekonomistka, zaposlena kot finančna svetovalka v farmacevtski družbi v Angliji).

V svoji najosnovnejši obliki migracije zaznamujemo kot spremembe tako formalnega kot dejanskega stalnega ali začasnega prebivališča, vendar se glede tega definicije in kriteriji v zakonih posameznih držav razlikujejo, zato težko oblikujemo primerljive preglednice podatkov. Študije migracij upoštevajo v svojih analizah kot indikatorje spremembe oziroma selitve na ravni političnih enot, in sicer upoštevajo kot migracije spremembo ob-

čine, regije ali države za daljše časovno obdobje. Statistična Komisija Združenih narodov (United Nation Statistical Commission) je priporočila dobo vsaj enega leta bivanja v novi državi kot časovni kriterij označitve mednarodne selitve, ne glede na vrsto zahtevane vize (Brettell, Hollifield, 2000). Opredelevitev zvrsti migracij je nomenklativno problematična, če težko neoporečno ločimo primere prostovoljnih emigracij, torej zelenih, od primerov prisiljenih in neprostovoljnih emigracij. Prostovoljne migracije enačimo večinoma z ekonomskimi migracijami, če predpostavljamo, da so rezultat posameznikove izbire na podlagi zaposlitvenih možnosti na trgu dela.

Čeprav večina teoretičnih razglabljanj o vzrokih za migracije izhaja iz teorije o dejavnikih odbijanja in privlačevanja (push-pull teorija), ti dejavniki ne morejo pojasniti, zakaj se le nekateri posamezniki iz določenega okolja odselijo. Upoštevati je treba torej tudi subjektivne dejavnike – racionalne, emocionalne ter socialno-psihološke osebnostne lastnosti posameznikov. Najpogostejši kategorizaciji migracij temeljita na vzroku (ekonomska, politična ter sekundarna migracija) ter na načinu vstopa v državo (legali, prisilni ter ilegalni vstop). Vzroke migracij je možno razdeliti v tri velike skupine (Klinar, 1976): ekonomske in demografske vzroke (povezane z reševanjem eksistence, izboljšanjem ekonomskega položaja, prenaseljenosti izvirnega kraja), politične in vojaške vzroke (v smislu prisilnega preseljevanja, bega pred režimi, ki kratijo človeške pravice ipd.) ter raznovrstne osebne in družinske vzroke (možnost pridobitve izobrazbe).

Ekonomske teorije migracij se močno razlikujejo v pojmovanju osrednjega dejavnika raziskovanja oziroma v razumevanju migracijske dinamike (Castles, Miller, 1998):

- neoklasične migracijske teorije poudarjajo statistične zakone, makroekonomske dejavnike, push-pull indikatorje (razlagajo migracije v luči optimalni razporeditvi dejavnikov proizvodnje na makro ravni ter racionalne izbire izboljšanja blaginje posameznika);
- teorije odvisnosti razlagajo migracijske trende v luči mednarodnih mehanizmov izkoriščanja nerazvite periferije s strani razvitih industrijskih držav;
- teorije mednarodnih odnosov se razlikujejo na tri šole oziroma pristope: neorealizem (politična razlaga migracij), globalizacijske teze (transnacionalizem, poudarja izgubo regulativne moči nacionalnih držav), liberalni institucionalizem (poudarja osrednjo vlogo državnih politik).

V zadnjem desetletju se je preučevanje ekonomskih migracij torej vedno izrazilo preusmerilo z ravni makroekonomskih dejavnikov na raven vsakdanjih življenjskih vzorcev migrantov (Basch et al., 1994). Na podlagi vplivov globalizacije, tehnološkega ter telekomunikacijskega razvoja so se spremenile številne kulturne prakse in pripomogle k soustvarjanju novih transnacionalnih

družbenih prostorov. Teorija transnacionalizma se pojavlja torej kot reakcija pretirano strukturalističnim razlagam migracijskih tokov ter poudarja aktivno vlogo migranta pri izbiri, v naprotju s popolno odvisnostjo od zunanjih (makroekonomskih) dejavnikov, na katerih temelji teorija push-pull.

Vsako migracijsko gibanje neizogibno doprinese spremembe v socialni kontekst prihoda, najpogosteje v smeri stimuliranja nadaljnjega priseljevanja znotraj določenih tras/smeri in oblikovanja migracijske sheme ali sistema – ta pojav opisuje teorija kumulativnega povzročanja (migracij), ki razlaga, kako se oblikujejo migracijski koridorji oziroma sistemi (Gozzini, 2005; Brettell, Hollifield, 2000; Verlič Christensen, 2002). Demografska situacija mnogih industrializiranih držav pripomore k oblikovanju migracijskih politik – nizka rodnost ima neizogiben vpliv na starostno strukturo družbe, kar se srednjeročno odraža na strukturi delovne sile in dolgoročno na državne zdravstvene, socialne in pokojninske sisteme. Znanstveniki z različnih področij so se v zadnji polovici stoletja začeli vneto ukvarjati z migracijskimi dinamikami in specifičnostmi, zaradi česar je možno govoriti o pravi akademski dobi migracij (Verlič Christensen, 2002); migracije predstavljajo tematsko področje, ki nujno potrebuje interdisciplinaren analitični pristop. Gibanje populacij je namreč tematika, ki transverzalno preseka vsa področja družbenega delovanja, vendar je pogosto pod-komunicirana, dokler ne postane skupina migrantov relevantno številna. Kljub opazovanju enakega fenomena znotraj enakega socialnega in kulturnega konteksta se znanstveniki razlikujejo v izbranih pristopih – medtem ko so nekateri natančno osredotočeni na racionalno plat migracij v povezavi z mikroekonomskimi indikatorji (teorija proste izbire), so drugi bolj osredotočeni na institucionalno plat migracijskih tokov in njihov vpliv na kulturo in družbo znotraj bolj ali manj "razvitih" industrijskih demokracij. Migracijski tokovi postajajo vse bolj aktualna interdisciplinarna tematika; za manj razvite emigracijske države predstavljajo monetarni transferji migrantov zelo pomemben del državne ekonomije in dejavnik makroekonomske stabilnosti (Brettell, Hollifield, 2000; Verlič Christensen, 2002), za imigracijske države pa predstavljajo migracije predvsem dodatno delovno silo, vendar odpirajo pereča vprašanja glede državljanstva, (de)konstrukcije kulturne in nacionalne identitete, oblikovanja politik ipd. (Pajnik, Zavratnik Zimc, 2003).

POZITIVNI SAMOIZBOR EKONOMSKIH MIGRANTOV

"To je poslovna priložnost, in ko sem se odločil oditi v tujino, bi šel kamorkoli v Evropo, kjer bi dobil zanimivo ponudbo. Mobilnost postane rutina, način življenja, je ena od prednosti našega časa in globalizacije, ki je prejšnje generacije niso imele možnosti poskusiti..."

(M., 30 let, ekonomist, finančni analitik v multinacionalki na Danskem).

Ekonomski migranti so torej tiste osebe, ki se odločijo preseliti iz enega kraja dela in bivanja v drugega zaradi ekonomske/finančne priložnosti, ki jih ta ponuja. V migracijski literaturi pogosto poudarjamo, da so ekonomski migranti nadpovprečno podjetni, ambiciozni, agresivni in sposobni, kar omogoča njihovo interno avtoselekcijo in selitev nadpovprečno "dobre" delovne sile iz posameznih panog (Brettell, Hollifield, 2000; Gozzini, 2005; Verlič Christensen, 2002; Appiah, 2007). Tovrstni interni izbor močno vpliva na sociološke in ekonomske vidike migracij; večja selektivnost pri emigraciji pomeni večjo vrzel za državo izvora in zrcalno večjo pridobitev za imigracijsko destinacijo. Stopnja internega izbora ekonomskih migrantov je poglavitnega pomena za imigracijske in emigracijske politike posameznih držav, ki postanejo posledično bolj ali manj restriktivne in protektivne do lastnega trga dela. Številni ekonomski analitiki so si v zadnjih letih prizadevali, da bi oblikovali model migrantske selektivnosti, ki bi omogočal večjo empirično prediktivnost (ekonomskih) migracijskih tokov in strateško prilagajanje državnih migracijskih politik. Obstaja nekaj tovrstnih modelov, med katerimi: model migracije človeškega kapitala (Human Capital migration model, Chiswick, 2000), model asimetričnega informiranja (Asymmetric Information model, Brettell, Hollifield, 2000), model kratkoročnih migracij (Short-term Migrants model, Chiswick, 2000) in model relativnih spretnostnih diferenciacij (Relative Skill Differentials model, Brettell, Hollifield, 2000). Dokler trg dela nagraduje višjo stopnjo kompetentnosti delavcev, v migracijskem procesu poteka selekcija na podlagi posameznih kompetenc in posledično bodo kompetentnejše in spretnje osebe imele večji interes migrirati zaradi večje razlike v doprinosu/zasluzku za svoje delo. Večja spretnost omogoča večjo delovno učinkovitost tako na novem trgu dela kot na izvornem in predvidoma pripomore k večji učinkovitosti tudi pri migraciji oziroma višjo alokativno (pozicijsko) uspešnost – lastna (ekonomska) migracija predstavlja investicijo človeškega kapitala na individualni ravni. Pozitivna selekcija spretnejših migrantov se zgodi le, ko direktni stroški migracije niso sorazmerni prihodkom (torej dokler so nižji). Ko se diferenciacija glede na spretnosti razlikuje med državami, so migracijski procesi odvisni predvsem od dejavnika plačil v destinaciji – selektivnost ekonomskih migracij je obratno sorazmerna višini razlike v plačilu za podobno delo. V skladu s teorijo modernizacije postaja racionalno ekonomsko razmišljanje osrednji dejavnik pri odločitvi migriranja – posamezniki se vedno pogostejše odločajo na podlagi komparacije krajevnih, delovnih in ekonomskih lastnosti bivalnih okolij. Teorija modernizacije temelji na "push-pull" elementih na individualni ravni, vendar so motivacije in prilagajanja posameznika vedno odvisne tudi od makroekonomskih procesov.

Možno je torej govoriti o samoizboru ekonomskih migrantov na vseh ravneh, če se osredotočimo na osebne lastnosti, kot so iznajdljivost, pogum, podjetnost in komunikativnost. Dodatna selekcija posledično poteka znotraj posameznih področij in delovnih sektorjev – delodajalce zanima delovni kader iz tujine v dveh diametralnih primerih, in sicer, ko je cenejša od domače delovne sile ali ko je bolj izobražena, strokovno specializirana. Gre poudariti, da v obeh primerih odigra ekonomski dejavnik najpomembnejšo vlogo, saj tudi visokoizobraženi tuji kader je zanimiv zaradi nižjega pogajalnega položaja glede plačila. Posamezniki se torej odločajo seliti na podlagi možnosti dela v širšem transnacionalnem okolju, na podlagi ponujenih delovnih mest in retribucij, ne glede na druge značilnosti okolja prihoda (oddaljenost, kultura okolja, kakovost življenja...). Kratkoročne delovne migracije lahko razumemo kot obliko individualne prilagoditve sodobnemu (globaliziranemu) trgu dela – v socialnem pomenu imajo torej značaj delovne akomodacije (Verlič Christensen, 2000).

A., 33 let, ph.D. nuklearni fizik, zaposlena na raziskovalnem inštitutu na Sorboni, Franciji:

"Mislim, da je bistvena razlika na ravni sredstev, ki jih vsaka država nameni določeni raziskovalni smeri, in moje področje ni tako popularno, da bi ga v Sloveniji promovirali ... na koncu se dogaja neka mednarodna selekcija, katere cilj je priti v ZDA, ker tam res ni omejitev za financiranje raziskav in projektov v znanosti. Osebnostno ne ciljам več na to destinacijo, ker sem se medtem poročila v Franciji, in verjetno bom ostala tu, ampak po izkušnjah z mojimi sodelavci in prijatelji vidim veliko mobilnost mladih znanstvenikov in še narašča ..."

Na podlagi zakonodaje EU je prost pretok oseb poleg prostega pretoka blaga, kapitala in storitev ena temeljnih svoboščin notranjega trga Unije in vključuje prosto gibanje delavcev, priznavanje poklicnih kvalifikacij, koordinacijo sistemov socialne varnosti in državljske pravice. Pravica do prostega gibanja znotraj EU se nanaša na delavce, študente, upokojence in nasploh na vse državljane EU ter njihove družinske člane ne glede na državljanstvo.

DELOVNE MIGRACIJE V SLOVENIJI

Migracijski pretok poteka predvsem iz krajev, kjer prevladujejo nižji življenjski in delovni standardi, posledično priseljenci številčno emigrirajo v države, kjer je bolj razvit primarni industrijski sektor. Zaradi pospešenega razvoja industrializacije in vedno boljših prometnih povezav se je povečalo tudi število medobčinskih delovnih migrantov tako med sosednjimi občinami kakor tudi med bolj oddaljenimi (po podatkih Statističnega urada RS v letu 2000 je bilo v Sloveniji zavedenih 299.188 medobčinskih delovnih migrantov, v letu 2005 pa se je njihovo število povečalo na 347.715). Statistični

urad RS uporablja kazalnik, s pomočjo katerega razvrščajo občine v posamezne kategorije delovnih oziroma bivalnih občin, in sicer indeks dnevne migracije; indeks tvori razmerje med številom delovnih mest in številom zaposlenih prebivalcev v posamezni občini. Med izrazito delovne občine uvrščajo vse mestne občine, razen Kopra in Nove Gorice, ki sta opredeljeni kot zmerno delovni občini. Ključnega pomena za prikazovanje delovnih migracij je upoštevanje zakonskih predpisov glede prijave prebivališča in/ali registracije poslovnega subjekta – vse zaposlene in samozaposlene osebe, za katere ni znana teritorialna enota dela ali prebivališča, niso upoštevane v sklopu delovnih migrantov, se pravi, da lahko domnevamo, da je realno število le-teh še večje. Glede tujih ekonomskih migrantov je Republika Slovenija predvsem tranzitna država, skozi katero poskušajo številni ekonomski migranti ilegalno potovati v Italijo in naprej v države zahodne Evrope. Na podlagi objavljenih podatkov o ilegalnih prehodih državne meje na spletni strani Slovenske policije je opaziti padajoči trend tega pojava, predvsem po letu 2001. Medtem, ko je leta 2000 število ilegalnih prehodov državne meje silovito poskočil za 92 odstotkov, se je trend leta 2001 obrnil in od takrat letno upada. Policija se kot državni upravni organ ukvarja z ilegalnimi mejnimi prehodi, posledično jih delovne migracije na črno ne zanimajo, dokler imajo osebe ob prečkanju državne meje ob sebi veljaven dokument. Slovenska policija ne razpolaga s podatki o dnevnih ali drugačnih ilegalnih delovnih migracijah – po odprtju meja so bili odpravljeni tudi pregledi in posledično ni možno voditi nikakršne statistike na tem področju. Po besedah osebe, zadolžene za stike z javnostjo na koprski policijski enoti, *"tudi če bi zapisovali in vodili evidenco oseb, ki se dnevno vozijo čez mejo, ni rečeno, da gredo vse delat... sicer pa policije tega niti ne zanima, prej je bil kriterij, če imajo veljavne dokumente za prehod meje, zdaj niti tega ne pregledujemo ..."*.

ŠTUDIJA PRIMERA: REGISTRIRANE TER NEREGISTRIRANE DELOVNE MIGRACIJE NA SLOVENSKO-ITALIJANSKEM OBMEJNEM OBMOČJU

"Dokler bo naša država tako slabo poskrbela za svoje mlajše generacije in dopuščala vse možno razen, meritokracije na trgu dela, bodo ljudje goljufali in delali na črno. Zakaj pa ne bi, če lahko zaslužiš več, ali sploh kaj služiš! Pri nas v Kopru imamo tako malo realnih možnosti za zaposlitev, razen če starši poznajo koga ali so pomembni, da lahko izbiramo med Ljubljano ali tujino. In vedno več jih izbere tujino ... na črno ali uradno, odvisno od priložnosti. Pol mojih prijateljev dela v tujini – na italijanski barki križarki kot frizerka, v Bruslju kot prevajalka, v Ženevi kot novinarka, v Milanu kot dizajner, na Danskem v računalništvu, v Londonu na faksu, v Vidmu v trgovini s pohištvo, v Barceloni in na

Irskem v multinacionalkah, v New Yorku kot raziskovalka ... Po eni strani je to vznemirljivo in odpira nove razsežnosti razmišljanja, po drugi strani pa je grozno, ker ne moreš več biti ti pri sebi doma – moraš drugje poiskati svojo pot, svoj košček uspeha ali vsaj preživetja ... in si ne želimo vsi tega, jaz bi raje delala to, za kar sem se izšolala v domačem kraju, in si ustvarila družino brez strahu nad prihodnostjo ..." (M., 33 let, univ. dipl. komunikologinja iz Kopra, dela na črno v Trstu).

Metodologija

Poleg sekundarne analize podatkov se v pričujočem besedilu poslužujemo primarnih podatkov, zbranih s pomočjo etnografskega terenskega raziskovalnega dela, ki večidel temelji na opazovanju s participacijo in s pomočjo metode zbiranja življenjskih zgodb, ki omogoča vpogled v širši kulturni kontekst posameznikovih odločitev, če osebnostna pripoved življenjskih izkušenj podaja poglobljen vpogled v različne dinamike sprejemanja odločitev glede selitve in ekonomske migracije. Zaradi nelegalnega statusa zaposlenih "na črno" in relativno velike možnosti individuiranja njihove identitete na lokalni ravni na podlagi podanih informacij je avtorica uporabila tehniko snežene kepe za verižno pridobitev respondentov in predstavila njihove citate pod spremljenimi imeni (inicialkami).

V empiričnem delu članka bodo predstavljeni posamezni izsledki študije primera na območju slovensko-italijanske meje, izvedene v okviru raziskave *Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov. Študija območja slovensko-italijanskega kulturnega stika* (Sedmak, M. et al., 2008). Cilji raziskave so bili med drugimi (1) prikazati, kakšne so trenutne delovne migracijske dinamike na slovensko-italijanskem obmejnem območju v primerjavi s preteklostjo in kakšen je trend njihovega razvoja, (2) predstaviti značilne izkušnje in izslediti morebitne vedenjske vzorce ekonomskih migrantov ob iskanju dela/zaposlitve v lastni in tuji državi, (3) podkrepiti tezo pozitivne samoselekcije ekonomskih migrantov, in sicer trend oblikovanja migracijske kulture kot življenjskega vzorca predvsem med uspešnejšimi visoko- in višje-izobraženimi pripadniki mlajših generacij.

Avtorica je v sklopu raziskave opravila 32 polstrukturiranih kvalitativnih intervjujev z legalnimi (9) in nelegalnimi (17) ekonomskimi migranti ter njihovimi delodajalci (6). Za pridobitev javnih uradnih podatkov o tematiki na lokalni ravni je bilo opravljenih 6 konzultacij in pogovorov s predstavniki organizacij in socialnih družb, ki se ukvarjajo z migracijsko problematiko. Večstopenjski poglobljeni pogovori so imeli namen doseči predvsem vpogled v subjektivno percepcijo realnosti ekonomskih migracij, kajti percepcije in na njih temeljujoča prepričanja ustvarjajo osnovne pogoje za realno vedenje in torej usmerjajo možne posledice. Glede

na nezanemarljivo razsežnost zaposlovanja "na črno" v obeh v raziskavo vključenih državah ter obseg mednarodnih ilegalnih delovnih migracij, ki potekajo tako dnevno kot bolj sporadično, je avtorica raziskala konkreten trg dela tudi s pomočjo pogovorov z nekaterimi delodajalci na obeh straneh meje, ki se odločajo zaposlovati "na črno" tuje državljane in kot taki lahko nudijo relevantne podatke. Kot omenjeno, je avtorica nekaj oseb iz slovensko-italijanskega obmejnega območja, ki delajo v Italiji na različnih področjih, povabila k sodelovanju in jih v polstrukturiranih intervjujih povprašala o njihovih izkušnjah, pozitivnih in negativnih platih čezmejnega zaposlovanja ter delovnih migracijah na splošno. Med respondenti so prevladovala ženske (15) nad moškimi (11) in zaposleni "na črno" (17) nad uradno zaposlenimi (9). Med uradno zaposlenimi respondenti prevladujejo mlajše osebe (8) nad starejšimi (1) s skupno povprečno starostjo 32 let ter s formalno izobrazbo šeste stopnje ali več (v 6 primerih so imeli opravljeni magisterij ali doktorat znanosti v tujini). Skupina delavcev "na črno" je bila manj enotna, saj je vključevala tako mlade respondente (skupno 11) z visoko izobrazbo (6) in s srednjo poklicno izobrazbo (5), kot starejše respondente (skupno 6) brez izobrazbe (3) ali v pokoju (3). Povprečna starost neregistriranih zaposlenih respondentov je bila 37 let in prevladovali so respondenti s peto stopnjo izobrazbe.

Delovne migracije na slovensko-italijanskem kontaktnem prostoru nekoč ...

Na slovensko-italijanskem obmejnem območju so dnevne delovne migracije v smeri italijanskega trga dela že tradicija; že pred desetletji so predvsem ženske hodile gospodinjit in opravljati hišna opravila proti relativno dobremu plačilu v mesto Trst. Po pripovedovanjih starejših respondentk so vsako jutro polni avtobusi, kasneje pa številni osebni avtomobili vozili starejše ženske (večinoma nad 40. letom starosti) v mesto, kjer se je vedno večje število tržaških zaposlenih žensk in gospodinjin odločalo najeti hišno pomočnico za nekaj dni v tednu. Pogosto so se omenjene gospe vozile skupaj ali se peljale s kakšnim znancem, ki je delal v Trstu, da bi zmanjšale stroške ali ker niso imele avtomobila. Kot se spominja A., upokojenka, 65 let, ki je dobrih 20 let opravljala delo na črno kot gospodinja v Trstu, so bili *"vsak dan v jutro polni avtobusi šior in šinjorin za Trst, ma če si koga poznal, ki se je vozil delat čez, je bilo dosti boljše; si klepetal, stal bolj komot in še prišparal – samo za nazaj si moral vzeti avtobus, ker nisi znal, kdaj končaš delat"*. Delale so večinoma pri premožnih družinah iz centra mesta ali pomagale v kakšnih prehranbenih lokalih (bife, restavracija, kavarna, gostilna). A. se spominja, da *"žene iz Trsta so bile prave gospe, niso znale, kaj je to njiva ali vrt, so imele lepe roke in veštite iz mesta po modi... nekaj njihovih znank je pomagalo v*

kakšni restavraciji ali bifeju, enkrat na teden so šle zlikat vse prte in krpe ali pomagale v kuhinji pomivati, kuhati, čistiti, odvisno kaj so rabli lastniki. Ene dve, se spominim, so prav delale kot točajke v bifeju, ma ne vem, če so bile prijavljene, ker se mi zdi, da so bile tudi pri nas prijavljene kot gospodinje (brezposelne, op. a.). Tudi jaz sem bila vedno doma, gospodinja – casalinga in pole, ko me je ena teta iz Trsta vprašala za ji pomagat kakšen krat, ker je ostala sama, sem začela hodit čez čistit. Ma vsak se je znašel po svoje in dela je bilo za vse, če si hotel."

Do pred desetimi leti so bili zaslužki za tovrstna hišna opravila (likanje, čiščenje, pranje, pospravljanje) zelo visoki v primerjavi s takratnimi jugoslovanskimi in kasneje slovenskimi plačami ter urnimi postavkami za podobna dela na splošno. Številne gospe so se vozile dvakrat do trikrat tedensko za štiri do šest ur in s to dejavnostjo zaslužile mesečno približno enakovreden znesek ene plače v Sloveniji, s tem da niso bile prijavljene in torej zaslužek ni bil obdavčen. Najpogosteje je šlo za ženske srednjih let (od 40. leta dalje) z nižjo stopnjo izobrazbe (do četrte stopnje) in brez zaposlitve (gospodinje ali brezposelne). D., 55 let, brezposelna – tehnološki višek, že deset let dela "na črno", se spominja *"... kako so moje tete in druge ženske iz vasi delale čez, že ko sem bila v srednji šoli. Vsako jutro smo se skupaj peljale z avtobusom do Kopra, me mlade smo šle v šolo, one pa na drugi avtobus za Trst ... Več ali manj so čistile in pospravljale; moja mati je vedno pravila, da ni greh dobit malo plače za isto delo, kot ga delaš celo življenje doma zastonj. Ene so dosti zaslužile, za celo plačo takrat. Jaz po šoli sem dobila delo v Jestvini, ma ni bilo bog ve kaj. Plača je bila nizka, drugih možnosti blizu vasi ni bilo, pa sem šla delat čez na črno. Nisem pustila službe pri nas, ker sem se bala zgubiti zdravstveno zavarovanje in pokojnino. Pred petimi leti pa sem ostala na zavodu, ker je firma propadla in odposlila ves tehnološki višek. Od takrat delam pri treh družinah in v eni tratoriji čez, tako da je dovolj denarja za sproti."*

Medtem ko so respondente poudarjale kontinuiteto neregistriranega čezmejnega dela, neke vrste tradicijo gospodinjskih del "na črno" v Trstu, so povprašani moški poudarjali, da pred leti niso imeli navade ali potrebe po delu "na črno" čez mejo. Komentarji starejših respondentov kažejo na miselni vzorec, ki je večinoma zavračal tovrstno delo za moške, saj so bili le-ti zaposleni v takratni Jugoslaviji, večinoma v industrijskih obratih na slovenski obali (Lama, Mehano, Luka, Delamaris, Tomos, op. a.) in so po opravljenih "turnusih" opravljali drugo delo, bodisi uradno kot neuradno, vendar v domačem kraju. "Fušanje" je bilo po besedah respondentov "nacionalni šport" in tako razširjeno, da so se vsa obrtniška dela opravljala tako, "na črno" in po prijateljskih vezah. Kot pravi J., 60 let, upokojenec, ki je šele pred dvema letoma začel delati "na črno": *"Jaz prej ... sem pomagal enemu kolegu, ki je fušal pri nas, ampak ne za*

denar, sva bila prijatelja in on mi je pomagal pri moji hiši (je mizar, op. a.). Zdaj pa sem ostal sam (vdovec, op. a.), otroci so veliki in imam čas. Enkrat mi je ena znanka ... razlagala, da hodi delat čez mejo trikrat na teden in da dobro zasluži za netežka dela ... kakšen mesec kasneje mi je rekla, da tista družina iz Opčin bi rabila tudi enega vrtnarja, pa sem šel z njo. Od takrat zdaj že dve leti hodim enkrat na teden ali na deset dni kositi travo, urediti vrt in okolico hiše. Ne bom obogatel, ne, ma vsak tolar pride prav zraven take mižerne penzije, kot jo imam jaz."

Delovne migracije na slovensko-italijanskem kontaktnem prostoru danes...

V skladu s socialno in vsesplošno povečano mobilnostjo sodobne družbe se delovne migracije občutijo tako na občinski, državni in meddržavni ravni. Težko pa je oceniti, koliko iskalcev zaposlitve, prijavljenih na Zavodu za zaposlovanje, občasno ali redno opravlja kakšno delo "na črno" tako v Sloveniji kot čez mejo – zakonska podlaga za odjavo iz zavoda je relativno stroga (po treh neutemeljenih odklonih delovnega razgovora ali delovnega mesta prekine veljati pravica vpisa v register brezposelnih oseb), vendar ne onemogoča, da so brezposelne osebe v lastni državi vpisane kot aktivni iskalci zaposlitve ter kot taki prejemajo finančno pomoč, hkrati pa opravljajo delo "na črno" v sosednji državi (zaradi manjše preglednosti je lažje in varneje kot delati "na črno" v domačem okolju, op. a.). Splošne ocene neformalno zaposlenih slovenskih državljanov v Italiji se po oceni informantke iz koprške območne enote ZZZS gibajo med 6000 in 8000 oseb; med temi predvideva, da je največ gospodinjstskih pomočnic, vzdrževalcev hišne okolice, negovalk, gostincev in gradbenih delavcev. Po besedah respondentk predvsem hišne pomočnice in negovalke opravljajo svoje delo za daljša obdobja, tudi vrsto let pri isti družini v tujini, vendar jih te osebe nočejo uradno zaposliti, ponavadi zaradi izogibanja plačila davkov. Ravno zaradi preprečevanja dela "na črno" na področju pomoči na domu so bile v Italiji sprejete različne iniciative – prostovoljno delo za pomoč ostarelim in bolnim na domu, asistenca za nujna opravila s strani občine, stimulacije za uradno zaposlovanje pomočnic in negovalk ipd. Kljub predpisanim sankcijam in močnemu trženju alternativnih rešitev (zasebni domovi za ostarele, zasebna pomoč na domu, varovana stanovanja, prostovoljne akcije, dobrodne akcije ...) se fenomen zaposlovanja "na črno" negovalk, oskrbnic in hišnih pomočnic iz držav bivše Jugoslavije (predvsem hrvaške ter slovenske Istre) v zadnjih letih močno širi. V., 84 let, upokojenka iz Opčin nad Trstom: "Še ko je bil moj mož živ, sva imela pomočnico iz Bertokov, ker sva bila oba zelo zasedena s službo in potovanji.. Dobrih deset let je hodila D. k nam pospravljat in počistiti vsaj enkrat na deset dni. Po moževi smrti in moji upokojitvi

je D. prihajala enkrat na mesec ... sva postali prijateljici, pogosto je prihajala na obisk s hčerko in tudi ona je pomagala pri opravilih v hiši. Pred parimi leti pa je začela prihajati samo hčerka, I ... imava poseben dogovor; enkrat na mesec pride počistiti in pospraviti, ker veliko potujem, pa prihaja v moji odsotnosti zalivat rože in hraniti mačke. Največ pa mi pomeni njena družba, saj gre z menoj v opero ali opereto enkrat na mesec. Za to ji ne plačujem, ampak jaz častim letni abonma. V zadnjem letu je začela hoditi z mano in mojo prijateljico (staro 88 let) na potovanja, tako se počutimo bolj varne in še zabavno je. Tudi za dopuste in izlete ji ne plačamo, ampak jaz pokrijem stroške njenega bivanja."

Bolj kot na tržaškem območju je opaziti prisotnost "mreže" delovnih migrantk na tem področju v zaledju, in sicer v manjših mestih in vasicah Furlanije-Juljske krajine (Videm, Pordenone, Palmanova, ...). Avtorica je imela razgovor z nekaj osebami, ki se v Italiji poslužujejo tovrstne pomoči oziroma najemajo "na črno" hišne pomočnice, varuške, čistilke. Omenjene respondentke so poudarile, da so delovni migranti iz Hrvaške in Slovenije v Italiji bolj cenjeni za hišna opravila kot drugi migranti, čeprav so dražji, ker jim bolj zaupajo in se lažje sporazumevajo z njimi (večinoma v italijanščini). Za kakšna fizična ali gradbena (zunanja) dela pa se italijanski respondenti večinoma odločajo za migrante iz drugih držav (Srbije, Črne gore, Albanije, Bolgarije, Romunije) zaradi nižjih urnih postavk. Kot pravi M., 56 let, gospodinja iz kraja Cervignano del Friuli: "V našem naselju je veliko hrvaških negovalk, le ene dve sta iz Slovenije... varneje in varčnejše je zaposliti nekoga na črno, ki se bo vselil k starejši osebi in jo negoval 24 ur na dan, kot pa iskati druge rešitve... Pogosto imajo te ženske izkušnje z bolniki ali s starostniki, so bivše medicinske sestre ali socialne delavke... pridejo stanovat v hišo oskrbovanca/ke ali ji družina krije namestitev kje drugje v bližini... Če živijo skupaj z oskrbovancem/ko in nimajo stroškov bivanja, povprečno zahtevajo 800 evrov na mesec. Tudi mi smo se odločili najeti eno pomočnico za našo staro mamo – na začetku je le prihajala pospravljat dvakrat na teden, ko pa se je zdravstveno stanje mame poslabšalo, smo jo najeli za polni čas, osem ur dnevno ... prihaja iz Grožnjana na Hrvaškem, živi v podnajemniškem stanovanju v naši vasi, dela na črno kot čistilka v eni gostilni in pri nas, ampak ne vem, če je prijavljena ... ni mogla dobiti službe pri njih, tako pa služi več kot njen mož v tovarni ... nisem proti zaposlovanju na črno, se pa zavedam nevarnih situacij, ki lahko nastanejo iz tega – kriminal, izsiljevanje, kraja, goljufija ... Tudi v naši vasi se je zgodilo, da je družina ostala brez premoženja po babici – v zadnjih letih življenja se starejši zelo navežejo na tiste, ki preživijo z njimi veliko časa, in pogosto jim kaj pustijo v zapuščini ..."

Tudi D., 38 let, zaposlena v podjetju iz Trsta, je razložila, da "... v Trstu vsaka druga družina z otroki ima pomočnico ali varuško na črno ... že skoraj eno leto

prihaja še k nam enkrat na teden za dve do tri ure. Njej se zelo splešča, opravi po dve stanovanji na dan, nas je šest družin, dela tri dni na teden. Ves denar na roko, 7 evrov na uro. Je malo dražja od drugih, moji sodelavki prihaja čistit ena mlada Portoričanka za 5 evrov na uro, njeni sestri pa starejša Tajka za 6 evrov. Vseeno sem se raje odločila za V., ker govori dobro italijansko in jo sosede že poznajo, vejo, da ne bo nič zmanjkalo. Sem slišala, da je zdaj vedno več fantov iz Filipinov, ki ponujajo usluge čiščenja, pospravljanja, varstva otrok, ampak iskreno povedano, jaz jim ne bi zaupala."

Respondentke so poudarjale, da je neformalnost oziroma nelegalnost delovnega razmerja na domu lahko dvorezen meč za obe strani – delojemalcu omogoča večji neobdavčen zaslužek, vendar mu ne more zagotavljati plačila ali kakršnegakoli zavarovanja, delodajalcu pa zagotavlja večjo fleksibilnost in nižje stroške, vendar ni zagotovil glede kakovosti in kontinuitete storitve.

Poleg ženskih ilegalnih delovnih migracij v Italijo na področju gospodinjstkih del, ki se že tradicionalno beležijo na območju slovenske ter hrvaške Istre, je zadnja leta opaziti še dodatne pojavne oblike migracij, in sicer *delovne migracije (elite) visokoizobraženega mladega kadra* (tako legalno kot nelegalno poteka "beg možganov" v smeri zahodnih evropskih držav), *moške ilegalne delovne migracije neizobraženega in poklicnega kadra* (predvsem v smeri Italije in Avstrije).

Slovenski iskalci zaposlitve se začenjajo vedno pogosteje ozirati na delovni trg sosednjih držav tudi za registrirana oziroma uradna/formalna delovna razmerja. Po oceni ZZZS in na podlagi podatkov tržaškega Zavoda za zaposlovanje je v celotni Furlaniji-Juljski krajini prijavljenih okoli 1200 redno zaposlenih slovenskih državljanov. Število slovenskih državljanov, zaposlenih v Italiji, je naraslo zlasti po letu 2004 (Schengen, spremenjena zakonodaja), vendar poudarjajo, da ni večjega navala oziroma pretoka delovne sile. Iskalci zaposlitve s slovenske obale iščejo zaposlitev tudi v Italiji, analogno prebivalci Štajerske regije gravitirajo na avstrijski trg dela, prebivalci Notranjske/Ljubljanske regije pa vedno pogosteje iščejo zaposlitev v Angliji, na Irskem in v Španiji (večinoma v multinacionalnih podjetjih). Nobe- na ustanova pri nas ne razpolaga z natančnimi podatki o čezmejnem zaposlovanju slovenskih državljanov, medtem ko ZZZS vodi mesečno evidenco tujih (torej tudi italijanskih) državljanov, zaposlenih v Sloveniji. Težave pri pridobivanju tovrstnih podatkov so povezane predvsem z različnimi delovnimi praksami med državami; medtem ko je v Sloveniji delodajalec dolžan javiti posamezne zaposlovalne dejavnosti ZZZS, v Italiji nimajo take ustaljene prakse in tuji delodajalci tudi v primeru zaposlitve kandidata, ki jim ga je posredoval ZZZS, niso primorani sporočiti ničesar. Povratno informacijo o uspešnosti zaposlitvenega razgovora Zavod pričakuje tudi od iskalcev zaposlitve, vendar se v večini

primerov to ne dogaja oziroma redki kandidati sporočijo, kaj in kako so se dogovorili z delodajalcem. Ostaja torej vrzel v tem segmentu komuniciranja oziroma informiranja – zgubijo se sledi za mnogimi iskalci zaposlitve, ne vedo, ali so se uradno zaposlili čez mejo, ali so se dogovorili za delo "na črno", ali se niso dogovorili ničesar – ponovno se pojavijo šele, ko spet (ali še vedno) iščejo pomoč pri zaposlitvi. V luči te težave so se države EU dogovorile, da bodo zbirale podatke o meddržavnem pretoku delovne sile z namenom oblikovanja transparentne skupne podatkovne baze in preprečevanja zlorab ("delo na črno", prijava v register brezposelnih oseb kljub delovnemu razmerju v drugi državi, ipd). Težavo pri sledljivosti delovnih migracij predstavlja po pojasnilih informantke tudi nepovezanost posameznih enot/izpostav Zavoda za zaposlovanje tako znotraj države kot na mednarodni ravni, kar dopušča možnost dvojnih prijav oziroma odjav in špekulacijo s statusom brezposelne osebe. S čezmejno delovno migracijo in zaposlovanjem se ukvarjajo na EURES Transfrontaliere (www.welfare.gov.it/eures), v pripravi pa je tudi čezmejna mreža oziroma organizacija čezmejnega sodelovanja na področju delovnih migracij med Slovenijo in Italijo (IRES) in izdelava gradiva "Cross-border handbook", v katerem bodo predstavljeni združeni podatki Zavoda za zaposlovanje, sindikatov, obrtnih zborov in drugih akterjev iz delovnega področja na obeh straneh slovensko-italijanske meje. Akterji obeh držav sodelujejo tudi v različnih projektih v sklopu Interreg III ter projektu "Promo – Promotion of mobility".

Tudi tuji delodajalci vzporedno rekrutirajo delovno silo v sosednjih državah – na slovenskem trgu dela se vedno pogosteje pojavljajo zaposlitvene ponudbe italijanskih, avstrijskih in nemških delodajalcev. Na ZZZS Koper izpostavljajo, da so praktično skoraj vse posredovane ponudbe zaposlitve v sosednji Italiji namenjene mlajšim moškim, saj delodajalci okvirno opišejo zaželeno kandidate (in sicer: moški spol, starost 25–55 let) ter iščejo predvsem osebe za delo v proizvodnji in gradbeništvu. Na koprskem območju pa ima večina brezposelnih oseb, ki bi jih zanimala zaposlitev čez mejo, izobrazbo pete stopnje – ekonomski tehniki, prodajalci in frizerji so po podatkih ZZZS najpogostejši. Edino izjemo predstavlja segment medicinskih tehnikov (s pridobljeno srednješolsko izobrazbo), za katerega se je v zadnjih letih povečalo povpraševanje na italijanski strani, zlasti pri zasebnih domovih za ostarele in neposredno pri zasebnikih za oskrbo družinskega člana.

Poleg pomoči na domu je izrazito sezonsko, vendar zanimivo zaposlitveno področje pomoč pri kmetijskih opravilih, zlasti obiranje sadnih dreves in trgatev. Kljub splošno znanemu povpraševanju po pomočnikih na kmetijskem področju (predvsem za sezonsko obiranje sadnih dreves) na Zavodu za zaposlovanje v Kopru uradno ne beležijo povpraševanja po sezonskih delavcih od italijanskih kmetovalcev, pogosto pa se obrnejo

nanje za urejanje papirjev in svetovanje delavci, ki so se že dogovorili za tovrstno delo neposredno z delodajalci na italijanski strani. Trend na področju iskanja tovrstnih del je torej neposredno povpraševanje pri delodajalcih tik pred obiralno sezono tako na slovenski kot na italijanski strani. Nekateri respondenti opravljajo "na črno" različna sezonska dela, glede na letni čas in na ponujeni zaslužek – zatrjujejo, da sta najbolje plačani deli obiranje sadja (predvsem jabolk v južnotirolski dolini) in trgatav, saj urne postavke ne padejo pod 10 evrov ter je zagotovljeno delo vsaj za en teden. Pogosto si kmetije ali zadrage, podjetja "izposojajo" sezonske delavce, kar podaljša delovno obdobje. Novost na področju tovrstnega sezonskega dela v Italiji je uvedba "bonov" za sezonsko delo – vsak kmet ali podjetje bo lahko zaprosilo za knjižico bonov, ki jih bo razdelil med delavci. Urna postavka za nabiranje grozdja je določena na 10 evrov in boni bodo imeli funkcijo dokazovanja sezonskega dela (z boni se bo dokazovala sezonska zaposlenost v primeru inšpekcije) in večjega nadzora tega fenomena. Seveda se tudi pri nas večje kmetije in podjetja poslužujejo sezonskih delavcev, vendar so ponujeni zaslužki nižji kot v Italiji in po mnenju naših respondentov namenoma tako nizki, da delo sprejmejo predvsem priseljenci iz revnejših držav vzhodne Evrope. Po podatkih nekaterih kmetijskih delavcev s koprškega območja se neposredno nanje obračajo v večjem številu tuji državljani iz vzhodnih evropskih držav (Bolgarija, Romunija, Češka) in bivše Jugoslavije (Albanija, Makedonija), medtem ko slovenski sezonski iskalci zaposlitve gravitirajo bolj na Furlanijo-Julijsko krajino (predvsem zaradi boljšega plačila).

Tak trend potrjuje tudi T., 34 let, upravljalet domače kmetije v okolici Kopra: *"Mi rabimo veliko število delavcev le za nekaj tednov na leto, ko se obira sadno drevje, za trgatav in za obiranje oljk ... Pred leti smo imeli večinoma pobiralce iz okolice in sezonske delavce iz drugih koncev Slovenije, zdaj pa zadnje dve leti nas kontaktirajo tudi tujci ... Enkrat je bila med obiralci sadja ena punca mojih let, s katero sva se pogovarjala... in sem izvedel, da študira pravo, ampak pri njih doma na Češkem poleti ni dela in se gre malo v Italijo in malo v Slovenijo delat na kmetije. Z zaslužkom si potem plačuje stroške vse leto ... Lani pa je bilo na primer več Bolgarov in Romunov kot Čehov ali Slovakov, Hrvatje in Albanci pa baje raje delajo v severni Italiji, ker jih boljše plačajo. Nekaj tujih delavcev je prišlo kar samih do naše kmetije vprašat, če rabimo kaj pomoči. Bili so pripravljeni delat za polovično urno postavko drugih delavcev ..."*

Podobno kot za področje kmetijstva velja tudi za področje gradbeništva (zidarstvo, slikopleskarstvo) – tovrstna dela so po mnenju večine italijanskih iskalcev zaposlitve premalo plačana pri njih, zato pridejo delodajalci iskati delovno silo v sosednjo Slovenijo. Če so italijanske urne postavke vseeno višje od slovenskih, se

slovenski iskalci zaposlitve na tem področju odločajo raje za delo čez mejo, slovenski delodajalci pa iščejo delovno silo med tujimi državljani, prisotnimi na našem območju, ki so pripravljeni sprejeti nižje plačilo. Zadnja leta se pojavlja fenomen *konkurence vzhod-vzhod*, saj si državljani različnih vzhodnih držav konkurirajo med seboj pri pridobivanju dela. V pogovoru je informantka iz koprške območne enote ZZZS poudarila, da slovenski delodajalci zaposlujejo najpogosteje tuje državljane kot voznike tovornjakov, gradbene delavce in kovinarje. Med temi so najštevilnejši po državi izvora Slovaki, sledijo jim Čehi. Za višja in zahtevnejša delovna mesta (področje informacijske tehnologije, financ) pa zaposlujejo slovenski delodajalci predvsem Italijane in Avstrijce. Ponudba in povpraševanje čezmejnega delovnega trga se torej ne pokriva, zato na koprski izpostavi Zavoda za zaposlovanje ne beležijo velikega števila pretoka delovne sile. Kljub prisotnosti številnih delovnih migrantov iz vzhodnoevropskih držav na slovenskem območju ostajajo nekateri deficitarni poklici nepokriti. Dober primer je po mnenju sogovornice iz ZZZS poklic dimnikarja, za katerega je zahtevana četrta stopnja izobrazbe in dodatno izpopolnjevanje (za popisovalce emisij, na primer), vendar ostaja deficitarni poklic, ki ga ne morejo na Zavodu pokriti niti s tujo delovno silo zaradi nepoznavanja slovenskega jezika. Nasprotno povpraševanje za zaposlitev na večjih podjetjih slovenske obale daleč presega ponudbo oziroma prosta delovna mesta, zlasti za delovna mesta, ki zahtevajo višjo stopnjo izobrazbe. Tudi tuji delodajalci iz sosednje Italije redko iščejo delovno silo z višjo stopnjo izobrazbe v Sloveniji, medtem ko se na Zavodu za zaposlovanje RS v zadnjih letih obračajo tudi podjetja iz Anglije, ki iščejo visokoizobražene tuje sodelavce predvsem za področja računalništva, raziskovanja, farmacije in socialnega dela. Naša sogovornica iz Zavoda za zaposlovanje poudarja, da je sedma stopnja izobrazbe brez težav priznana in upoštevana na prej omenjenih področjih (zdravstvo, raziskovalna dejavnost, socialno delo, računalništvo), medtem ko za druga delovna mesta tuji delodajalci pogosto ne upoštevajo v Sloveniji pridobljene izobrazbe. Italijanski delodajalci se obračajo kar neposredno na slovenski ZZZS v primerih, ko jih zanima slovenski kader; informantka meni, da zaradi večje delavnosti in sprejemanju nižjih postavk v primerjavi z italijanskimi delavci. Osrednja ciljna skupina čezmejnih delodajalcev so, kot rečeno, mlajše osebe – tudi študenti in že zaposlene osebe z delovnimi izkušnjami, kar je v nasprotju s samimi cilji Zavoda za zaposlovanje, katerega glavna dejavnost je skrb za zaposlitev brezposelnih in težje zaposljivih oseb. Iz tega zornega kota so lahko uspešnejše (vendar tudi dražje) zaposlovalne agencije – po podatkih nekaterih agencij na slovenski obali je število zaposlitvenih ponudb italijanskih podjetij močno naraslo v zadnjem letu, kar pripisujejo tudi spremembi zakonodaje za zaposlovanje tujih državljanov. Največjo

težavo za slovenske delojemalce predstavlja poznavanje italijanskega jezika – če potekajo na vseh področjih vsa usposabljanja in tudi sprotno delo in navodila v italijanskem jeziku, morajo imeti kandidati zadovoljivo znanje tega – po izkušnjah Zavoda in povratnih informacij s strani čezmejnih delodajalcev naša sogovornica meni, da večina kandidatov nima zadostnega jezikovnega znanja za opravljanje samostojnega dela v tujini. Informantka pojasnjuje, da postane jezik ovira tudi v primerih zelo pridnih ali izkušenih delavcev, kajti delodajalce zelo moti, če ne razumejo in ne govorijo tekoče njihovega jezika (angleški jezik je uporabljen kot delovni jezik le v velikih podjetjih in bolj izjemoma). Kot možno negativno plat zaposlitve v tujini omenjajo respondenti, zaposleni v Italiji, pogosto vključevanje v višjo davčno stopnjo pri plačevanju dohodnine; če zaposleni v tujini prijavijo dohodek v obeh državah, se lahko izognejo dvojnemu obdavčenju na podlagi mednarodne konvencije o detaksaciji, vendar avtomatično spadajo v višji tarifni razred zaradi dela v tujini, ne glede na vrsto dela in na skupni znesek dohodkov. Nekateri respondenti so se raje odločili za plačevanje davkov v Italiji, če se jim osebno zdi boljša rešitev tako organizacijsko kot finančno – po njihovem mnenju se da bolje "priti skozi na tak način", vendar te osebe živijo v Italiji med tednom in pri napovedi odmere dohodnine prijavljajo tudi stroške bivanja (najemnine, stanovanjske stroške) kot olajšavo.

Podjetja in zasebniki iz Italije torej iščejo na slovenskem čezmejnem trgu predvsem delovno osebje z nižjo stopnjo izobrazbe za manj zahtevna dela v gradbeništvu in proizvodnji na območju Trsta, v industriji na območju Vidma in Benetk ali osebje s peto stopnjo izobrazbe za storitvene dejavnosti zastopništva in prodaje na območju Trsta. Sogovornica iz koprške območne enote ZZZS poudarja, da v večini primerov (80%) tuji delodajalci ne iščejo pretežno moško delovno silo le zaradi narave delovnih nalog (delo s stroji ali v proizvodnji), temveč tudi zaradi njihove kulture (že tradicionalno so ženske skoraj odsotne v tovarnah, proizvodnji, ipd).

Analiza odgovorov – preučitev pridobljenih kvalitativnih podatkov

Avtorico je predvsem zanimalo, zakaj se osebe različnih starosti in poklicev odločijo poiskati zaposlitev čez mejo. Respondenti so označili kot osrednji vzrok brezposelnost oziroma težave z rednim zaposlovanjem na koprskem območju; kot drugi najpomembnejši razlog za iskanje zaposlitve čez mejo so navedli perspektivo boljšega plačila zaradi višjega življenjskega standarda in višjih plač, urnih postavk ipd. Osebe z višjo izobrazbo (sedmo stopnjo in več) težko najdejo zaposlitev na koprskem območju, razen diplomiranci iz ekonomskega in računalniškega področja. Tako se najde med sloven-

skimi iskalci zaposlitve v Italiji tudi diplomirance iz naravoslovnih smeri (kemija, biologija, fizika), družboslovnih smeri (družbene vede – sociologija, psihologija, politologija) in agronomije. V večini primerov se osebe z višjo izobrazbo (sedmo stopnjo in več) odločijo za zaposlitev v Trstu in okolici zaradi same možnosti zaposlitve oziroma karakteristik delovnega mesta (delovno mesto, primerno za njihovo izobrazbo, zanimive naloge, stimulativna perspektiva, bližina doma), če vidijo kot edino realno alternativo za tovrstno zaposlitev v Sloveniji Ljubljano.

L., 34 let, univ. dipl. psih., mag. komunikologije: *"Ne najdem primerne službe že od diplome dalje ne v Trstu ne na Obali. Ali imam preveč izobrazbe ali nepravilne smeri. Poslala sem na stotine prošenj v teh letih, večinoma brez odgovora, kaj šele da bi me povabili na razgovor. Dokler sem lahko, sem delala preko študentskih napotnic (najprej mojih, potem tujih, dokler niso poosttrili nadzor in zvišali davke na študentsko delo) in čez na črno. Vsa leta študija sem upala, da se bo že kaj odprlo na Obali, da bom že nekam prišla, zdaj pa ne verjamem več v drugo možnost kot odpotovati v tujino. Tudi Italijo za začetek. Zdaj spremljam italijanske oglase in razpise, bila sem že na nekaj razgovorih in opravljam eno službo part-time v Trstu na področju socialnega dela. Je zelo naporno, ampak vsaj delam na svojem področju. Plača ni za pohvalit, ker čez ne plačujejo sploh stroškov hrane in prevoza. Če primerjam svojo plačo za 50% urnik dobim toliko kot moja sestrčna za 40% delovni urnik v osnovni šoli v Sloveniji. Ni ne vem kaj, tudi v Italiji služijo advokati, bankirji, zdravniki, ne pa sociala in šolstvo."*

Osebe z nižjo izobrazbo (peto stopnjo in manj) nasprotno imajo večinoma možnost zaposlitve na koprskem območju, vendar so na tržaškem plače precej višje za njihovo področje dela – predvsem na področju avtomehaničarstva, gostinstva, komercialne.

Večina redno zaposlenih respondentov z višjo izobrazbo je poudarila, da njihov zaslužek v Italiji ni bistveno višji od vzporednega v Sloveniji glede na to, da v večini primerov jim delodajalci ne izplačujejo potnih stroškov in prehrane. Izjema so zaposleni na področju informatike/računalništva, ki velja za eno boljše plačanih področij tudi v Italiji. Ti respondenti so tudi opozorili na trend italijanskih delodajalcev zaposlovanja part-time oziroma zaposlovanja na podlagi pogodb za skrajšani delovni čas (50-odstotni delovni obseg ali manj) ali pogodb za posamezne projekte, kar jim omogoča nižje plačilo prispevkov državi.

V., 32 let, univ. dipl. mikrobiologinja: *"Na Obali nisem našla zaposlitve za svojo izobrazbo, ali niso potrebovali moje smeri ali nisem poznala dovolj ljudi za priti noter, na žalost je malo mest in se dodeljujejo po vezah. Delala sem v Casinoju, dokler nisem dobila službe v tržaškem raziskovalnem območju Area di ricerca – Sincrotrone, kjer opravljam zelo zanimivo delo na*

svojem področju, ampak me ne zaposlijo za nedoločen čas. V Italiji sploh ne dobiš več službe za nedoločen čas na raziskovalnem področju; vzamejo te za trajanje projekta (maksimalno tri leta) ali pogodbeno za eno leto in nikoli ne veš, če ti bodo podaljšali ali boš ostal brez dela ... so več ali manj vsi precari oziroma začasno zaposleni, ampak nič ne naredijo na področju zakonodaje ali države ... Ne glede na vrsto delovnega razmerja se mi splača ostati tam, dokler lahko, ker je odlična referenca in raje se vozim v Trst kot v Ljubljano vsak dan. Tudi plačilo je dobro, v bistvu zaslužim toliko kot pri nas za mojo izobrazbo, ampak nimam polnega urnika, delam približno pet ur na dan v laboratoriju."

Redno zaposleni respondenti z nižjo izobrazbo pa so se, nasprotno, pohvalili z znatno višjo plačo od vzporednih v Sloveniji (tudi do 100 odstotkov višjo). Višine plač so pri njihovih poklicih (natakar, komercialist, avtomehaničar, picopek, kuhar) v Italiji pogosto odvisne od prometa oziroma prodaje – poleg stalnega rednega plačila prejmejo fleksibilen del, vezan na plačilni promet. Poleg višine plač nekateri respondenti (predvsem natakarji) poudarjajo višino napitnin, ki so v Italiji precej višje kot v Sloveniji in se jim dodajajo k mesečnemu zaslužku.

T., 25 let, picopek: "Zaslužim ful več kot prej, pri nas sem delal več v piceriji za pol manj denarja. Samo me moti urnik, ker delam deljeno in nimam svojega avta. Še sreča, da se vozim s kolegom, ki tudi dela čez. Imam urnik od 8. do 12. in od 15. do 19. ure, mi gre cel dan. Ampak dobim 800 evrov na mesec plače, plus manče okoli še 150 evrov se nabere. Sem slišal, da v restavracijah dobijo še dvojno več, vsi dajejo mančo v nobel restavracijah. Ampak moraš strežt, če si samo v kuhinji, ne vidiš tega denarja."

"Na črno" zaposleni respondenti so večinoma izbrali to opcijo kot možnost neobdavčenega dodatnega zaslužka. Nekaj respondentov je že redno zaposlenih v Sloveniji ter v prostem času dela "na črno" čez mejo, drugi pa so prijavljeni v Sloveniji kot iskalci zaposlitve na Zavodu za zaposlovanje ali so že v pokoju. V vseh primerih poudarjajo, da bi za enako vrsto dela (čiščenje hiše ali vrta, zidarstvo, popraviljanje avtomobilov) v Sloveniji zaslužili mnogo manj. Primer hišnih pomočnic kaže na znatne razlike v zaslužkih: urna postavka za čiščenje hiše v Italiji je 7–8 evrov, medtem ko na Koprskem okoli 4–5 evrov. Respondenti, ki so vpisani v register brezposelnih oseb v Sloveniji, so poudarili, da aktivno iščejo redno zaposlitev v Sloveniji in jim čezmejno delo "na črno" pomaga le boljše preživetje v prehodnem obdobju brezposelnosti. Respondenti v pokoju pa pravijo, da jim nekaj dodatnega zaslužka za preprosta hišna opravila (pospravljanje, likanje, čiščenje, urejanje vrta) pride prav glede na nizke zneske pokojnin v Sloveniji.

D., 56 let, brezposelna: "Sigurno ne bi delala na črno, če ne bi rabla denarja in ne bi dobro zaslužila s pucanjem. Glej, za dve uri likanja, čiščenja in pospravljanja stanovanja dobim 15 evrov. In ni veliko

stanovanje, manjše kot moje doma. So me že spraševali, če bi šla pazit kakšne starejše na dom ali kakšnega bolnega, ampak nisem tip. Pa še ne smem, moram pazit, ker sem prijavljena na zavodu in me vsake toliko pokličejo na kakšen razgovor. Ma itak ni nikoli nič, ker sem prestara."

V nadaljevanju intervjujev je avtorica poizvedela, skozi katere komunikacijske kanale potekajo informacije o možnostih čezmejnega zaposlovanja, predvsem ponudbe dela "na črno". Večina respondentov, ki so se prijavili na javni razpis oziroma so sklenili redno delovno razmerje v Italiji, so za delovno mesto izvedeli iz uradnih virov – na spletni strani posameznega podjetja ali Univerze v Trstu (za raziskovalna mesta), v lokalnih medijih (časopis *Il Piccolo*, oglasnik *Il Mercatino*), na Zavodu za zaposlovanje v Sloveniji ali neposredno na delovnem mestu (delodajalci pogosto obesijo obvestilo s povpraševanjem po delovni sili). Pretok informacij o ponudbi dela "na črno" pa poteka po neformalnih kanalih; respondenti, ki opravljajo tako delo v Italiji so večinoma izvedeli za delodajalce od prijateljev ali znancev, ki tudi sami opravljajo delo "na črno".

L., 44 let, gospodinja: "Je kot ena velika mreža, ko spoznaš eno osebo, te poveže z ostalimi, ker vsi poznajo še koga, ki rabi še kaj ali ti pove, koga poklicati... Prvič sem odgovorila oglasu za delo v *Mercatino*, kot naš *Salomonov oglasnik*, od takrat pa samo od ust do ust. Sem rihtala tudi drugim kontakte, je dosti povpraševanja."

Respondenti so poudarili veliko povpraševanje delavcev "na črno", tako v gostinstvu kot na domovih vedno več ljudi se odloči zaposliti pomočnike "na črno". Respondenti menijo, da na Tržaškem niso tako pogoste delavske ali davčne inšpekcije pri zasebnikih in zato si delodajalci drznejo zaposlovati "na črno" v taki meri. Nekateri respondenti so bili deležni inšpekcije na delovnem mestu, vendar jih je delodajalec preprosto poslal domov ob prihodu inšpektorjev ter naslednji dan ponovno poklical v službo.

P., 35 let, natakar v Miljah: "Prej sem imel svoj *biznis in garal*, se sekira, I če bo šlo skozi vsak mesec ali ne, zdaj pa sem ko lord. Delam v fancy restavraciji, dobim do 500 evrov na teden, ni za verjet – 300 na roko od šefa in ostalo napitnine. Okoli novega leta sem nabral 700 zadnji teden! Valda delam na črno, in če se kaj zgodi, nasrkam, če me dobijo. Odkar sem tu, sem dobil že dve ponudbi za drugo delo v restavraciji, te kar napadajo, če se jim zdiš dober, ko šakali. Pri nas ni tako, še ..."

Predvsem delavci na področju avtomehaničarstva in pomoči na domu poudarjajo, da jim tedensko osebno ponudijo še kakšno dodatno delo "na črno"; na primer med delom na vrtu sosed povpraša, če bi še kakšen dan delal pri njem ali mehanika v delavnici, kakšna stranka vpraša, če pozna koga, ki bi prišel delati k njemu ...

G., 38 let, mehanik v Trstu: "Če poznaš kakšnega

dobrega mehanika ali avtoličarja, mu zrihtam takoj delo, samo mora biti resen. Dobiš odlično pago, ampak delaš cel dan, razen dve uri vmes fraj za kosilo. Jaz se pri peljem domov jest ali grem v tratorijo z drugimi. Paga pa je dvojna od tiste prej na avtocentru R. v Kopru, dvojna!"

Čez mejo redno zaposleni respondenti imajo skoraj vsi univerzitetno izobrazbo in tekoče govorijo italijanski jezik; sporazumevanje jim ne povzroča težav, vendar poudarjajo, da si ni mogoče pomagati s katerim drugim tujim jezikom. V večini primerov so respondenti obiskovali poklicno srednjo šolo (smer zobozdravstveni tehnik, geometer ...) ali univerzo (medicina, pravo, jeziki ...) v Italiji, v Trstu ali Vidmu. Respondenti z univerzitetno izobrazbo naravoslovne smeri poudarjajo, da so na njihovih fakultetah pogosto med študenti zaposlovali raziskovalce, vendar v večini primerov je bila zaposlitev za določen čas enega ali dveh let. Medtem ko respondenti z izobrazbo naravoslovne smeri ne vidijo težav za iskanje zaposlitve v obeh državah, menijo respondenti z izobrazbo pravne in upravne smeri, da so omejeni glede poznavanja vsebin in vezani na zakonske spremembe glede strokovnih izpitov in izvolitvenih postopkov. V Italiji diplomirani pravnik se na primer lažje zaposli v Italiji kot pri nas zaradi lažjega postopka priznavanja izobrazbe in raje zaradi višje plače; tako v Italiji diplomirani pravnik kot v Ljubljani ali Mariboru diplomirani pravnik lahko le izjemoma dobijo zaposlitev v drugi državi (le če nadaljujejo študij na kakšni mednarodni smeri) zaradi poznavanja različnih pravnih sistemov. Številni respondenti so opozorili na težave s priznavanjem v drugi državi pridobljene listine – tako v Sloveniji kot v Italiji postopki v praksi niso še povsem poenoteni in se pojavljajo težave pri pridobivanju dovoljenj, potrdil, priznavanja študijskih smeri... Tudi zaradi takovrstnih administrativnih težav so se nekateri respondenti načrtno odločili poiskati zaposlitev čez mejo "na črno" in se uradno prijavili kot aktivni iskalci zaposlitve v Sloveniji – če je na Obali ponudba dela za visoko izobraženi kader (agronomija, komunikologija, psihologija...) relativno nizka, se zgodi, da take situacije fiktivne brezposelnosti trajajo vrsto let. Vendar vsi respondenti poudarjajo, da jim delodajalci v primeru zaposlitve "na črno" ne priznavajo pridobljene izobrazbe; ne glede na delovno mesto in delovne zadolžitve so plačani za nižjo stopnjo izobrazbe (peto stopnjo), ki pa je kljub vsemu primerljiva s plačo za njihovo stopnjo izobrazbe v Sloveniji, in to dejstvo predstavlja glavni dejavnik pri nadaljevanju takega neurejenega delovnega razmerja.

V gospodarstvu so torej najpogostejše iskani profili delavcev "na črno" gostinci (natakar, kuhar, picopek), kovinarji (livar, ličar, orodjar) in avtomehaniki, medtem ko v zasebnih gospodinjstvih najpogostejše "na črno" zaposlijo čistilke in negovalke. Tudi uradno zaposleni respondenti s peto stopnjo izobrazbe so večinoma zapo-

sleni v gostinstvu (natakar/ica, picopek, kuhar/ica, pomicovalec/ka posode ...), medtem ko so respondenti s sedmo stopnjo izobrazbe in več zaposleni večinoma v javnem sektorju (zdravstvo, socialno delo, laboratoriji ...).

Tudi respondenti so mnenja, da se delodajalci odločajo za slovenske delojemalce tudi zaradi jezika, zlasti v panogah, kjer je veliko slovenskih in hrvaških strank (trgovina, prodaja, komerciala). Respondenti omenjajo, da jim delodajalci po pogodbi izplačujejo minimalno zagotovljeno plačo, razliko pa dobijo "na roko", torej neobdavčeno in vezano na realiziran promet. Pri hišnih opravilih "na črno" so najbolj iskani moški za notranja in zunanja dela (pleskarstvo, razna popravila ali vzdrževalna dela, urejanje vrta in njive ...) ter ženske za varovanje in oskrbo starejših ljudi na domu. Pri zadnjih je pogosto pogoj lasten prevoz, saj delo predvideva, da gredo po nakupih za oskrbovance in jih po potrebi peljejo na zdravniške preglede, na banko, po nakupih ter drugih opravkih, ki jih ne zmorejo sami. Pred kratkim so v Italiji uvedli novosti na področju zaposlovanja pomočnikov na domu, in sicer se lahko osebe, ki negujejo starejše ljudi na domu (tako imenovani badanti), prijavijo kot zaposlene na domu in so tako evidentirane.

Nekaj respondentov opravlja specifična dela, ki zahtevajo predvsem neformalno praktično znanje in izkušnje – osebni vadiatelj fitnesa in/ali aerobike, inštruktor jadrnanja, trener nogometa, voditelj likovnih ali jezikovnih tečajev... Po pričanju respondentov so zaposlitve "na črno" na področju športa in organiziranega preživljanja prostega časa pogost pojav, saj posamezna društva, podjetja ali organizacije, ki tržijo tovrstne storitve, niso nadzorovani z vidika zaposlovanja in kadrov. Po mnenju respondentov se tudi v tem primeru čezmejni delodajalci odločajo za sodelovanje s tujim kadrom predvsem zaradi nižjega zahtevanega honorarja kljub visoki strokovnosti – pogosto se za takovrstno zaposlovanje "na črno" odločijo že zaposlene osebe v Sloveniji, ki želijo dodatno zaslužiti. V večini primerov so te osebe predhodno opravljale podobna dela v Sloveniji, vendar zaradi širše ponudbe/večjega povpraševanja in možnosti boljšega zaslužka so se usmerile na italijanski trg. Posredovanje podatkov o ponudbi in povpraševanju zaposlitve na tem področju poteka še izraziteje preko osebnih mrež poznanstev. J., 26 let, študent, inštruktor jadrnanja v Trstu: *"Pred leti, ko sem nehal tekovati, me je en trener iz Trsta vprašal, če bi kaj delal, in od takrat učim mladince. Delam na črno, plačuje me klub, ampak na roko in dobim okoli 2000 evrov na mesec. Za študenta je to ogromno, zato zdaj varčujem in vlagam v sklade."*

Kot rečeno, večina v tujini uradno zaposlenih respondentov meni, da je njihov mesečni zaslužek primerljiv z zaslužkom, ki bi ga prijemali v Sloveniji za podobno delo, vendar ima zaposlitev v Italiji za njih osebno dodatne prednosti, med katerimi poudarjajo jezik sporazumevanja in možnosti zaposlitve v velikih

podjetjih ali ustanovah. Jezik sporazumevanja je posebnega pomena za respondente, ki so zaključili šolanje v Italiji in se lažje strokovno sporazumevanje v italijanskem jeziku. Prisotnost številnih velikih podjetij na področju proizvodnje, logistike, gradbeništva in storitev ter državnih ustanov na področju zdravstva, izobraževanja in raziskovanja predstavlja večjo možnost zaposlitve, večjo mobilnost in možnost napredovanja v čezmejni regiji Furlaniji-Juljski krajini kot na slovenski obali. Povprečni mesečni zaslužek uradno zaposlenih respondentov presega 2000 evrov, vendar ta znesek večinoma ne vključuje potnih stroškov ali dodatkov za prehrano, ki so (zaenkrat še) obvezni v Sloveniji. Respondenti, ki bivajo v Italiji, poudarjajo, da zaslužek ni pretirano visok glede na hitro rast cen in inflacije v sosednji državi – cene stanovanjskih najemnin in stroški vzdrževanja ter porabe presegajo cene v Sloveniji. Večina respondentov se torej dnevno vozi na delo v sosednjo Italijo, nekateri tudi v bolj oddaljena mesta, kot Palmanovo, Gorico, okolico Benetk, ter porabi povprečno 45 minut za vožnjo do delovnega mesta sedaj, ko ni več zastojev oziroma ustavljanja na meji. "Na črno" zaposleni respondenti nasprotno poudarjajo, da nikakor ne bi mogli služiti tako dobro v Sloveniji. Nekateri bi se z veseljem redno zaposlili v Italiji, vendar jim delodajalec ni ponudil te možnosti, drugi pa si ne želijo redne zaposlitve v tujini, temveč v Sloveniji in so medtem prijavljeni kot iskalci zaposlitve v Sloveniji. Zaslužek za občasno neregistrirano delo je visok zlasti po mnenju upokojenih respondentov, ki delajo "na črno" le nekaj ur tedensko – mesečno uspejo zaslužiti še pol ali celo penzijo, odvisno od vrste dela (likanje in čiščenje je manj plačano kot vrtnarjenje ali razna hišna popravila). Najboljše služijo "na črno" zaposleni mehaniki in zidarji, ki zatrjujejo, da je povpraševanje po njihovih storitvah zelo veliko. Povprečni mesečni zaslužek "na črno" zaposlenih respondentov znaša okoli 1350 evrov, vendar gre poudariti, da so ti zneski neobdavčeni. Zaposleni v komerciali/prodaji in gostinstvu (v dnevnih lokalih, picerijah, restavracijah) poudarjajo, da je njihov končni zaslužek fleksibilen glede na promet in zadovoljstvo strank, saj jim delodajalec izplačuje odstotek od realizirane prodaje ali prometa ter stranke jim puščajo nezanemarljive napitnine. Zlasti zaposleni v prehrabnih lokalih (restavracijah in picerijah) pravijo, da med prazniki zaslužijo z napitninami še za eno plačo, ker v Italiji vsi gostje puščajo "mancio". Nekaj respondentov pa je redno zaposlenih v Sloveniji in v popoldanskem času ali čez vikend opravlja dodatno delo "na črno" čez mejo – odločili so se zaokrožiti zaslužek v tujini, ker je po njihovih besedah tam manj pregleda nad neprijavljenim delom in boljši zaslužek. Medtem ko bi se v Sloveniji bali prijave (radovednih ali zavistnih sosedov), jih v Italiji nihče ne pozna in se neobremenjeno izogibejo obdavčitvi zaslužka.

I., 30 let, redno zaposlena v pisarni, občasno dela

"na črno": *"Zakaj pa ne, popoldan imam čas in grem malo zaslužiti. Hodim pospravljat in čistit eni starejši šjori v center, ki je ostala sama in ima probleme z nogami. Je kot ena nonica in mi hitro mine, ko sem tam. Sva zmenjene, da me pokliče, ko rabi, in potem pospravljam ali grem z njo po špežo, ker ne more hodit. Dobim 20 evrov na obisk, kakšen krat traja uro in pol, kakšen krat dve ali tri, ma povprečje je vseeno dobro. Saj bi pri nas delala kaj takšnega, ampak takoj bi se razvedlo pa še mi ne bi plačali toliko."*

Avtorica je povprašala respondente tudi, kako so se znašli z urejanjem dokumentov in potrebnih dovoljenj za zaposlitev v tujini. Večina uradno zaposlenih respondentov ni imela večjih težav in poudarja, da so postopki za pridobivanje dovoljenj, zavarovanj in dokumentov znatno manj zapleteni po vstopu Slovenije v EU. Delodajalci, ki večinoma zaposlujejo tuji kader, imajo utečeno prakso glede urejanja tovrstne dokumentacije in v teh primerih respondenti niso imeli večjega dela. Večji del uradno zaposlenih respondentov si sam ureja administrativne zadeve in se je odločil za odprtje transakcijskega računa in plačevanja davkov tudi v Italiji – plačujejo torej davke na zaslužek v obliki prispevkov (trattenute IRPEF) v Italiji in ostale v Sloveniji (davke na nepremičninsko lastnino, na dejavnost, zdravstveno zavarovanje...), kjer bivajo. Le respondenti, ki so si uredili stalno prebivališče v Italiji, so si uredili tudi druga zavarovanja in dokumente pri tamkajšnjih uradih. Vsi respondenti so poudarili, da po sklenitvi delovne pogodbe ni večjih težav s pridobivanjem dovoljenj, izdajo dokumentov in potrdil, vendar vsi ti administrativni postopki trajajo dlje, kot smo vajeni v Sloveniji, in na uradih so manj transparentni in fleksibilni, kot bi bilo pričakovati (ni elektronskih storitev, pogoji in procedure postopkov niso javno objavljeni, številne storitve so namenjene le italijanskim državljanom,...). Glede prijave dohodnine in plačevanja davkov respondenti torej nimajo težav, v zadnjih letih sta se državni davčni službi povežali in vodita evidenco plačevanja davkov in prispevkov zaradi izogibanja dvojni obdavčitvi. Edina pripomba in nevšečnost po mnenju respondentov je spadanje v tujini zaposlenih državljanov v najvišji davkoplačevalski razred (pri plačevanju vrtcev in šol za otroke, pri plačevanju dohodnine itd.) ne glede na konkretno delovno mesto in zaslužek. "Na črno" zaposleni respondenti imajo podobna mnenja o pretirani in nesistematizirani birokraciji v Italiji, nekaj respondentov se je želelo prvotno celo uradno zaposliti čez mejo, vendar po administrativnih zapletih in po številnih neuspešnih obiskih uradov so se premislili. Kar zadeva plačevanje davkov in namero dohodnine, omenjeni respondenti ne prikazujejo v tujini zasluženih dohodkov in so uradno večinoma nezaposleni ali upokojeni.

Avtorica je v nadaljevanju poizvedela, kako respondenti doživljajo vsakdanje prečkanje državne "meje" in kakšne spremembe si obetajo v bližnji prihodnosti, ko

ne bo več (politične, administrativne) meje z Italijo. Le manjši del uradno zaposlenih respondentov med tednom biva v podnajemniškem stanovanju ali pri sorodnikih v Italiji, medtem ko nihče od respondentov ne pozna Slovenca, ki bi delal "na črno" čez mejo in stanoval v Italiji. Uradno zaposleni respondenti poudarjajo, da je bilo pred nekaj leti manj prometa osebnih avtomobilov čez mejo zjutraj, medtem ko se starejši respondenti spominjajo velikega števila žensk, ki so se dnevno vozile delat "na črno" v Trst z avtobusi. Vsi omenjajo, da je dober del čezmejnih delavcev iz hrvaške Istre, vsaj sodeč po registrskih oznakah na avtomobilih. Vsi respondenti so omenili, da so jih policisti ali cariniki na italijanski strani meje ob vstopu v državo kdaj podrobneje spraševali, kam so namenjeni in zakaj. Medtem ko mlajših respondentov ta oblika poskusa kontrole ni motila in so se brez večjih težav vedno kaj izmislili (obisk sorodnikov, nakupovanje, obisk koga v bolnišnici ...), je bila za starejše respondente vedno obremenjujoča, saj so se bali morebitnih težav (prijave, kontrole, zadržanja ...). Po vstopu Slovenije v schengenski prostor so si oddahnili predvsem starejši respondenti, ki občasno delajo "na črno", zaradi manjšega nadzora represivnih organov in mlajši respondenti zaradi manjših zastojev (ne bo več potrebno čakati, se ustavljati...). Večji del respondentov pravi, da vožnja ne predstavlja težavo zanje, saj so cestne povezave med slovensko Istro in Trstom zelo dobre, z izjemo prometnih zamaškov v samem mestnem centru in ob praznikih. Le nekaj respondentov "dela na črno" v strogem mestnem centru pri starejših zasebnikih kot pomoč pri hišnih opravilih in nakupovanju. Večina "na črno" zaposlenih respondentov dela v zaledju Trsta in v sosednjih vaseh (Opčina, Milje, Aquilinia ...) pri zasebnikih, ki živijo v hišah in potrebujejo pomoč, ali pri samostojnih obrtnikih v delavnicah na domu. Uradno zaposleni respondenti delajo večinoma v podjetjih s sedežem v industrijski coni, nekateri pa v strogem centru zaradi vrste storitve (odvetniška pisarna, dom ostarelih, šola).

Nazadnje so bili respondenti povprašani, ali so kdaj imeli negativne izkušnje v svojem delovnem razmerju čez mejo in kakšen odnos imajo italijanski delodajalci ter sodelavci do njih. Večina respondentov ni imela slabih izkušenj zaradi svoje narodnosti, vendar je tudi poudarila, kako drugače ravna s "tujci". Nekateri respondenti imajo občutek, da italijanski delodajalci od njih zahtevajo več kot od drugih, da morajo delati več za enak ali manjši zaslužek od italijanskih sodelavcev. "Na črno" zaposleni respondenti opažajo, da je na Tržaškem vedno večja prisotnost delavnih imigrantov iz držav vzhodne Evrope – tudi v svojih kolektivih imajo sodelavce iz Hrvaške, Moldavije, Ukrajine, Romunije. Respondenti omenjajo, da je včasih občutiti nekakšno delitev med samimi tujimi delojemalci, na "prvorazredne" (iz Slovenije, Hrvaške) in drugimi iz revnejših držav – ta delitev se odraža na delodajalčevem odnosu,

na odnosu drugih italijanskih sodelavcev in tudi na plačilih. Nekateri respondenti pravijo, da jih delodajalec plača individualno in ne vedo, koliko dobijo drugi, nimajo fiksne urne postavke (delo v ladjedelnici, pristanišču, skladišču ...). "Na črno" zaposleni respondenti na domu omenjajo, da so jim delodajalci in druge osebe s Tržaškega pogosto govorili o delavcih s Filipinov – tako moški kot ženske pridejo delat na dom v Italijo in se preživljajo izključno s tem. Včasih živijo v hiši oskrbovanke/ca in opravljajo več del – nega starejših oseb, čiščenje in kuhanje, opravljanje nakupov in drugih opravkov, morebitno varstvo otrok, hranjenje domačih živali, vzdrževanje vrta. Nekateri delodajalci so povedali, da bolj zaupajo pomočnicam/kom (aiutanti) iz sosednjih držav zaradi sporazumevanja v italijanskem jeziku (drugi tujci ponavadi slabo govorijo italijanski jezik ali le angleški jezik) in večje marljivosti pri delu (tudi večja čistoča, večja natančnost), kar izhaja tudi iz konkretnih življenjskih razmer priseljencev. Nekateri respondenti so omenili, da pomagajo/čistijo v hišah in stanovanjih, ki so mnogo manj razkošni od njihovih domov – zaradi razlike v mentaliteti in v življenjskem standardu se večina (srednje-dobrostoječih) žensk ter dober del starejših oseb na Tržaškem odloči za pomočnico pri opravljanju hišnih del vsaj nekaj ur tedensko. Respondenti so omenili, da se širi seznam hišnih opravil in drugih obveznosti, za katere sosedje iščejo pomoč – ustno ali preko oglasov iščejo sprehajalce psov, oskrbovalce vrtov, pomoč pri likanju (zasebniki, restavracije), spremljevalce starejših oseb ali bolnih z lastnim prevozom (osebni voznik), spremljevalce starejših oseb v prostem času (za družbo) za ogled predstav ali sprehode, dnevno in/ali nočno varstvo otrok, spremljevalce otrok (na razne krožke, dejavnosti v popoldanskem času). Uradno zaposleni respondenti se počutijo dobro sprejete v delovne kolektive, vendar se jim zdi italijanska kultura drugačna od slovenske tudi znotraj podjetij in delovnih razmerij – omenjajo, da se opazi močna hierarhija, premoč moških na vodilnih položajih, pogosta diskriminacija žensk in tujcev, čeprav zdramatizirana (pogoste šale, ironija, vendar lahkotne in brez hudobije), komunikacija je izredno pomembna in zelo prisotna (veliko govorijo o vsem) na vseh področjih, tudi politika je vseprisotna, vendar so kljub obširni komunikaciji medosebni odnosi zelo površinski med sodelavci (na primer po dolгих mesecih sodelovanja ne vedo, od kod prihaja sodelavec, ali sta Slovenija in Hrvaška združeni, ali sta še pod Jugoslavijo ipd ...). Mlajše respondentke omenjajo, da imajo pogoste "težave" s sodelavci in poslovnimi partnerji, če kažejo preveč osebnega zanimanja zanje – tudi moški respondenti so omenili "različen odnos" do sodelavk pri moških v čezmejnih delovnih mestih, vendar so večinoma poudarili, da to ne predstavlja težav, če ženskam na splošno godi, da jim moški izkazujejo več pozornosti, jih vabijo ven, jih hvalijo in "osvajajo". Respondentke so menile, da je

pri sosedih bolj izrazita spolna segregacija na delovnem mestu oziroma, da imajo ženske manj možnosti pridobiti višja delovna mesta, napredovati in se izkazati na splošno. Omenjajo, da se tudi na delovnem mestu srečujejo s primeri stereotipnega vedenja kolegov "machotov", ki se radi veliko ukvarjajo z ženskami na sploh, še raje pa s tujkami. Vendar vse respondentke pravijo, da niso bile deležne "pravega" nadlegovanja, temveč bolj "besedičenja" in namigovanj, kot pravi M., 35 let: *"Moji kolegi in šefi samo govorijo, namigujejo in se delajo frajerje, ampak ne mislijo resno in nikoli ne poskusijo kaj več, zato me ne moti več kot toliko."*

Dobra polovica respondentov ni navdušena nad daljšimi urniki kot v Sloveniji, saj najpogosteje delajo deljeno (8.00 – 12.00 in 14.00 – 18.00 ure), torej so ves dan zdoma in se jim ne splača vedno vračati domov na kosilo med odmorom. Drugi respondenti delajo le v dopoldanskem času (v administraciji, laboratorijih, šoli) in imajo drseči urnik (od 7.00 – 8.00 do 15.00 – 16.00) ali nekaj ur tedensko (delo na domu) po dogovoru z delodajalcem. Nekaj "na črno" zaposlenih respondentov poudarja, da nimajo rednega urnika in se število delavnih ur (in zaslužek) tedensko spreminja. Respondenti, ki opravljajo dela na domu, delajo povprečno 4 ure tedensko (povprečno dva obiska tedensko), vendar tisti, ki opravljajo tudi varstvo otrok ali oskrbo starejših oseb, opravijo večje število ur. Skoraj vsi uradno zaposleni respondenti poudarjajo kot prednosti zaposlitve v Italiji višji zaslužek in dobre izkušnje (možnosti na napredovanje, vzpostava poslovnih vezi, izhodišča za širši tuji delovni trg), vendar omenjajo tudi, da ne bi radi tam živeli s svojo družino zaradi nižje kakovosti življenja. Respondenti poudarjajo večjo onesnaženost, večji promet, večjo stopnjo nasilja in kriminala, višje cene najemnin in storitev... "Na črno" zaposleni respondenti pa poudarjajo kot prednosti zaposlitve v Italiji višji zaslužek in neobdavčenost, saj se državni organi (davčna službe, policija, zavod za zaposlovanje ...) ne ukvarjajo s preganjanjem sive ekonomije v tej sferi, še najmanj pri zasebnikih. Vsi respondenti nameravajo nadaljevati z delom "na črno", vendar mlajši bi se rajši redno zaposlili za enak ali višji zaslužek.

Zlasti zaradi demografske stagnacije se vpliv imigracijskega pritoka mnogo bolj občuti kot pa emigracijski trend intelektualcev oziroma "možganski odliv" visokoizobraženih kadrov – procentualno predstavljajo migranti velik delež celotne populacije, kar prinaša tako psihološke kot politično-administrativne nezanemarljive posledice. Ne gre spregledati kvalitativnega preskoka pri profilu današnjih delovnih migrantov v Italiji – migranti imajo povprečno višjo stopnjo izobrazbe od povprečne stopnje izobrazbe v njihovi državi. V manj razvitih državah in državah v razvoju se v zadnjem desetletju beleži pravi "možganski odliv" (brain drain), saj odhaja predvsem kvalificirana delovna sila, z dokončano srednješolsko izobrazbo in več. Ravno te osebe so v

državah prihoda najpogosteje prisiljene (zaradi nepoznavanja jezika, nepriznavanja izobrazbe, pomanjkanja dokumentov ali drugih življenjskih okoliščin) opravljati dela, za katera je zahtevana nižja izobrazba ali nekvalificirana dela – v teh primerih govorimo o "možganski izgubi" (brain waste) ali podzaposlitvi.

Primer tega pojava je tudi zgodba E., 31 let, univ. dipl. psihologinje iz Pirana, ki dela "na črno" kot varuška v Trstu: *"Po faksu sem iskala zaposlitev v svoji stroki pri nas in v Italiji, ampak neuspešno, na nek način pa sem se morala preživljati. Moja mama je vrsto let čistila pri eni družini v Miljah na črno in jih je vprašala, ali poznajo koga, ki išče baby-sitter za daljši čas. Takoj so me kontaktirale kar tri družine in sem začela delati na črno vsak dan pri eni družini. Moje delo je vsebovalo prevoz otrok od šole do doma, opravljanje domače naloge in igranje z njimi do vrnitve staršev, se pravi delala sem med 13.00 in 18.00 uro, povprečno 5 ur na dan. Poleti in med prazniki niso potrebovali varstva, ampak enkrat so me celo vzeli s sabo na dopust v hribe za dva tedna, da so lahko tudi starši smučali. Kljub dobremu zaslužku me tako delo ni zadovoljevalo in nisem mogla delati tako v nedogled. Zdaj sem dobila redno zaposlitev na eni šoli pri nas, ampak samo za skrajšani delovni čas, boljše kot nič. Popoldne se še vedno vozim v Trst k eni družini, dvakrat na teden pazim otroke in delam z njimi naloge, se učimo. Je treba zaokrožit na en način."*

SKLEP

Migracijski fenomen je v sodobnem času dosegel take razsežnosti in implikacije na najrazličnejših družbenih področjih, da postaja ne le globalen fenomen, ki oblikuje transdržavni prostor, temveč pravi *state of mind* novih generacij – predstavlja enakovredno opcijo znotraj palete možnosti za uspeh (ali izboljšanje kakovosti) v vsakdanjem življenju, miselni vzorec torej, ki oblikuje pravo "kulturo migracij". Naštete ugotovitve in navedbe mnenj respondentov so pokazale, da se tudi na slovenski obali med pripadniki mlajših generacij razvija miselni vzorec, usmerjen v ekonomske migracije – uspešnejši in visoko izobraženi kader razmišlja predvsem v smeri registriranih/legalnih oziroma uradnih zaposlitvah v tujini, srednje in nizko izobraženi kader pa se obrača na področje "sive ekonomije" čezmejnega ilegalnega dela "na črno".

Izsledki raziskave potrjujejo tezo, da je trend ekonomskih migracij na obalnem območju v porastu, iz tradicionalne oblike ženskega neregistriranega gospodinjanskega dela "na črno" (pretežno žensk srednjih let s srednjo stopnjo izobrazbe ali manj) dobiva obliko splošnega modela prilagajanja ekonomskim razmeram na trgu dela. Določen segment celotne populacije (ne glede na starostno skupino in na stopnjo izobrazbe) upošteva možnost legalne in/ali nelegalne zaposlitve v tujini.

Glede na specifične razmere trga dela na slovensko-italijanskem obmejnem območju (neskladje deficitarnih poklicev in ponudbe delovne sile, razmerja plač, razmerja življenjskih stroškov ...) se oblikuje proces pozitivne samoselekcije ekonomskih migrantov, in sicer višje izobraženi, bolj uspešni in ambiciozni delojemalci iščejo zaposlitve v mednarodnih vodah, medtem ko se med srednje- in nizkoizobraženim kadrom opaža proces delovne akomodacije v tujini izključno na podlagi možnosti zaposlitve in boljšega plačila. Neregistrirane čezmejne ekonomske migracije so percepirane kot reakcija posameznikov na nestabilnost in neenakopravnost na trgu dela – na podlagi izsledkov raziskave je možno trditi, da je v nastajanju oblikovanje mišljenja, ki ne obsoja dela "na črno" v sosednji državi ter ga sprejema kot alternativo (ali dodatek) rednemu registriranemu delovnemu razmerju, v primerih ko izvirna država ne omogoča redne ali bolj (finančno in strokovno) zadovoljive zaposlitve.

Medtem ko je bilo v preteklosti "delo na črno" tolerirano bolj kot priložnostno in občasno "fušanje", je danes sprejeto pri pripadnikih različnih generacij kot zanimiva srednje in dolgoročna alternativa redni zaposlitvi in posledično kot osrednji vir dohodka. Med najbolj prisotnimi pojavnimi oblikami ekonomskih migracij beležimo v našem lokalnem okolju registrirane migracije elite torej mlajšega visokoizobraženega kadra ter neregistrirane migracije neizobraženega ali nizkoizobraženega kadra. Izsledki raziskave potrjujejo trende migracij, ki jih je Castles (1998) predvideval: njihovo globalizacijo, povečanje, pojavno diferenciacijo, feminizacijo ter politizacijo. Raziskava ponuja vpogled na dife-

renciacijo pojava ekonomskih migracij glede na stopnjo izobrazbe ekonomskih migrantov – kot opaženo, kaže na prevzemanje oblike fleksibilne delovne akomodacije v primeru manj izobraženega kadra ter na obliko novega miselnega vzorca bolj izobraženega kadra, v obeh primerih pa poteka proces pozitivnega samoizbora bolj podjetnih in sposobnejših kadrov.

Pričujoča problematika zahteva nadaljnje spremljanje in raziskovanje tako z vidika preverjanja oblik in razsežnosti neregistriranega dela kot z vidika spreminjanja družbenih struktur in miselnih vzorcev, ki spremljajo migracijske pojave. Koristno bi bilo posvetiti posebno pozornost posameznim pojavnim oblikam ekonomskih neregistriranih migracij ter podrobneje analizirati njihove vzroke ter posledice na družbeni ravni. Tovrstne poglobljene študije imajo pomemben aplikativen potencial, če jih te ustanove na državni in lokalni ravni upoštevajo in uporabljajo njihove izsledke pri razvoju politik, ukrepov, projektov, programov... Nadvse zanimivo (in koristno) bi bilo združiti posredno in neposredno pridobljene podatke državnih ustanov na področju spremljanja neregistriranega dela s pridobljenimi podatki terenskih kvalitativnih raziskav.

"Zdaj nimam več ovir, lahko grem kamorkoli. Nekaj let hočem živeti tako, da iztržim čimveč od mojega znanja in moje mladosti, če ostanem v Sloveniji, ne bom nikoli ustvaril prav veliko, razmere so takšne, da itak če malo preveč zaslužiš, te obdavčijo, veliko več pa ne moreš zaslužiti, če nisi povezan politično ali delničarsko s podjetji ..." (M., 30 let, ekonomist, finančni analitik v multinacionalki na Danskem).

LABOUR MIGRATION – A NEW THINKING PATTERN OR MODEL OF ECONOMIC ACCOMMODATION? CASE STUDY OF THE SLOVENE-ITALIAN BORDER AREA

Ingrid MARASPIN

e-mail: inge.maraspin@gmail.com

SUMMARY

Recently, the migration phenomenon has acquired such dimensions and exhibited such implications on various social spheres that it has turned into not only a global phenomenon giving shape to a transnational area, but a real state of mind of new generations – it offers an equal option within the array of possibilities for success in (or better quality of) daily life; in short, it has turned into a thinking pattern giving rise to the "culture of migration".

Formal and informal sources indicate that both registered and unregistered labour migrations are on the increase in the Slovene-Italian border area. It is largely due to the specific nature of the labour market and the abolishment of physical borders within the Schengen area that there is a constant increase in the number of not only daily and temporary economic migrations from Slovenia to the Italian labour market in the province of Trieste, but also medium-term migrations to more remote Italian regions. In the Slovene-Italian area, daily commuting to the Italian labour market has turned into a local tradition as over the past few decades a number of Slovene women have been commuting to Trieste to do housework. In addition to these "traditional" illegal female labour migrations to Italy in

the field of housework, the past few years witnessed the emergence of new forms of migration: labour migrations of educated young people (legal or illegal brain drain to Western European states) and illegal male migrations of uneducated and vocational labour force (largely to Italy and Austria).

The present study was part of research conducted within the extensive applied project "Minorities and Border Social Realities as Factors of Integration Process. Case Study of the Slovene-Italian Contact Area" (Sedmak, M. et al., 2008), with its aim being to investigate why individuals decide on such labour migrations, where they get information, how they establish contacts, and what factors and conditions influence their choice of work. Special emphasis was placed on the dynamics of unregistered economic migrations at local level that had transformed from occasional undeclared work undertaken by the senior segment of the female population of Slovene Istria into the general model of accommodation to the labour market.

In addition to secondary analysis of data, the study took into account primary data collected through ethnographic fieldwork mostly based on observation and participation and through informants' life stories that provided an insight into the broader cultural context influencing their decisions. The goals of the study were: (1) To compare the current migration dynamics in the Slovene-Italian border area with those in the past and to envisage their potential development; (2) To present typical experiences and determine possible behaviour patterns of economic migrants who job hunt at home and abroad; (3) To confirm the hypothesis on positive self-selection of economic migrants according to which more successful young people with higher education choose migration as their life style, thus creating the culture of migration.

The research involved 32 half-structured qualitative interviews with legal (9) and illegal (17) economic migrants and their employers (6). In order to obtain official publicly-accessible data on the issues addressed, 6 consultations and conversations with representatives of local organizations and public institutions in charge of migration issues were held.

The research results confirm migration trends envisaged by Castles (1998): their globalization, increase, differentiation, feminization and politicization. They also provide an insight into the differentiation of the phenomenon of economic migration in relation to the level of education of economic migrants – as mentioned above, less educated labour force has consented to the form of flexible accommodation to the labour market, while the more educated labour force has developed a new thinking pattern. In both cases, we witness the process of positive self-selection in more enterprising and competent workers.

Key words: Economic migrations, migrations of labour force, illegal migrations, unregistered migrations, accommodation to the labour market, economic globalization

VIRI IN LITERATURA

Appiah, K. A. (2007): Cosmopolitismo. L'etica in un mondo di estranei. Bari, GLF Editori Laterza.

Basch, L. et al. (1994): Nations unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States. London–New York, Routledge.

Brettell, C. B. (2000): Theorizing Migration in Anthropology. V: Brettell, C. B., Hollifield, J. F. (ur.): Migration Theory. Talking Across Disciplines. London, Routledge, 97–135.

Brettell, C. B., Hollifield, J. F. eds. (2000): Migration Theory. Talking Across Disciplines. London, Routledge.

Castles, S., Miller, M. J. (1998): The age of Migration. Houndmills Basingstoke. Hampshire– London, Mc Millan Pree LTD.

Chiswick, B. R. (2000): Are Immigrants Favorably Self-Selected?. V: Brettell, C. B., Hollifield, J. F. (ur.): Migration Theory. Talking Across Disciplines. London, Routledge, 61–76.

Gozzini, G. (2005): Le migrazioni di ieri e di oggi. Una storia comparata. Milano, Bruno Mondadori.

Klinar, P. (1976): Mednarodne migracije: sociološki vidiki mednarodnih migracij v luči odnosov med imigrantsko družbo in imigrantskimi skupnostmi. Maribor, Obzorja.

OECD (2000): Izvleček poročila Globalisation, Migration, Development. V: Gozzini, G. (ur.): Le migrazioni di ieri e di oggi. Una storia comparata. Milano, Bruno Mondadori, strani.

OECD (2001): Izvleček poročila Migration Policies and EU Enlargement. V: Pajnik, M., Zavrtnik Zimc, S. (ur.):

Migracije, globalizacija, Evropska unija. Ljubljana, Mirovni Inštitut, strani.

Pajnik, M., Zavratnik Zimc, S. (2003): Migracije, globalizacija, Evropska unija. Ljubljana, Mirovni Inštitut.

Sedmak, M. et al. (2008): Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov. Študija območja slovensko – italijanskega kulturnega stika. Poročilo aplikativnega projekta. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.

Statistični urad RS (2008–05): Statistični urad republike Slovenije. Karte in šifranti. [Http://www.stat.si/tema_splosno_upravno_SKTE_karte.asp](http://www.stat.si/tema_splosno_upravno_SKTE_karte.asp) (6. 2. 2009).

The World Bank (2000): The World Bank. Annual Report 2000. [Http://www.worldbank.org/html/extpb/annrep2000/index.htm](http://www.worldbank.org/html/extpb/annrep2000/index.htm) (6. 2. 2009).

Uradni list Republike Slovenije (2000): Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno. Uradni list RS št. 36/00.

Verlič Christensen, B. (2002): Evropa v precepu med svobodo in omejitvami migracij. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Verlič Christensen, B. (2000): Migracijska politika Evropske skupnosti in Slovenije. Teorija in praksa, 37, 6. Ljubljana, 1117–1131.

Zapiski intervjujev z respondenti (2008): Ustno izporočilo. Osebni arhiv avtorice.

Zavod za zdravstveno zavarovanje RS (2008–05): Zavod za zdravstveni zavarovanje Republike Slovenije. [Http://www.zzzs.si](http://www.zzzs.si). (6. 2. 2009).

Zavratnik Zimc, S. (2003): Trdnjava Evropa ali odprta Evropa?. V: Pajnik, M., Zavratnik Zimc, S. (ur.): Migracije, globalizacija, Evropska unija. Ljubljana, Mirovni Inštitut, 15–41.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-01-07

UDK 316.7:323.15(450+497.4)

MANJŠINE IN SKUPINSKE (ETNIČNE) IDENTITETE: PRIMERJALNA ŠTUDIJA SLOVENSKE IN ITALIJANSKE MANJŠINE

Mateja SEDMAK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: mateja.sedmak@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek obravnava tematiko manjšinske oziroma skupinske etnične identitete. Predstavlja poskus opredelitve skupinske identitete slovenske manjšine, živeče na Tržaškem (Italija), in italijanske manjšine, živeče v slovenski Istri (Slovenija). Prispevek skuša odgovoriti na naslednja vprašanja: kakšna je skupinska (etnična) identiteta slovenske in italijanske manjšine, kakšne so razlike oziroma sorodnosti skupinskih identitet omenjenih manjšinskih skupnosti in zakaj obstajajo sorodnosti oziroma predvsem razlike v identitetah slovenske in italijanske manjšine. Interpretativna primerjalna analiza sloni na kvantitativnih in kvalitativnih podatkih, pridobljenih med terenskim raziskovanjem na Tržaškem in v slovenski Istri v letih 2006–2008.

Ključne besede: etnija, manjšine, etnična identiteta, slovenska manjšina, italijanska manjšina

RANZE ED IDENTITA' (ETNICHE) DI GRUPPO: STUDIO COMPARATO DELLE MINORANZE SLOVENA E ITALIANA

SINTESI

L'articolo tratta la tematica dell'identità minoritaria, cioè di un gruppo etnico. Si tenta di definire l'identità di gruppo della minoranza che vive nella provincia di Trieste (Italia) e di quella presente nel settore sloveno dell'Istria (Slovenia). Il contributo cerca di rispondere ai seguenti interrogativi: di che tipo è l'identità collettiva (etnica) delle minoranze slovena ed italiana, quali sono le differenze ovvero le affinità tra le identità collettive delle citate comunità minoritarie e perché esistono similitudini, ovvero principalmente differenze, tra le identità delle due minoranze slovena ed italiana. L'analisi interpretativa di tipo comparato si basa su dati quantitativi e qualitativi acquisiti durante una ricerca sul campo effettuata nella provincia di Trieste e nell'Istria slovena negli anni 2006-2008.

Parole chiave: etnia, minoranze, identità etnica, minoranza slovena, minoranza italiana

UVOD

"Biti pripadnik manjšine ni prednost, ni slabost, je posebnost. Saj je že termin manjšina slabost, a ne? Ampak vseeno pa ti da nekaj več. Oziroma neko drugačno vsebino v primerjavi z drugimi" (pripadnica italijanske manjšine, 26 let).

Članek se sooča s tematiko manjšinske oziroma skupinske etnične identitete. Konkretnije, odgovoriti skuša na vprašanja: (1) kakšna je skupinska (etnična) identiteta slovenske manjšine, živeče v Italiji, in italijanske manjšine, živeče v Sloveniji, (2) kakšne so razlike oziroma sorodnosti skupinskih identitet omenjenih manjšinskih skupnosti in (3) zakaj obstajajo sorodnosti oziroma predvsem razlike v identitetah slovenske in italijanske manjšine. Poskus opredelitve manjšinskih identitet temelji na analizi empiričnih podatkov kvantitativne (ankete) in kvalitativne (polstrukturirani intervjuji) raziskave, izvedenih v letih 2006–2008, med pripadniki in pripadnicami slovenske in italijanske manjšine na območju slovenske Istre (Slovenija) in na Tržaškem (Italija).

ETNIČNE SKUPINE IN ETNIČNE IDENTITETE

Definiranje etnične skupine ni neproblematično in ne enostavno. Preučevalci etničnih fenomenov so v zgodovini znanstvenega preučevanja etničnosti in oblikovanja ter transformacije etnične identitete izpostavljali različne kategorije, skladno s katerimi lahko definiramo etnično skupino. V grobem tako dominirata dve perspektivi v odnosu do etničnosti in etnične identitete, in sicer primordialističen in instrumentalističen pristop. Zagovorniki prve (Weber, 1978, Geertz, 1963) definirajo etničnost kot prirojeno danost, kot vez krvi, kot nekaj naravnega in obvezujočega. Etničnost je tako temeljni, primordialen ali prvinski vidik človeške eksistence in samozavedanja. Je dan in nespremenljiv vidik človeške narave. Instrumentalistična ali situacijska perspektiva (Barth, 1970, Eller in Coughlan, 1993, Jenkins, 1997) nasprotno izpostavi plastično in situacijsko naravo etnične identifikacije. Etničnost je tako situacijska kot manipulativna, je sposobna sprememb na individualni in kolektivni ravni, je družbeno konstruirana.

V pomoč obrazložitvi različnih pristopov k definiranju etnične skupine se bom sama oprla na videnje Paula R. Brass (1991), ki meni, da je definiranje etnične skupine možno na tri načine: s pomočjo objektivnih atributov oziroma značilnosti glede na subjektivno občutenje (samodefiniranje) in glede na vedenje (obnašanje). Objektivna definicija predvideva, da ne glede na to, da določeni kulturni atributi niso vedno in vselej povezani z oziroma lastni vsem etničnim kategorijam, vendarle obstajajo določene kulturne značilnosti, ki jasno ločujejo (etnične) skupine. Te so lahko jezik, religija,

prehranjevalne navade, obleka, vrednote, teritorij bivanja itd. ali zgolj nekatere od navedenih. Problem tako razumljenega objektivnega definiranja je, da je na ta način izjemno težko določiti meje etničnih skupin. Na to dejstvo opozori Barth (1970), pri tem pa izpostavlja, da četudi bi to bilo mogoče, je uporaba kulturnih atributov za identifikacijo in postavljanje etničnih meja površna in zamenjuje formo z vsebino (o tem več v nadaljevanju). Subjektivna definicija predpostavlja, da se ljudje sami opredelijo kot pripadniki ali nepripadniki določene etnične skupine oziroma sami izpričujejo lastno zavedanje in občutenje etnične identitete. Problem oziroma pomanjkljivost subjektivnega definiranja je, da ne uspe odgovoriti na temeljno vprašanje, in sicer, kako izhodiščna skupina ljudi sploh pride do subjektivnega (skupinskega) samozavedanja. Tretja, vedenjska oblika definiranja etničnosti je pravzaprav oblika objektivnega definiranja, saj predvideva, da obstajajo določeni specifični načini vedenja posameznih etnij, kar še posebej drži v odnosu (in stiku) z drugimi skupinami. Vedenjske definicije izpostavljajo, da dejansko obstajajo določene kulturne razlike med etničnimi skupinami. Medkulturna različnost pa se kritično razgali šele v interakciji z drugimi skupinami. Avtor pri tem kritično doda, da je obstoj eksplicitnih vedenjskih kod bolj razviden v enostavnejših združbah, primerjalno s kompleksnejšimi (post)modernimi družbenimi formacijami, v katerih ljudje vzpostavljajo bolj specifične kulturne attribute, v okviru katerih razvijajo lahko povsem individualizirane vedenjske obrazce.

Slednji pomislek izpostavi tudi problem poskusa definiranja (etnične) identitete na "tradicionalen" način – kot nekaj relativno stalnega in statičnega. Skladno z razlagami sodobnejših avtorjev o fluidni, spremenljivi identiteti, identitetnih izbirah in identiteti kot refleksivnemu osebnemu projektu v postmodernih družbah je tudi etničnost oziroma etnično identiteto moč razumeti kot del subjektivnega projekta oblikovanja sebstva (Ule, 2000).

Brass (1991) se, če želimo specifikirati, analizirati in evalvirati pogoje nastajanja, ohranjanja in transformacije etnične identitete skozi čas, nagiba k uporabi objektivnih kulturnih določnic oziroma označevalcev, pri čemer pa (kot poudarja) je potrebno upoštevati, da so le-ti izpostavljeni spremembam in variacijam. Četudi deluje njegova izbira nekoliko preveč "tradicionalistično" in "zastarelo", pa svoje širše razumevanje etničnega fenomena in identitete izkaže, ko poudari, da povsem soglaša z definicijo etnične identitete De Vosa, ki pravi, da je etnična identiteta "uporaba subjektivnih in simbolnih oziroma emblematičnih aspektov kulture določene skupine ljudi s ciljem razločevanja od ostalih skupin". Omenjeni pogled vključuje tako subjektivno kot tudi interaktivno naravo etničnega fenomena. Avtor dalje izpostavi, da je etnična skupina, ki uporablja kulturne simbole, na ta način subjektivno samozavedujoča se skupnost, ki vzpostavlja kriterije vključenosti in iz-

ključenosti (oziroma pripadnosti in nepripadnosti). Dodaja tudi, da so prav vprašanja rojstva, sorodstva in potomstva pogosto pomembni kriteriji v/izključenosti.

Ob upoštevanju tako primordialnega kot instrumentalističnega videnja etnične narave lahko trdimo, da etnično identiteto opredeljuje tako pripisanost, vrojenost v določeno etnično skupnost kot (avto)definiranost s strani pripadnikov in nepripadnikov etnične skupine. Kot ključen pa se v tem okviru izpostavi pomen *stika* in *relacijska narava* etničnosti. Skupinske kategorije so vedno vzpostavljene s kontaktom – skupinska identifikacija je definirana v relaciji do tega, *kar oni niso*, v relaciji do drugih, do nepripadnikov. Ker pa pripadnost lahko določimo zgolj v odnosu do nepripadnosti, ne moremo govoriti o etnični skupini v izolaciji. Prav zato Eriksen (1993) izpostavi, da je etničnost "... aspekt v medsebojnih odnosih in ne lastnost skupine".

Če želimo razumeti kompleksno naravo etničnega definiranja, ne moremo mimo razumevanja etničnega fenomena, ki ga kot prvi v svojem delu *Etnične skupine in meje* izpostavi Friderich Barth (1970). Prvi preusmeri pozornost iz določenih kulturnih označevalcev samih po sebi na obstoj meja, ki ločujejo *nas* od *njih*. Za definiranje etnične skupine in njeno ohranitev je potem takem ključnega pomena obstoj meje in ne obstoj določenih objektivnih kulturnih lastnosti. Tak pogled pomeni raziskovalni preobrat od statičnega k interakcionističnemu pristopu proučevanja etničnosti, ločitev etničnosti in kulture in pa preusmeritev pozornosti iz kulturnih vsebin na vprašanje etničnih meja. Barth je utemeljitelj pristopa, skladno s katerim medskupinske kulturne razlike niso odločilnega pomena za definiranje etničnosti in etnične identitete, saj se etnične meje ne prekrivajo nujno s kulturnimi. Prav slednja Barthova ugotovitev lahko služi kot ena ustreznih razlagalnih podlag za analizo skupinske identitete italijanske in slovenske manjšine. Barth prav tako izpostavi, da enačenje etničnih skupin s kulturnimi enotami dopušča poenostavljeno predvidevanje, da je vzdrževanje meja skupin neproblematično, in implicitno nakazuje možnost obstoja etničnih skupin v izolaciji. Skupna kultura oziroma kulturna homogenost etnične skupine je rezultat dolgoročnega procesa in ne primordialna značilnost etnij samih po sebi. Medskupinske kulturne variacije pa so dejansko posledica in ne vzrok skupinskih meja. Prav (re)produkcija razlik v odnosu do *zunanjih drugih* je bistvo konstrukcije interne podobnosti *med nami*. Ključnega pomena je torej subjektivistična avtopercepcija članov skupine kot pripadnikov določene etnije. Etnična skupina kot socialna organizacija kulturnih razlik mora biti potemtakem avtodefinirana od znotraj, iz perspektive njenih članov in drugih. Barth zanika pomen tako imenovane objektivne kulture, ki si jo pripadniki dane etnije pogosto delijo s pripadniki drugih etničnih skupin.

Dalje Barth definira etničnost kot kategorialno askripcijo, ki klasificira posameznike v smislu njihove "bazične, najbolj splošne identitete".

Naj na tem mestu kot izziv in v razmislek omenjenega Barthovega videnja omenimo pogled antiesencialističnih antropologov, ki težijo k dekonstrukciji etničnosti kot take, pri tem pa izpostavljajo, da so vse etnične skupnosti globoko razdvojene. In dodajajo, da je etničnost postala opcija oziroma "opcijaska identiteta" (angl. optional identity), ki jo pogosto zasenčijo druge identitete, kot so razredna, spolna, regionalna (Hutchinson, Smith, 1996).

Če se povrnemo k Barthovemu razumevanju etničnosti, mora biti središče raziskovalnega interesa preučevalcev etničnega fenomena in etnične identitete usmerjeno na meje in vzdrževanje skupinskih meja. Ker so meje družbeni produkt, so variabilne in spreminjajoče. Prav tako pa smo lahko priča spreminjanju skupinske kulture, pri čemer meje etnične skupine ostajajo nespremenljive. Etnične skupine so si tako lahko kulturno vse bolj podobne, medtem ko se meje etničnih skupin (morda pa prav zaradi tega, *opomba M.S.*) krepijo. Kulturne razlike so v procesu oblikovanja etničnih meja pomembne zgolj in samo, če imajo določen pomen v medskupinski interakciji. Kulturna raznolikost sama po sebi sploh ni bistvena, vse dokler je kot take ne prepoznajo člani etničnih skupin v interakciji. Prav intenzivnost tega stika pa je tista, ki določa etnično skupnost – izolirane skupnosti so namreč najmanj etnično samozavedujoče. Prav to dejstvo predstavlja dobro izhodiščno točko za razumevanje in razlago položaja manjšinskih skupnosti in oblikovanje skupinske manjšinske identitete.

V nadaljevanju bomo našo razpravo zožili na vprašanja manjšin in manjšinske identitete. Obstoj termina (etnična) "manjšina" predvideva, soobstaja in se osmišlja ob svojem nasprotju, to je (etnični) "večini". Že sam termin "manjšina" nakazuje na nekaj "manj", "manjše". Slednje lahko razumemo v smislu številčne majhnosti, lahko pa tudi simbolno manjšega oziroma manj pomembnega. Da ne gre zgolj za vprašanje dejanske številčnosti, temveč obstoječe bolj ali manj prikrite hierarhije moči, neenakomerne razporeditve dostopa do materialnih in nematerialnih dobrin in/ali dostopa do političnih in kulturnih vzvodov moči, priča obstoj termina (etnična) "elita". Pomena termina etnične elite se v vsej krutosti zavedamo v primeru manjšinske belske skupnosti, dejansko "etnične elite", ki je v letih apartheidu vladala v Južnoafriški republiki.

Če želimo definirati in razumeti naravo (etnične) manjšine oziroma manjšinske skupine, je poleg njene številčne zastopanosti ključnega pomena tudi vprašanje (družbene) moči. Prav na to dejstvo je opozoril Schermerhorn (1996), ko je oblikoval spodnjo tipologijo:

DOMINANTNE/ NADREJENE SKUPINE			
	velikost	moč	
SKUPINA A	+	+	večinska skupina (večina)
SKUPINA B	-	+	elita
SUBORDINIRANE/ PODREJENE SKUPINE			
SKUPINA C	+	-	množična oz. prevladujoča skupina
SKUPINA D	-	-	manjšinska skupina (manjšina)

Sl. 1: Tipologija skupin glede na velikost in moč (Schermerhorn, 1996, 17).

Fig. 1: Typology of groups according to size and strength (Schermerhorn, 1996, 17).

Skladno s sliko 1 ugotavljamo, da termin "etnična manjšina" oziroma "etnična manjšinska skupina" vključuje kombinacijo treh karakteristik, in sicer etničnosti, velikosti in moči. "Manjšina" v tako zastavljenem modelu pomeni skupino, ki tvori manj kot polovico predstavnikov določene družbe in ki ima omejen dostop do vlog in aktivnosti, ki so centralnega ekonomskega oziroma političnega pomena. Številčno večja (etnična) skupina v podrejenem položaju je tako običajno definirana kot prevladujoča (ali množična) etnija. In nasprotno, (etnična) skupina, ki je dejansko številčno v manjšini, ob predpostavki, da poseduje družbeno moč, ni več okarakterizirana za manjšino ali manjšinsko skupino, temveč (etnično) elito.

V realnosti družbenega življenja predstavljata kombinaciji AD in BC tipični medskupinski konfiguraciji.

Sta pa koncepta večine in manjšine, kot izpostavi Eriksen (1993), *relativna* in *relacijska*. S spremembo državne meje se lahko tako manjšina pretvori v večino in obratno; prav tako pa ne moreta obstajati eden brez drugega.

Nekatere značilnosti "manjšinske identitete" izhajajo iz manjšinskega statusa samega po sebi. Četudi se manjšinska identiteta izoblikuje tako kot druge etnične identitete v odnosu do drugih in kot interna podobnost med nami, je potrebno upoštevati tudi prisotnost determinante družbene moči, ki manjšino ponavadi postavi v podrejen položaj. Že zaradi številčne majhnosti so pripadniki manjšin kot skupnost ranljivejši in si morajo v večji meri in bolj zavestno (če se želijo izogniti asimilacijskih procesom) prizadevati za ohranjanje matere jezika in kulture. Pogosto pa so večji kot dejanska številčna majhnost problemi kršenje pravic manjšin, obstoječi stereotipi, diskriminacija in nestrpnost večinskega prebivalstva ter iz tega izvirajoč občutek (skupinske) ogroženosti. Manjšinske identitete tako v veliki meri

opredeljuje prav obstoj "univerzalnega" občutka ogroženosti, ki pa se lahko izraža v različnih intenzivitetah. Občutek ogroženosti vpliva na vzpostavljanje trdnejših etničnih meja, manjšo mero medetničnih odnosov in manjšo mero zaupanja do drugih (še posebej večinske) etnij ter dejansko vpliva na ohranjanje in preživetje manjšinske skupine.

Na status in identiteto manjšine vpliva tudi dejstvo, ali gre za avtohtono oziroma tradicionalno manjšino ali za "nove" manjšine, priseljence.

V svetu pozne moderne, globalnem svetu, ki ga prežemajo globalne migracije pri oblikovanju samopercepcij manjšin postajajo vse relevantnejše tudi razlike med priseljenci - manjšinami glede na kraj izvora. V odnosu do priseljencev prihajajočih iz določenih destinacij se goji manjša mera nestrpnosti kot do drugih. Tako smo priča vzpostavljanju *hierarhije sprejemljive tujosti* glede na kraj izvora, kar dalje vpliva na oblikovanje skupinskih (manjšinskih) identitet. Na globalni ravni se omenjena hierhija sprejemljive tujosti tradicionalno odvija na osi vzhod-zahod in sever-jug (glej tudi Škof, 1997).

SKUPINSKA (ETNIČNA) IDENTITETA SLOVENSKE IN ITALIJANSKE MANJŠINE

Kot je bilo uvodoma omenjeno, poskus "oblikovanja" osebnega profila oziroma skupinske identitete slovenske in italijanske manjšine, živečih v Italiji oziroma Sloveniji, sloni na primerjalni analizi kvalitativnih in kvantitativnih podatkov, pridobljenih med terenskim raziskovanjem na območju slovenske Istre in Tržaškem. V letih 2006–2008 sta bili med pripadniki in pripadnicami slovenske in italijanske manjšine izvedeni obsežnejša kvantitativna ("face-to-face" anketiranje) in kvalitativna (poglobljeni polstrukturirani intervjuji) raziskava.¹ Tako

¹ Raziskavi sta bili izvedeni v okviru aplikativnega projekta *Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov – študija območja slovensko-italijanskega kulturnega stika* (2006–2008). Več informacij o metodologiji raziskovalnega procesa, demografskih značilnostih vzorca in raziskovalnih rezultatih je na razpolago v zaključnem poročilu projekta (Sedmak et al., 2008).

anketiranje kot izvedba intervjujev sta bila izvedena na osnovi vzorčenja po principu snežne kepe in socialnega mreženja. Skupno je bilo tako izvedenih 265 anket med pripadniki slovenske manjšine in 231 anket med pripadniki italijanske manjšine. Na osnovi preliminarne analize podatkov kvantitativne študije je sledila izvedba poglobljenih polstrukturiranih intervjujev med 15 pripadniki/cami slovenske in 15 pripadniki/cami italijanske manjšine. S pomočjo kvalitativne analize smo deloma preverjali rezultate, pridobljene z anketiranjem, deloma pa pridobili vpogled v nova raziskovalna področja.

Kot je bilo uvodoma omenjeno, se bomo pri poskusu oblikovanja skupinske "osebne izkaznice" obeh manjšin oprli na naslednja vprašanja: (1) kakšna je skupinska (etnična) identiteta slovenske manjšine, živeče v Italiji, in italijanske manjšine, živeče v Sloveniji, (2) kakšne so razlike oziroma sorodnosti skupinskih identitet omenjenih etničnih manjšinskih skupnosti in (3) zakaj obstajajo sorodnosti oziroma predvsem razlike v identitetah slovenske in italijanske manjšine.

Etnično samozavedanje

Zavedanje lastne narodne pripadnosti oziroma narodne identitete pri pripadnicah in pripadnikih obeh manjšin, tako italijanske kot slovenske, sega v zgodnje otroštvo. Po pričevanjih informantov se pripadniki manjšin svoje narodnosti najpogosteje zavedajo od nekdaj, sprejemajo jo kot neprašljivo dejstvo.

"Od vedno. Od vedno, ker sem zrasla v slovenski družini, sem hodila v slovenski vrtec, osnovno šolo, v bistvu šolanje vse v slovenščini, sodelujem v slovenskem društvu. V bistvu moj krog je slovenski" (pripadnica slovenske manjšine, 40 let).

"... ker moji starši so bili (pripadniki italijanske manjšine, op. M.S.) in avtomatično sem bila tudi jaz. Od vedno" (pripadnica italijanske manjšine, 37 let).

Občutenje etnične identitete oziroma narodne pripadnosti je ponavadi dvostrano in temelji na dihotomiji vključenosti – izključenosti oziroma pripadnosti – nepripadnosti. Etnična identiteta se tako dojema kot pripadnost določeni kulturi, tradiciji:

"Ja, zame je to zelo pomembno, ker narodna pripadnost mi pomeni to, da jaz v bistvu živim v eni italijanski kulturi, ne. Jaz živim z italijansko kulturo, z italijansko tradicijo, italijansko kulinariko, tudi recimo moj stil življenja je kar različen od življenja pripadajočih slovenskemu narodu. Tudi recimo od tega, kako pojmem družino, vlogo družine se kar precej razlikuje" (pripadnica italijanske manjšine, 53 let).

in kot nepripadnost večinski etniji in kulturi:

"Jaz jo občutim, da spada v slovenski, med Slovence. Recimo, sem italijanski državljani, ampak je slovenska narodnost zelo pomembna. Recimo je ... Vem, da nisem Italijan, tako" (pripadnik slovenske manjšine, 30 let).

Zavedanje "manjšinskega statusa" oziroma narodne

pripadnosti pa se pogosto pojavi v situacijah, ko se moramo "prvič javno zagovarjat" zaradi svoje drugačnosti:

"Ko sem bila, po moje, ko sem bila v vrtcu, ne. /.../ v glavnem sem se mogla zagovarjat, zakaj govorim italijansko s svojo sestro. Po moje takrat. Sem prvič mogla spregovoriti v bistvu del česa si in zakaj tako govoriš. /.../ Je bila plesna šola Urška in učitelji plesa niso razumeli italijansko. Sicer tako neškodljivo v smislu, zakaj pa vedve po italijansko med sabo? Pol pa še drugi – ja res, zakaj? Take pripombe. Mislim, da je to bila prva taka situacija" (pripadnica italijanske manjšine, 30 let).

ali v situacijah, ko si izpostavljen nacionalističnim izrazom nestrpnosti:

"... v rani mladosti, ko je ob mladinskih ali pa otroških incidentih nekdo kričal: 'Italiano mangia panno, mangia repa, dopo crepa'. Tako da takrat smo se zavedali in utrjevali našo narodno zavest" (pripadnik italijanske manjšine, 47 let).

Posebnost "manjšinske" etnične identitete se dalje izkazuje v tem, da pripadnice in pripadniki manjšine izražajo določeno razlikovanje tudi v odnosu do matične etnije in matične države. Slovenci na Tržaškem se tako doživljajo kot slovenska manjšina in ne Slovenci, narava "manjšinske kulture" je videna kot različna tako od matične slovenske kot tudi italijanske kulture. Podobno velja za Italijane, živeče v slovenski Istri.

"Bolj kot Slovenka, sem zamejka. Je malo drugače, verjetno, ker prav zaradi tega, ker živimo na dvojezičnem območju. Mislim, da je naša pripadnost dosti bolj močna kot Slovencev v Sloveniji" (pripadnica slovenske manjšine, 36 let).

Ali:

"To je problematično. Se počutim pripadnica slovenskega naroda, ampak italijanske narodne skupnosti. Manjšinka no, recimo tako. Se ne počutim Italijanka, ker nisem Italijanka, ampak nisem niti Slovenka, sem nekaj vmes" (pripadnica italijanske manjšine, 26 let).

Opisano samopredeljevanje pripadnikov slovenske in italijanske manjšine podpira Barthovo tezo, da medkulturne razlike oziroma interne sorodnosti niso odločilnega pomena za definiranje etničnosti in da se etične meje ne prekrivajo nujno s kulturnimi. Če bi temu bilo tako, bi se pripadnice/ki slovenske manjšine (in tudi italijanske) neproblematično identificirali in avtodefinirali kot Slovenci – podobno kot Slovenci, živeči v Sloveniji (oziroma kot Italijani). Pri razumevanju manjšinske identitete – Slovencev in Italijanov – se tako kot ključen kaže stik (z drugimi) in relacijska narava etničnosti. Pripadnik slovenske/italijanske manjšine je tako razvil svojo etnično (skupinsko) identiteto, ločeno in različno od večinske italijanske/slovenske in tudi ločeno in različno od matične, slovenske in italijanske.

Posebnost manjšinske identitete in hkratno ločenost od matične etnične identitete izpričuje tudi naslednja izpoved: *"Italijani, živeči na Obali, so Slovenci, ki govorijo italijansko"* (več o avtopercepcijah in samooprede-

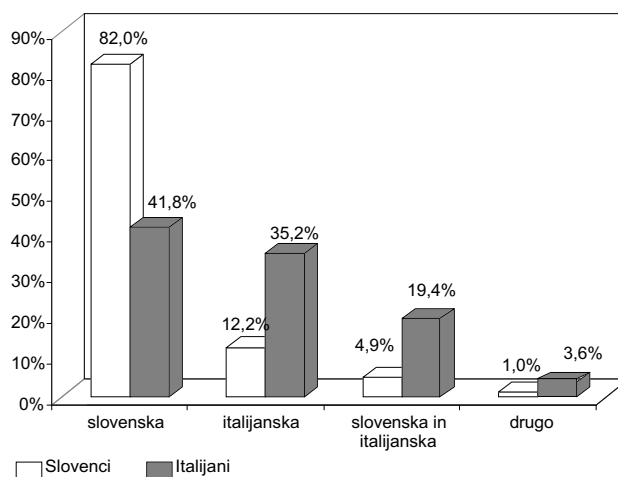
ljevanju pripadnikov italijanske manjšine v Sedmak, 2002, 2005, 2007; Sedmak et al., 2002, 2003, 2008; o položaju slovenske manjšine v Italiji pa Bufon, 1990, 1995, 2006).

Medetnični stiki

Osrednja razlika med slovensko in italijansko manjšino (utemeljevali jo bomo v nadaljevanju), ki tudi v večji meri opredeljuje skupinsko identiteto slovenske manjšine, je njena večja *zaprtost* navzven. S tem mislimo predvsem obstoj trdnjših in manj prepustnih etničnih mej in pa večjo potrebo po in dejansko izražanje svoje narodne pripadnosti v okolju bivanja. *Manjša prepustnost* etničnih meja je razvidna v incidenci etnično mešanih partnerstev in družin, v prevladujočih stikih znotraj etnične skupine ipd. Poudarjeno *izražanje narodne pripadnosti* nasproti pripadnikom in pripadnicam italijanske manjšine pa je vidno pri javni uporabi materne jezika, pogostejšem vključevanju v institucije izobraževalnega sistema v maternem jeziku, nenazadnje stališčih, ki odražajo potrebo po javnem opredeljevanju in izražanju narodne pripadnosti ipd.

Stopnja etnične heterogamije (to je etnično mešanih partnerstev) pa ne izpričuje zgolj manjše prepustnosti etničnih mej slovenske manjšine, temveč v primeru italijanske manjšine izpostavlja pomen številčne zastopanosti manjšine. Prav manjša število pripadnikov in pripadnic italijanske manjšine ključno vpliva na skupinsko identiteto (skladno s Popisom iz leta 2002 naj bi v Sloveniji živelo 2258 ali 0,11 odstotka Italijanov/k). Če vzamemo pod drobnogled zgolj fenomen etnične heterogamije, kaj hitro ugotovimo, da je prav majhna izbira potencialnih partnerjev znotraj lastne (etnične) skupine kriva za visoko stopnjo etnično mešanih partnerstev in družin pri pripadnikih italijanske manjšine. Na etnični pripadnosti temelječ majhen maritalni trg "sili" v iskanje partnerja izven matične skupine, četudi naj bi v splošnem v vseh družbah prevladovalo homogeno načelo (kar pomeni "poročanje sorodnega s sorodnim") (Hollingshead, 1950; Sedmak, 2002). Številčna majhnost v tem primeru "sili" italijansko manjšino v večanje prepustnosti etničnih meja in posledično tudi v rahljanje skupinske etnične identitete in dolgoročneje v asimilacijo.

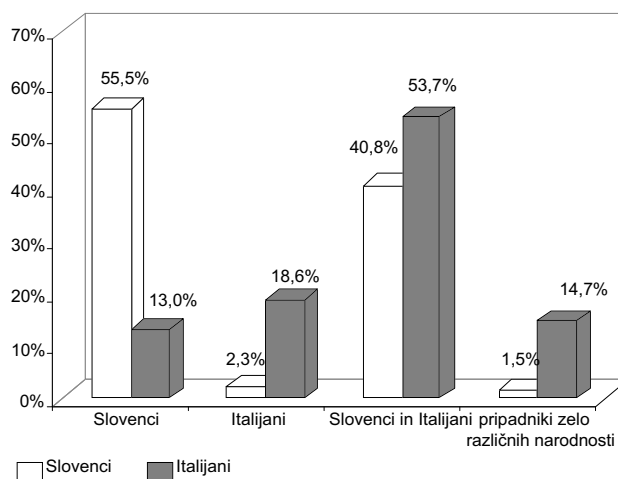
Graf 1 prikazuje, da je med pripadniki slovenske manjšine, ki so poročeni oziroma imajo partnerja, kar 82 odstotkov takih, ki imajo partnerja/ko slovenske narodnosti. Istočasno ima največ izprašanih pripadnikov/ic italijanske narodnosti (41,8%) partnerja/ko slovenske narodnosti; 19,4 odstotka jih ima partnerja/ko tako slovenske kot italijanske narodnosti in le 35,2 odstotka partnerja/ko italijanske narodnosti ($\chi^2 = 64,427$, Sig. = ,000). Skladno s podatki Popisa 2002 je stopnja etnične heterogamije za italijansko narodno skupnost, živečo v Sloveniji, kar 68,5-odstotna (Sedmak, 2007).

Graf 1: Narodna pripadnost zakonca oziroma izvenzakonskega partnerja (samo za tiste, ki imajo moža/ženo/partnerja).

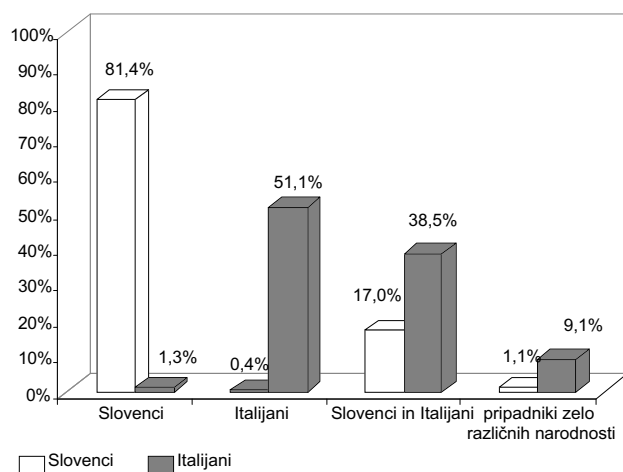
Graph 1: National affiliation of the spouse or unmarried partner (for those who are married/in partnership).

Stopnja prepustnosti etničnih mej je, kot že omenjeno, razvidna tudi iz medetničnih stikov. Večina pripadnikov in pripadnic slovenske manjšine ima tako več stikov s pripadniki slovenske manjšine (58,9%) in le tretjina (34,6%) jih ima enako pogoste stike tako s pripadniki slovenske manjšine kot Italijani. Nasprotno imajo pripadniki/ce italijanske manjšine v največji meri enako pogoste stike tako s Slovenci kot pripadniki itali-

Graf 2: Moji prijatelji (v okolju, v katerem živim) so večinoma.

Graph 2: My friends (in the environment where I live) are mainly.

Graf 3: Člani moje družine (moja družina in vsi sorodniki) so večinoma.

Graph 3: My family members (my family and all relatives) are mainly.

janske manjšine (82,5%). Zgolj 8,8 odstotka jih je odgovorilo, da imajo večinoma stike s pripadniki italijanske manjšine ($\chi^2 = 128,338$, Sig. = 0,000). Ta razlika se nanaša tako na odnose in stike "na splošno" kot tudi na odnose "v prostem času" in "prijateljske odnose". Tako pripadniki italijanske manjšine na vprašanje, s kom se običajno družijo oziroma kdo so njihovi prijatelji, najpogosteje odgovorijo "mešano, vse mešano".

Relativna zaprtost etničnih mej slovenske manjšine je izpričana tudi v pripovedih.

"Ma v glavnem so moji prijatelji vsi ... recimo so pripadniki slovenske manjšine. Recimo samo ena prijateljica se je poročila z enim, ki je Italijan, samo je že več let tudi on zahajal v slovensko manjšino in tako" (pripadnica slovenske manjšine, 36 let).

"Jaz imam prijateljice, ki so tudi Slovenke, in govorimo z njimi slovensko, se družimo in tako. Nimam nobenih problemov. /.../ če imam dobro prijateljico, da je Slovenka, meni je dobro. In če je Italijanka, da govori kot jaz, tudi. Samo če se razumemo in smo v dobrih odnosih" (pripadnica italijanske manjšine, 69 let).

Tudi glede narodne pripadnosti članov družine in širše sorodniške mreže je med pripadniki slovenske manjšine zaznati manjšo stopnjo medetnične izmenjave in pluralizma ($\chi^2 = 384,495$, Sig. = ,000). (Graf 3).

Jezik kot temeljni izraz etnične identitete

Razlike med obravnavanima manjšinama pa se izkazujejo tudi v "izražanju" narodne identitete. V vsakodnevni komunikaciji obe manjšini uporabljata predvsem manjšinski jezik (še posebej v krogu družine in istojezičnimi prijatelji), med pripadniki/cami italijanske manjšine pa je nekoliko več takih, ki so dejali, da

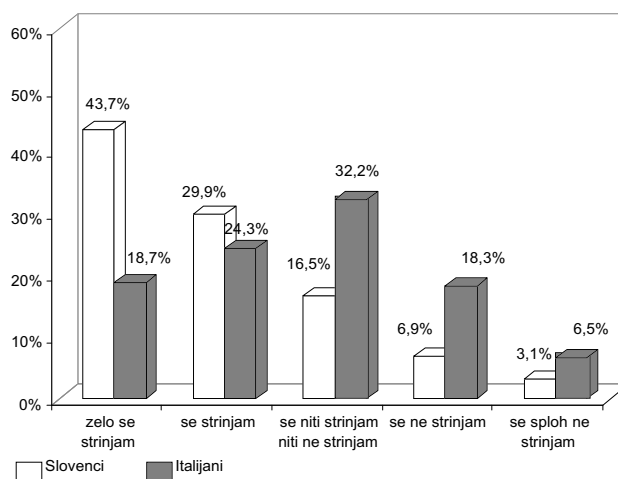
uporabljajo oba jezika. Več pripadnikov slovenske manjšine kot italijanske govori s partnerjem/ico v svojem maternem jeziku, kar lahko pripišemo tudi manjšemu številu etnično mešanih zvez. Po pričakovanjih pa večina pripadnikov obeh manjšin uporablja materni jezik, ko govori z otrokom/ki. Pri obeh manjšinah je raba maternega jezika pogostejša v zasebnem okolju (s prijatelji, sorodniki) in redkejša v javni. Prav tako pa obe manjšini izražata željo po pogostejši uporabi maternega jezika predvsem v javnosti. Četudi obe manjšini težita k ohranjanju jezika in kulture pri otrocih, pa se razlika izpostavi, ko veliko več pripadnikov/ic slovenske manjšine zagovarja mnenje, da bi morali pripadniki manjšin svoje otroke obvezno vpisovati v manjšinske vrtce in šole ($t = -7,309$, Sig. = ,000). S tem je izražena večja potreba po ohranjanju lastnega jezika in seveda identitete.

O pomenu jezika za ohranjanje skupinske (etnične) identitete pričajo tudi spodnje izpovedi:

"Ja, važno je, ker živimo pač v slovenskem okolju, čeprav v Italiji, v italijanski državi, je važno, da se pogovarjamo v slovenščini, ker smo se rodili pač na slovenski zemlji, slovenski družini, v slovenskem okolju, to je del nas" (pripadnica slovenske manjšine, 40 let).

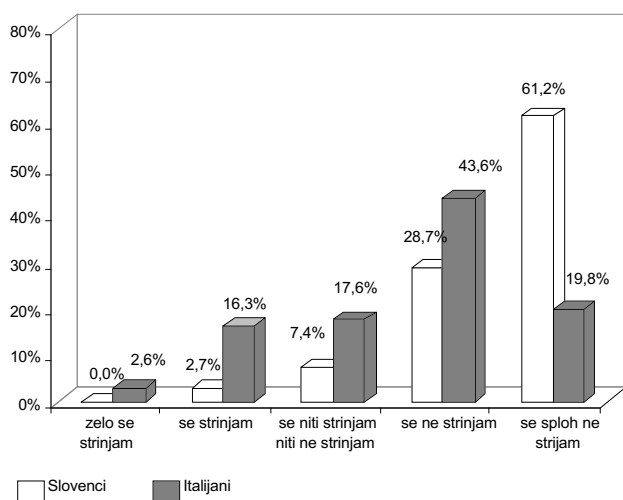
"Je zelo (pomembna – raba jezika), ker drugače ... Zanimiva kot jezikovni sistem pa tudi kot kulturni potem ne. Povedano tako, da če jezik ni vitalen, pomeni, da tudi skupnost ni, ne. In obratno, eno z drugim" (pripadnica italijanske manjšine v Sloveniji, 30 let).

"Ja, je zelo pomembno, ker z jezikom ti posreduješ na sploh tudi tvojo kulturo, tvojo tradicijo, pač tudi to ... kako bi rekla ... tisto, kar je tvoje osebno ne, ki poddeduješ od staršev" (pripadnica italijanske manjšine, 53 let).

Graf 4: Pripadniki manjšine bi svoje otroke morali obvezno vpisovati v manjšinske vrtce in šole.

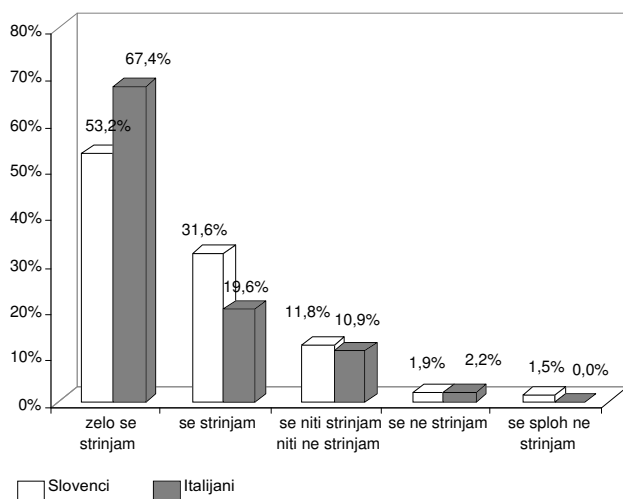
Graph 4: Members of the minority should enrol their children in minority kindergartens and schools.

Graf 5: Za pripadnika manjšine je najbolje, da prevzame jezik večinskega prebivalstva.

Graph 5: It is best for a member of a minority to assume the language of the majority population.

Odnos do (materne) jezika obeh manjšin je razviden tudi iz spodnjih grafov (5 in 6) (o pomenu jezika za pripadnike italijanske manjšine in odnosu do materne jezika glej tudi Mikolič, 2002, 2003, 2004, 2005; Nečak Lük, 1980, 1982; Nečak Lük in Jesih, 1998; Novak Lukanovič, 2004).

Graf 6: Zelo si prizadevam, da v čim večji meri uporabljam svoj materni jezik.

Graph 6: I strive to use my mother tongue as much as possible.

Skladno s prikazom grafa 5 je kar 18,9 odstotka pripadnikov italijanske manjšine mnenja, da je za manjšino najbolje, da prevzame jezik večinskega prebivalstva, medtem, ko takšno mnenje deli le 2,7 odstotka pripadnikov slovenske manjšine. Večina v okviru slovenske manjšine se z izjavo (sploh) ne strinja (89,9%). Z izjavo pa se (sploh) ne strinja "zgolj" 63,4 odstotka pripadnikov italijanske manjšine ($t = 10,503$, $Sig. = ,000$).

Pripadniki obeh manjšin si prizadevajo za čim večjo uporabo maternega jezika, si pa pripadniki slovenske manjšine prizadevajo nekoliko bolj ($t = 2,558$, $Sig. = 0,11$).

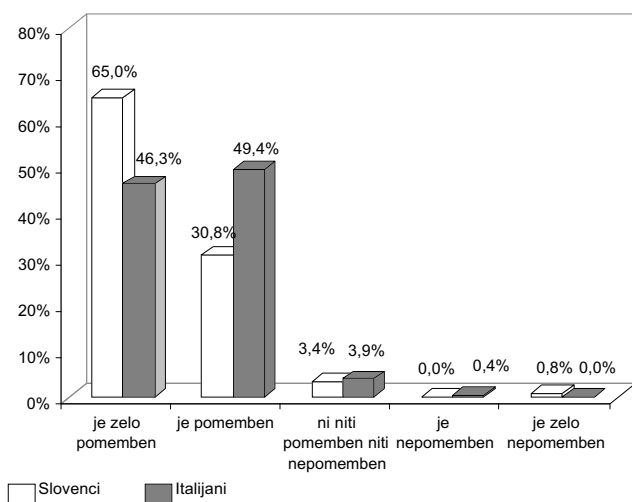
"Ne, ne, se prilagajamo. Z mamo recimo vedno po italijansko, ne, očeta žal nimamo več, dokler je bil, smo se ravno tako po italijansko pogovarjali. Z možem občasno malo po italijansko, malo po slovensko, s sinom ravno tako. Ko pridejo sestre z ozirom, da živijo čez mejo, pa strogo italijanščina, ne. S to (sestro, op. M.S.), ki živi v Luciji, imamo pa občasno, kakor se nam zdi. Enkrat štartamo po slovensko, enkrat po italijansko. Speljemo po ... tako po nekem običaju, kaj jaz vem" (pripadnica italijanske manjšine, 58 let).

Ko smo poskusili oceniti pomen izvirne kulture in materne jezika za obe manjšini, smo pričakovano prejeli odgovor, da sta tako izvirna kultura kot jezik za pripadnike in pripadnice obeh manjšin zelo pomembna oziroma pomembna. Sta pa tako izvirna kultura kot materni jezik za slovensko manjšino nekoliko bolj pomembni (pomen kulture: $t = -2,899$, $Sig. = ,004$; pomen jezika: $t = -3,206$, $Sig. = ,001$).

Tabela 1: Kako pomembna je za vas vaša izvirna kultura?

Table 1: How important is your ethnic culture to you?

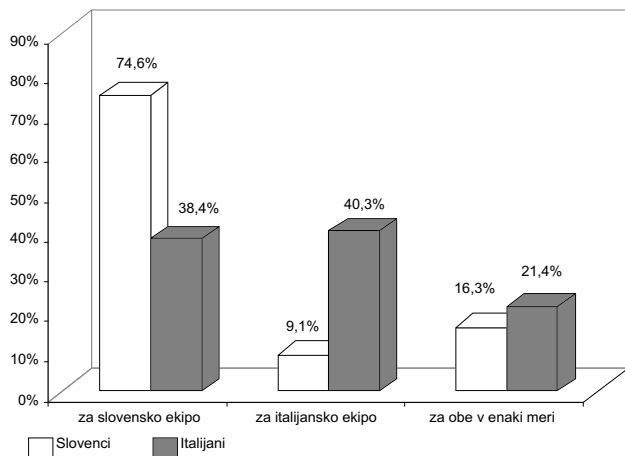
	Slovenci		Italijani	
	frekvence	odstotki	frekvence	odstotki
je zelo pomembna	157	59,7	96	41,6
Pomembna	90	34,2	122	52,8
ni niti pomembna niti nepomembna	12	4,6	10	4,3
je nepomembna	3	1,1	3	1,3
je zelo nepomembna	1	0,4	0	0
Skupaj	263	100	231	100

Graf 7: Kako pomemben je za vas vaš materni jezik?
Graph 7: How important is your mother tongue to you?

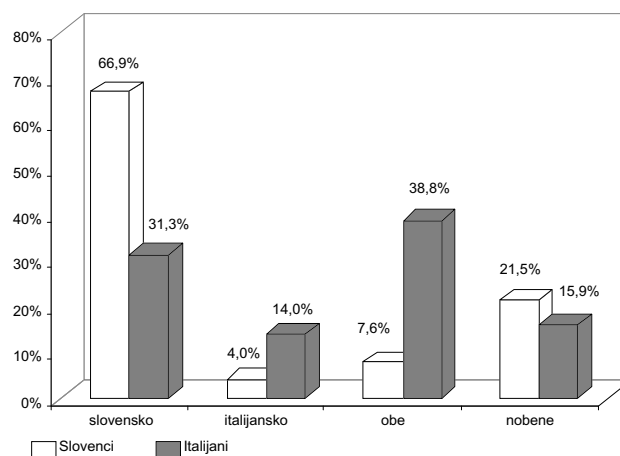
Etnična identifikacija

Kompleksnost skupinske identitete in hkratna različnost med slovensko in italijansko manjšino se kaže pri odgovorih na naslednji dve vprašanji.

Graf 8: Če na svetovnem prvenstvu igra nogomet Italija proti Sloveniji, za katero ekipo boste navijali?
Graph 8: If Italy plays Slovenia in the World Cup, which team will you support?

Graf 8 prikazuje, da bi na svetovnem prvenstvu kar 74,6 odstotka pripadnikov slovenske manjšine navijalo za slovensko ekipo, medtem ko bi le 40,4 odstotka pripadnikov italijanske manjšine navijalo za italijansko in kar 38,4 odstotka za slovensko ekipo ($\chi^2 = 60,307$, Sig. = ,000).

Graf 9: Katero državno himno občutite kot svojo?
Graph 9: Which national anthem do you consider to be yours?

Še pomembnejša razlika med manjšinama je razvidna v odnosu do himne, saj zelo velik odstotek (66,9%) pripadnikov slovenske manjšine kot svojo občuti slovensko himno, medtem ko le 14 odstotkov pripadnikov italijanske manjšine občuti kot svojo italijansko himno. Večina (38,8%) občuti kot svojo obe himni in nezanemarljiva tretjina (31,3%) kot svojo občuti (slovensko) himno ($\chi^2 = 95,773$, Sig. = ,000).

Odgovori na zgornji vprašanji nakazujeta razliko med in v odnosu do narodne pripadnosti, države bivanja in državljanstva ter matične države in "matičnih" Slovencev in Italijanov. V tem okviru je pomenska tudi lojalnost državi bivanja (posebej jo državna himna), ki jo v večji meri kot slovenska izraža italijanska manjšina. O tem tudi spodnja pripoved:

"Jaz spoštujem slovensko državo. /.../ In sem italijanska manjšina. Italijo tudi spoštujem, ma Italija je tam, Slovenija je tukaj" (pripadnik italijanske manjšine, 40 let).

"... pri čemer sem jaz državljani Slovenije in se pač obnašam kot tak. Odnos do Italije pa je predvsem odnos do njenih kulturnih in jezikovnih dobrin" (pripadnik italijanske manjšine, 47 let).

Odnos do regije – slovenske Istre in Slovenije, ki ga je pogosto zaznati v pripovedih pripadnikov italijanske manjšine, izpričuje naslednji citat:

"Slovenija je pač kraj, kjer jaz živim, ker pač tako so jo poimenovali, ta moj kraj. Ker Koper zame ni ... ni Slovenija zame. Koper je kraj, kjer je živela moja mama, moji nonoti in moja nona in tukaj smo živeli Italijani in ta kraj je v bistvu moj kraj. Če so potem prišli pač ljudje, ki so slovensko govoreči in pripadajoči slovenskemu narodu, to pač so oni priseljenci, ne. Jaz čutim, da je ta kraj naš" (pripadnica italijanske manjšine, 53 let).

Tabela 2: Kako močno se v vsakodnevnem življenju zavedate svoje narodne pripadnosti?
Table 2: To what extent are you aware of your ethnic origin in daily life?

	Slovenci		Italijani	
	frekvence	odstotki	frekvence	odstotki
zelo se je zavedam	149	58,4	84	38
zavedam se je	63	24,7	83	37,6
ni se je zavedam ni se je ne zavedam	29	11,4	43	19,5
ne zavedam se je	7	2,7	5	2,3
sploh se je ne zavedam	7	2,7	6	2,7
Skupaj	255	100	221	100

Pa še o odnosu pripadnikov slovenske manjšine do Italije:

"Ma zdej dosti bolj umirjeno. Bolj uravnotežen (odnos, op. M.S.), enkrat je bilo normalno za nas /.../ takrat v Jugoslaviji, da smo hodili na vse stvari v Slovenijo. /.../ smo vedno taborili v Sloveniji, sorodstvo je imelo svoje vezi in tako. /.../ Z Italijo, ma z Italijo na začetku ni bil dober odnos, ni bila naša država. Zato pravim, da imam sedaj dosti bolj uravnoteženega. Ne morem reči, da jo ljubim ali kaj takega, ne, to ne bi mogel reči, ampak /.../ sprejemam določene značilnosti. Seveda se je tudi družba spremenila, ne, mi smo čutili takrat, da nismo zaželeni. /.../ če nas strukture, oblasti v Italiji niso sprejemale, mi tudi njih ne ... Potem se je to malo uravnovesilo, k temu je doprineslo pomirjenje v Evropi, je prinesel nastanek Slovenije, da smo zdaj v Evropski uniji, torej na istem nivoju" (pripadnik slovenske manjšine, 60 let).

"...torej Slovenija recimo je moja domovina, ampak kako, bi rekla, doma sem le v Trstu in odnos do Italije je pač odnos državljanstva, ne" (pripadnica slovenske manjšine, 79 let).

Kakšen pa je odnos pripadnikov in pripadnic manjšin do matičnih držav? Pripadniki in pripadnice obeh manjšin svoj odnos do matične države opredeljujejo predvsem kot navezanost na (slovensko/italijansko) kulturo in jezik in ne toliko kot navezanost na izvorno državo v smislu politične tvorbe. Tako se je izreklo 79,2 odstotka pripadnikov italijanske manjšine in 77,2 odstotka pripadnikov slovenske manjšine.

Narodne pripadnosti se v vsakodnevem življenju pripadniki obeh manjšin zavedajo v približno enaki meri, le da je med Slovenci več takih, ki se narodne pripadnosti zelo zavedajo (58,4 odstotka v primerjavi z 38 odstotki) ($t = -3,097$, Sig. = ,002).

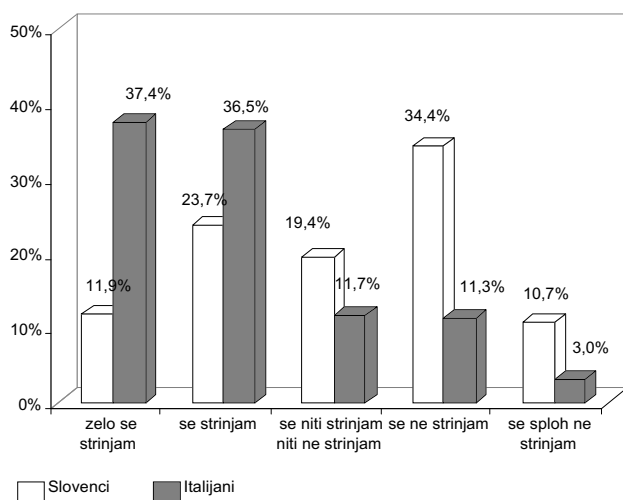
Na vprašanje (odprtega tipa), s čim se slovenska oziroma italijanska manjšina najbolj istoveti (identificira), je med pripadniki slovenske manjšine velika večina odgovorila, da se najbolj istoveti s slovensko kul-

turo in jezikom. Precej manj jih je dejalo, da so to "zgodovina" oziroma "preteklost" (partizani, bazoviški junaki, Jugoslavija), "tradicija", pa tudi "kulturne dejavnosti", "prireditve" in "društva", "teritorij", "šport", "lokalne navade in običaji" (osmice, pustovanje), "glasba" (himna Vstajenje Primorske in pa slovenska himna) in "šola". Posamezni odgovori so bili naslednji: "Primorski dnevnik", "boj za pravice", "narodna zavest" in pa "plnine, kras, bor" (kot drevo, ki ne klone pred burjo), "trobojnica", "nismo del večinskega naroda", "občutek ogroženosti", "postavljanje v vlogo žrtve", "trdnost", "resnost", "požrtvovalnost", "dobrosrčnost", "avtohtonost".

Med pripadniki italijanske manjšine sta bila prav tako najpogostejše omenjena jezik (tudi dialekt in dvojezičnost) ter kultura, sledi "Skupnost Italijanov" (Circolo), "šola", "tradicija oziroma zgodovina", "kulturna dejavnost, pa mediji in televizija". Po en ali dva odgovora pa so bili še: "gastronomija, miselnost, vrednote, občutek pripadnosti, biti tujec, različnost od večine, bližina Italije, društva, ki organizirajo razne aktivnosti, navade, teritorij, umetnost, šport, lokalna pripadnost, avtohtonost, toleranca do različnosti".

Etnična samopodoba

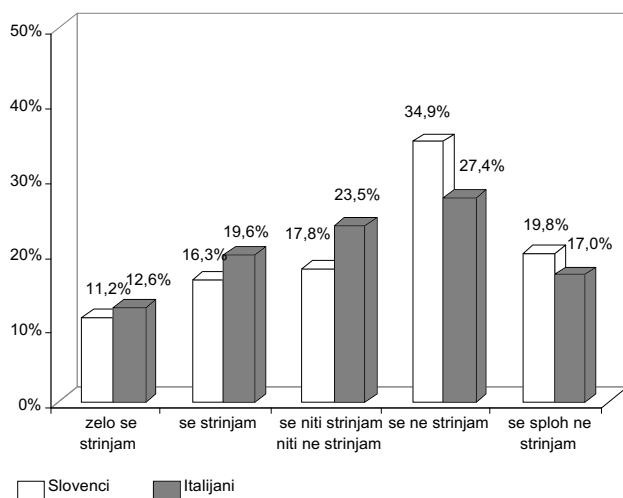
Ob zaključku bi izpostavili še nekatere razlike, ki se nanašajo na samopodobo obeh manjšin in s tem povezane manjšini pripisane pravice. Če se pripadniki obeh manjšin v sorodni meri še strinjajo s trditvijo, da "naj bi pripadniki uradno priznane manjšine morali imeti povsem enake politične pravice kot večinsko prebivalstvo" (večinoma se predstavniki obeh manjšin "strinjajo" oziroma "zelo strinjajo"), pa razlike nastopijo pri odgovorih na vprašanje "Pripadniki uradno priznane manjšine bi morali imeti več političnih pravic kot pripadniki drugih priseljenjskih skupin". S to trditvijo se v občutno manjši meri strinjajo pripadniki in pripadnice slovenske manjšine in v občutno večji meri pripadniki in pripadnice italijanske manjšine ($t = 9,633$, Sig. = ,000).

Graf 10: Pripadniki uradno priznane manjšine bi morali imeti več političnih pravic kot pripadniki drugih priseljeniških skupin.

Graph 10: Members of an officially recognized minority should enjoy more political rights than members of other immigrant groups.

Še bolj zgovorni so odgovori na spodnje vprašanje:

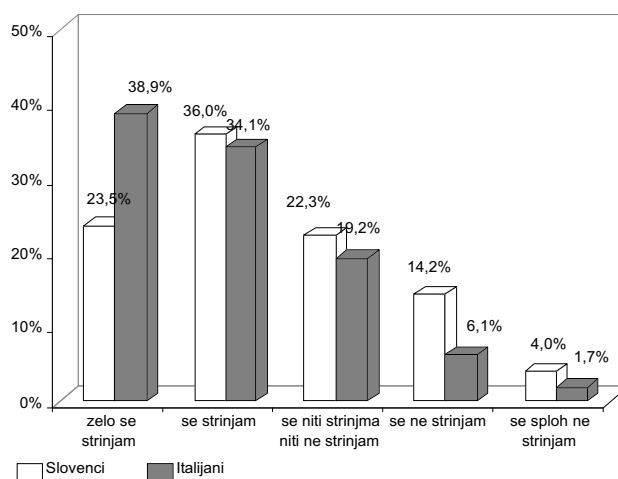

Graf 11: Na nek način so pripadniki manjšine večvredni.

Graph 11: In a way, members of a minority are superior.

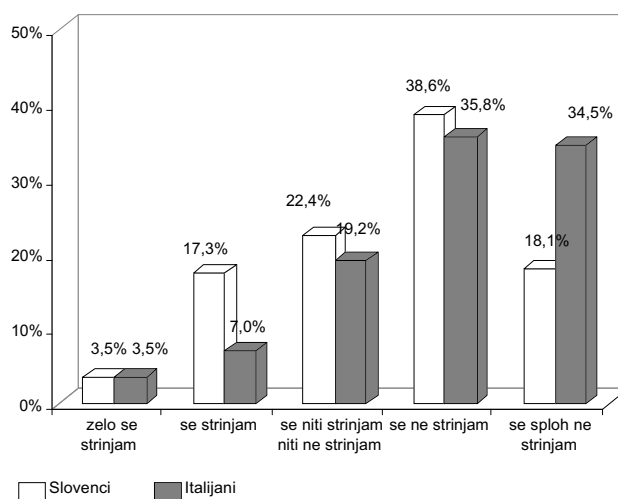
Pripadniki italijanske manjšine se tako v večji meri strinjajo, da so pripadniki manjšin na nek način večvredni, s čimer posredno izkazujejo lastno (pozitivno) samopodobo ($t = 1,652$, Sig. = ,099). Obratno pa odgovori, prikazani v grafu 13, nakazujejo manjšo mero samozavesti pri pripadnikih slovenske manjšine.

Tudi odgovori na druga vprašanja odražajo večjo kolektivno samozavest in pozitivnejšo samopodobo pripadnic in pripadnikov italijanske manjšine. Tako se na primer občutno več pripadnikov italijanske manjšine "Nikoli ne bi zaposlilo v podjetju, ki je odkrito nenaklonjeno Italijanom" kot pripadnikov slovenske manjšine ($t = 4,274$, Sig. = ,000). Dalje, četudi, kot že predhodno omenjeno, mešani zakoni realno v znatno večji meri ogrožajo vitalnost in preživetje skupnosti Italijanov, ima do njih občutno odklonilnejši odnos slovenska skupnost, živeča v Italiji ($t = -4,133$, Sig. = ,000).

Graf 12: Nikoli se ne bi zaposlil/a v podjetju, ki je odkrito nenaklonjeno Italijanom/Slovincem.

Graph 12: I would never work in a company that is openly hostile towards Italians/Slovenians.

Graf 13: Mešani zakoni so za obstoj manjšinskih skupnosti negativen pojav.

Graph 13: Mixed marriages are a negative phenomenon for the preservation of minority communities.

Večjo kolektivno samozavest, izraženo v odgovorih ankete, potrjujejo tudi individualna pričevanja informantov in informantk.

"Jaz sem od zmeraj na to ponosen. Nikoli nisem čutil, da sem manjvreden" (pripadnik italijanske manjšine, 40 let).

"Jaz in tudi tiste, ki poznam, ki so tukaj, mi smo ponosni na to (da so pripadniki italijanske manjšine, op. M.S.). Zakaj ne?" (pripadnica italijanske manjšine, 69 let).

"Jaz mislim, da je bit pripadnik italijanske manjšine prednost. Prednost" (pripadnica italijanske manjšine, 37 let).

Pa še citat, ki razkriva zgodovinske okoliščine kolektivne samozvesti:

"Ma veste kaj, meni je tako, ko mi rečete pripadnik manjšine, jaz se ne počutim v vlogi pripadnika manjšine. Jaz se počutim v vlogi pripadnika ene italijanske kulture, ne manjšine. Ker pravzaprav se nisem niti zavedala, kdaj smo postali manjšina. Ker mi smo bili večina. In se ne počutim, še dandanes ne, pripadnik neke manjšine. Jaz se počutim pripadnik italijanske kulture, italijanske narodnosti, italijanske tradicije, kulinarike, nekega določenega stila življenja in mišljenja, ki je zelo drugačen" (pripadnica italijanske manjšine, 53 let).

Kljub izpričani skupinski "samozvesti" italijanske narodne skupnosti pripovedi izpostavijo tudi utrujajočo potrebo po nenehnem opozarjanju na svoj obstoj, kar je stična točka vseh manjšinskih skupnosti.

"...ker biti pripadnik manjšine je včasih težavno in naporno. Znotraj skupnosti, ki je manj številčna in recimo šibkejša komponenta celotne populacije, moramo pač bit v določeni meri hiperaktivni na vseh področjih od politike pa tja do kulturnega ustvarjanja, pa do socialnega udejstvovanja, šol in tako naprej zaradi tega, da pravzaprav dokazujemo svojo pravico do obstoja" (pripadnik italijanske manjšine, 47 let).

Zakaj smo priča razlikam skupinskih etničnih identitet

Če smo doslej s pomočjo odgovorov na izbrana vprašanja poskušali odgovoriti, kakšna je skupinska identiteta obravnavanih manjšin in kakšne so razlike oziroma sorodnosti med manjšinama, se bomo v nadaljevanju osredotočili na razloge, ki botrujejo ugotovljenim razlikam in sorodnostim. Če povzamemo *skupne lastnosti*, ki si jih delita obe manjšini, lahko kot prvo izpostavimo zavedanje narodne pripadnosti in "manjšinskega položaja", ki ga pripadnice in pripadniki obeh manjšin ozaveštuje zelo zgodaj, najpogosteje v zgodnjem otroštvu. Slednje ne preseneča, saj v večinsko slovensko ali italijansko govorečem okolju otrok dokaj hitro prepozna svojo drugačnost od večinskega naroda, in sicer najhitreje prav na ravni jezika. Ne smemo pa zanemariti niti dejstva kolektivnega manjšinske delovanja, ki novega člana/ico manjšinske skupnosti na bolj ali

manj zavedni ravni in na bolj ali manj formaliziran način dokaj zgodaj inicira kot pripadnika/ico manjšine. Formalno se to stori na primer z vključitvijo v manjšinski vrtec ali v manjšinsko skupnost (pripadniki in pripadnice italijanske manjšine so vsi opredeljeni kot člani Skupnosti Italijanov v Kopru, Izoli in Piranu; podobno tudi v primeru slovenske manjšine). Neformalno pa v socializacijskem kontekstu primarne družine in širše sorodniške mreže. Skupinska manjšinska identiteta se torej razvije sočasno preko procesov (notranje skupinske) identifikacije in hkratne diferenciacije (v odnosu do zunanjih drugih). Druga skupna lastnost pripadnikov obeh manjšin prav tako izhaja iz manjšinskega statusa *per se*, in sicer gre za težnjo po ohranjanju maternega jezika, kulture, tradicije in navad. V povezavi z manjšinskim statusom lahko izpostavimo tudi težnjo obeh manjšin po uveljavljanju posebnega (ko gre na primer za politično zastopstvo) ali izenačenega statusa v odnosu do večinskega naroda. Je pa naša raziskava ob omenjenih (večinoma pričakovanih) sorodnostih izpostavila tudi več razlik. Če torej sorodnosti izvirajo iz manjšinskega statusa, pa razlikam, ki smo jih predstavili skozi analize odgovorov, botrujejo družbeno-zgodovinske in politične okoliščine. Italijani so bili na območju slovenske Istre zgodovinsko gledano pripadniki meščanskega razreda, nosilci družbenega in kulturnega življenja in ekonomske moči. Pripadniki in pripadnice italijanske manjšine, danes živeči v Sloveniji, so večinoma potomci meščanstva in kot taki nosilci družinskega in kolektivnega kulturnega kapitala, od koder črpajo skupinsko samozavest kljub na trenutke neugodnim političnim in družbenim okoliščinam. Drug pomemben dejavnik razlik med obema manjšinama je obči družbeni položaj italijanske in slovenske manjšine (pravna zaščita, neformalni odnosi idr.). Konkretnije, slovenska manjšina je v primerjavi z italijansko v občutno slabšem položaju glede institucionalnih pravic. Določbe šele leta 2001 sprejetega zaščitnega zakona, ki naj bi ščitil pravice slovenske manjšine, se ne izvajajo dosledno. Italijanska država je vse od druge svetovne vojne ne le ignorirala sprejetje in kasneje izvajanje zaščitnega zakona, ampak sistematično težila k nacionalni in narodni enotnosti ter dosledno zanikala obstoj in pravice slovenske (in drugih) manjšin v Italiji. To je med drugim vplivalo tudi na slabo poznavanje in prepoznavnost slovenske manjšine v Italiji in odnos (predvsem obmejnega) italijanskega prebivalstva do Slovencev. Prav tako sta bili lokalna in državna politike desetletja usmerjeni v priseljevanje prebivalcev iz južnih in centralnih delov Italije na obmejno območje, s čimer se je hranilo in ohranjalo negativno nastrojenost do slovenske manjšine (Kacin Wohinz, Pirjevec, 1998). Lokalna infrastrukturna gradnja mesta Trst je bila na primer zasnovana tako, da je slovenske vasi Dolino in Boljunec simbolično in realno "odrezala" od Trsta idr. Na drugi strani so pripadnikom in pripadnicam italijanske manjšine v Slove-

niji ustavno zagotovljene številne (tudi politične) pravice, kot javna uporaba maternega jezika, dvojezičnost območja, pravica šolanja v maternem jeziku, pravica do političnega udejstvovanja in predstavnosti na lokalni in državni ravni. Primerjalno z določili EU bi položaj italijanske manjšine lahko opredelili kot zgleden, saj pre-sega zahteve, ki jih za varstvo pravic manjšin v Evropi določa EU. Seveda tudi položaja italijanske manjšine ne gre idealizirati, pozorni moramo biti predvsem na neupoštevanje sicer zakonsko določenih pravic o dvo-jezičnih napisih ali prikriti oblike nacionalizma ipd. (Sedmak, 2005, Švab et al., 2008). Problematično in travmatično je bilo tudi obdobje po drugi svetovni vojni (o tem več v Sedmak, 1995) oziroma z besedami in-formantke:

"Kot sem prej pravila, na začetku, to se pravi od tistega 50. leta naprej, je bila situacija izredno, izredno neprijetna, težka, meni je bilo velikokrat zelo hudo. Hudo mi je bilo zase, hudo mi je bilo za mojo mamo in za moje sorodnike in za vse tiste, ki so doživljali dis-kriminacijo v svojem lastnem kraju. No, saj potem po-časi so se stvari spremenile, zelo počasi, ampak smo dobili določene pravice in smo pridobili spet ... kako bi rekla... taprav odnos do ljudi" (pripadnica italijanske manjšine, 53 let).

Primerjalno s položajem slovenske manjšine v Italiji pa lahko položaj italijanske manjšine v Sloveniji vseeno opredelimo kot dober. O tem pričajo tudi rezultati ne-katerih drugih raziskav, skladno s katerimi je prisotnost italijanske manjšine in italijanskega jezika med sloven-skim večinskim prebivalstvom dojeta kot nekaj samo-umevnega (Sedmak, 2002, 2005). Istočasno se v Italiji lokalno okolje prisotnosti slovenske manjšine zaveda v manjši meri in jo tudi bistveno manj sprejema. Javni izrazi nacionalizma in nestrpnosti so v italijanskem okolju prisotnejši (o tem več v članku Z. Medarič *Etnične manjšine in diskriminacija* v pričujoči publi-kaciji). Tudi sami pripadniki obeh manjšin ocenjujejo odnos lokalnega okolja s tega vidika povsem različno. Pripadnice in pripadniki italijanske manjšine ga (skladno z našo raziskavo) tako v veliki meri dojemajo kot strpnega, medtem ko ga kot takega zaznava le manjšina Slovencev, živčih v Italiji. O tem priča tudi odgovor, ki smo ga prejeli v naši raziskavi, skladno s katerim so pripadniki slovenske manjšine pogostejše izpostavljeni negativnim odzivom okolice zaradi javne rabe mater-nega jezika.

SKLEP

Skupinsko etnično identiteto v naši študiji obrav-nanih manjšin označujejo določene posebnosti, ki pri-padnike in pripadnice slovenske in italijanske manjšine razlikujejo od večinskih etnij, živčih na preučevanem obmejnem območju. Posebnost skupinske (etnične) identitete obeh manjšin je zavedanje različnosti od ve-činske etnije, s katero si delijo državo bivanja, ob hkratni ločenosti in različnosti tudi od "matične" etnije. To potrjuje Barthovo tezo, da kulturne razlike oziroma sorodnosti dejansko niso odločilnega pomena za defi-niranje etničnosti in etnične identitete. Etnične meje se tudi v naši študiji manjšin, živčih ob slovensko-ita-lijanski meji, ne prekrivajo povsem s kulturnimi. Zgleda, da "osnovno" etnično identiteto, to je slovensko v pri-meru pripadnikov in pripadnic slovenske manjšine in italijansko v primeru pripadnikov in pripadnic italijanske manjšine, zasenči mikro "lokalna" ali "regionalna" iden-titeta ("sem Koprčanka, sem Tržačan"), ki se navezuje na ožji geografski prostor, kot sta matična država ali država bivanja oziroma še pogostejše manjšinski status ("sem pripadnica slovenske manjšine in ne Slovenka"). Sku-pinsko identiteto manjšin (skladno z Eriksenom) po-membno označuje tudi stik (in relacijska narava etnič-nosti) z večinskima etnijama na obeh straneh meje. Obe manjšini tako gojita primerjalno z večinskima etnijama relativno višjo stopnjo narodnega samozavedanja in pa težnjo k ohranjanju jezika, kulture, navad, tradicije. Če se pripadnikom večinskih skupnosti narodna pripadnost večinoma ne zdi problematična, se pripadniki in pri-padnice slovenske in italijanske manjšine lastne narodne pripadnosti oziroma narodne identitete zavejo relativno zgodaj bodisi zaradi jezikovne drugačnosti od večinske skupnosti bodisi zaradi občutka skupinske ogroženosti. Posebnost manjšinske skupinske identitete je nenazad-nje tudi "vmesni identitetni status", saj se, kot omenjeno, pripadniki in pripadnice manjšin ne identificirajo po-vsem s pripadniki matičnih držav, pa tudi ne s pri-padniki večinskega naroda države bivanja; ob tem pa istočasno poudarjajo določene kulturne in identitetne sorodnosti tako z večinsko etnijo v državi bivanja kot matično etnijo. Če po eni strani pripadniki obeh manjšin niso "ne eno ne drugo" (torej ne Slovenci/Italijani iz matičnih držav ne pripadniki manjšine, pa so po drugi strani "eno in drugo", sorodni tako pripadnikom matične države kot pripadnikom večinskega naroda, s katerim si delijo kraj bivanja.

MINORITIES AND (COMMON) ETHNIC IDENTITIES A COMPARATIVE STUDY OF THE SLOVENIAN AND ITALIAN MINORITIES

Mateja SEDMAK

University of Primorska, Science and research Centre Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: mateja.sedmak@zrs.upr.si

SUMMARY

The article addresses the issue of minority identity or common ethnic identity. It represents an attempt to define the common identity of the Slovenian minority living in the region of Trieste (Italy) and the Italian minority living in Slovenian Istria (Slovenia). The aim of the contribution is to answer the following questions: What is the common (ethnic) identity of Slovenian and Italian minorities? What differences or similarities can be found in common identities of the mentioned ethnic minority groups? What are the reasons for the existence of similarities and, above all, differences in the identities of Slovenian and Italian minorities? The interpretative comparative analysis is based on quantitative and qualitative data collected while conducting field research from 2006 to 2008. The observations presented in the article suggest that members of the mentioned minorities become aware of their ethnic or national affiliation relatively early in life, the realization of one's own "minority" identity usually either begins in early childhood or "has always been present". A feature that is specific of the collective (ethnic) identity of both minorities is an awareness of being different from the majority ethnicity with which they share the living environment, while at the same time being separated and different also from their "original" ethnicity. An important determinant of the differentiation of common identities in the dealt with minorities, which at the same time significantly defines the common identity of the Slovenian minority, is its distinctly "closed nature" or existence of more solid and less permeable ethnic borders and a greater need for and the actual expression of one's ethnic origin in their local environment. A lower permeability of ethnic borders is reflected in the incidence of ethnically mixed partnerships and families, in the prevalent contacts within the ethnic community, etc. On the whole, members of the Italian minority tend to express a greater collective confidence and a more positive self image. An important characteristic of both minority groups derives from the minority status per se, specifically the tendency to preserve their mother tongue, culture, tradition and customs. To sum up, apart from the mostly expected similarities, the research also revealed many differences. If the similarities in minorities' common identities stem from the minority status itself, the differences are primarily a consequence of specific socio-historical and political circumstances in which both minorities live and are active.

Key words: ethnicity, ethnic identity, Slovenian minority, Italian minority

LITERATURA

- Barth, F. (1970):** Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference. Bergen, Oslo. George Allen & Unwin.
- Brass, P. R. (1991):** Ethnicity and Nationalism. New Delhi – London, Newbury Park – Sage Publications.
- Bufon, M. (1990):** Nove "meje" slovenske etnične skupnosti v Italiji. Teorija in praksa, 27, 12. Ljubljana, 1580–1589.
- Bufon, M. (1995):** Oris položaja avtohtonih etničnih in narodnih manjšin v Italiji. Geografski vestnik, 67. Ljubljana, 127–140.
- Bufon, M. (2006):** Proučevanje manjšin in obmejnih območij v zgornjem Jadranu – raziskovalni pristopi in problemi v luči politične geografije. Dela, 25. Ljubljana, 25–42.
- Eller, J., Coughlan, R. (1993):** The poverty of primordialism: the demystification of ethnic attachments. Ethnic and racial Studies, 16, 2. London, 199–201.
- Eriksen, T. H. (1993):** Ethnicity and Nationalism – Anthropological Perspectives. London – Chicago, Pluto Press.
- Geertz, C. (1963):** The integrative revolution. V: Geertz, C. (ur.): Old Societies and New States. New York, Free Press, 108–113.

- Hollingshead, A. B. (1950):** Cultural Factors in the Selection of marriage Mates. *American Sociological review*, 15. New York, 619–627.
- Hutchinson, J., Smith, A., D. (1996):** Uvod. V: Hutchinson, J., Smith, A. D. (ur.): *Ethnicity*. Oxford – New York, Oxford University Press, 3–14.
- Jenkins, R. (1997):** *Rethinking Ethnicity, Arguments and Explorations*. London – California – New Delhi, SAGE Publications.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (1998):** *Storia degli sloveni in Italia (1866–1998)*. Venezia, Marsilio.
- Medarič, Z. (2009):** Etnične manjšine in diskriminacija. *Annales, Series historia et sociologia*, 19, 1. Koper, strani XXX.
- Mikolič, V. (2002):** Slovene and Italian languages in contact within the ethnically mixed area of Slovene Istria. *Annales, Series historia et sociologia*, 12, 2. Koper, 421–436.
- Mikolič, V. (2003):** Makro in mikro struktura družbenega odnosa do italijanske manjšinske skupnosti in dvojezičnosti v slovenski Istri. *Annales, Series historia et sociologia*, 13, 2. Koper, 373–388.
- Mikolič, V. (2004):** Jezik v zrcalu kultur: jezikovna sporazumevalna zmožnost in (med)etnična ozaveščenost v slovenski Istri. Koper, *Annales*.
- Mikolič, V. (2005):** Nekatere lastnosti sporazumevalne zmožnosti v slovenskem in italijanskem jeziku v dvojezičnem okolju slovenske Istre. *Slavistična revija*, 53, 1. Ljubljana, 49–70.
- Nečak Lük, A. (1980):** Italijanska in madžarska narodnost v Socialistični republiki Sloveniji. V: Zorn, T., Nečak Lük, A., Žabjek-Scutteri, S. (ur.): *Manjšine – most med narodi*. Ljubljana, Republiški komite za informiranje, 25–42.
- Nečak Lük, A. (1982):** Funkcije jezika na narodnostno mešanih območjih glede na predložene rešitve za Slovenijo v Italiji. *Razprave in gradivo*, 15. Ljubljana, 171–178.
- Nečak Lük, A., Jesih, B. (1998):** Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru. I, izsledki projekta. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Novak Lukanovič, S. (2004):** Stališča do jezikovne raznolikosti na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji. *Razprave in gradivo*, 44. Ljubljana, 66–81.
- Schermerhorn, R. (1996):** *Ethnicity and Minority Groups*. V: Hutchinson, J., Smith, A. D. (Ur.): *Ethnicity*. Oxford – New York, 17–18.
- Sedmak, M. (2002):** Kri in kultura. Koper, *Annales*.
- Sedmak, M. (2005):** Italijanska narodna skupnost v Republiki Sloveniji: družbena (samo)umestitev. *Teorija in praksa*, 42, 1. Ljubljana, 89–112.
- Sedmak, M. (2007):** Etnično mešane družine. V: Rener et al.: *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper, *Annales*, 191–221.
- Sedmak, M., Furlan, M., Mikolič, V. (2002):** Ekonomski položaj italijanske manjšine v Sloveniji (poročilo). Ljubljana, Ministrstvo za gospodarstvo RS, Koper, Znanstveno-raziskovalno središče RS, Piran, Center za pospeševanje podjetništva.
- Sedmak, M., Darovec, D., Furlan, M., Mikolič, V., Podovšnik, E., Rožac-Darovec, V., Medarič, Z. (2003):** Mnenja nosilcev družbeno-kulturnega življenja na italijanskem obmejnem območju (poročilo). Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Sedmak, M., Kralj, A., Sekloča, P., Škof, L., Lenarčič, B., Medarič, Z., Simčič, B. (2008):** Manjšine in obmejne družbene stvarnosti kot dejavniki integracijskih procesov, Študija območja slovensko-italijanskega kulturnega stika (Poročilo aplikativnega projekta). Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Škof, L. (2007):** K pojmu medkulturnosti pri Deweyju. *Annales, Series historia et sociologia*, 17, 2. Koper, 393–402.
- Švab, A., Žakelj, T., Kuhar, R., Bajt, V., Sedmak, M., Kralj, A., Humer, Ž., Boškič, R. (2008):** Posledice diskriminacije na družbeno, politično in socialno vključenost mladih v Sloveniji: analiza glede na spol, spolno usmerjenost ter etnično pripadnost. Rezultati ciljno raziskovalnega projekta. Ljubljana – Koper, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Mirovni inštitut – Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Ule Nastran, M. (2000):** Sodobne identitete. V vrtincu diskurzov. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Weber, M. (1978):** *Ethnic Groups*. V: Roth, G., Wittich, C. (ur.): *Economy and Society*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 389–395.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-02-25

UDK 82.163.6-343:2-538

POSKUS REINTERPRETACIJE MITA O LEPI VIDI V LUČI MITOGENEZE RENÉJA GIRARDA

Mojca ŠAUPERL

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000, Titov trg 5

e-mail: mojca.sauperl@guest.arnes.si

IZVLEČEK

René Girard trdi, da žrtvovanjski obredi in miti obujajo spomin na utemeljitveni umor, ki prekine mimetično krizo in utemelji človeško skupnost. V 10 ljudskih pesmih in eni pripovedki o Lepi Vidi je opaziti več motivov, ki so značilni za žrtvovanjske mite. Mimetično krizo ponazarjajo morje, zlasti rezijansko rdeče in zeleno morje, dvojnost moških likov (Mož/Oče in Zamorec/Mornar) in par sonce-mesec. Vidin umor je v pesmih spremenjen v samomor, odhod v drugo deželo, ali v dolgotrajno/večno plovbo po morju. Motiv odvedbe z barko namiguje na žrtvovanje s čolna, Vida je tedaj žrtev, Zamorec/Mornar pa žrec. Ljudsko izročilo povezuje Lepo Vido z Devinom; etimologija toponima in izročilo o Lepi Vidi in Beli gospe nakazujejo, da gre za prizorišče človeškega žrtvovanja. Prešeren je osvežil Vidino ambivalentno podobo grešnice in žrtve, da je tako postala prikladnejša za narodotvorne umetniške in medijske predelave.

Ključne besede: Lepa Vida, mit, človeško žrtvovanje, René Girard, Devin

FAIR VIDA IN THE LIGHT OF GIRARD'S ORIGIN OF MYTHS. A TENTATIVE INTERPRETATION OF A MYTH

ABSTRACT

According to René Girard, sacrificial rites and myths reenact the founding murder, which puts an end to the mimetic crisis and allows the formation of a human community. In this light, it is interesting to observe the 10 folk songs and the fairy tale about Lepa Vida (Fair Vida) that may present several motifs characteristic of sacrificial myths. The mimetic crisis is symbolized by the sea, particularly the red and green sea in one of the songs from the Resia Valley (Slovene: Rezija, Italian: Val Resia), by the pair of male antagonists (Husband/Father and Zamorec/Seaman) and by the sun-moon pair. Vida's violent death is transformed into a suicide, a departure for a foreign land, or a long/eternal journey on the sea. The maritime abduction motif might narrate a sacrificial offering from a boat, in which Vida is the offered sacrifice, while Zamorec/Seaman is the priest. The folklore connects Fair Vida with Duino/Devin near Trieste (Italy). The etymology of the place's name, the collective understanding of Devin as the setting of Fair Vida and the legend of the White Lady suggest that the place might have been a site of human sacrifice. Prešeren stressed Fair Vida's ambivalent scapegoat quality, thus making it more interesting for literary and media renditions.

Key words: Fair Vida/Lepa Vida, myth, human sacrifice, René Girard, Duino/Devin

UVOD

Marsikomu se zdi samoumevno, da je Lepa Vida prala plenice nekje med Devinom in Barkovljami. Pri tem nas morda zavaja tudi "sinja skala" Rudeževe-Smoletove različice ljudske pesmi, v zaverovanosti v slovenskost mita pa zanemarjamo, da je "sivih skal" ob sredozemskih obalah nič koliko. In v resnici je že Ivan Grafenauer (1943) ugotavljal, da ima slovenska Lepa Vida sorodnice vsaj od Kalabrije do Bolgarije.

Pa mar poprečni Slovenec res tako dobro pozna zapis ljudske pesmi, ki ga je prepesnil in izbrusil Prešeren, ali se v njegovi zavesti oglašča pradačni spomin?

Ko govorimo o mitu, ga prepogosto napačno enačimo z izmišljotino. René Girard razlaga, da govori sleherni mit o resnici, o krvavi resnici, pa čeprav prikrito, prekrojeni, zabrisani ali polepšani. Človeška družba naj bi namreč temeljila na *utemeljitvenem* (izvirnem) umoru (oz. praumoru) ali linču, mit pa na to dejanje obuja spomin in ga hkrati maliči.

V pričujočem besedilu preizkušam podmeno, po kateri bi utegnile pesmi o Lepi Vidi koreniniti v mitu, ki priča o človeškem žrtvovanju. V ta namen bom v korpusu 10 slovenskih ljudskih pesmi in ene pripovedke z motivom Lepe Vide poiskala Girardove mitske prvine. Na primeru dramske predelave Lepe Vide Rudija Šeliga želim prikazati neusahljivost vrelca žrtvovanjskega mehanizma v umetniški sferi, podala pa bom tudi primer njegovega bohotenja v publicističnem diskurzu.

SLOVENSKE LJUDSKE PESMI Z MOTIVOM LEPE VIDE

Proučevalci pesmi o Lepi Vidi večinoma delijo na dve veji, ki ju imajo za med seboj popolnoma nepovezani. Ena skupina pesmi poje o dekletu, ki se ni ustrašilo v kačo z devetimi repi začaranega kraljeviča, marveč ga je rešilo uroka in z njim zavladala na njegovih gradovih. Ta Lepa Vida je znana kot *junaška* ali *pogumna* Lepa Vida (npr. "Lepa Vida proso plela": Štrekelj, 1980, I, 131–132). Druga skupina pesmi govori o ugrabljeni mladi materi Lepi Vidi. Predmet našega razmišljanja bo predvsem ta, *ugrabljena* Lepa Vida. Po prikazu mitskih značilnosti po Girardu bom nakazala, da imata obe skupini skupno vsaj žrtvovanjsko osnovo.

Ivan Grafenauer (1943) analizira bogat nabor ljudskih pesmi z lepovidinskim motivom, ki ga je zajel vse od južne Italije do Balkana, vključil pa je tudi na Ko-

čevskem zapisane nemške Lepe Vide. Lepe Vide v slovenskem jeziku Grafenauer deli na naslednje tipe:

- a) ihanski tip s tragičnim izidom,
- b) dolenski tip z elegičnim zaključkom,
- c) gorenjski tip s srečnim koncem.

Temu naboru pesmi o Lepi Vidi bomo dodali še rezijanske različice. O štirih med njimi poroča Vrčon (1998), tem pa velja dodati še pripovedko, ki jo Grafenauer povzema po De Courtenayu (Grafenauer, 1943). Rezijanske skupine ni mogoče stlačiti v kalup Grafenauerjeve razporeditve glede na značaj razpleta, ker so v tem pogledu raznotere in njen razpon celo presegajo.

Vsem štirim skupinam pesmi o Lepi Vidi je skupno, da nastopajo odvedena mlada mati in (vsaj) dvoje moških, ki to žensko hočeta (hočejo) ob sebi. V vseh slovenskih tipih lepovidinskega motiva eden od moških pride z morja in Vido odvede z barko. Vsem je skupno tudi to, da je Vida odpeljana z zvijačo ali s silo, nato pa želi nazaj domov, k svojim. Oglejmo si posamezne različice po skupinah.¹

Ihanski tip s tragičnim izidom

V Breznikovi različici (Grafenauer, 1943, 61–62) Mlada Vida pere perilo na obali (na belem pesku), Zamorec se pripelje z barko in jo vpraša, zakaj ni več tako lepa kot nekoč, ona pa mu odgovori, da ima "hăduabnă" dete, ki neprestano joče.² Zamorec jo povabi na krov, češ da ima zdravilno zelišče, ki bo pomirilo in utolažilo otrokovo stokanje. Ko je Vida na barki, Zamorec odrine, in ko ona to ugotovi, potoži nad otrokovo usodo, se prekriža in skoči v vodo.

Druga, Kramarjeva različica (Grafenauer, 1943, 62–63), je zelo podobna prejšnji, le da Vida za svoj uveli videz ne krivi le neprespanih noči ob jokavem otroku, ampak tudi osornega starega očeta (ne pa moža!). "Čeren zamorec" ali "brodnar" Vido prime za roko in jo potegne na barko, Vida tarna nad otrokovo usodo, se pokriža in skoči v vodo, nakar je ni več videti na morsk gladini.

Dolenski tip z elegičnim zaključkom

V to skupino sodi Rudeževa-Smoletova različica (Grafenauer, 1943, 64–73), ki jo je prepesnil Prešeren.

Prelepa Vida pere plenice ob morju, na sivi skali – Prešeren jo je spremenil v prod, morda po vzoru drugih Lepih Vid, ki jih je slišal, ali ker mu je bila predstava tuja

1 V pričujočem članku skušam sintetično prikazati značilnosti ljudskih pesmi o Lepi Vidi z ozirom na Girardovo mitogenezo. Nekatere prvine teh pesmi sem natančneje razčlenila v seminarski nalogi "Zamorec in Mož ter nekaj drugih elementov v ljudskih različicah Lepe Vide", ki sem jo v okviru podiplomskega študija na *Institutum Studiorum Humanitatis* v Ljubljani opravila pod vodstvom pokojnega profesorja dr. Dubravka Škiljana; izvod seminarske naloge hrani knjižnica omenjene ustanove.

2 Pri *hăduabnă* najbrž ne gre za pomen "hud, hudoben, jezen", pač pa za drugo vejo razvoja praslovanske besede **xudъ* 'slab, slaboten, suh' ali starocerkvenoslovanske besede *xudъ* 'majhen' (Snoj, 1997), vendar se velja tudi pri tem vprašati, kdaj in zakaj pride do pomenskega razcepa ter do kdaj sta se nemara ohranila pomensko nihanje in zamenljivost.

(Pogačnik, 1988). Črni zamorec se pripelje in vpraša Vido, zakaj ni lepa kot nekdanj. Vida mu odgovori, da njen stari mož pokašljeva, otrok pa joče. Zamorec reče, naj gre z njim (sprva brez utemeljitve), Vida ga v odgovor vpraša, kdo bo pa skrbel za otroka in moža, a Zamorec ji dalje prigovarja, naj gre z njim, ker je ponjo poslala Španska kraljica, da ji bo došla kraljeviča (Pripomniti velja, da je bilo dojljsko zdomstvo podeželskih žena od nekdanj, vse do aleksandrink, družbeno sprejeta in organizirana praksa.). Vida se mu pusti odpeljati, a še na poti jo obide kesanje zaradi ločitve od bolnega otroka in moža. Ko Vida, že na španskem dvoru, Sonce vpraša po sinčku, ji to odgovori: "Svečo so mu zdaj držali", mož pa jo išče in se po njej "milo joka". Vida po sinu vpraša še Luno – pokopali so ga, išče pa jo in se po njej joče tudi njen oče. Španska kraljica Vido vpraša, zakaj joče, Vida pa se izgovori, da ji je zlata kupica padla z okna v globoko morje. Kraljica jo skuša pomiriti rekoč, da ji bo kupila novo kupico in jo pri kralju opravičila, ona naj pa le doji kraljeviča.

V dolenskem tipu Lepe Vide ni motiva nasilne ali zvijačne ugrabitve: Lepa Vida odide z Zamorcem le na njegovo prigovarjanje. Grafenauer ugotavlja, da je Prešeren na tem mestu nemara zaznal motivacijsko vrzel in jo zapolnil z razvpito prispodobo o žerjavih (pomenljivo je, da so si jo poznejši pisci izposodili tudi za literarno obravnavo snovi aleksandrink: glej npr. Bevkovo povest Žerjavi): "Če doma jim dobro ni, žerjavi / se čez morje vzdignejo, ti z mano / pojdi srčno si ozdravit rano" (Grafenauer, 1943, 66). S tem je Prešeren Lepi Vidi prisodil greh, ki se ga je v Vrbi sam pokesal – popustljivost do "goljfive kače". Prešeren streže okusu svoje dobe, naveličanost prekvasi v svetobolje, v romantični *spleen*: junakinjina motivacija je potešiti si čustvo, pozdraviti si "srčno rano" (zakaj naj bi ji otrokov jok prizadel "srčno rano"?), na otroka torej v tem trenutku pozabijo tako Vida, kot Zamorec, ali pač ... Prešeren). Vsa pozornost velja Vidini pregrešni ambiciji po udobnejšem življenju, višjem družbenem stanu (kako v skladu z duhom 19. stoletja, ko je poudarjanje osrednje vloge matere v družini in v demografskih potrebah naroda doživljalo pravi razcvet!). Lepa Vida si resnično zasluži kazen za lahkomišelni odhod. Muke domotožja se kremenitemu Slovincu zdijo tako še premila kazen za greh odtujitve (na-)rodu. Se mar muzamo ob nečem, kar je Lepo Vido v pradavnini resnično doletelo? Nam mar Prešeren v svoji pesniški jasnovidnosti namiguje na neko prikrito grozodejstvo? V krivdi, ki jo Vidi pripisuje slovensko narodotvorno literarno izročilo, tiči navidez neusahljiv vrelec hrepenenjskega mita, ki ga je Cankar vtikal v sublimno umetniško svetobolje in ki ga Lepa Vida (v bolj ali manj plemenitih različicah) še vedno napaja v slovenskem kulturnem prostoru. A odložimo umetne Lepe Vide na poznejši razdelek tega članka (Lepa Vida med remitizacijo, žensko drugačnostjo in javnim diskurzom).

Gorenjski tip s srečnim koncem

V Poznikovi različici iz Kroke (Grafenauer, 1943, 81–82) Mlada Vida pere "štrence" ob morju na belem produ, "Črni zamurček" se pripelje s pisano barko in vpraša Vido, kako da ni več tako lepa, kot je bila takrat, ko je bila pri njem za deklo. Vida odvrne, da ima doma hudega moža in otroka, ki dan in noč joče. Zamorec ji reče, da ima vseh vrst kadil, in Vida stopi na barko. Tedaj Zamorec odrine, Vida pa žaluje in sprašuje (ne Sonce, pač pa Zamorca), kaj dela njen otrok. Zamorec jo tolaži, da bo pri njem jedla pogače in pila vince. Ko je Vida že pri Zamorcu, na pisanem ganku, vpraša Luno, kako je doma. Luna odgovori, da ne ve, da naj vpraša Sonce, to pa odgovori, da jo otrok ob morju išče in kliče. Vida se s Soncem vrne domov.

V Maroltovi različici iz Hraš (Grafenauer, 1943, 83–92) je Vida (morda neporočena mati, saj ima doma sina in očeta – mož v tistem, kar je ohranjeno, ni omenjen, pa tudi sin na koncu reče, da za očeta ne ve) odpeljana na podoben način: "Gospod zamoršče" ji obljubi kadilo za otroka, potem pa jo prime pod pasom in za roko in jo pelje na barko ter odrine. Ko Vido skrbi, kdo ji bo dojl sina in ji tolažil starega očeta, ji Zamorec prigovarja, da bo pri njem ležala in njegovega sina previjala in da bo gospa. Pripelje jo "v špansko dežewo, / če nekam dol poh benecjana, / poh španskega krala v pregamovm grado" (šlo naj bi za Benetke in Bergamo). Luna Vidi pove, da jo ujec išče po morju. Očeta so pokopali, sina pa je pred smrtjo rešila žalikžena, ga vzela v gore, kjer ga dežni vetrovi zibajo, drobne kačice previjajo, hladna rosa pa doji. Vida se hoče s Soncem vrniti domov, a je Sonce ne more čakati, pove pa ji, da je sin pastir. (Na tem mestu je pesem okrnjena, razvidno pa je, da skuša Vida hoditi s Soncem, pa ga ne more dohajati.) Po štirinajstih letih Vida pregovori Zamorca, da jo pospremi domov (Sonce ju vodi), na domači obali najde sina, najlepšega in najmlajšega med pastirji, vzame ga na barko in sledeč Soncu se vsi trije vrnejo na beli grad, kjer tudi sin po velikem slavu postane žlahten gospod in gospodar.

Grafenauer (1943, 93) podaja tudi začetek različice, zapisane v Škofji Loki: Mlada Vida ob morju na belem produ pere pleničke, mlad človek pride po morju in jo vpraša, zakaj ni več tako lepa, kot tedaj, ko je služila pri njem. Vida mu odgovori, da jo stari mož pretepa, mladi sin pa joka.

Rezijanska skupina

V Reziji so bile v šestdesetih letih dvajsetega stoletja zapisane štiri pesmi z lepovidinskim motivom (Vrčon, 1998). Zgodba teh pesmi je (če jo sestavimo iz vseh štirih, tri so namreč okrnjene) nekoliko drugačna: Lepa Vida (imenovane so sicer Vida, Marjanca in Lena) je nekoč imela fanta mornarja, pa se je poročila z drugim mla-

deničem (v eni od pesmi je ta čevljar). Mornar pride in jo vpraša, zakaj ni več lepa kot nekoč, ona pa mu odgovori, da je to zato, ker je s prosom posejala veliko njivo pod goro Morjano. Ker sin joče, jo mornar zvabi na ladjo, kjer da ima na krovu zdravilni koren, a tačas odrine. Vida po možu in sinu sprašuje Luno, Zvezde in Sonce. V neokrnjeni različici ("Lipa Wida", Vrčon, 1998, 173–174) se Mornar in Vida večno ("mij konca ni bilo") vozita po "čarnjêlem" (rdečem!) in "zelênem" morju, tudi še potem, ko se je sin že oženil in je mož (tudi) šel "pohajat" po morju. V različici Marjanca (Vrčon, 1998, 175–176) se odpeljana, potem ko je sin že umrl, vrne, mož pa ji za biča, da ne sme nikoli več k morju, da bi prala perilo. V različici Lepa Lena (Vrčon, 1998, 176–177) sin umira (ni omenjeno, ali umre), ko pa se Lena vrne, jo mož vpraša: "Nu kê si bila Lena, tri lite ta-na murjê?". Zelo okrnjena četrta različica, Lipa mo ma Lina (Vrčon, 1998, 177–178), v petih kiticah ohranja le začetek.

V primerjavi s temi pesmimi že nekoliko razumemo rezijsko pripovedko, ki se je Grafenauerju zdela tako iznakažena, da je sploh ni komentiral. V Grafenauerjevem prevodu se zapis Baudouina de Courtenaya glasi tako:

{On je šel} Ona je šla po stezici, srečala je dva dečka (mladeniča): ta sta imela ime [eden] Ljubič in drugi čolnar. Potem so ji rekli, da "kako si ti slaba" (t.j. bolehn). "Kako bi ne bila slaba? Posejala sem vse te njive tja pod Morjano." Tedaj so šli domov; (da) je povila enega sinčka, (da) je šla prat tja k morju. Potem je šla domov in se skrila v seno. In potem je prišel iskat Ljubič, ni mogel najti. In potem so naredili eno lepo hišo, in so prišli gledat, in ona ni hotela priti gledat (Grafenauer, 1943, 102).

Po vrsti motivov to pripovedko prepoznamo kot rezijsko Lepo Vido. Prvič, za Lepo Vido se kosata mladeniča (od katerih je eden čolnar), Vida ima sinčka, ob morju je prala perilo, posejala je njive pod Morjano, na koncu pa Vida umanjka.

MITOGENEZA PO RENÉJU GIRARDU

René Girard (1996) trdi, da je ključnega pomena za nastanek človeške družbe človekova sposobnost posnemanja – lastnost, po kateri se človek izrazito ločuje od živali. Ko se posnemanje nanaša na polasčanje, samodejno vodi v konflikt (Girard, 1992). Ko nekdo seže po predmetu, se želja po tem predmetu porodi tudi bliž-

njemu. To lastnost gotovo pozna vsakdo, ki je kdaj opazoval otroški prepir za isto igračo, čeprav sta na voljo dve enaki. Spoznanje o razdiralni kužnosti mimetične želje ni tuje niti starozaveznim desetim zapovedim, saj vršičijo ravno v deseti, ki se od drugih odlikuje po tem, da ne prepoveduje dejanja, temveč že samo poželenje kot gonilo slehernega zločina (Girard, 2006): "Ne žêli hiše svojega bližnjega! Ne žêli žene svojega bližnjega ne njegovega hlapca in dekle, ne njegovega vola in osla, ne česar koli, kar pripada tvojemu bližnjemu." (2 Mz 20, 17 v Girard, 2006, 20).

Zamislimo si hominida pred nastankom družbenih vezi. Ko se v takih tropih posamezniki začnejo prerivati za isti predmet poželenja, se razvneoma nebrzdano mrgolenje strasti in nasilja, ki mu Girard pravi *mimetična kriza*. Ko mimetična kriza že nekaj časa traja, se posamezniki ne zavedajo več, kaj je bilo prvotno ja-bolko spora. Nasilje se stopnjuje, drug drugemu strežejo po življenju, dokler se samodejno ne zgodi, da se dva posameznika spravita na istega nasprotnika. Temu početju se mimetično pridružijo tudi drugi, osredotočenje nasilja nad žrtvijo se razseva, dokler se krdelo, v katerem je še do nedavnega bil vsakdo drug drugemu gorak, naenkrat spremeni v množico, ki udriha po enem samem – najšibkejšem členu. Ko množica v kolektivnem umoru pokonča žrtev, presenečeno odkrije, da je v njenih vrstah zavladal mir. Tako postane žrtev na lepem zaslužna za pomiritev razkačenih divjakov. Izročilo o pomiritvi se je v zavesti primitivnih skupnosti sesedalo iz roda v rod. Prav tako so si skupnosti iz roda v rod predajale prastrahe pred grozo mimetičnega nasilja, zato so se mu morale izogibati za ceno sleherne – dobesedno, človeške – žrtve, saj je žrtvi skupnost resnično dolgovala svojo utemeljitev in obstoj. Umu, s pomočjo katerega se krdelo organizira v – najsibo še tako primitivno – skupnost, pravi Girard *utemeljitveni umor* ali *prauumor*.³ Spomin na utemeljitveni umor je skupnost obnavljala na dva načina, z obrednim žrtvovanjem in z mitsko pripovedjo.

V življenju vsake skupnosti nastopajo težave in tegobe raznih vrst. Naj gre za notranjo tekmovalnost za zemljo, vodo, hrano, ali za zunanje grožnje: sovražni napad, nalezljivo bolezen, naravno nesrečo – vsaka od teh nepravil lahko ponovno privede do izbruha nebrzdanega nasilja in mimetične krize, katerih nevarnosti se skupnost zaveda. Religija temelji v strahu pred mimitičnim nasiljem in s tem pred razkrojem skupnosti, ne pa

3 Tudi Taras Kermauner istemu pojavu pravi *prauumor*. Glej npr. *Geometrija redov 5. Red blodnje in vizija*: "S kratko ali neologizmom Bm (bratomor) zajemam Raz[lične] oblike umorov: očetomor, sinomor, materomor, vse do genocida-holokavsta. SD [slovenska dramatika] je polna ES [empirično singularnih] primerov Bma [bratomora], storjenega v Raz[ličnih] povezavah, tudi kot Sma [samomora]. Ob spoznavanju narave umora, ki povzroča občutek-zavest GhKe [greha-krivde], se Čl[ovek] oblikuje ne le kot grešnik-krivec, kot dedič Prora [prauomora] in Prade [prakrivde], ki ju nenehoma – Strno [strukturno] – ponavlja, ampak dobiva duševnost kot Noto [notrino]. Nota [notrina] je Nast[ajanje] nečesa zaradi GhKe [greha-krivde], zaradi tega, ker je Čl[ovek] negacija Čla [človeka]; ker je Čl[ovek] morivec sočla [sočloveka] in sebe, celo sveta kot takšnega." (Kermauner in dr., 2004, 18–19). Podčrtava v navedku in razvzhlaplava kratic v oglatih oklepajih sta moji.

v strahu pred naravnimi silami. V naravnih nesrečah je človek videl kazen za pregrešitev zoper katere od prepovedi.

V kritičnih obdobjih (ob naravnih nesrečah, epidemijah ipd.) skupnost nezavedno obuja spomin na naključno pomiritev ob nasilni izločitvi enega člana. Zato z obredno žrtvijo obnavlja prauumor vsakokrat, ko ji grozi razsulo. Obred zagotavlja, da se nasilje izvrši v nadzorovanem okolju, tako da se ne more razplamteti do popolne mimetične krize. Tako obred mimetično krizo le ponazori (npr. z obrednim plesom), nasilje nad žrtvijo pa ni spontano, pač pa bolj ali manj natančno vodeno in predvideno in tudi izvede ga predvideni član skupnosti, žrec. Obredna žrtev je skrajno ambivalentna figura, saj je hkrati kriva in sveta: nase prevzema vse zlo skupnosti, spričo česar uteleša miasmo, ritual pa ji podeljuje vlogo svetinje. Za obredno žrtev si skupnost izbere nekoga, ki po čemerkoli odstopa od povprečja. Biti utegne telesno prizadet (npr. šepav kot Ojdip), lahko je zelo grd ali zelo lep. Lahko je otrok⁴ – po možnosti sirota, saj je ne bo nihče branil ali maščeval. Prikladni za žrtvovanje so tudi dvojčki. To, da sta si dvojčka na las podobna, je živ opomin na nevarnost mimetične krize.⁵ Za žrtvovanje sta primerna tudi tujec ali ujetnik.

V obrednem žrtvovanju je prisostvovala vsa skupnost. Z obredom se je skupnost spet strnila, utrdila je medsebojne vezi in red med posamezniki ter tako dosegla pomiritev. Da pa bi si skupnost olajšala vest zaradi umora, si je prizadevala tako iz obrednega dejanja kot iz mitske naracije umakniti sledove nasilja. Poleg tega bi prelitje nedolžne krvi utegnulo že samo dati povod za mimetično krizo, zato se mu je veljalo v obredu izogniti, v pripovedi pa ga zamolčati. Prezvesta pripoved o nasilju bi bila "igra z ognjem", ki bi utegnila razplamteti žerjavico strasti. Zato se umor v razvoju tako obreda kot mita pogosto prelevi v samomor.

Oglejmo si zdaj žrtvovanje na robu prepada. Zanj Girard trdi, da je sodil k sprejemljivejšim, za družbo znosnejšim načinom žrtvovanja. Ker je moral pomiriti učinek obrednega žrtvovanja prevladati nad občutkom krivde, je bilo za skupnost vselej ugodneje, če si ni neposredno omadeževala rok s krvjo. Prepadi in pečine so bili za to kot nalašč. Skupnost je žrtev obkolila, jo prignala na rob prepada in jo prisilila v edini,

brezupni izhod – skok v brezno: noben pripadnik skupnosti ni bil neposredno kriv, razplet pa je bil vsem na očeh (Girard, 1996).

DEVIN / VIDEN

Tovrstna prizorišča – prepadne stene nad reko, jezerom ali morjem – so v slovanskem svetu pogosto imenovane Devin skok (dekletov skok) – Zmago Šmitek in drugi proučevalci navajajo še druga imena: Devin, Djevin skok, Skočidjevojka, Divulje, Djevojačke stijene, Djevojački kamen, Divić, Divača itd.) – v nemščini zanje velja ime *Jungfernsprung* (Šmitek, 2004).⁶

Za slovanski svet so po Peiskerju (Šmitek, 2004, 219–220) pogoste tudi trojice toponimov, v katerih se eden nanaša na neko žensko bitje; med tovrstne toponime naj bi sodili tudi Vidojeviči, Vidojevica in Vidin. Tu se nam vsiljuje toponim Viden/Udine: vredno razmisleka se mi zdi, da najdemo pri Merkùju, kako Frau pojasnjuje izvor toponima iz indoevropske osnove **oudh*, **udh* 'dojka' (Merkù, 2006), pač atributa doječe ženske. Sta si Viden in doječa Lepa Vida mar pomensko v sorodu?

Na kraje s takimi toponimi so običajno vezane legende o dekletu, ki se zasledovalcu izmuzne tako, da skoči v prepad. Zabeležene so tudi legende o drugačni smrti ženske. Tak primer je Divčibara v Srbiji, kjer naj bi se po legendi utopila mlada pastirica. Ime kraja naj bi bilo povezano z vsakoletnim praznovanjem kresa in z utapljanjem ženske lutke (Šmitek, 2004). Skleпам, da je ženska lutka nadomestila pravo, obredno žrtvovano žensko. V skladu z Girardovim razvojem mita (Girard, 1999) je moč opaziti, kako mit zastre žrtvovanje (s strani skupnosti zagrešeno nasilno smrt) z motivom pastirčine utopitve v naraslem potoku (nesreče) oziroma z motivom samomorilskega skoka v brezno.⁷

Na tem mestu se moramo pomuditi ob toponimu Devin (Duino). Merkù (2006, 62) ob sklicu na Bezlaja pojasnjuje: "Eden najstarejših slovenskih toponimov iz zadnjih dveh stoletij prvega tisočletja, ki je bil izpeljan iz praslovanskega osebnega imena *Děva*, v katerem se ohranja enakoglasno občno ime; ime je namreč večkrat izpričano v slovanskem prostoru in je videti povezano z vodo in skalo." Ta kraj je prizorišče legende o Beli

4 Kelemina podaja pripoved o žrtvi otroka: pokop živega otroka naj bi omogočil, da se narasla Mura spet vrne v strugo (Kelemina, 1997, 259).

5 Tudi primere žrtvovanja dvojčkov ali trojčkov najdemo pri Kelemini. Taka je na primer bajka *Sojenice sodijo trojčkom* (Grafenauer, 1943, 138–139). Če sprejmemo Girardovo tezo o prauumu in grešnem kozlu ter pomnjenju obeh v mitu, velja opaziti, da ima tudi sam Kresnik brata dvojčka, imenovanega Vedomec ali Vidovin (prim. op. 7 v tem članku).

6 Podobno prizorišče s pomenljivim imenom in še bolj zgovornim opisom omenja France Bevk v *Črni srajci*. Gre za Babji rob na Tolminskem: "Velika skala, imenovana Babji rob, je temna, porasla z mahom, lišajem in grmovjem stala nekoliko vstran od steze. Bila je kot pričunjena ženska s širokim krilom, pod njo je zijal prepad. Onstran prepada so se širili gozdovi; drevesa so se s koreninami kot s kremplji oprijemala divjih, skalnatih strmin." (Bevk, 1955, 63)

7 O žrtvovanju dekleta ob Kresu bi utegnili pričati tudi slovensko izročilo o Kresniku: v pesmih o kresnicah (Štrekelj, 1980) si Kraljevič (devete dežele) – Kresnik pač – izbere najrevnejšo kresnico, siroto, in jo ugrabi.

gospe, ki naj bi jo v prepad pahnil soprog. Troje elementov – legenda o Beli gospe, kolektivni spomin o lokaciji Lepe Vide in toponim – namiguje, da gre za eno od prizorišč človeškega žrtvovanja. Legenda o Beli gospe pa sicer ponuja zanimiv primer, kako naracija cenzurira nasilje: Bela gospa na produ pod skalo ni umrla, temveč (le) okamenela (v megalitu na obali), ponoči pa se še vedno sprehaja po grajskih sobanah.

Edino neznančev prepis Lepe Vide Rudeževe-Smoltove različice ohranja sivo skalo, ki bi dopuščala spomin na skok v prepad. Za vse pesmi je značilen motiv Zamorca/Mornarja na barki, ki se Vidi približa z morja, kamor jo tudi odvede. Ta motiv lahko interpretiramo kot narativno obdelavo žrtvovanja z utopitvijo. Arheologija je do danes postregla s številnimi primeri takega človeškega žrtvovanja (Glob, 1972). V šotah barjanskega okolja so tvrstne žrtve našli celo v presenetljivo ohranjenem stanju. Da bi obred potekal bolj gladko, je bila včasih žrtev prej obešena ali zadavljena, potem pa s čupo odpeljana na globljo vodo, kjer je bila dejansko darovana.

GIRARDOVE MITSKE PRVINE V SLOVENSKIH LJUDSKIH PESMIH O LEPI VIDI

Po Girardu (1999; 2003) so v vseh mitih prisotne sledi mimetične krize, človeške žrtve oziroma kolektivnega umora. So pa te sledi na različne načine zabrisane ali spremenjene.

Mimetična kriza v mitih nastopa kot pomešanost dneva z nočjo ali neba z zemljo, pomešanost božjega, človeškega in živalskega in v obliki pošasti s presežnim številom glav, oči, udov, okončin, v motivu sovražnih dvojčkov, v nepomirljivem sporu ali naravni nesreči.

Obredni žrtvi pripisano krivdo mit pogosto zabrisuje. Kako tudi ne, saj skupnost povečuje njene zasluge za povrnjeni red in mir (in ga naposled pogosto celo po-božanstvi). A mit prikriva, zabrisuje ali blaži tudi samo okrutnost (zlasti človeškega) žrtvovanja, saj je njegovo nasilje nekakšna igra z ognjem, ki utegne v vsakem trenutku razplamteti žerjavico tlečih strasti v skupnosti sami. Tako se umor v razvoju mita pogosto levi v samomor ali samopohabitev (Ojdip), ali pa ga mit zamolči na

ta način, da junaka odstrani s prizorišča (npr. junak živi naprej nekje drugje).

V prizadevanju mitske naracije, da bi zatajila kolektivni umor, je zamolčan tudi razlog za umor, pri čemer se žrtvina krivda (to, kar je skupnost napeljala, da jo je izbrala za žrtev) včasih prenese na drug lik v mitski zgodbi: tedaj žrtev/junak zasije v samih zaslugah. V mnogih mitih se žrtev/junak iz istega razloga razplasti v dva lika: dobrega in zlega.

V pesmih o Lepi Vidi so prisotne številne bajeslovne prvine. Vendar se bomo osredotočili na tiste, za katere Girard trdi, da dokazujejo žrtvovanski izvor mita. Oglejmo si najprej motive, ki nosijo sled mimetične krize in žrtvovanskega nasilja. Čeprav pri Girardovem naštevanju prispodob za mimetično krizo nismo zasledili izrecnega primera morja, ima morje, prizorišče pesmi o Lepi Vidi, dovolj lastnosti, da ga opredelimo kot takega: razsežno je, če ne kar neskončno, v sebi nerazločljivo, nečlenovito ter neukrotljivo in nenadzorljivo. V rezijanski Lipi Vidi se Vida in Mornar vozita po rdečem in zelenem morju. Rdeča barva, barva krvi, ponazarja nasilje.⁸

Motiv sovražnih dvojčkov zasledimo v paru moških antagonistov – Zamorca/Mornarja in Moža/Očeta, ki se potegujeta za Vido.⁹ Po Girardu smemo tudi par soncemeseč razumeti kot obliko motiva dvojčkov.

Dejali smo, da je mimetično krizo mogoče razbirati v pomešanosti človeškega in živalskega oziroma v prisotnosti pošasti, še zlasti tistih s presežnim številom okončin. V hrvaški različici Lepe Vide, pesmi Neznana delija, ki jo je v Zenici zapisal Pavlinović (navaja jo Grafenauer, 1943), je dekletov ugrabitelj hkrati človek in kača. Ozrimo se za trenutek k *pogumni* Lepi Vidi: tudi ta namreč odide s pošastjo, kačo z devetimi repi.

Omenili smo že, da skuša mit nasilno smrt v žrtvovanju preoblikovati – ublažiti v nesrečo, samomor ali odhod v drugo deželo. Pogosta premena je motiv poroke z mitološkim bitjem. Samomor stori Lepa Vida v ihanski skupini različic, ko se po Zamorčevi zvijačni ugrabitvi požene v vodo. V dolenskih in gorenjskih Lepih Vidah junakinja odide v drugo deželo, kjer postane družica bogatega "gospoda zamorščeta". Tudi tu moramo opaziti podobnost s pogumno Lepo Vido: ta za-

8 Tu se nam ponuja primerjava z izročilom o Kresniku. Po Kelemini (1997, 230) naj bi bilo za slovenske predstave o koncu sveta (po Girardu (2007) je "konec sveta" prispodoba za mimetično krizo, ki se ne razreši z žrtvijo, zanj velja enačba "mimetična kriza = konec družbe = konec sveta = apokalipsa") značilno, da ga povzroči voda, ne ogenj (temu pritrjuje Šmitek (2004)). Kelemina v bajki 1/V navaja: "Ves dan sta [Kresnik in Vidovin] *letela* in se bojevala *visoko pod "krvavim morjem"* [...]" (kurziva moja, navednice Keleminove) – krvava bitka nasprotujočih si bratov se dogaja na nebu, a to nebo je hkrati morje; mimetičnemu elementu dvoboja se torej pridruži pomešanost, indifferencirana zlitost neba in morja. To morje/nebo pa je *rdeče*, kakršno je tudi pri rezijanski Lipi Vidi. Tudi v Keleminovi bajki 1/VII se Kresnik in njegov nasprotnik, Kačji kralj, spopadeta na morju.

9 Spet se ne moremo izogniti primerjavi s Kresnikom. Kresnik pogosto nastopa v paru z *dvojčkom*, s katerim sta si *nasprotnika* (Šmitek, 2004, 140). Zpomnimo si, da je zli Kresnik lahko imenovan Vidovin (Šmitek, 2004, 140), ali Vedomec (Kelemina, 1997). Poleg ali namesto brata dvojčka lahko nastopa Kresnikova sestra. S to sestro živi Kresnik v *incestnem razmerju*, ta pa je po Girardu značilen povod za mimetično krizo ali določitev za grešnega kozla (Girard, 1992). Povod za spopad med Kresnikom in njegovim tekmečem je ta, da slednji prvemu ugrabi čredo ali ženo/sestro (Šmitek, 2004). Tako v Šmitku kot v Kelemini je mogoče zaslediti še vrsto drugih podrobnosti, ki izročili o Kresniku in Lepi Vidi postavljata v medsebojno zvezo.

vlada na devetih gradovih Kače/Mladenica.¹⁰ V nekaterih rezijanskih različicah Vida večno tava po morju. V gorenjskih in nekaterih rezijanskih različicah se Vida celo vrne domov – sled nasilnega umora je povsem odpravljena, kot da si je skupnost s tem podelila odvezo za (pra)umor. Drugačen način izogibanja krivdi je pripisovanje odgovornosti za junakinjino smrt (v blažji obliki: odhod) tujcu: v primeru ugrabljenega Lepe Vide Zamorcu/Mornarju, pri pogumni Lepi Vidi pa Kači.

Morda smemo tenko sled Vidine neprostovoljne, če že ne nasilne odvedbe brati v povzetku pevke, ki jo je Marolt poslušal v Hrašah: "Gospod zamorec" prime Vido nizko pod pasom, ji seže v roko in jo pelje na barko (Grafenauer, 1943, 88). V Kramarjevi različici Zamorec Vido prime za levo roko in jo potegne na krov (Grafenauer, 1943, 63).

Nakazali smo že, da Lepa Vida utegne govoriti o žrtvovanju z utopitvijo. Pisana Zamorčeva/Mornarjeva barka je čupa, s katere je Vida žrtvovana. Mit cenzurira odgovornost skupnosti na dva načina: tako da iz naračije umakne nasilje in tako da zamolči krivdo, ki je Vidi pripisana v procesu njene določitve za obredno žrtev. Zato mit odgovornost za Vidin odhod pripisuje Zamorcu/Mornarju, mitski predelavi od skupnosti pooblaščenega žreca, ki pa je do današnjega dne prav klavarno zapravlil vso našo simpatijo, s svečeniškim ugledom vred.

LEPA VIDA MED REMITIZACIJO, ŽENSKO DRUGAČNOSTJO IN JAVNIM DISKURZOM

Po Prešernovi interpretaciji Lepe Vide je na Slovenskem nastalo preveč umetnih Lepih Vid, da bi jih mogli na tem mestu vzeti v obzir.¹¹ Velja se zaustaviti pri eni od sodobnejših, pri Šeligovi drami *Lepa Vida*. V njej se je avtor na svojski, malone prozoren način oprl na žrtvovanjsko bistvo Lepe Vide, ne da bi sicer zapustil brazde hrepenenjske obdelave mita, kakor sta jo zastavila Prešeren in Cankar. Če ljudska, ugrabljena ali odvedena Lepa Vida hrepeni nazaj domov, Vida od Prešerna dalje hrepeni (najprej) stran in doseže pri Šeligu radikalni upor zoper patriarhalni "Red" in "Družino". Kot tako jo Šeligo vidi kot metahistorično konstanto, zaradi česar jo

lahko prestavlja iz obdobja v obdobje (sodobna meščanka Vida in Vida z začetka 20. stoletja ter Vida iz časa mavrskih plenilnih odprav oziroma dojičila Vida na španskem dvoru) in celo iz nébesa na zemljo (Vida kot počlovečeno božanstvo).

Šeligova Vida hrepeni po izstopu iz lastnega položaja, a je obenem ujeta v začarani krog zamaknjene zazrtosti v lastno hrepenenje. Otepa se sicer družbenega reda in sodelovanja v njem, a je vključena v odtujenost kot svojo konstitutivno lastnost: "Kako neki naj naredim, da bo sólo življenje brez strupa hrepenenja, če je oboje v isti kaplji mleka?" (Šeligo, 1978, 39). Njena odtujenost je vesoljna, nanaša se na vse, kar poznamo oziroma kar znamo ubesediti. Z razpoložljivimi sredstvi, neločljivimi od jezika, si razrešitve Vidinega hrepenenja po izselitvi drugim ni mogoče zamisliti. Zato je Vida večno na tem, da izpreže iz kolesja, in ostaja večni Drugi, a hkrati vedno znova okleva z odhodom. Saj je vseeno, kje se nahaja; njen položaj nikjer ne bo bistveno drugačen, vsepovsod jo čaka (odtujen) vpreženost v patriarhalno družbo. Alternative, po kateri Vida hrepeni, ni mogoče ubesediti: jezik, ta produkt in odraz družbe, ji ni kos: "Beseda je drugotna, ... je kot majska snežinka, ki spuhiti v brezlično lužico, še preden se dotakne dlani ... Beseda in misel odganjata življenjsko energijo, ne zdržita niti bližine človekove... Utemeljujeta samo Red in Dom, da ostaja prazno v tesnobi bivanje tvoje ..." (Šeligo, 1978, 71). A hkrati je beseda usojeno kohezijsko sredstvo, ki človeku/ženski/Vidi/Darinki omogoča vpetost, pa čeprav odtujeno, v človeško družbo: zato mora Vidina hči Darinka spregovoriti, da mati nanjo prenese svoj temeljni upor.

Neminljivosti, večnega spovračanja lepovidinskega hrepenenja in tavanja skozi krožno zasnovo časa pa Šeligo ne izraža le s časovnimi (in izvenčasovnimi) ter prostorskimi preskoki in s končnim motivom zapuščinske izročitve lepovidinstva. Opre se na Cankarja "Ali je minilo eno leto, / ali je minilo tisočletje [...]" (Cankar, 1912 v Šeligo, 1978, 55) in čez čas nadaljuje: "Večnost Lune zunaj zgodovine hodi [...]" (Šeligo, 1978, 58; kurziva moja). Vida je namreč poistovetena z Luno in z Dianino rastlino artemizijo: "Naj postane Luna [...]" (Šeligo, 1978, 22) in še:

10 Nadaljnja vzporednica med ugrabljeno in pogumno Lepo Vido je proso, ki ga rezijanska Vida seje, pogumna Vida pa pleje. W. Szyszkowski (Gasparini, 1973, 34) piše, da so v 15. in 16. stoletju v Šleziji in na Češkem mladoporočence posipali s prosom in makom, torej sta ti rastlini in njuni belo in črno seme imeli neki simbolni pomen v slovanskem poročnem obredu. Gasparini tudi poroča, da se plesu v dveh vrstah – ki naj bi bil stara slovanska oblika plesa – reče ples "na dve arteli, kak u proso" (Gasparini, 1973, 665). Pri tem plesu naj bi v eni vrsti plesala neporočena dekleta, v drugi pa (odvisno od kraja) fantje ali poročene ženske. Ena stran pravi, da je posejala proso, druga pa grozi, da ga bo poteptala. Prepri se konča tako, da se eno od deklet vda drugi vrsti "kot nevesta". Ples se nadaljuje, dokler v dekliški vrsti ne ostane ena sama plesalka. V jugovzhodni Aziji naj bi tak ples plesali ob medvaških srečanjih, na katerih so sklepali poroke med dekleti in fanti iz sosednjih vasi. Podobni plesi so se plesali tudi na Hrvaškem in v Črni Gori (Gasparini, 1973, 665–666). Omeniti velja, da se tudi "Vidin rejec", ki ga je Marolt zapisal ob Hraški različici in ki se je plesal ob porokah, v začetni in sklepni fazi pleše v dveh vrstah, takrat pa je "Vida" v fantovski vrsti in ne v dekliški (Grafenauer, 1943). Vrčon (1998) ugotavlja, da so tri od štirih rezijanskih Lepih Vid napisane v sedmernih, ti pa so skupaj s šestimi značilni za pesmi o porokah živali ali rastlin. Zelo previdno zato sklepam o neki vezi s starimi poročnimi obredi.

11 Jože Pogačnik (1988) pregleduje tista dela z lepovidinsko tematiko, ki so nastala do leta 1987.

POTNICE IN POTNIKI: Naj lačno potuje od morja do morja, naj podi pred sabo mrč meglic, naj vročični lesket njenih mrzlih oči vnema nemir v srcih vzcvetelih! Naj njena pota hodijo!

VIDA: Naj bom artemizija rastlina, naj bom samo svoje lastno pero v pišu svetlob in morij! (Šeligo, 1978, 23)

Če Šeliga ne vodi zgolj pesniška intuicija, pa vse kaže, da se vendarle opira tudi na slovensko bajeslovje.¹² Žrtvovanjsko bistvo mita pronica iz njegove drame na številne načine. Omeniti velja obred v 7. prizoru 2. dejanja, ko se pod *divje rdečimi* in *zelenimi* lučmi (spomnimo se enako obarvanega morja v rezijanskih različicah, dasiravno ob izidu drame še niso bile objavljene!), ki jih avtor predpisuje, zvrstijo prizori, ki značilno ponazarjajo mimetično krizo (simulirano bojevanje, ples, nekakšna orgija) in po začasni pomiritvi ob molitvi dosežejo vrhunec, ko sodelujoči vzklikaje "Na volka! Na volka!" planejo na žrtev, Pedra de Alvarada. Vida je ves čas izdvojena kot dejanska ali možna žrtev; kot taka je nujno ambivalentna: Vida, "ki nam jo je morje naplavilo kot darilo ali kazen" (Šeligo, 1978, 34). Njeno žrtvovanje je sprva nakazano že v 2. prizoru 1. dejanja, ko se mavrski nosači na lepem spremenijo v svečenike, ki bičajo Vido, in ko Vida nato "pade čez rob – v trebuh ladje, v *brezno ali morje* [...]" (Šeligo, 1978, 14; kurziva M. Š.). V 12. prizoru 2. dejanja naposled Oče Bartolomej Vido dejansko obredno žrtvuje. A prav žrec (v ljudskih pesmih Zamorec/Mornar, pri Šeligu Oče Bartolomej, Vouvel, Hišni prijatelj itd.) je "namesto moža poosebljen red" (Šeligo, 1978, 19), je ključni glasnik (patriarhalne) skupnosti. Toda njegovo funkcijo opravičuje prav stalno izdvajanje žrtve; res bo z žrtvijo pridobila celotna skupnost, a edini posameznik, ki se z njo neposredno okorišča, je žrec, podaljšana roka oblasti. Posebno razločno Šeligo to ponazori, ko demona Vouvela prikaže v oblastni nasladi: Vouvel tedaj Vido objestno kaznuje za izdajo – zdaj, ko se je Vida izneverila Sventovidovemu redu, je namreč on oblastnik. Oče Bartolomej je bolj omikan, žrtev je bila izdvojena zaradi svoje krivde, a v obredu je čas za njeno malikovanje: "In komur je usojeno in mu je dana slast, da trpi do omračitve sveta in duše, naj svojo bol in tesnobo zlije s Kristovo ... Mi pa, ki smo nevredni kataklizme vesoljskih energij v svojih prsih, pijmo njeno [t.j. Vidino kri], kot je Katarina Sienska Zveličarjevo!" (Šeligo, 1978, 60).

Šeligo torej nadaljuje izročilo posodobljene Lepe Vide, kakršna je v rabi od Prešerna in Cankarja dalje, le da malone prostodušno, newageovsko rearhaizirajoče in repoganizirajoče razodeva njen žrtvovanjski mehanizem, ki družbo utemeljuje in ki ga družba potrebuje za svojo življenjsko presnovo. Vida je Drugi, ki je zapisan podrejenosti zato, da oblast ohrani svojo moč, "Red", "Dom".

Tudi Šeligo se navsezadnje tvorno in zavestno udeležuje samooklicane narodotvorne razumniške elite (večinoma, če že ne izključno moške), ki se pretežno identificira z moralno instanco, ki Vidi veleva hrepenenje, kesanje in večno spovračanje.

Sicer se tudi ženska peresa niso mogla ogniti vrelcu Lepe Vide. Ifigenija Simonovič (2002), na primer, se z Lepo Vido poistoveti ob slovesu od umirajočega ljubljeneza in izraža doživljanje njegove smrti in praznine, ki za njim ostane, ter iskanje stika s pokojnim. Tovrstno hrepenenje pa je v resnici precej bližje obliki žalovanja, ki veje iz ljudske Lepe Vide. Vendar vloge žrtve avtorica ne zavrača. Za izrecen odmik od vzorca se je pred njo zavzela Draga Potočnjak (1993), ko ga je v ciklusu *Nisem lepa Vida* že v naslovu zavrnila; a tudi sama si ne more kaj, da ne bi ob zahtevi po lastni subjektiviteti vendarle zdrknila v iztrošen kalup: "hrepenenje me je zapustilo" (Potočnjak, 1993, 290).

Lepa Vida pa ni le navdihovalka ljudskih pesmi in literarnih del, saj je v množičnih občilih mogoče dnevno naleteti na sintagmo Lepa Vida, njeni pomeni pa se zgoščajo okrog pomenskih polj hrepenenja, slovenstva, zamejstva in aleksandrinsk.¹³ Ta težnostna pomenska polja potrjujejo upravičenost domneve, da se z likom Lepe Vide ne ukvarjajo le slovenski umetniki, ampak da je vseskozi prisotna v samoniklem asociacijskem odzivanju prenekaterega piščočega in tako rekoč že vsakega beročega Slovenca.

Zgleden primer tovrstne, mainstreamovske, v sprotno kontingenco vpete osvežitve lepovidinskega toposa je najti na primer v sledečem odlomku Mirana Košute:

[Lepa Vida je objokana žena in mati,] ki je prala plenice na produ nekje med Devinom in Barkovljami hrepeneč po boljšem življenju v bogatih, daljnih deželah onkraj morja. [... Prešeren in Cankar sta to hrepenenje spremenila v] metaforo širše, kolektivne bivanjske stiske: tistega neprevedljivega hrepenenja po boljši, pravičnejši nacionalni usodi, ki je skozi burno, neprijazno zgodovino nenehno klilo v slovenskem narodu. [...] Dokler ni po sivem morju priplul črn zamorec in z

12 J. Kelemina citira S. Rutarja, da je Vida od morja do morja potujoča luna, za kar najde potrditev tudi v tem, da se rastlini artemiziji (Artemidina dvojica v rimski mitologiji, Diana pa je bila sprva boginja lune in studencev) pravi tudi *vidino pero*; tako Vido pojmuje kot vodno nimfo ali Božjo deklico, ki ponoči pere ob ribnikih plenice (Kelemina, 1997, 26–27).

13 Preliminarno analizo rabe sintagme "Lepa Vida" v slovenskem časopisju sem opravila leta 2005 in o njej poročala v uvodu k seminarski nalogi "Mit Lepe Vide v luči Girardove antropologije in mitogeneze", ki sem jo v okviru podiplomskega študija na *Institutum Studiorum Humanitatis* napisala pod mentorstvom profesorice dr. Svetlane Slapšak; izvod seminarske naloge hrani knjižnica omenjene ustanove.

laskavimi obljubami zvalil Vido v sanjane Južne dežele. Dokler ni od sivega Balkana zavel črni vzduh trohneče Jugoslavije in Slovence prepričal, da je tudi za ceno krvi in vojne napočil čas odcepitve, samostojnosti. A tudi po razsulu federacije in rojstvu samostojne države, ko so volilne žare in delnice opredmetile laskave obljube demokracije in lisičje ponudbe trga, slovenska lepa Vida ni nehala sanjati, hrepeneti. Le da se njenim rojakom od takrat dalje izrisuje na obzorju nova obljubljen dežela, po kateri vzdihovati: tisti Kovičev "južni otok", imenovan Evropa [...] (Košuta, 2002, 102).

Zgornji navedek priča o tem, da si tako umetniška kot publicistična beseda prizadevata konstruktu absolutiziranega hrepenenja kot osrednjega slovenskega čustva in mitu Lepe Vide kot samoslepilni romantični projekciji svežega narodotvornega stremeljenja v pravadninski arhetip vzvratno vgraditi namišljene temelje. Kot neogibna korolarija te drže pa nastopa bolj ali manj zavestno spregledovanje dejstva, da se motiv Lepe Vide pojavlja vsaj po vseh severnih obalah Sredozemlja. A vsemu temu se ne gre čuditi. Značilno za vse mite je, da s svojim žrtvovanjskim jedrom ponujajo veliko oprijemališč za večkratno, polimorfno in večplastno identifikacijo.

SKLEP

Mitski izvor Lepe Vide je s svojim žrtvovanjskim mehanizmom nepogrešljivo gonilo zimzelenega značaja in večnega vznikanja motiva hrepeneče Vide v narodnobudniškem leposlovju in narodotvorni publicistiki.

Če skušajo ljudske pesmi prikriti "krivdo" Lepe Vide, t.j. tisto lastnost, ki jo določa za obredno žrtev, in jo pripisati drugemu liku (Zamorcu/Mornarju), pa umetne Lepe Vide, katerih pomembna osnova je Prešernova predelava ljudske pesmi, Vido izrazito izpostavljajo preprosto že kot blodno grešnico (zoper rod – družino, narod, domovino). Ravno na ta način ostaja motiv Lepe Vide uporaben za današnje umetnostne predelave, a tudi za medijsko občevarje.

Lepa Vida je tako mamljiva in omamna, ker je jedro iz pravadnine preizkušenega mita. Vedno znova in času prilagojeno utrjuje skupnost. Kot taka je v – vse prej kot prostovoljni – službi tistih, ki imajo moč in oblast. Zato verjetno ni naključje, da so se je v njeni zabeleženi zgodovini posluževala skoraj izključno moška peresa. Vidini skrivnosti je mogoče priti blizu, če že ne do živega, le skozi grozo in pogled vsakokratne žrtve.

TENTATIVO DI REINTERPRETAZIONE DEL MITO DELLA LEPA VIDA ALLA LUCE DELLA MITOGENESI DI RENÉ GIRARD

Mojca ŠAUPERL

Università del Litorale, Facoltà di studi umanistici di Capodistria, SI-6000 Capodistria, Piazza Tito 5

e-mail: mojca.sauperl@guest.arnes.si

RIASSUNTO

Nel fondamento vittimario del mito di Lepa Vida risiede il movente imperituro e strutturale della perdurante vitalità di esso nel contesto culturale sloveno. La convinzione che si tratti di un mito esclusivamente sloveno è errata, posto che il Grafenauer ha rintracciato l'esistenza di canti popolari in cui questo motivo è presente anche nell'Italia meridionale e nei Balcani. In conformità alla teoria sulla nascita e sullo sviluppo dei miti, enucleata da René Girard, il mito consiste nella narrazione del sacrificio umano atto a compattare la comunità. Credere che la Lepa Vida sia il principale mito sloveno è frutto di un malinteso, nella misura in cui se ne circoscrive il significato alla slovenità, mentre si tratta invece più in generale di un mito che offre alla collettività un'ossatura in grado di rinsaldarla.

Secondo Girard (1996) la comunità umana scaturisce dall'uccisione di un singolo individuo da parte di una moltitudine, attraverso il cosiddetto omicidio fondatore, al culmine caotico di una crisi mimetica. Questo omicidio viene rinnovato simbolicamente dalla collettività nei miti e nei rituali, soprattutto quando essa si sente minacciata da un pericolo. Originariamente – ma anche fino a tempi relativamente recenti – si trattò di sacrifici umani. Il ruolo centrale nel sacrificio è svolto dalla vittima sacrificale – il soggetto debole soccombente oppure un soggetto che spicca dalla media e cui la comunità attribuisce al tempo stesso tutta la colpa collettiva e una benefica sacralità. Sia il rituale stesso che la narrazione mitica col tempo offuscano e rimuovono la violenza diretta. Nel rituale perciò la comunità ricorre a forme mediate di omicidio: la vittima viene spinta al suicidio facendola precipitare da una rupe o è tradotta al largo della costa per morire annegata. Nel racconto mitico l'omicidio della vittima si trasforma in suicidio, trasferta oppure in partenza verso luoghi remoti, verso "l'aldilà". Ciononostante il mito conserva

obbligatoriamente elementi che simbolizzano la crisi mimetica e l'omicidio. Questi motivi sono rappresentati, ad esempio, dalla indistinzione tra giorno e notte o fra cielo e terra, dalla fusione tra divinità, umanità ed animalità, come nel caso di mostri con un numero eccedente di teste, occhi, arti od altre estremità e da gemelli nemici, come pure da conflitti irriducibili oppure da calamità naturali.

Nelle versioni slovene di Lepa Vida (Grafenauer, 1943) e in quelle resiane (Grafenauer, 1943 e Vrčon, 1997) sono rilevabili tratti che Girard attribuisce ai miti sacrificali. La crisi mimetica è rappresentata dal mare, soprattutto, nella versione resina, dal mare rosso (čarnjelo) e verde (zelëno), e dal dualismo di figure maschili (Marito/Padre e Moro/Marinaio), come pure dalla coppia sole-luna. L'omicidio si trasforma, nei canti popolari, sia in suicidio, sia in una partenza per luoghi remoti, dove Vida vive sfarzosamente. In alcuni canti Vida si avventura per mare per un periodo più o meno lungo. Il motivo della navigazione potrebbe alludere al sacrificio per annegamento al largo della costa, in cui Vida interpreta il ruolo della vittima, mentre il Moro/Marinaio quello del sacerdote. La tradizione popolare mette in relazione la vicenda di Lepa Vida con la località di Duino, sulla costa adriatica; l'etimologia del toponimo e il duplice filone mitico che conduce alle figure di Lepa Vida e della Dama Bianca suggeriscono trattarsi di un antico teatro di sacrifici umani al femminile.

Prešeren ha dato prova, nel suo rifacimento del canto popolare di Lepa Vida, di veggenza poetica nel tratteggiarne la figura in termini ambivalenti di vittima che la comunità (a quel punto ormai già nazionale) condanna, pur specchiandovisi e riconoscendovisi (quantomeno nel suo spleen e nel suo anelito). In tal modo la figura di Lepa Vida è diventata ancora più attraente ed idonea a fungere da spunto per ulteriori rielaborazioni artistiche e per metafore ricorrenti nel linguaggio mediatico. Il mito viene riproposto in chiave moderna da chi, da posizione di forza e/o di potere, interviene e scrive in nome della comunità o aspira a farlo, ed è perciò che a tal novero si ascrivono in primo luogo autori che in cuor loro aspirano a fissare canoni letterari fondativi della nazione.

Parole chiave: Lepa Vida, mito, sacrificio umano, René Girard, Duino

VIRI IN LITERATURA

Bevk, F. (1955): Črna srajca. Ljubljana, Slovenska matica.

Gasparini, E. (1973): Il matriarcato slavo. Firenze, Sansoni.

Glob, P. V. (1972): The Bog People. London, Paladin.

Girard, R. (1992): La violenza e il sacro. Milano, Adelphi.

Girard, R. (1996): Delle cose nascoste sin dalla fondazione del mondo. Milano, Adelphi.

Girard, R. (1999): Il capro espiatorio. Milano, Adelphi.

Girard, R. (2003): Le sacrifice. Paris, Bibliothèque nationale de France.

Girard, R. (2006): Gledam satana, ki kakor blisk pada z neba. Ljubljana, Kud Logos.

Girard, R. (2007): Achever Clausewitz. Entretiens avec Benoît Chantre. Paris, Carnets Nord.

Grafenauer, I. (1943): Lepa Vida. Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Kelemina, J. (ed.) (1997): Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom. Bilje, Studio Ro – Založništvo Humar.

Kermauner, T., Goljevšček-Kermauner, A., Kermauner-Kavčič, A. (2004): Geometrija redov 5. Red blodnje in vizija. Avber, samozaložba. <http://www.kermauner.net/knjige/BiV.pdf>, 21. 2. 2008.

Košuta, M. (2002): Lepa Vida in (srednje)evropski sen. Jadranski koledar. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 101–108.

Merkù, P. (2006): Krajevno imenoslovje na slovenskem zahodu. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

Pogačnik, J. (1988): Lepa Vida ali hoja za rožo čudotvorno. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Potočnjak, D. (1993): Nisem Lepa Vida. Sodobnost, 41, 1993, 3–4. Ljubljana, 287–290.

Simonovič, I. (2002): Lepa Vida. Nova revija, 21, 2002, 1. Ljubljana, 54–60.

Snoj, M. (1997): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Šeligo, R. (1978): Lepa Vida. Čarovnica iz Zgornje Dавče. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Šmitek, Z. (2004): Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti. Ljubljana, Študentska založba.

Štrekelj, K. (1980): Slovenske narodne pesmi, I–IV. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Vrčon, R. (1997): Variants of the Ballad of 'Lepa Vida' (Fair Vida) from Resia. V: Golež, M. (ur.): Ljudske balade med izročilom in sodobnostjo. Zbornik referatov 27. mednarodnega posvetovanja raziskovalcev balad (SIEF baladna komisija). Gozd Martuljek, Slovenija, 13. – 19. julij 1997. Ljubljana, ZRC SAZU, 169–178.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2008-09-16

UDK 821.163.6.091-2

CANKARJEVA VIDA (DRAMA *LEPA VIDA*) IN KRAIGHERJEVA PEPINA (DRAMA *ŠKOLJKA*) KOT PRIMERA FEMME FRAGILE IN FEMME FATALE V SLOVENSKI DRAMATIKI NA PRELOMU STOLETJA

Denis PONIŽ

Univerza v Ljubljani, Akademija za glasbo, radio, film in televizijo, SI-1000 Ljubljana, Nazorjeva 3
e-mail: denis.poniz@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Srednjeevropska moderna je oblikovala, skladno s premiki v pojmovanju razmerja med spoloma, dva značilna literarna lika, *femme fragile* (krhko žensko, v nemškem prostoru tudi *das Kindfrau*) in *femme fatale*, usodno žensko, ki je njeno nasprotje. Prvi lik deluje s svojo duhovno prisotnostjo, z erotičnostjo, v kateri so samo zametki spolnosti, druga je poosebljenje življenjske in seksualne sle. Prva privlači moške s svojo eteričnostjo, druga s svojo živalsko strastjo; obe sta zanje usodni, prva budi smrtonosno hrepenenje in melanholijo, druga jih dobesedno použije. Čeprav je slovenska literatura s preloma stoletja povečini daleč stran od modernih vprašanj, s katerimi se ukvarjajo dunajski ustvarjalci, pa Ivan Cankar s *Vido* iz svoje poslednje drame *Lepa Vida* in Lojz Kraigher z likom *Pepine* iz drame *Školjka* vseeno ustvarita slovenski različici *femme fragile* in *femme fatale*. V članku raziskujejo genezo in učinkovanje obeh likov, pri čemer se pojavlja *Vida* kot različica ženske-otroka z nekaterimi bežnimi potezami *femme fatale*, medtem ko *Pepina* zraste v precej izvirno različico *femme fatale*, z vsemi tistimi lastnostmi, ki karakterizirajo ta tip ženske s preloma stoletja, kakor jo je prikazovala poleg literature tudi likovna umetnost.

Ključne besede: Ivan Cankar, Lojz Kraigher, Arthur Schnitzler, Frank Wedekind, dramatika moderne, *femme fragile*, *femme fatale*

LA VIDA DI CANKAR (OPERA *LEPA VIDA*) E LA PEPINA DI KRAIGHER (OPERA *ŠKOLJKA*) COME ESEMPI DI FEMME FRAGILE E FEMME FATALE NELLE DRAMMATURGIA SLOVENA A CAVALLO DEL SECOLO

SINTESI

La letteratura moderna centro-europea ha elaborato, in linea con i cambiamenti nell'interpretazione del rapporto fra i sessi, due figure letterarie caratteristiche, la *femme fragile* (una donna fragile, nell'ambiente tedesco nota come *das Kindfrau*) e la *femme fatale*, una donna fatale che rappresenta il contrario della prima. La prima figura influisce sugli eventi con la sua presenza spirituale, con un erotismo e una sessualità appena accennati, la seconda figura, invece, è la personificazione del desiderio di vita e sessuale. La prima attira gli uomini con il suo carattere etereo, la seconda con la passione animale; entrambe sono fatali per l'uomo, la prima risveglia un desiderio letale e la malinconia, la seconda li fagocita. Nonostante la letteratura slovena a cavallo del secolo sia per la maggior parte abbastanza lontana dalle questioni moderne con cui si scontrano gli artisti a Vienna, Ivan Cankar con *Vida*, l'eroina della sua ultima opera *Lepa Vida*, e Lojz Kraigher con la figura di *Pepina* tratta dall'opera *Školjka* riescono comunque a creare la variante slovena della *femme fragile* e della *femme fatale*. L'articolo analizza la genesi e le influenze delle due figure, per cui *Vida* rappresenta la donna-bambino con alcuni tratti appena accennati di *femme fatale*, mentre *Pepina* si sviluppa in una variante abbastanza originale di *femme fatale* con tutte quelle caratteristiche che definiscono questo tipo di donna a cavallo del secolo, come veniva rappresentata sia in letteratura, sia nelle arti.

Parole chiave: Ivan Cankar, Lojz Kraigher, Arthur Schnitzler, Frank Wedekind, drammaturgia moderna, *femme fragile*, *femme fatale*

Dva ženska lika, Vido iz Cankarjeve drame *Lepa Vida* in Pepino iz Kraigherjeve *Školjke*, lahko primerjamo z ženskimi liki, ki jih je oblikovala in tematizirala sočasna literatura dunajske ali srednjeevropske moderne, posebej še eden osrednjih dramatikov te dobe in stilske formacije, pisatelj in dramatik Arthur Schnitzler.

V srednjeevropski moderni, ki jo danes datiramo med letoma 1880 in 1918 (nekateri raziskovalci obdobja pa jo sklepajo že z letom 1914 ali celo 1910), je ženska igrala izjemno vlogo, ki je posegala na vsa področja življenja, spremenila in poglobila pa se je tudi njena vloga *literarne junakinje*. Ženska in žensko vprašanje ni bilo vezano samo na umetnost, posebej literaturo in slikarstvo, marveč se je oblikovalo v širokem prostoru od seksualnih vprašanj do vprašanj elementarnih človekovih pravic, od vprašanja psihosocialnega statusa in razmerja med spoloma do konkretnih socialnih pravic žensk, statusa materinstva in ženske v zakonu, pa do športa in prostega časa. Vsi ti vidiki ženskega vprašanja in razmerja med spoloma pa so našli svoje odgovore tudi v sočasni literaturi, likovni umetnosti in kiparstvu.

Slovenska literatura tega časa, tudi tista, ki jo tradicionalno uvrščamo v razdelek "moderne", v teh procesih skorajda ni sodelovala, čeprav imamo nekaj avtorjev in avtoric, ki so se zavedali teže in aktualnosti tega vprašanja. V neprijaznih pogojih umetniškega, kulturnega, socialnega in političnega delovanja, kjer je bilo vse prodorno, novo, provokativno in prevratno strnjeno v centru, na Dunaju, deloma so podobni procesi potekali še v drugih dveh velikih mestih cesarstva, v Budimpešti in Pragi, v "provinci" skorajda ni bilo mogoče umetniško oblikovati teh vprašanj in nanje tudi ustrezno odgovoriti. Zato se je vprašanje o položaju sodobne ženske v slovenski kulturi in literaturi pojavljalo le tu in tam ter brez globljih povezav s tem, kar se je dogajalo v "središču", čeprav sta obe drami, Cankarjeva in Kraigherjeva, vseeno pomembni za premike v slovenskem pojmovanju položaja in vloge ženske.

Odmevi radikalnih premikov in obratov so pri pisateljih, ki so dunajsko vrenje doživljali neposredno, kot se je to dogajalo Ivanu Cankarju, Alojzu Kraigherju, Zofki Kveder, v njihovi literarni ustvarjalnosti vendarle pustili sledi. Na vprašanja, ki so pretresala literarno, kulturno, socialno in politično življenje v avstro-ogrski prestolnici, so odgovarjali na svoj način, čeprav ne vedno z osnovno namero, odgovoriti na vprašanja, ki so krožila po dunajskih kavarnah, salonih, gledališčih, a tudi razstavnih prostorih galerij, po časnikih, revijah in knjigah.

V članku se bomo tako omejili na dva ženska (dramska) lika, Cankarjevo Vido in Kraigherjevo Pepino, ki s svojim delovanjem, a tudi s svojo fizično prisotnostjo

ostro odstopata od sicer tipičnih likov žensk v tedanji slovenski literaturi, med katerimi je na prvem mestu žrtvujoča se mati ali prezgodaj ostarelo, razočarano dekle, ki se spet preobrazi v žrtvujočo se mater. Poleg tega lahko opazimo še lik narodnozavedne matere, ki prav s svojim materinstvom podpira narodnoprebudna prizadevanja, ne da bi se pri tem spraševala o lastnem položaju in njegovih omejitvah. Materinska podoba ženske, ki izpolnjuje tri zahteve, združene v znani formuli tistega časa "Kinder, Küche, Kirche", je ustrezala narodotvornim ciljem, ki jih je oblikujoče se slovensko meščanstvo, ne glede na politične usmeritve, pripisovalo nacionalni literaturi. To so pričakovanja (da ne zapišemo zahteve), ki je v veliki meri ustrezala kriterijem tako imenovane Heimatkunst, iz katere so pisatelji, ki so te cilje izpolnjevali, tudi zajemali svoje klišeje. Slovenska literatura tega časa pa je, glede na zahteve in pričakovanja "domačijske umetnosti", premalo raziskana, da bi lahko tvegali podrobnejšo analizo razlik med najpogostejšimi ženskimi liki iz "domačijske" umetnosti in obema likoma vodilnih dramatikov tedanjega časa. Dodamo lahko samo, da drugačen tip (osvobodjene) ženske, ženske, ki izžareva svojo ženskost kot erotično ali seksualno slo, katere namen ni materinska reprodukcija rodu (in mora ta sla, če se sploh pojavi, ugasniti takoj, ko je "materinski" smoter dosežen), ni bil zaželen. Šele Cankarjeva *Lepa Vida* je z Vido, ki se povsem izmika takim smotrom, oblikovala značilen tip ženske, kakor jo je oblikovala srednjeevropska moderna (od Arthurja Schnitzlerja do Karla Krausa in od Huga von Hofmannsthala do Petra Altenberga), ženske, ki je zavezana samo svoji erotični in seksualni ženskosti, brez povezav z materinskimi in družinskimi "dolžnostmi".¹ To je tudi lik ženske, ki se v svetu realizira sama, brez pomoči ali zaščitniškega posredništva moškega. Schnitzler jo je najbolj dosledno prikazal v liku, igralko iz drame pravljica (*Das Märchen*), ki na koncu igre izjavi: *Ich kenne meinem Weg (Poznam svojo pot)*, s tem stavkom pa postavi povsem nova merila za položaj ženske v tedaj še močno patriarhalnem moškem svetu.

Najprej je treba seveda povedati, kaj so bili sploh značilni ženski tipi, ki jih je oblikovala dunajska moderna. Moderna je izpostavila in literarno nešteto krat upodobila tri osnovne elementarne sklope: življenje, ženska in narava. Ženska je igrala v tem triadnem pojmovnem, predstavnem, estetskem in tudi etičnem projekcijskem polju literature moderne izjemno vlogo. Tako življenje kot narava sta bila projicirana vanjo.

Pri tem so se oblikovali trije tipi ženskosti kot temeljnega bivanjskega principa, ki je izzival umetnike moderne. Moderna tako oblikuje najprej žensko kot predimenzionirano simbolno podoba užitka, naslade,

1 Morda je prav zato Cankar izbral osebo iz mita, v katerem je vprašanje ženske svobode/osvobojenosti povezano z njeno vsiljeno družinsko in materinsko vlogo, ki jo Vida iz mita tako deklarativno zavrne (prim. Poniž, 2006).

samopozabe in predajanja. Precej prisotna je tudi podoba ženska kot animalno-elementarnega bitja, evulcijske stopnja med rastlino, ribo in sireno. Tako jo v likovni umetnosti upodablja slikar Alfred Kubin (1877–1959) z znano sliko *Zemlja, naša skupna mati* (1901–1902), ki v okrastih barvah prikazuje žensko s predimenzioniranimi boki in trebuhom (kot znamenjem plodnosti) in dolgimi, vihrajočimi lasmi, stopajočo preko človeških lobanj. Tretji, zadnji tip je upodabljal kulturno in socialno ozaveščeno žensko iz ekskluzivne družbe, v erotični aliansi z drugo žensko, v budoarju, opremljenem po japonskem okusu, daleč stran od (grobe) moške poželjivosti, ali žensko, ki v vsem dosega in presega moškega kot misleca in ustvarjalca. Takšna realna pojava je bila Sidonie Nadherny, češko-avstrijska plemkinja, ki je živela na gradu Janowice južno od Prage, bila strastna dopisovalka z Rainerjem Mario Ruilkejem, pri njej pa je Karl Kraus napisal svojo znano dramo *Poslednji dnevi človeštva / Die letzten Tage der Menschheit* (1918/1919). Mogoče so bile tudi kombinacije vseh treh tipov oziroma prehajanje iz ene "oblike" v drugo, posebej, kadar je bila ženska upodobljena v daljši literarni obliki (noveli, romanu ali drami).

Prevladovala sta dva konkretizirana tipa prve skupine (torej erotično in seksualno izpostavljene ženske), izvedena iz prvega predstavnega polja o ženski kot "predimenzionirani simbolni podobi užitka", kot je pokazala v zadnjem času vrsta razprav (Leitner, 2004; Heindl, 1997; Lorenz, 1998), ki se navezujejo na nekatere starejše raziskave (Janz, Laermann, 1977; Wagner, 1987). Zanju sta v uporabi francoska izraza *femme fragile* (krhka ženska) in *femme fatale* (usodna ženska). Oba pojma zajemata prvine "nove" ženskosti tako iz fizične kot psihične konstitucije: "krhka ženska" je običajno upodobljena kot prezgodaj zreli otrok-ženska, katere telo je še otroško, a psiha že sanjari o drugačnih (erotičnih, seksualnih) izpolnitvah, usodna ženska je v svoji telesni razvitosti podoba ambivalentnosti, ki budi v moškem nasprotujoča si čustva.

Če je *femme fragile* vezana predvsem na impresioniistične, simbolistične in novoromantične tokove v stilno sicer heterogeni moderni, potem je *femme fatale* vezana predvsem na dekadence oblike, posebej tiste ekstremne, povezane s spolnimi odkloni, satanizmom in različnimi oblikami homo- ter biseksualnosti.

Prvi tip, *femme fragile*, ima nekaj različic, med katerimi je nekakšno posebno zanimanje, morda ne samo v literaturi, ampak predvsem v slikarstvu (pri slikarju Gustavu Klimtu), doživela tako imenovana ženska otrok (*Kindfrau*), torej tip ženske, ki je otroško krhek, ranljiv, a hkrati že emocionalno zrel in pripravljen na erotične zveze, ki so sicer kratkotrajne, a hkrati silovite in v katerih se, posebej če se vrstijo druga za drugo, to *Kindfrau* spreminjajo v *femme fatale*, žensko, katere erotični in seksualni atributi postajajo vedno bolj izpostavljeni, ženska pa se iz objekta moške naslade in poželjenja

vedno bolj spreminja v subjekt, ki si moškega podreja do neslutnih razsežnosti. Iz ženske, ki naj bi se samo pasivno predajala moškim erotičnim in seksualnim željam, velikokrat, kot v Cankarjevem primeru, nerealiziranim v konkretnem življenju, ampak izpisanim skozi literarno pripoved, ki je zamenjava za "pravo življenje", se *femme fragile* lahko spremeni v avtonomen subjekt, ki začne izražati lastne želje, jih zna oblikovati in konkretizirati, kot to počne v zakonu nesrečna Kraigherjeva Pepina. Radikalen tip ženske junakinje, ki doživi opisan razvoj v dramatiki moderne, je Wedekindova Lulu, ki jo njena senzualnost na koncu celo pokonča.

Nekakšno njeno vzporednico, vendar ne tako radikalno, saj je postavljena v malomestne razmere, pa lahko predstavlja Kraigherjeva Pepina. Pepina, junakinja drame *Školjka*, ni tipična *femme fatale*, saj je njeno prvobitno "stanje" tisto, ki ga predstavlja posebna različica *Kindfrau*, imenovana "sladka deklica" (*Süsses Mädl*), ki jo je v svoji dramah oblikoval vodilni dramatik srednjeevropske moderne, Arthur Schnitzler, in sicer v dveh oblikah: *süsses Mädl* kot mlado dekle iz najnižjih slojev (kar so bile v tistem času šivilje, vezilje, cvetličarke, blagajničarke v kavarnah in restavracijah, članice gledaliških zborov, baletne zborovske plesalke ipd.), ki si želi zaradi erotične zveze z bogatejšimi moškimi doživeti nekaj od tistega bleščečega življenja, ki poteka v "notranjem mestu", ki ga obkrožajo ceste znamenitega dunajskega Ringa. Lahko pa je *süsses Mädl* tudi dekle, ki skuša vzpostaviti resno, trdno zvezo z moškim, ki je socialno nad njo, se skozi to zvezo povzpeti višje, iz igralko-zboristke postati znamenita igralka v enem od dunajskih vodilnih gledališč (kar se je posrečilo eni od Schnitzlerjevih intimnih prijateljic, igralki Adele Sandrock, ki jo je upodobil v liku Fanny Theren iz drame *Das Märchen/Pravljica*), uspeti v plesu, družabnem življenju ipd. Ta *süsses Mädl* se ponavadi mora spremeniti v *femme fatale*, saj je družba, kot spet poroča veliko študij, v osnovi patriarhalno-mačistična, zavrne in sprejme le pogojno. Celotaki duhovi tedanjega Dunaja, kot so Karl Kraus, Hermann Bahr, ne nazadnje tudi pisatelji od Schnitzlerja do Beer-Hofmanna, gledajo na žensko kot na bitje, katerega emocionalni in mentalni status glede na moškega je vsaj vprašljiv (v določenih, izpostavljenih situacijah), če ne celo pod nivojem, ki ga dosega moški. Znana je maksima takrat močno aktualnega Otta Weiningerja, ki je v svoji knjigi *Spol in značaj (Geschlecht und Character, 1903)*, v kateri je skušal pojasniti tako rekoč vse vidike razmerja med Moškim in Žensko, med drugim zapisal, da je "tudi najbolj zavrnjeni moški še vedno daleč nad najbolj izjemno žensko", vprašanje o ženski kot bitju, ki ne more biti subjekt, pa lahko zasledimo tudi pri Sigmundu Freudu in še mnogih sodobnikih.

Podoba ženske, ki je krhka, nemočna, svojo zaščito (in s tem izpolnitev) pa išče in najde pri moškem ter njeno nasprotje, podoba ženske, ki svoje ženske, torej

erotično-seksualne attribute brezobzirno izrablja za svojo uveljavitev v družbi, tudi in predvsem tako, da je smrtno nevarna moškim, da si jih podreja in podredi, se v dunajski moderni kar naprej ponavlja v nešteti različicah in z mnogimi odtenki, ki segajo vse od najbolj nežnih, brezmočnih žensk otrok (kakršno je v liku Malči upodobil tudi Ivan Cankar v Hiši Marije Pomočnice) do njihovega nasprotja, ženski, ki s svojo erotičnostjo in seksualnostjo dobesedno uporabljajo moške. Ta dvojnost pa ne zadeva žensk samo kot spolnih bitij, marveč tudi v socialnem pogledu, kot to nakazuje že naslov razprave Thee Leitner (Leitner, 2004), in sicer Vojvodinja, dama, uboga ženska (Fürstin, Dame, Armes Weib). Višje kot je ženska na socialni lestvici, bolj ko se skuša povzpeti, intenzivnejša je njena notranja erotična sla. Če je torej süßes Mädl, revno dekle iz dunajskih predmestij, v svojem bistvu femme fragile, pa se, če se ji to posreči, pri vzpenjanju po socialni lestvici vedno bolj spreminja v femme fatale.

Nekaj teh zakonitosti, ki so se oblikovale, kot nam spet govori vrsta razprav, v okvirih družbe, kakor se je spreminjala v času moderne, sta prevzela tudi oba slovenska dramatika, Ivan Cankar in Alojz Kraigher.

Če je Cankarjeva Vida iz Lepe Vide dekle, ki po svojem socialnem položaju izrazito sodi na socialno dno, je torej hkrati süßes Mädl in, kot jo naslika Cankar, tudi ženska-otrok, potem je Kraigherjeva Pepina na socialni lestvici mnogo višje, saj pripada sloju oblikujočih se kapitalistov, ki svojo moč črpajo iz vedno bolj trdnega kapitala in njegovih neusmiljenih zakonov. Zato je tudi njena samozavest, njena erotična drznost, njeno odmikanje od postavljenih socialnih norm in vedenjskih obrazcev tako drugačno od vseh sočasnih likov v slovenski literaturi. Njeno izrekanje erotične sle je poleg kritike opazila tudi sočasna cenzura, saj je, to povejmo kot zanimivost, prečtala v rokopisu, namenjenemu za uprizoritev, vsa tista mesta, ki so v Kraigherjevem besedilu direktno ali indirektno povezana s spolnostjo kot Pepinino osnovno držo (Kraigher, 1975–1989, 362–363). To so tudi tista mesta v drami, ki besedilo po miselnosti najbolj odmikajo od sočasnih prizadevanj, verjetno povezanih z narodotvornim razumevanjem književnosti, v kateri imata mati in družina prvo in najpomembnejše mesto.

Ni naš namen, da bi v tej primerjavi, ki skuša določiti položaj dveh tipičnih ženskih likov, kakor jih je oblikovala moderna, raziskovali, zakaj se je Cankar pri oblikovanju svoje Vide povsem izognil prikazovanju Vide kot spolnega bitja, njeno erotičnost pa je prikazal kot eterično in senzualno, vendar brez slehernega namiga na telesnost. Odgovorov na to vprašanje je več, pojavljajo se v širokem razponu od pogledov, ki jih je

zapisal Cankarjev prijatelj in zaupnik Lojz Kraigher (Kraigher, 1958), do najnovejših študij, kakršni sta Košičkova in Avsenak-Nabergojeve (Košiček, 2001; Avsenak-Nabergoj, 2005).

Čeprav je Vidino usodo femme fragile,² upodobljeno v *Lepi Vidi*, mogoče razumeti, kot je pokazala naša študija, iz literarnega in svetovnonazorskega obzorja Ivana Cankarja, za katerim je v tem času že bilo obdobje neposrednega doživljanja dunajske moderne, pa je mogoče predzgodovino lika upodobiti z mnogimi konkretnimi podatki. Usoda, kakršno doživlja Cankarjeva junakinja, ki je v času, ko poteka zgodba, stara največ petnajst, šestnajst ali sedemnajst let, je zelo podobna usodi, ki jo popisuje Thea Leitner (Leitner, 2004) v poglavju *Dekle iz tovarne, Adelheid Popp*, v katerem opisuje usodo ene od mnogih tisoč brezimnih deklet, ki so rastle v največjem pomanjkanju, ob materi, izžeti od dela in številnih porodov (njena mati je skupaj rodila petnajst otrok, od katerih so samo štirje preživeli prvo leto), ob očetu, pijancu in delomrznežu, ob starših, ki sta iz revščine in brezupa češke province, kot še mnogi v tem času, poskušala najti boljše življenje v imperialni metropoli. Hrepenenje, pravzaprav več kot hrepenenje, neka trdna sla, prebiti se iz brezupa revščine v človeka spodobnejše življenje, o kateri poroča sama Adelheid Popp oziroma njena biografinja Leitnerjeva, je tako podobno tistim občutjem, ki jih Cankar zapisuje v Vidina dejanja. V besedilu je kar nekaj zelo neposrednih, jasnih in nespregledljivih namigov, ki kažejo, da je v osnovo zgodbe, ki se Cankarju sicer razraste v eno najbolj presunljivih slovenskih variant mitične zgodbe, vendarle položena zelo kruta in natančno oblikovana realnost, ki se v okolju ljubljanske Cukrarne ni prav nič razlikovala od tistega v dunajskih delavskih predmestjih. Adelheid Popp je v nadaljevanju doživela drugačno usodo, vendar je začetni položaj skoraj identičen z brezupom, ki ga zarisuje Cankar v Vido, v njen položaj na robu in dnu življenja, v hrepenenju, ki išče poti iz labirinta temačne, razpadajoče hiše (ki je tudi prispodoba za eksistenčni in psihični položaj, v katerem se znajde mlado, življenja željno dekle). In tudi Vidini tovariši se prav nič ne razlikujejo od neskončno dolge vrste eksistenc, ki so životarile v okolju delavskih predmestij. To okolje, tudi prostor Cankarjeve *Lepe Vide*, je človeka uničevalo tako telesno, z mnogimi boleznimi, ki so bile posledica nečloveškega dela, slabe prehrane, pomanjkanja zdravstvene in vsakršne druge socialne oskrbe, kroničnih bolezni (posebej tuberkuloze, triperja in različnih vnetij) ter alkoholizma.

Ko Cankar z nekaj mojstrskimi potezami nariše mračno, brezupno okolje, v katerem se odvija njegova zgodba z vsemi dramskimi osebami, ki dopolnjujejo

2 Prvič se zasnova femme fragile pojavi v Cankarjevi dramatiki že v prvencu *Romantične duše* (1897) v dramski osebi Pavle Zarnikove, torej še preden se je Cankar na Dunaju seznanil s temi literarnimi novostmi.

Vidino zgodbo, obnavlja realno okolje in realne osebe, ki pa v njegovi simbolistični predstavitvi dobijo podobne razsežnosti, kot jih imajo pri drugih avtorjih dunajske moderne. Vida se v svojem poskusu, da bi se iztrgala okolju in prestopila v svet, kjer bi bila njena eksistenca več vredna, podobno kot Schnitzerjeve "sladke deklice", predaja ljubezni z bogatimi zapeljivci (der noble Verührer), kot te ženske dramske like opisuje avtor študije o tipičnih dramskih junakih pri Schnitzlerju, Jürg Scheuzger (Scheuzger, 1979). Ker pa Cankar ne prikazuje več socialno-aktivističnega dogajanja, Vida v svojem iskanju "novega življenja" zapusti svojega "bogatega zapeljivca" in ostane v okolju, ki ga smemo imenovati absolutno hrepenenjsko. Namesto zunanje akcije, kakršno pozna Cankar še v začetnih dejanjih Hlapcev, je pred nami "dogajanje duše", ki daje dramski osebi, kakršna je Vida, povsem nove razsežnosti.

Da bi lahko razumeli Pepinino drugačnost, kar nam bo, ne nazadnje, pomagalo razumeti, kako je oblikoval Cankar v Vidi izrazito (in spet povsem izvirmo) različico slovenske femme fragile oziroma otroka ženske, si moramo pobliže ogledati, kaj je o Pepini, o njeni podobi in njenem ravnanju napisal Kraigher.

Dramatik Pepine ni posebej označil, vse, kar izvemo, je njena starost. Triindvajset let ima, to je vse, kar iz vemo pri oznaki dramskih oseb. A že v prvem prizoru prvega dejanja nam dramatik postreže s tipično Pepinino gesto, ki napoveduje njeno čutnost, ko (tako poroča didaskalija) *vgrizne v hruško, da se ji sok cedi od ustnic*. To použivanje sadeža nakazuje vse kasnejše, na telesnost, čutnost, seksualnost usmerjeno Pepinino bitje, čigar dominanca nasproti možu Toninu se pokaže še večkrat, najprej že v drugem prizoru, nato pa se še večkrat ponovi. Dominantno je tudi telo, ki je za Pepino prostor in sredstvo užitka, uživanja, naslade. Brez telesa, ki je spolno aktivno, ne more biti tudi erotično zadovoljena; njena ljubezen se ne more realizirati samo kot gola seksualnost, "združitev". Ko aktualnemu ljubimcu Maksu, pri katerem išče oboje, erotiko in spolnost, razkriva svojo ljubezensko zvezo s tipičnim moškim likom moderne, *rafiniranim zapeljivcem* Lubinom, med drugim pravi: *Saj niti uživala nisem: moje telo je uživalo*. In ta telesni užitek Pepino osvobodi moralnih dilem, jo spremeni v žensko, ki se približuje podobi femme fatale. Take so njene besede:

Prej sem bila skromna in neumna, zdaj sem postala rafinirana, pretkana in strupena in nisem poznala več namena razen sovraštva strasti in zlobe. Trd je bil moj pogled in moja čustva so bila neizprosna in moja beseda je bila bič, ki se je opletal po zvijajočih moških telesih (Kraigher, 1975, 8).

Dramatik nakaže njeno preobrazbo iz femme fragile v femme fatale z naslednjimi besedami, ki jih govori Pepina, ko obuja spomine na svoje mladostno erotično "prebujenje":

Tako se je zgodilo, da so moje oči zagledale greh... In nič več niso bile širom odprte; kakor megla je bila razlita čeznje. In nikoli več niso sanjale v daljavo – a zasanjala je moja kri in moje telo je zahrepenelo po grehu. Lica so mi bila pekoča, oči motne, prsti mrzli in trepetajoči, kakor Lubinovi, ko me je z njimi objel... (Kraigher, 1875, 8).

Telo je tisto, ki ustvarja strast, in telo je tisto, ki si lahko podredi v užitku drugo telo. Skozi telesnost se oblikuje podoba femme fatale in vsa njena pollaševalska poželjivost se strne v seksualne želje in dejanja. Tudi Maks, ko skuša zaradi moralnih dvomov ubežati erotični zvezi s Pepino, govori o telesu kot prostoru užitka: *MAKS: Ne vem, če te ljubim, Pepina. Moje telo te je ljubilo* (Kraigher, 1975, 42).

Tudi sama Pepina razlikuje med ljubeznijo kot čustvom in ljubeznijo kot (pollaševalsko) strastjo, kar je mogoče razbrati iz njenih besed, ki jih namenja prijateljici Olgi:

Ti misliš, da si že stokrat ljubila... in prav zato še nisi nikdar ljubila. Ti poznaš priložnost in ljubimkanje in greh; a ljubezni ne poznaš, kakor je jaz nisem poznala. Poznala sem strast in grehoto. Igrala sem se s čustvi, kakor se s kartami igraš. – A zdaj poznam ljubezen! Vsa duša ti je tako prevzeta in prekipevajoča tega razkošnega čustva sreče in blaženstva in hrepenenja, da gineš od sladkosti. In hrepenenje ne ugasne... ono je kakor žeja, kakor brezkončna žeja, neutešena, večna (Kraigher, 1975, 33).

Dramatik v tej repliki uporabi besedo ljubimkanje, ki nas vodi k prvi zares problemski in v čas moderne neizbrisno zapisani Schnitzlerjevi drami Liebelei (ki so jo prav pod tem naslovom – Ljubimkanje – v prevodu M. Skrbinška in režiji H. Nučiča prvič uprizorili v sezoni 1910/1911 v Deželnem gledališču v Ljubljani). Liebelei je Schnitzler napisal leta 1894 in z njim odprl prav tisti problem, o katerem skozi Pepinina usta govori tudi Kraigher: ali je tisto, kar družji moškega in žensko neobvezno, na telesni strasti počivajoče ljubimkanje,³ kakršnega pozna v Schnitzlerjevi drami Mitzi Schlager, ali pa je prava ljubezen tisto globoko, neizrekljivo romantično čustvo, ki počiva na smrtonosnem hrepenenju, kakršnega pozna druga Schnitzlerjeva junakinja, Christine Weirring. To je pomensko območje, ki ga oblikuje Kraigher, Cankar ostaja pri oblikovanju Vide v območju nesnovnega, eteričnega dožemanja ljubezni, kakršnega pozna Christine.

3 SSKJ (II, 623) glagolnik *ljubimkanje* oz. glagol *ljubimkati* razlaga kot *izkazovati, imeti površen, neresen ljubezenski odnos*. Odnos do ljubimkanja je v moderni povsem drugačen, saj predvsem mladim dekletom iz predmestij (süßes Mädl) pomeni možnost, da z bogatimi ljubimci vsaj za nekaj trenutkov doživijo čar nekega drugega življenja, ki je polnejše in svetlejše od realnosti, v kateri morajo doživeti. Prim. Schnitzlerjeve opazke o tej temi v njegovi avtobiografiji Jugend im Wien.

Vidino hrepenenje, kakor ga oblikuje Cankar, je v marsikaterem pogledu zelo blizu Christininemu; obe dekleti iščeta smisel v "duhovnih pokrajinah" preko vsakdanjega in banalnega življenja in vidita njegov smisel v globokem, skoraj poduhovljenem hrepenenju, ki se ne more uresničiti v nobenem objektu, ki ga ne more izpolniti noben moški. Medtem ko Christine ne more prenesti izgube podobe svoje ljubezni, Cankarjeva Vida še naprej, tudi po Poljančevi smrti, hrepeni z enako silovitostjo, kot je hrepenela na začetku drame.

Tu se Cankar in Kraigher najbolj usodno razlikujeta. Kraigher ne samo da odpira vzporednico Schnitzlerjevi drami (ki jo je, če že ni bral besedila, zagotovo videl uprizorjeno na Dunaju v času svojega študija), marveč tudi v Pepinino usodo polaga še drugi, seksualno-erotični pol, ki je dopolnitev hrepenenjskega, tistega pola, ki ga tako celovito prikaže Cankar v dramski osebi Vide. Če je torej Pepina tista, ki s svojo resnično, strastno, v hrepenenju utemeljeno "pravo" ljubeznijo, ki ni več samo in zgolj telesni užitek, povzroči Toninovo smrt in hkrati zakonsko katastrofo, razpad tistih temeljnih vrednot, v katere je še absolutno verjela Kraigherjeva in Schnitzlerjeva generacija,⁴ Cankar govori o drugih in drugačnih razsežnosti življenja, ki niso več vezane na telesnost, erotiko kot spolnost. Hkrati smemo razumeti Kraigherjevo Školjko, podobno kot nekatere Schnitzlerjeve drame, v luči razvoja meščanske žaloigre, ki doživi v moderni svoj nepreklicni finale. V predromantiki in viharstvu je katastrofa posledica spopada dveh socialnih skupin, kjer meščanstvo predstavlja nosilca pozitivnih moralnih vrednot, plemstvo pa razpadajoči svet fevdalnih vrednot, ki so s stališča meščanstva neustrezne in prinašajo povečini zlo, ki se kaže predvsem v (erotičnem) nasilju. Na koncu procesa razvoja meščanske žaloigre, v moderni, niso več "drugi" (kot socialne kategorije) tisti, ki povzročajo družinske in osebne katastrofe, katastrofe so posledica protesta proti "pričakovanim zahtevam", kakor jih še vedno patriarhalna (meščanska) družba postavlja ženskam. Konflikt je konflikt znotraj socialne skupine in neskladja njenih moralnih norm s pričakovanji večine njenih predstavnikov, razdeljenih bodisi po spolni bodisi po moralni različnosti. Tako je sodobna kritika povečini označila, bolje bi bilo zapisati obsodila Kraigherjeva dramo (Kraigher, 1975, 345–357).

Druga možnost, s katero se ukvarja moderna, je oblikovanje sveta na simbolistični in novoromantični ravni dojemanja sveta in človeka kot izrazito duhovnega in senzualnega bitja (če so primešane še dekadence prvine). Namesto seksualne poželjivosti, "polaščevalskega telesa", se človek izreka skozi netelesno in nematerialno hrepenenje, ki ga ves čas slutimo in obču-

timo v ravnanju in besedah Cankarjeve Vide.

Hrepenenje, ki tako značilno opredeljuje ne le Vido, marveč vso atmosfero Cankarjeve drame, femme fragile oziroma ženska otrok, saj v Vidi, kot bo pokazala analiza, ne prebiva ničesar od tiste telesne, strastne, kar-nistične sle, ki oblikuje Pepinino ljubezensko čustvo do te mere, da postane smrtonosno za moža Tonina, ki ga ni nikdar ljubila, in vodi v katastrofo, kakršne povzročajo femmes fatales pri Schnitzlerju, Wedekindu, a tudi pri Strindbergu in Ibsenu. Kraigher tako prvič v slovenski dramatik prikazuje junakinjo, ki s svojo telesno prisotnostjo, s svojo poželjivostjo, s svojim iskanjem erotične in seksualne zadovoljitve, ne meneče se za konvencije in prepovedi, predstavlja tip ženske, kakršne je tako rada slikala moderna. Pred nami je tudi podoba sveta, v katerem se seksualnost in morala dokončno postavita druga proti drugi in ne dovoljujeta več nobenega socialnega kompromisa (dvojne morale, ki ni samo na papirju, marveč določa življenjske položaje in situacije). Tako junakinjo pa zanika Cankar s svojo Vido, ki je v vsem diametralno nasprotje Pepine. Njena prva didaskalija (nekako na sredi prvega dejanja) opisuje Vido z naslednjimi besedami:

Na pragu v ozadju stoji Vida. Ogrnjena je v dolg temen plašč, izpod plašča se sveti bleščeča plesna obleka, v laseh nad sencem ima rdečo rožo. Za to opravo je njen obraz preveč otroški: njeno vedenje preveč plaho, smehlja se, kakor da bi milosti prosila.

Brez velikih besed je to, kar nam slika Cankar, ženska otrok; čeprav ne izpostavlja njene krhkosti, pa je leta vključena v opis njenega vedenja. Poudarek na "preveč otroškem obrazu" še dodatno stopnjuje njeno krhkost, tako da lahko Vido razumemo kot značilno femme fragile, in sicer ne tipična süßes Mädl, vendar z nekaterimi njenimi potezami. Med temi je na prvem mestu zagotovo neuspešen poskus zveze (liason) z Dolinarjem. Smisel take zveze vidita Janz in Laemann (Janz, Laemann, 1977, 43) zgolj v poskusu, da se "dekletu samo uresniči", in vsaj za hip izstopi iz revnih, omejenih in neperspektivnih razmer. Vidino govorjenje o tem, da je bila, ko je bila z Dolinarjem, "v paradižu", trditev se v kratkem času dvakrat ponovi, govori v prid domnevi, da je tudi Vidino razmerje do samouresničitve podobno tistemu, ki ga prikazuje Schnitzler v svojih zgodnjih dramah (pri Wedekindu, Lulu ali Strindbergu, Oče, je ta uresničitev drugačna in prestop iz femme fragile v femme fatale hiter, opazen in tudi usoden za dogajanje).

Vse, kar govori Vida Dolinarju na koncu drugega dejanja, lahko izpeljemo iz njene otroške podobe in hkrati iz njene krhkosti, ki se more uresničiti v normalnem življenju, kakršnega predstavljajo podobe sončnega dne. Njena samouresničitev je mogoča samo v

4 Tragični potek Schnitzlerjeve zakona s pevko Olgo Gussmann, njegova ločitev in vse travme povezane z njo, kažejo, kako globok pomen je imela zanj zakonska zveza. Prim tudi Weinzierl, U. (1994).

noči, mogoča je samo kot netelesna čutnost. Če je Kraigherjeva junakinja Pepina v vsem svojem delovanju zaznamovana s telesnostjo, ki jo kaže dramatik v usodnem nihanju med erotiko kot "nadgradnjo" seksualnosti in seksualnostjo kot nujno izpolnitvijo "erotike", potem se nam Cankarjeva Vida prikazuje kot netelesno in eterično bitje, čigar erotična in seksualna moč je samo nakazana (v besedah njenih oboževalcev, posebej v predsmrtnih Poljančevih blodnjah):

Poljanec: Oj nevesta, nevestica, daj, da ti čisto v obraz pogledam, da ti pobožam te bele, tanke roke! (Kraigher, 1975, 45)

Kar se dogaja v Školjki, posebej s Pepino na ravni čutnonazornega, celo telesno izpostavljenega, poudarjeno erotičnega in seksualnega razmerja do moških, je v Cankarjevi *Lepi Vidi* skozi dramski lik Vide oblikovano kot čista senzualnost, breztelesnost. Zato so sanje, prividi in druge podobe, ki nastajajo v zavesti, nikdar pa se ne realizirajo v snovnem svetu, vodilni motivi in rdeča nit. Nerealizirana – vsaj za prebivalce mračne hiše, v kateri se drama prične in konča – ostaja vsaka druga/drugačna možnost, ki bi Vido kot femme fragile zares spremenila v njeno nasprotje, femme fatale.

CANKAR'S VIDA (PLAY *LEPA VIDA*) AND KRAIGHER'S PEPINA (PLAY *ŠKOLJKA*) AS EXAMPLES OF FEMME FRAGILE AND FEMME FATALE IN SLOVENIAN DRAMA AT THE TURN OF THE CENTURY

Denis PONIŽ

University of Ljubljana, Academy of Theatre, Radio, Film and Television, SI-1000 Ljubljana, Nazorjeva 3
e-mail: denis.poniz@guest.arnes.si

SUMMARY

In addition to poetry and short story, drama is the most important genre in Central-European modernist literature. It was through drama that modernity – in accordance with contemporary philosophical, sociological and aesthetic insights into gender relations – formed two distinctive female literary characters – the fragile woman (femme fragile, das Kindfrau) and her counterpart, the fatal woman (femme fatale). These two characters do not appear only in drama (although drama is where their development culminates, especially in the works of Arthur Schnitzler in Frank Wedekind), but also in poetry and fiction, and at least for a fleeting moment they entered also into contemporary Slovenian drama. Although forming and solving modern questions was not the priority of Slovenian literature of the time, we can still trace certain distinguishing features of a "fragile woman" or "woman-child" in Cankar's last play, 'Lepa Vida', regardless of the fact that Cankar is interested in other and different problems set forth in this lyrical play. However, in 'Lepa Vida' there certainly is a clear conception of a fragile woman and a woman-child, that cannot develop into femme fatale as is frequently characteristic of Schnitzler's drama. Cankar's contemporary and friend Lojz Kraigher brought his protagonist Pepina from the play 'Školjka' closer to the typical features of a fatal woman. Not only in her appearance but also in her actions, Pepina is an explicitly fatal woman, who does not hide her erotic and sexual lust, which proves fatal for all men who come close to her, especially for the young student Maks. In this article the parallels between Schnitzler's fatal women and Pepina are explored, finding that Kraigher must have been familiar with some of Schnitzler's plays (or seen them in theatres of Vienna), for he formed a dramatic character perfectly fitting the "femme fatale" concept of the time.

Key words: Ivan Cankar, Lojz Kraigher, Arthur Schnitzler, Frank Wedekind, modernist drama, femme fragile, femme fatale

LITERATURA

Avsenak-Nabergoj, I. (2005): Ljubezen in krivda Ivana Cankarja. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Cankar, I. (1967): Zbrano delo, III. Knjiga. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Fänders, W. (1998): Avantgarde und Moderne 1890–1933. Stuttgart, Metzler Verlag.

Farese, G. (1999): Arthur Schnitzler, Ein Leben in Wien (1862–1931). München, C. H. Beck Verlag.

Janz, R.-P., Laermann, K. (1977): Arthur Schnitzler: Zur Diagnose des Wiener Bürgertums im Fin de siècle. Stuttgart, Metzler Verlag.

Košiček, M. (2001): Ženska in ljubezen v očeh Ivana Cankarja. Ljubljana, Tangram.

Kraigher, L. (1975): Zbrano delo, I. knjiga. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Kraigher, A. (1958): Ivan Cankar, študije o njegovem delu in življenju, spomini nanj, II. del. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Leitner, T. (2004): Fürstin, Dame, Armes Weib. Ungewöhnliche Frauen im Wien der Jahrhundertwende. München, Piper Verlag.

Lorenz, D. (1995): Wiener Moderne. Stuttgart, Metzler Verlag.

Poniž, D. (2007): Ivan Cankar, Lepa Vida. Poskus interpretacije. Ljubljana, Slovenski gledališki muzej.

Scheuzger, J., (1975): Das Spiel mit Typen und Typenkonstellationen in den Dramen Arthur Schnitzlers. Zürich, Juris Verlag.

Thomalla, A. (1972): "Femme fragile". Ein literarischer Frauentypus der Jahrhundertwende. Düsseldorf, Bertelsmann Universitätsverlag.

Weinzierl, U. (1994): Arthur Schnitzler, Lieben, Träumen, Sterben. Frankfurt am Main, S. Fischer.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-02-18

UDK 821.163.6.09:316.75

NADZOROVANJE IN KAZNOVANJE V NEKATERIH BESEDILIH Z LEPOVIDSKIM MOTIVOM

Katja MIHURKO PONIŽ

Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska 13

e-mail: katja.mihurko-poniz@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Članek pojasnjuje, da med konstante lepovidskega mita sodita tudi motiva nadzorovanja in kaznovanja, ki ju lahko analiziramo glede na protagonistino zapustitev moža in otroka.

Avtorica obravnava štiri besedila: roman Lepa Vida (1877) Josipa Jurčiča ter drame Lepa Vida (1893) Josipa Vošnjaka, Vida Grantova (1940) Ferda Kozaka in Lepa Vida (1978) Rudi Šeligo. Izbor temelji na skupni potezi raziskovanih besedil – povezavi med lepovidskim motivom in motivoma nadzorovanja in kaznovanja, ki se razkriva v besedilih iz različnih obdobj, kar omogoča iskanje vzporednic in razlik v izbranih besedilih. V analizo besedil avtorica vključuje spoznanja in pristope literarnih študij spola in pokaže, da protagonistkin beg od doma omogoči pomanjkljivo nadzorovanje, ki pa mora biti kaznovano, saj se je protagonistka uprla tradicionalni vlogi pasivne ženske.

Ključne besede: lepovidski motiv, slovenska književnost, Josip Jurčič, Josip Vošnjak, Ferdo Kozak, Rudi Šeligo, Michel Foucault

CONTROLLO E PUNIZIONE IN ALCUNI TESTI CON IL MOTIVO DI LEPA VIDA

SINTESI

L'articolo spiega che fra le costanti del mito di Lepa Vida (la bella Vida) si trovano spesso i motivi del controllo e della punizione che possono essere analizzati sulla base dell'abbandono del figlio e del marito da parte della protagonista.

L'autrice si concentra su quattro testi: il romanzo Lepa Vida (1877) di Josip Jurčič, l'opera teatrale Lepa Vida (1893) di Josip Vošnjak, Vida Grantova (1940) di Ferdo Kozak e Lepa Vida (1978) di Rudi Šeligo. La scelta si basa su un elemento comune dei testi analizzati – il legame fra il motivo di Lepa Vida e i due motivi del controllo e della punizione che si nascondono nei testi di vari periodi, il che permette all'autrice di cercare i parallelismi e le differenze nei testi in questione. L'analisi dei testi include le scoperte e gli approcci degli studi letterari sul genere e dimostra che la fuga da casa della protagonista è possibile grazie a uno scarso controllo. Ma la fuga deve essere comunque punita, in quanto la protagonista si è ribellata al ruolo tradizionale della donna che deve rimanere passiva.

Parole chiave: motivo di Lepa Vida, letteratura slovena, Josip Jurčič, Josip Vošnjak, Ferdo Kozak, Rudi Šeligo, Michel Foucault

UVOD: UPOR LEPE VIDE ZOPER TRADICIONALNO VLOGO ŽENSKÉ

Stalnica skorajda vseh literarnih ubeseditv mita o Lepi Vidi so posledice protagonistkine odločitve, da zapusti moža in otroka. To dejanje pogosto povzroči vsaj eno smrt (otroka ali moža), v mnogih primerih pa se besedila končajo tudi s smrtjo osrednjega ženskega lika ali vsaj njenim hudim duševnim trpljenjem, kar se nam lahko razkriva kot kazen za osebo, ki radikalno prelomi z družbenimi normami. Že v različicah ljudske pesmi Vida prekrši temeljno zapoved, da mora biti ženska zaprta med štiri stene svojega doma, pa najsi v njem gospoduje njen oče, mož ali brat. Zato je beg možen le, če je premalo nadzorovana. V liku Lepe Vide je prikazana ženska, ki je drugačna od drugih žensk iz svoje okolice, saj ni ponotranjila predpisane vloge do te mere, da ne bi niti pomislila na beg. Njen notranji svet je bogat, poln hrepenenja po drugačnem življenju, zato se upre pričakovanjem svoje okolice. Pomemben del ubeseditv lepovidskega motiva je zapustitev otroka, saj Vida zaradi žalosti ob ločitvi od neboljenega bitja ne more uživati v ljubezenskem razmerju. Materinstvo Vido opredeljuje kot družbeno bitje, saj je ženska kot mati še mnogo bolj vpeta v mehanizme nadzorovanja kot samska ženska, njen prestop je v očeh družbe večji, če zapusti otroka in povzroči njegovo trpljenje oziroma celo smrt.

V pričujoči razpravi bo pozornost usmerjena v raziskovanje motivov kaznovanja in nadzorovanja Lepe Vide, saj sta, kot bo pokazano, tesno povezana. Pojma nadzorovanje in kaznovanje je kot naslov svoje knjige o nastanku zapora združil Michel Foucault. Njegova spoznanja na prvi pogled sicer niso povezana s problemom razmerij med spoloma, ki so eden izmed temeljev mita o Lepi Vidi, a lahko predstavljajo z analizo diskurzivnih področij dominacije izhodišča za premislek o tem, kako so avtorji tematizirali in kaznovali protagonistkino zapustitev moža in v večini različic tudi otroka. Foucault izhaja iz spoznanja, da se družbena razmerja realizirajo med poloma oblasti in tistega, kar oblast obvladuje. Toda slej ko prej pride med obema do trenj in upora s strani zatiranih, zato mora oblast skrbno izvajati nadzor nad vsemi in vsem. Ker pa se je seveda mogoče izmakniti tudi skoraj do popolnosti domišljenim oblastnim mehanizmom nadzorovanja, je izjemno pomembno kaznovanje, saj predstavlja poskus odvritve drugih potencialnih prestopnikov od podobnih dejanj. Teza, ki jo bomo poskušali dokazati, je, da je konstanta kaznovanja v nekaterih besedilih z lepovidskim motivom prisotna tudi zato, da bi odvrnila ženske od iskanja sreče zunaj zakona.

Predmet pričujoče raziskave so štiri besedila: roman *Lepa Vida* (1877) Josipa Jurčiča ter drame *Lepa Vida* (1893) Josipa Vošnjaka, *Vida Grantova* (1940) Ferda Kozaka in *Lepa Vida* (1978) Rudija Šeliga. Izbor temelji

na skupni potezi raziskovanih besedil – povezavi med lepovidskim motivom in motivoma nadzorovanja in kaznovanja ter je utemeljen tudi s tem, da predstavlja besedila iz različnih obdobij, kar omogoča iskanje vzporednic in razlik glede na vsakokratne družbeno-zgodovinske okoliščine, v katerih je posamezno besedilo nastalo.

Izbrana besedila zastavljajo tudi vprašanje, kako se je avtor opredelil do kaznovanja protagonistke. Ali v njej vidi družbeno zlo ali žrtev? Ali meni, da mora biti vsako spodkopavanje na trdnih temeljih postavljene družbene ureditve eksemplarično kaznovano, saj je le tako zagotovljeno, da bo ostalo osamljen poskus, ki zgolj nekoliko zatrese, a nikakor ne poruši stavbe natančno določenih političnih, kulturnih in ekonomskih razmerij?

LITERARNOZGODOVINSKE RAZISKAVE BESEDIL Z LEPOVIDSKIM MOTIVOM

Raziskovanje lepovidskega motiva ima v slovenski literarni zgodovini bogato tradicijo, saj je bil obravnavan v periodičnih razpravah in v dveh monografijah. Jože Pogačnik je v knjigi *Slovenska Lepa Vida ali hoja za rožo čudotvorno* (1988) opravil natančen pregled literarnih artikulacij motiva, kakor so se pojavljale v slovenski književnosti od leta 1832 do osemdesetih let prejšnjega stoletja. Pogačnik je opozoril, da tematska vertikala seže daleč v tradicijo slovenske folklorne, kar je že leta 1943 dokazal Ivan Grafenauer v svoji študiji o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi. Pogačnik v osemnajstih poglavjih svoje monografije izčrpno predstavi skorajda vse obdelave motiva v slovenski književnosti, zato njegovo delo predstavlja izhodišče za vsako literarnozgodovinsko raziskavo na tem področju. Le nekaj let po izidu Pogačnikove knjige je Marija Milenković v razpravi *Lepa Vida – mit ali deviantna osebnost* (1991) raziskovala šest besedil z lepovidskim motivom tako, da je lepo Vido obravnavala kot prestopnico, ki ruši napisana in nenapisana družbena pravila. Raziskovalka je svoje izsledke najprej objavila revijalno, nato pa v nekoliko predelani obliki še kot eno izmed poglavij v knjigi *Leposlovje in kriminologija* (2005). Pričujoča študija je zato tudi nadgraditev tez, ki jih je zapisala Marija Milenković. Zadnjo monografsko študijo o lepovidskem motivu je prispeval Denis Poniž z interpretacijo Cankarjeve drame *Lepa Vida* (1912). Čeprav se avtor posveča predvsem Cankarjevemu delu, ga vključi v širši okvir zgodovine slovenske dramatike, zato se bomo v nadaljevanju razprave sklicevali tudi na to delo.

Glede metodološkega pristopa ugotavljamo, da je besedila z lepovidskim motivom mogoče kompleksno analizirati le, če si jih približamo tudi skozi optiko pogleda na spolno identiteto literarnih oseb. Protagonistka namreč v patriarhalni družbi, v kateri so spolne vloge natančno določene, ravna kot prestopnica zoper civi-

lizacijski red, kar je usoda številnih ženskih likov iz svetovne književnosti, ki so upodobljeni kot zlonosna bitja že od antike naprej. Ti liki so prikazani kot samovoljni in neobvladljivi ter jih odkrivamo v vseh nacionalnih književnostih. S svojo drugačnostjo povzročijo, da se v svetu, v katerem živijo, začnejo odvijati nepričakovani dogodki, vendar se kmalu izkaže, da je najboljši vseh možnih svetov še vedno tisti, v katerem se iz boja zmagoslavno vračajo heroji in ne heroine. V pričujoči študiji se bomo posvetili tudi vprašanju, ali raziskovana besedila sledijo tradicionalnemu pogledu na ženskost ali ga presegajo.

MOTIVA NADZOROVANJA IN KAZNOVANJA PRI JURČIČU IN VOŠNJAKU

Tako Jurčičev roman kot Vošnjakova drama prikazuje žensko iskanje sreče, kar velja tudi za mnoga dela iz evropskih književnosti 19. stoletja. Ema Bovary, Ana Karenina in Effi Briest (če jih naštejemo le nekaj) v svojih iskanjih izgubijo vse, na koncu celo lastno življenje, ker so skušale najti ljubezensko srečo v prešuštvu. Jurčičeva in Vošnjakova Vida si delita njihovo usodo in sta razvajeni, muhasti, predvsem pa za tedanje standarde premalo nadzorovani. Pri Jurčiču na to opozori Vidinega moža Antona Samoroda že na začetku njegov brat duhovnik, ki pravi: "Ti hodiš po kupčevalstvu in po poslih naokoli in okoli, ni te po več ur na dan, časi ves dan doma, a doma – ne zameri, da ti naravnost govorim – doma puščaš mladega gosta z mlado in lepo svojo ženo, ti, ki sam nisi več tako mlad" (Jurčič, 1953, 108).

Kogoj, Vidin mož v Vošnjakovi drami, takšnega opozorila ni deležen, a tudi on do svoje žene, kakor Samorod, ni sumničav, saj Vida pravi: "Pošten je in vreden vse časti ter mi popolnoma zaupa" (Vošnjak, 1893, 56). Toda prav njuno zaupanje omogoči pobeg tako v romanu kot v drami in s tem sporoča, da je lahko preveč svobode v zakonu za oba zakonca usodno ter da slabo nadzorovanje povzroči kaznovanje nadzornika in nadzorovanega. Obe upodobitvi protagonistinega iskanja življenjskega smisla zunaj zakona prikazujeta poleg kazni, s katero se tudi v evropskih književnosti končajo dela, ki ubesedujejo podobno tematiko, še motiv nadzorovanja ženske.

V ljudski pesmi in pri Prešernu motiva nadzorovanja in kaznovanja še nista izpostavljena v tolikšni meri kot v kasnejših različicah, saj je Vidin beg (oziroma v neka-

terih različicah ugrabitev)¹ motiviran s težkim, enoličnim in fizično izčrpavajočim vsakdanjikom ob neljubljenem možu in bolnem otroku.

Zato je njen odhod v boljše življenje do Jurčičeve ubeseditve še nekako razumljiv ter vzbuja sočutje. V njegovem romanu pa se v naslovnem liku pojavijo nove poteze, ki niso le posledica bolj zapletene romaneskne fabule, temveč predvsem drugačnega pogleda na žensko.

Medtem ko je v omenjenih zgodnejših različicah po Vido prišel iz daljnih krajev neznanec, ki jo je moral najprej premamiti z obljubami o lepšem življenju, da je odšla z njim ali pa jo je sploh ugrabil, je pri Jurčiču v to vlogo postavljen ljubimec, a slednji svoje poslanstvo opravi brez večjih naporov. Tudi pri Jurčiču zgodba poteka v bližini morja, vendar Vida tam ne pere umazanih plenici, temveč se sprehaja s svojim psom, kar govori o tem, da ji ni potrebno opravljati težkih del in se po tem od svojih predhodnic bistveno razlikuje. Po svoji volji se je poročila z mnogo starejšim moškim, vendar ne iz ljubezni, temveč da bi kljubovala staršem. Jurčič jo predstavi kot razvajeno edinko, ki je ob poroki še na pol otrok. Ljubezenska čustva odkrije šele, ko se v njeni hiši pojavi mlad Paoli, ki jo brez težav zapelje in prepriča, da pobegne z njim. Vida pristane, saj misli, da bo ugrabil tudi njenega otroka, a se to ne zgodi. Pri Jurčiču izhodišč za beg v tujino, kakršna pozna ljudska pesem in Prešernova različica, torej ni več. Vidi fizičnih del ni potrebno opravljati, njen otrok je zdrav, in celo ko zboli, je to le zato, da se Vida lahko izmakne iz zakonske spalnice v otroško sobo, odkoder pobegne. Mož sicer ne ustreza njenim predstavam o moškem, ki bi ga lahko ljubila, a je pošten in ji omogoča udobno življenje.

Jurčičeva, pa tudi Vošnjakova Vida, živita v okolju, ki je vsaj na prvi pogled takšno, da iz njega nikakor ni potrebno bežati drugam, v njem si je mogoče ustvariti prijeten, tokrat ne več kmečki, temveč že na pol meščanski dom. Razlogov za Vidin beg torej oba pisatelja ne vidita več v težkem delu, bolnem otroku in starem možu, prav tako konec devetnajstega stoletja še ni napolnil čas, ko bi Vido od doma odtrgalo hrepenenje, na katerem je svojo ubeseditve lepovidskega motiva zasnoval Cankar.²

Kaj je torej tista sila, ki jo zvabi stran? Pogačnik za Jurčičevo Vido piše, da se je "nepremišljeno vdala nestalnemu čustvu, ki je bilo bolj strast kot ljubezen" (Pogačnik, 1988, 94) in da je svobodna ljubezen nedvomno idejna sestavina romana. Vida zapusti moža in otroka

1 "Vida večinoma odide na barko po sredstvo, ki bo rešilo bolnega otroka, bodisi po kadilo (kroparska varianta), 'korenjče' oziroma koren (variante iz Ihana, Liščac in Osojan) ali po lapuh (variante iz Bile). Ne glede na okoliščine je namreč Vida kot mati čutila odgovornost predvsem do otroka. V tem trenutku jo mornar odpelje in Vida spozna prevaro. Samo v ribiški varianti, ki jo je pozneje prepesnil Prešeren, je Vida zavestno odšla na barko, misleč, da vstopa v lepše življenje. Razloček med tema dvema motivoma, torej med željo, da bi rešila otroka, in med odločitvijo, da ga zapusti, je tudi temeljni razloček v konfliktih, ki so nastali ob Vidinem vstopu na ladjo" (Klobučar, 2007, 88).

2 Čeprav bi lahko trdili, da gre tudi v besedilih z lepovidskim motivom, ki so nastala pred Cankarjevo dramo, za hrepenenje, je potrebno razlikovati med hrepenenjem po materialnem korelatu in hrepenenju "po nečem, kar je ono samo, zato se tudi ne more uresničiti v cilju ali smotru, ki je nekaj snovnega in otipljivega in s tem razločenega od samega akta hrepenenja" (Poniž, 2006, 92).

zaradi ljubezni, kar pomeni nov pogled na meščanski zakon, v katerem je bilo osebno izrinjeno na obrobje, v središču pa so bili družbeni interesi. Jurčič ve, da vse sodobne meščanke niso več pripravljene vztrajati v zakonu, sklenjenem le iz koristi, ki jih zakonca pridobita s poroko, vendar ni pripravljen Vidi kot poročeni ženski priznati pravico do nove, svobodne izbire. Za zakonolom in možovo smrt je kaznovana z blaznostjo in smrtjo, kar pomeni, da ljubezen na Jurčičevem moralnem in etičnem obzorju še ni vrednota, ki bi opravičevala razdor zakona kot enega izmed temeljev meščanskega sveta. Jurčičev roman je zanimiv prav zaradi tega, ker Vida vse do konca ne sprejema krivde za ponesrečen zakon, a je vendarle za zakonolom kruto kaznovana. V pogovoru s svakom duhovnikom izraža misli, ki se v podobni obliki konec devetnajstega in na začetku dvajsetega stoletja v slovenski literaturi še večkrat pojavijo, kadar gre za neizkušenost deklet, ki premlada stopajo v zakon z neljubljenim moškim: "Vi ste vedeli, da ni prav, če vašega brata vzamem, Vi ste mi edenkrat odgovarjali, dobro se domišljam. Ali zakaj mi niste vsega povedali, da bi bila jaz, mlada in neumna kakor junica na paši, razumela zakaj! Vi vsi mi niste povedali da ga moram ljubiti, če ga hočem vzeti in če hočem srečna biti z njim. Kdo mi je to povedal? Mati ne, oče ne, on ne, vi ne, a jaz sama nisem vedela. Vzela sem ga iz lahkomišelnosti in otročje nevednosti. Oni človek šele, njegov znanec Paoli, moral je priti, da mi je povedal, česa pogrešam v zakonu, da mi je iskro ukresal, ki je dremala v meni, iz katere se je razpalila vroča strast, ki me je gnala do tja, kjer sem bila in kjer sem, ki mi je v nebesa kazala, pa me v pekel pahnila. [...] Zakaj ste me pustili tako nepodučeno, zakaj me je on vzel, zakaj mi priliko dal, da sem verjela človeku, ki ga zdaj kolnem do nebes?" (Jurčič, 1953, 168–169).

Pri Jurčiču Vidin beg povzroči umor Paolija, Samorodovo usmrtitev, prezgodnjo smrt Vidinih staršev in njen propad, vpliva pa tudi na otrokovo usodo, saj prezgodaj ostane sirota. Vidina zgodba avtorja sicer intrigira, vendar jo zaključí moralistično: "Ona je bila grešnica, a njega je spravila v smrt! On, najpoštenjši mož, za njen greh mora svoje življenje pustiti. Misel, ki je pač tako velika, tako strašna, da je zmožna, uničiti vezi, ki vežejo duha in telo, uničiti ono veliko moč, ki dela človeka za človeka.

Žalosten je župnik nazadnje poleg neme ženske sam obsedel nem in se vdal otožnim mislim. In daleč jih ni bilo treba iskati. Tu pred njim je sedela ženska, ki se v sreči svoje sreče ni zavedala, ki je hotela srečnejša biti, a je prišla v največjo nesrečo. Nezadovoljnost z malim želi velikega; z dobrim in doseženim nenasiten, išče človek boljšega, najboljšega, a najde ne le slabše, nego pogin svoj in drugih" (Jurčič, 1953, 186).

Tudi v Vošnjakovi drami *Vida* plača za svojo odločitev, da sledi ljubezni, najvišjo ceno, saj njen odhod povzroči otrokovo smrt, kar na koncu ubije tudi njo.

Vošnjak sicer ohrani ljubezenski trikotnik, v katerem se Vida odloči za mladega ljubimca, vendar njena odločitev izhaja iz drugačnih razlogov. V poroko s Kogojem je bila skorajda prisiljena, saj bi njen oče sicer bankrotiral. Preden je pristala na zakon, je bodočemu možu povedala, da ljubi drugega, a se je vseeno poročil z njo. Njen beg je tudi posledica tega, da se Kogoj v odločilnem trenutku prepira med njo in taščo ne postavi na ženino stran. Vendar oba avtorja podobno gledata na meščanski zakon, kakor je opozoril že Pogačnik: "Pregled idejno-vsebinskih sestavin Jurčičevega romana *Lepa Vida* razkriva, da je avtor tematiziral meščanski zakon v trenutku, ko je v njem prišlo do razkola med interesnim območjem tradicije z njenimi nespremenljivimi normami in osebnimi, zato pa kaj sprejemljivimi nagnjenji ljubezni med žensko in moškim. [...] V *Lepi Vidi* načenja Vošnjak problem meščanskega zakona v trenutku, ko ta zakon ne more več biti samo gospodarska skupnost, prav tako pa še zmerom ne more biti tudi rezultat izbire po individualni emociji" (Pogačnik, 1988, 95, 107).

KOZAKOVA KRITIKA MEŠČANSKEGA ZAKONA

Ferdo Kozak v drami *Vida Grantova* (1940) prav tako problematizira meščanski zakon, ki je sklenjen iz koristoljublja in v katerem ne vladajo ljubezenska čustva, temveč natančno določena oblastna razmerja. Delo je bilo napisano na predvečer druge svetovne vojne, ko je slovensko meščanstvo doživljalo svoj vrh, iz katerega je sledila le še strma pot navzdol. Podjetnik Mihael Grant v ženi vidi svojo lastnino, ki jo sme in mora nadzorovati, zato ji ne zaupa več slepo, kot sta njegova predhodnika pri Jurčiču in Vošnjaku. Grant se celo zaveda, da ni dovolj nadzorovati le tisti del Vidinega življenja, ki je vsem na očeh, ampak je še pomembnejše tisto, kar se godi v njeni notranjosti. Pri Kozaku Vida ni več razvajeno meščansko dekle, ki o življenju ob poroki ničesar ne ve, temveč intelektualka, ki svoje obzorje bogati z branjem literature, zato njen mož, robusten materialist, v knjigah vidi izvor Vidine upornosti. V discipliniranju svoje žene je mnogo bolj dosleden kot njegova predhodnika iz 19. stoletja, saj Vida pravi: "Videla sem njegov nikdar utešeni sum ... bal se je zame, bal se je vsega, kar mi je bilo blizu. Celotne knjige so morale iz hiše" (Kozak, 1978, 295). Kot njene predhodnice pobegne tudi Kozakova Vida iz te ujetosti in vsakdanje sivine s pomočjo ljubimca, Mihaelovega polbrata Toma, in doživi globoko razočaranje, ko ugotovi, da je on sploh ne ljubi. Toda dejansko zapusti Mihaela šele potem, ko zahteva od nje gostoljubje do prostitutk, ki jih je pripeljal v hišo. Zaradi grožnje, da bo ustrelil njo in Toma, se poniža in izpolni njegov ukaz, a nato zbeži k ljubimcu. V Tomovem stanovanju, kamor kmalu pride tudi Mihael, doseže njegovo oblastno ravnanje z Vido vrhunec in pomeni hkrati obrat iz nadzorovanja, ki se je pokazalo za neuspešno, v kaznovanje, saj jo udari z

bičem po obrazu. Vida je zlomljena fizično in psihično, saj se izkaže, da je Tomo v resnici ne ljubi in si ne želi skupnega življenja z njo. Hudo jo prizadene tudi smrt Mihaelovega mlajšega brata Andreja, ki ji je izpovedal ljubezen prav na večer njenega bega k Tomu in se ustrelil, ko je spoznal, da ona ljubi drugega. Vida se čuti kriva za njegovo smrt, spoznanje, da nima na svetu nikogar več, ki bi jo ljubil in ona njega, jo pahne v obup, iz katerega vidi edini izhod le v smrti. Toda njena mati opazi, da hoče spiti strup, in opozori na to Mihaela, ki ji izbije kozarec iz roke. Pri Kozaku pomiritve ni, Vida ne more najti miru niti v smrti. Na koncu drame je zaprta v hišo, iz katere ne more pobegniti:

Mihael Grant (se približa vratom v ozadju in si tam daje opravlja s ključavnico).

Vida Grant: Kaj hočeš?

Mihael Grant: Nedolžna stvar! Gledam ... Tu bi se dali napraviti zapahi ... dva ... trije ... Da se boš zaklepala ... S tremi ključi ... Samo ... Čemu? Nihče ne bo več silil noter ... (*Zroji.*) Ven pa tudi ne!

Vida Grant: Grant!

Mihael Grant: Nihče! Ker ne dam, da bi mi kdo ime sramotil! Da bi ljudje kazali za mano ... da bi se smejali ... meni in hiši! ... Nihče ven! Tu lahko sediš ... Počni, kar hočeš ... po celi hiši ... Ne bom te videl ... Ne bom vpraševal ... Ampak ... Še nikoli se ni noben Grant ... pred celim svetom ... izrodil v smešno mevljo! Zato ... Iz te hiše drži pot samo na pokopališče ... (*Kozak, 1978, 339.*)

Mihaelovo kaznovanje je tesno povezano z nadzorovanjem. Kazen za navidezno svobodo, ki jo je po njegovem Vida imela, je od trenutka, ko je hotela od njega pobegniti, življenje pod stalnim nadzorom. Telesno kaznovanje, po katerem je Mihael posegel, ko jo je našel pri Tomu, spremeni v duševno. Lik Vide Grantove bi v nekaterih potezah lahko označili kot predhodnico sodobne ženske, saj ni več prepričana, da mora vztrajati v zakonu, v katerem ni srečna, in iz njega sama išče izhod. Pri Jurčiču in Vošnjaku je Vida zapeljana, z ljubimcem pobegne, ker jo on v to pogovori. Pri Kozaku je Vida nesrečna in beži iz resničnosti najprej v domišljijski svet in se naveže na Toma le zato, ker se ji zdi drugačen in bolj občutljiv od njenega moža. Ko Vida ugotovi, da je tudi Tomo sebičen in ni sposoben za zrelo ljubezen, ne občuti krivde ali kesanja, temveč zgolj izpraznjenost in razočaranje. Ker ni sposobna zaživeti lastno življenje, ostane Vida strta ob Mihaelu.

ŠELIGOVA VRNITEV K SPEKTAKLU KAZNOVANJA

Tudi v Šeligovi drami se prizori fizičnega in psihičnega kaznovanja izmenjujejo. Moški so predstavniki fizične moči, saj že na začetku, v didaskaliji o hišnem prijatelju, torej Vidinem ljubimcu, beremo: "Čez hip se že pod suknjič, potegne ven kratek bič in ga dvigne, da bi užgal z njim in z izbuljenimi očmi po nji..." (*Šeligo, 1978, 12.*)

Nasilje nad Vido, ki je v tem prizoru šele nakazano, se na španskem dvoru uresniči, saj je protagonistino telo v mnogih prizorih, ne glede na to, kdaj in kje se dogajajo, izpostavljeno nasilju, telesnim mukam:

Na namig očeta Bartolomeja jo birač zdaj primeta in položita na kanape ali mizo ali žrtvenik, ki ga že poznamo. V začetku se Vida brani, zakriči, potem pa se prepusti kot že omamljena žival klanju ... In res: prisotni s pomočjo biračev razparajo njeno obleko na boku, da jo lahko oče Bartolomej tja zareže, da steče črna kri. Preden pa to dokončno stori, med delom patetično govori:

O. Bartolomej: Kristusove rane so krvavo rdeči cvetovi raja, nad katerimi duša človekova lebdi kot metulj, da pije zdaj iz tega, zdaj iz onega. Skozi rano na boku (zdaj zareže!) prodre do srca ... (*Šeligo, 1978, 60–61.*)

Navedeni odlomek nas vrača v čase, ko je telo po Foucaultu še "glavna tarča kazenske represije", ko še ni nastopil "pomemben trenutek", v katerem sta se "stara pajdaša iz kaznovalnega blišča, telo in kri", že umaknila. Oboje se v Šeligovi drami pojavi z izjemno intenzivnostjo. Mučenja se ne kažejo v obliki končne kazni, temveč se kar naprej ponavljajo. Linearnega časa, ki mu sledi dogajanje v besedilih Šeligovih predhodnikov, v njegovi Lepi Vidi ni več, zato tudi kazni ni postavljena na konec dogajanja, ampak poteka kar naprej v ciklu, konec je hkrati nov začetek. Zanimivo je, da Šeligo uprizarja telesno kaznovanje, spektakelske muke, ki so se v večini zahodnoevropskih dežel končale že v začetku 19. stoletja, ali kot ugotavlja Foucault: "Za pokoro, ki je razsajala po telesu, je morala priti kazen, ki učinkuje v globino, na srce, na misel, na voljo, na dispozicije. Maby je enkrat za vselej formuliral načelo: 'Naj kazni, če lahko tako rečem, bolj prizadene dušo kakor telo' (*Foucault, 2004, 24.*)

V ljudski pesmi in pri Prešernu je Vidino trpljenje ponotranjeno, zanj nihče ne ve. Pri Jurčiču in Vošnjaku to ni dovolj – njuni Vidi morata umreti v blaznosti, vendar je to morda milejša kazen kot omahovanje pod bremenom spoznanja o uničenih življenjih, s katero morata živeti Šeligova Vida in Kozakova Vida Grantova, ki sta obe na koncu zlomljeni in zaprti v sobo.

Nespregledljivo je še, da Vida poleg lastnega uničuje samo moška življenja. Ali naj vidimo v tem (morda sicer nezavedno) željo avtorjev, da tako povečajo njeno krivdo? Vsekakor se ni moč slepiti, da je bilo vsaj še v 19. stoletju žensko življenje enakovredno moškemu. Ali ni potemtakem kazni, ki jo doleti, še bolj upravičena? V Franciji je bilo, kot navaja Foucault, že leta 1791 jasno, da so potrebni natančni odnosi med naravo prestopka in naravo kazni. Strogost kazni torej opravičuje teža zločina. Če si v tej luči še enkrat ogledamo Vidino ravnanje, potem se nam njen beg od doma razkrije kot najhujši zločin, saj je pri avtorjih 19. stoletja kaznovana s smrtjo, pri avtorjih 20. stoletja pa s popolnim duševnim zlomom. Dejansko se je ženska zakonska nezve-

stoba v zgodovini človeštva kar naprej pojavljala tudi kot pravna kategorija. Kot najtežji zločin jo je v evropski civilizaciji označil šele rimski cesar Konstantin, vendar je že Justinijan omilil kaznovanje, najpogostejša kazen je bilo, kakor piše Marija Milenković, zapiranje v samostan. In kako je bilo pri nas? "Skorajda vsi slovanski viri govorijo o pravici moža, da kaznuje nezvesto ženo s smrtno kaznijo. Te kazni so se obdržale še v 16. stoletju. [...] Zapustitev družine in otroka je veljalo malodane v vseh družbah za odklonsko, pa tudi prešuštvo je bilo v naši zakonodaji opredeljeno kot kaznivo dejanje z zagroženo kaznijo zapora še 1929. leta" (Milenković, 2002, 142, 144).

Pri razpravljanju o Vidinem kaznovanju je potrebno opozoriti, da v nobeni od različic ni institucionalizirano. Njena krivda ni dokazana v pravnem procesu, zato tudi kaznovanje ni v skladu z zakonodajo, temveč ga povzročijo metafizične sile (usoda, naključje, božja previdnost?). Vendar v tem pogledu ne gre za posebnost del z lepovidskim motivom, temveč za značilnost slovenske književnosti v 19. stoletju, ki jo odkrivamo celo pri pisateljih s pravno izobrazbo, na primer pri Kersniku ali Tavčarju.

Besedila z lepovidskim motivom lahko beremo tudi kot literarna pričevanja o večnem boju med spoloma. Prisoten namreč ni le hrepenenjski, temveč tudi ljubezenski motiv. Celo pri Cankarju, kjer je naslovni lik postavljen v razmerja do številnih moških, je osrednji dogodek, ko Vida zapusti svojega zaročenca in odide k drugemu moškemu. Vsa raziskovana besedila potrjujejo misel, da se s kaznovanjem osrednje ženske figure spet vzpostavi androcentrični sistem vrednot, zato lahko avtorju in bralcu Vidin poraz služi tudi kot potrditev spoznanja, da je poročena ženska, ki se odloči za zakonolom, vselej kaznovana.

Ta dejstva morda še dodatno razlagajo, zakaj je prav mit o Lepi Vidi tisti, v katerem naj bi bile, kakor piše Denis Poniž, "skrite določene poteze, ravnanja in usodni obrati, značilni za slovenski narod in njegovo 'kolektivno dušo'" (Poniž, 2006, 10). Tudi Pogačnik piše, "da je imel motiv Lepe Vide v svoji kontinuiranosti tudi svojevrstno prerojevalno funkcijo za slovenstvo" in iz tega izpelje misel, da so se vsi ustvarjalci posvetili "študiju prvobitno ženskega, morda bi lahko rekli tudi faustovskega nemira" (Pogačnik, 1988, 312–313). Zdi se, da je Pogačnikovo trditev o tem, da so avtorji "študirali prvobitno ženskost", potrebno ponovno premisliti. Najprej se zastavlja vprašanje, kaj sploh je "prvobitno žensko". "Prvobitna ženskost" se v tem smislu izkaže za utvaro raziskovalca in verjetno tudi avtorjev, ki slepo verjamejo, da obstaja možnost redukcije ženskosti na skupni imenovalac, ki ima nek daljni, neopredeljivi

"prvobitni" izvor, v katerem se seksualna privlačnost prepleta z materinsko funkcijo, zaradi katere se ženska kot spolna partnerka razkriva kot obljuba vrnitve v izgubljeno enost prvotnega odnosa z materjo. Ženskost je v lepovidskem mitu vedno konstrukt, ki ga določa vpetost v družbena razmerja. Žensko hrepenenje ima namreč, če je postavljeno še v razmerje do materinstva, drugačne posledice kot moško. Za živost mita je zato gotovo bistveno dejstvo, da je protagonistka ženskega spola, vprašanje pa je, koliko se avtorji v resnici želijo vživeti v njeno notranjost.

V slovenski zgodovini ni velikih figur, s katerimi bi se pisatelji lahko identificirali in na ta način oblikovali svojo identiteto tako v političnem kot osebnostnem smislu. Poraz ženskega hrepenenja, njena nemoč, da bi se zaradi svoje reproduktivne vloge v patriarhalni družbi osamosvojila, omogoča negotovi moškosti zmagovit občutek, da vendarle biva v svetu, v katerem je zapustitev moža sankcionirana, in to še tako, da sploh ni potreben napor institucionalnega kaznovanja, temveč se vse uredi samo po sebi, saj je tak "naravni" red. O ujetosti v tradicionalne podobe ženskosti priča tudi Vidino materinstvo, ki je konstanta v mitu o njej. Pisatelje vse do Cankarja (in seveda še po njem, saj je odsotnost Vidinega materinstva tudi v dvajsetem stoletju izjema) zanima ženska kot reproduktivni del skupnosti. Pozornosti ne usmerjajo v žensko kot subjekt, ki hrepeni po drugačnem življenju, temveč kažejo, da v svetu, v katerem živi, sploh nima možnosti, da bi njeno življenje drugače potekalo.³

V pesimističnem tonu lepovidskega mita se verjetno skriva tudi odgovor na vprašanje, zakaj se ga je dotaknilo tako malo avtoric. Verjetno se zdi, da jim je bilo tuje mazohistično vživljanje v lik, ki ga na koncu čaka le smrt ali resignacija. Pogačnik navede na svojem seznamu le štiri avtorice in le dve izmed njih sta ustvarili daljša besedila. Zanimivo je, da Pogačnik ne omenja romana *Obraz v zrcalu* (1941) Mire Mihelič, čeprav v njem odkrijemo nekaj stalnic Vidine zgodbe: najprej je tu poroka lepe mlade ženske z neljubljenim starejšim moškim, rojstvo otroka, ki ji ne zapolni življenjske praznine, in prihod mladega moškega, ob katerem se prebudijo njena čustva in s katerim odide v drugačno življenje, a mora pri tem zapustiti svojega otroka. Vendar otrok (hčerka!) v njeni odsotnosti ne umre, Henriete pa spoznanje, da je ljubimec ne ljubi, kakor si je predstavljala, ne zlomi, zato ne gre za tipične poteze lepovidskega motiva. Motiva nadzorovanja in kaznovanja protagonistke tudi ne srečamo v igri *Otrok, družina, družba ali lepa Vida* (1987) Alenke Goljevšček, za katero je značilen celo ironičen odnos do lepovidskega mita, kakor tudi ne v romanu *Kristina* (1985) Marjete Novak.

3 Mati, ki zapusti otroka, ni le lik v slovenski književnosti 19. stoletja, temveč jo upodobi tudi Prežihov Voranc v noveli *Ljubezen na odoru* (1940).

SKLEP

Razpravo o motivih nadzorovanja in kaznovanja v štirih literarnih besedilih, ki upovedujejo lepovidski mit, sklenimo z mislijo, da sta raziskovana motiva njhova bistvena sestavina. Pomanjkljivo nadzorovanje omogoči protagonistkin beg, ki mora biti kaznovan, da pokaže na nespremenljivost oblastnih razmerij v družbi in vsaj v 19. stoletju tudi predstavlja negativni zgled za bralke, čeprav je v lepovidskem mitu mogoče odkriti tudi ubešeditev romantičnega koda ljubezni, za katerega je značilno, da je ljubezen razumljena kot sila, ki človeka pretrese, ne da bi se ji mogel upreti, in zaznamuje njegov odnos do sveta. Zato se tudi pisatelji in bralci lahko identificirajo z Vido kot junakinjo, ki je v svojem svetu izjema, saj za vsako ceno išče ljubezensko srečo in

izpolnitev. Vendar je zaradi svojega spola in z njim povezane družbene vloge žene in matere obsojena na zlom, njeno iskanje se izkaže za tragično hrepenenje po nedosegljivem. Ženska, ki zapusti to, kar mora z moralno-etičnega stališča varovati, je pri slovenskih pisateljih vedno tragičen lik, nikoli zgled ali junakinja, ki bi navdihovala bralke. Zaradi kaznovanja je mitu inherenten konzervativen pogled na ženskost, kar je najverjetneje razlog za redke ubeseditve lepovidskega motiva pri avtoricah.

Za nadaljnje raziskave ostaja odprto vprašanje, v kolikšni meri je mogoče spoznanja pričujoče študije aplicirati še na druga slovenska besedila, ki upovedujejo lepovidski motiv zapustitve otroka in moža zaradi hrepenenja po drugačnem življenju.

CONTROL AND PUNISHMENT IN A FEW TEXTS EMPLOYING THE FAIR VIDA MOTIF

Katja MIHURKO PONIŽ

University of Nova Gorica, School of Humanities, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska 13

e-mail: katja.mihurko-poniz@guest.arnes.si

ABSTRACT

The article shows that the constants of the Fair Vida myth also incorporate the motifs of control and punishment, which can be analysed in relation to the protagonist's abandoning her husband and child. The author focuses on four texts – the novel Fair Vida (1877) by Josip Jurčič, the play Fair Vida (1893) by Josip Vošnjak, Vida Grantova (1940) by Ferdo Kozak and Fair Vida (1978) by Rudi Šeligo. This selection is based on a common feature of the analysed texts, namely the connection between the Fair Vida motif and the motifs of control and punishment that are unveiled in the chosen texts from different time periods. This allows parallels and differences between these works to be found and relations between respective socio-historical circumstances in which they emerged, as well as the author's view of the narrated world, to be revealed. The author incorporates realizations and approaches of literary studies of gender and shows that insufficient control facilitates the protagonist's flight from home which must then be punished for the protagonist has rebelled against the traditional role of a passive woman. That both female characters are insufficiently controlled and blindly trusted by their husbands in their love, is a fact already exposed in Jurčič's novel and Vošnjak's play. In Kozak's play, Vida's husband even controls her life by forbidding her to read books, which, however, does not prevent her flight to her lover, for as an intellectual she has created her inner world to which he has no access. Vida in Šeligo's play is even more obstinate, although in the end her aspirations for a life of freedom are sanctioned all the same. The punishment of the protagonist is not institutionalized in any of the versions. She is not found guilty through legal proceedings and consequently also the punishment is not legally inflicted, but is rather caused by metaphysical forces or her loved ones. In the article, the author points out that the texts featuring the Fair Vida motif can also be read as literary testimonies on the eternal battle of the genders. Not only the motif of longing, but also the motif of love is present in these texts. The studied texts reinforce the idea that by punishing the main female character an androcentric system of values is re-established and Vida's defeat can serve to the author and the reader as a confirmation of their own superior position in gender relations. To what extent the realizations of the present study can be applied to other Slovene literary works employing the Fair Vida motif of abandoning husband and child for longing for a better life is a question that remains open for further analyses.

Key words: Fair Vida motif, Slovene literature, Josip Jurčič, Josip Vošnjak, Ferdo Kozak, Rudi Šeligo, Michel Foucault

LITERATURA

Foucault, M. (2004): Nadzorovanje in kaznovanje. Nastanek zapora. Ljubljana, Krtina.

Jurčič, J. (1953): Zbrano delo, 6. knjiga. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Klobučar, M. (2007): Zvijazna ugrabitev mlade matere (lepa Vida). V: Golež Kaučič, M. et al.: Slovenske ljudske pesmi. Pripovedne pesmi. Ljubljana, Založba ZRC SAZU – Slovenska matica, 73–90.

Kozak, F. (1978): Kralj Matjaž. Drame in komedije. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Milenković, M. (2002): Leposlovje in kriminologija. Ljubljana, Pravna fakulteta in Cankarjeva založba.

Pogačnik, J. (1988): Slovenska Lepa Vida ali hoja za rožo čudotvorno. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Poniž, D. (2006): Ivan Cankar: Lepa Vida. Poskus interpretacije. Ljubljana, Slovenski gledališki muzej.

Šeligo, R. (1978): Lepa Vida. Čarovnica iz Zgornje Davče. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Vošnjak, J. (1893): Lepa Vida. Celje, D. Hribar.

POROČILA IN OCENE

RELAZIONI E RECENSIONI

REPORTS AND REVIEWS

**POROČILA
RELAZIONI
REPORTS**

Matej Župančič

ŽIVI MUZEJ – EKSPERIMENTALNA ARHEOLOGIJA. 2.
mednarodni stručni skup, Umag, 2. avgusta 2008

V Umagu je v začetku avgusta 2008 potekalo v organizaciji Muzeja strokovno srečanje, že drugo po vrsti. Ob tem moramo povedati, da je srečanje le del prireditve ob 7. mednarodnem festivalu antike SEPO-MAIA VIVA, ki je tokrat trajal od 1. do 3. avgusta. Tamkajšnji muzejski delavci/ke so si zamislili in izpeljali v teh dneh živahno dogajanje, ki je preplavilo ulice in trge osrednjega dela Umaga, strokovno srečanje pa je bilo le del tega "živega muzeja". Podpora okolja in lokalnih oblasti je bila vidna na vsakem koraku, tudi v podžupanovem nagovoru udeležencem strokovnega srečanja. Občinstvo je bilo v glavnem dvojezično, a organizator je kljub temu poskrbel za dobro simultano prevajanje, kar kaže posluš tudi do gostov-predavateljev.

Pojem eksperimentalne arheologije je bil na srečanju vzet zelo široko, bistvena sta bila nazoren prikaz starih tehnologij in pa pedagoška problematika ob predstavljanju zgodovine in arheologije šolskim otrokom.

Kot prva sta nastopila Darko Komšo (AMI) in Robert Bilić Vrana (Konzervatorski odjel) iz Pulja s prikazom *Lovačko oružje u prapovijesti*, kjer sta posebej opozorila na razvoj od kopja in metalnega kopja do loka, kar je

prazgodovinskemu lovcu omogočalo predvsem večjo varnost, pa seveda učinkovitost. Pred očmi poslušalcev sta izdelovala puščice, tako konice kot tudi operjene zaključke, odpovedati pa sta se morala nazornemu prikazu, saj organizator v središču Umaga ni mogel rezervirati varnega poligona. Prikaz sta nadomestila s projekcijo faz izmetavanja sulice in streljanja pa tudi s prikazom najstarejših najdb sulic in lokov. Opozorili smo ju na lok iz Ljubljanskega barja.

Delno sta se na lovsko temo navezala Vlasta Krklec in Siniša Laginja (Muzeji Hrvatskog zagorja – Muzej evolucije i nalazište pračovjeka "Hušnjakovo") iz Krapine s prikazom *Oživiljena prapovijest krapinskog Neandertalca*. Prikazana je bila zanimiva arhitektura (arhitekt Željko Kovačić) novega muzeja evolucije, ki je končno pred otvoritvijo. V okviru njihovega muzeja že več let potekajo zanimive delavnice za otroke s poudarjenimi geološko-paleontološkimi vsebinami, ki najdejo osrednji smisel v predstavitvi krapinskega pračloveka. Kot poseben del celote je seveda otrokom (in odraslim) všeč prikaz lova in oblačil.

Zanimivo, tematsko na videz oddaljeno temo *Arheoastronomija* je prikazal Korado Korlević (Znanstveno edukacijski centar) iz Višnjana. Prepričljivo je govoril o mnogih okroglih zidanih prazgodovinskih strukturah v Istri, ki da so astronomsko usmerjene in dokazujejo povezanost prebivalstva z nebesnimi pojavi.

Francesco Pavan ter Gianpaolo Stella (Archeo Faber) ter Cesaretto Mauro (Muzej velikih rijeka) so pokazali tehnologijo ulivanja *Pečatov z baktrijskimi mitološki liki* ter *Proizvodnjo in uporabo rimskih oljenk*. Vsem je bila skupna velika nazornost in mojstrsko obvladovanje vseh faz postopkov. Še posebej je navzoče – Mediterance –

presenetila uporaba sipine kosti za izdelavo kalupa za ulivanje kovin.

Med predavatelji/demonstratorji je izstopal Andrea Testa ("Il Crogiolo" Arte orafa) s temo *Zlatarstvo v antiki: granulacija, lotanje z bakrovimi solmi, serijska proizvodnja votivnih predmetov s pomočjo kalupa*, saj je bil prikaz granulacije, kot so jo po vzhodnih receptih uporabljali Etruščani in pozneje natančno opisal Plinij, fascinanten. Starejši kolegi se morda spominjajo predavanj prof. dr. Z. Vinskega ... a nazoren vpogled v drobne zlate kroglice je vse kaj drugega.

Dario Battaglia (Istituto Ars Dimicandi) iz Bergama je prikazal – v sliki in besedi – načine bojevanja gladiatorjev. Do rezultatov je njihova skupina prišla po mukotrpnem, tudi bolečem in kdaj pa kdaj krvavem, bojevanju z orožjem in opremo (čelada, ščit, prsna plošča ... in s primerjanjem upodobitev in opisov gladiatorjev. Torej res eksperimentalna arheologija. Avtor je tudi napovedal skorajšnji izid knjige o bojevanju gladiatorjev.

Kako se je delal škrlat? je razložila ob kupu nabranih volekov-murexov Cristine Macheboeuf iz Bordeauxa, sodelavka hrvaško-francoskih izkopavanj v Loronu pri Poreču. Ti severnojadranski polži imajo izredno majhno količino, v primerjavi z levantinskimi, dragocene snovi v posebni žlezi in vsakega moramo razbiti in povleči žlezo – kar je pokazala v živo. Potem sledi poseben postopek kuhanja, kar naj bi pokazala nekaj dni pozneje v Poreču.

Neutrudna Narcisa Bolšec Ferri s sodelavkami je pokazala *Kako smo se odjevali* na primeru toge. Kar sedem metrov dolg in dva metra širok kos tkanine je ravno pravšnji, da nam je postavnega manekena odela v togo. Zatrjevala je, da drugače ne gre in da je tehnologijo ugotovila po nešteto poskusih, kar ji seveda verjamemo.

Izkušnje u rekonstrukciji antičnih obredov so nam prikazali navdušenci iz Villadose pri Rovigu (G.A.V. sez. Antropologia Sociale dell'Antichità). Skupina ljubiteljev poskuša na osnovi arheoloških najdb in branja besedil oživiti posamezne scene iz paleovenetskega in rimskega obdobja ob obredih (poroka, dodelitev zemljišč legionarjem, prižiganje ognja) ter prireditve (sojenje, pripoved o Zenobiji, ...). Vodilni motiv sodelavcem je spoznavanje in "razbiranje" dogodka pa tudi druženje.

Maja Crnič (Znanstveno edukacijski centar) iz Višnjana poskuša skozi *Izvannastavnu aktivnost iz eksperimentalne arheologije u osnovnoj školi* oživeti z otroki vsakodnevno dogajanje v kovinskih obdobjih. To vključuje popis arheoloških najdišč, opis predmetov, obdelovanje njive in pridelovanje hrane na starinski način.

Tea Katunarić iz Splita (Umjetnička akademija) se je s skupino sodelavcev/vk lotila pisanja alternativnega planskega Vodiča po Mosoru in Poljici. Vodilo je bilo, da so našteje raznovrstne zanimivosti, od arheologije do arhitektur in rastlinstva, pa tudi legende, ki so vezane na posamezne kraje. Šele ko je vodič izšel, so dobili podporo od lokalnih oblasti.

V okviru strokovnega srečanja je bil predstavljen tudi *Zbornik 1* lanskega, prvega srečanja v Umagu. In ob letu bo izšel tudi *Zbornik (Atti)* tokratnega.

Ob pisanju tega prikaza smo želeli pokazati, da eksperimentalna "arheologija" ni izključno privilegij dobro opremljenih znanstvenih laboratorijev, pač pa tudi posameznikov in skupin, ki poskušajo obnoviti oziroma ponovno obuditi določena znanja in vednosti, ki vsak dan izginjajo ali pa jih kratko malo uničujemo z množično proizvodnjo. Za to moramo biti hvaležni skupini iz Umaga, ki je ta dan oziroma vse tri dni žive Sepomaje omogočila pretok znanja in vedenja. Zdi se, da je dobro vzdušje, ki so ga gostitelji ustvarili, bistveno pripomoglo k tej izmenjavi.

Matej Župančič

GIORNATA INTERNAZIONALE DI STUDI /
MEDNARODNI ŠTUDIJSKI DAN: LUDWIG KARL
MOSER (1845–1918), TRA VIENNA E TRIESTE / MED
DUNAJEM IN TRSTOM / ZWISCHEN WIEN UND
TRIEST. Trst, 21. novembra 2008

Narodna in študijska knjižnica ter Mestni muzeji za zgodovino in umetnost (Civici Musei di Storia ed Arte) iz Trsta so organizirali enodnevno posvetovanje o dr. L. K. Moserju ob 90-letnici njegove smrti. Iniciativa je izšla iz Komisije za topografijo pri NŠK, tržaški muzeji pa so idejo sprejeli. Kljub temu je večji del priprav slonel na delu in trudu slovenske ustanove. Namen srečanja je bil osvetliti pomen tega sicer neutrudnega, a zaradi političnih in narodnostnih razlogov prezrtega šlezjskega Nemca. Gimnazijski profesor naravoslovja se je v prostem času posvečal speleologiji, arheologiji, favni in flori ter izletništvu. Te dejavnosti je spretno kombiniral in s tem širil zanimanje zanje med mladino in odraslimi. Poleg tega je hitro in stalno poročal o svojih izsledkih in opažanjih doma in na tujem, skoraj izključno v nemško pišočo znanstvene, strokovne in poljudne revije ter časopise. Iz objav je bilo razvidno, da je svojo – predvsem arheološko – dejavnost v okolici Trsta naslonil na mrežo domačih informatorjev, česar ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja njegovi italijanski kolegi niso počenjali. To mu je olajšalo tudi znanje poljskega in češkega jezika. Ob tem se je naslonil na pomoč Prazgodovinske komisije in tudi Osrednje spomeniške komisije na Dunaju, kar je tudi povzročilo v določenih tržaških krogih negotovanje. Ne le to, očitano mu je bilo tudi, da je med najdenimi predmeti nekaj ponaredkov, a kakor je rekel L. H. Barfield, je bil Moser bolj žrtev kot akter prevare. Na Dunaju je ostalo še ne povsem izkoriščeno rokopisno gradivo s poročili obema komisijama, v Trstu pa je prav tako še pretežno neizkoriščeno rokopisno gradivo, ki ga hrani Mestni naravoslovni muzej.

Organizatorji so pridobili kar 12 predavateljev iz Trsta, Kopra, Dunaja, Pulja, Pazina in Ljubljane in tudi poskrbeli za prevajanje. Na razpolago so bili tudi povzetki in prevodi predavanj.

V uvodni besedi je Gino Bandelli (Dipartimento di Scienze dell'Antichità, Università di Trieste) osvetlil naravoslovne in prazgodovinske raziskave v obdobju pozitivizma in tudi multikulturalnosti Trsta 19. stoletja. Res je, da je postajalo mesto znanosti zatemnjeno od "papirnatega" mesta, a uspel je pokazati, da so preživele in obstale globoke korenine mesta znanosti.

Življenjsko pot L. K. Moserja je osvetlila Lidija Rupel iz Trsta. Želje po vpisu na slikarsko akademijo oče Ludwigu Karlu ni mogel in niti ni hotel uresničiti, a zamrla ni nikoli. Sam je v rokopisnem osnutku življenjepisa pokazal na ljubezen do življenja v naravi in na zanimanje za živalstvo v mladih letih, tako študij naravoslovnih znanosti na tedanji dunajski filozofski fakulteti ne prese- neča. Vsa ta znanja je uporabljal od leta 1875 na nemški državni gimnaziji v Trstu. Posebej je poudarila velik delež slovenskih dijakov na tej šoli.

Geolog Karl Mais (Naturhistorisches Museum Wien) se je nehote navezal na predhodno predavateljico, a je pokazal tudi na način vzgoje srednješolskih profesorjev v monarhiji in tudi na njihov delež pri širjenju zanimanja za naravoslovje v mestih, kjer so delovali.

Geologinja Deborah Arbulla (Museo Civico di Storia Naturale Trieste) se je posvetila predmetom, predvsem koščnemu materialu, ki so prispeli v Mestni naravoslovni muzej kot rezultat Moserjeve dejavnosti v jamah. Del "arheološkega" gradiva je bil že izločen in ga je ta muzej predal Mestnemu muzeju za zgodovino in umetnost.

Ornitolog Tomaž Mihelič iz Ljubljane in M. Župančič iz Kopra sta objavila Moserjevo pismo direktorju tržaškega Naravoslovnega muzeja dr. Carlu de Marchesettiju, kjer Moser sprašuje, če so morda naslovniku znani kostni ostanki snežne sove iz depozitov kraških jam. To vprašanje mu je namreč zastavil ugleden paletnolog E. Regàlia iz Firenc. Ob tem Moser še pripiše, da je sam videl v neki jami živo snežno sovo. Avtorja pokažeta, da Moser žive sove po vsej verjetnosti ni videl, da pa so danes znani kostni ostanki te sove iz würmske poledenitve v bližnji Istri.

Brigitta Mader (K.K. Küstenlandforschung, Wien-Triest) je govorila o odnosih K. Moserja s Prazgodovinsko komisijo cesarske akademije znanosti in z Osrednjo komisijo za kulturne dobrine na Dunaju. Tako se je sodelovanje s tema institucijama okvirno zelo uspešno začelo že z izkopavanji grobišča v Beramu leta 1883 in nekako zaključilo z izkopom in seveda takojšnjo objavo Socerba 1902–1903. Osvetlila je tudi vlogo posameznih osebnosti, ki so kontaktirale z Moserjem.

Lidija Nikočević (Etnografski muzej Istre iz Pazina) je pripravila za večino poslušalcev majhno presenečenje,

saj je osvetlila Moserjevo etnografsko delo. Ob veliki paradi na Dunaju v čast obletnice vladanja cesarja Franca Jožefa je namreč organiziral več etnografskih skupin s Primorske, ki so nastopile v paradi. Takoj po tem je objavil obsežen prispevek v dunajski *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 5, 1909. Zaradi zadržanosti referentke je prispevek prebrala T. Nikolić.

Stanko Flego iz Trsta je osvetlil nekatere nejasnosti arheološke dejavnosti L. K. Moserja v jamah na Krasu. Na izbranih primerih je pokazal nepravilno lociranje nekaterih jam, do katerega je prišlo zaradi površnega branja objav, ali nepoznavanja dnevnikov, ali pa zaradi poimenovanja jam. Osvetlil je tudi etimologije posameznih imen jam, pa tudi celo napačno etimološko razlago Moserja glede nastanka imena *Pejca* v *Lašci* in zmede, ki je potem nastala. Opozoril je na sekvenco datumov in prisotnost posameznih oseb, ki so bile navzoče ob odkritjih spornih – domnevno ponarejenih – artefaktov. Pomudil se je tudi pri interpretaciji nekaterih člankov glede skeletov v *Jami na Doleh*.

Izostalo je predavanje A. Veluščka (Inštitut za arheologijo Ljubljana) o neolitiki fazi impresso kulture na Krasu, ki je v delu literature opredeljena na osnovi negotovih najdb.

Kristina Mihovilić (Arheološki muzej Istre Pulj) je govorila o rezultatih Moserjevih izkopavanj prazgodovinskega grobišča v Beramu. Ne le da je Moser to prvo prazgodovinsko izkopavanje v Istri nemudoma objavil – predmeti so na Dunaju – pač pa je s svojo dejavnostjo tudi spodbudil ustanovitev "rivalskega" Provincijskega muzeja v Poreču, da bi tako preprečili odhajanje gradiv na Dunaj.

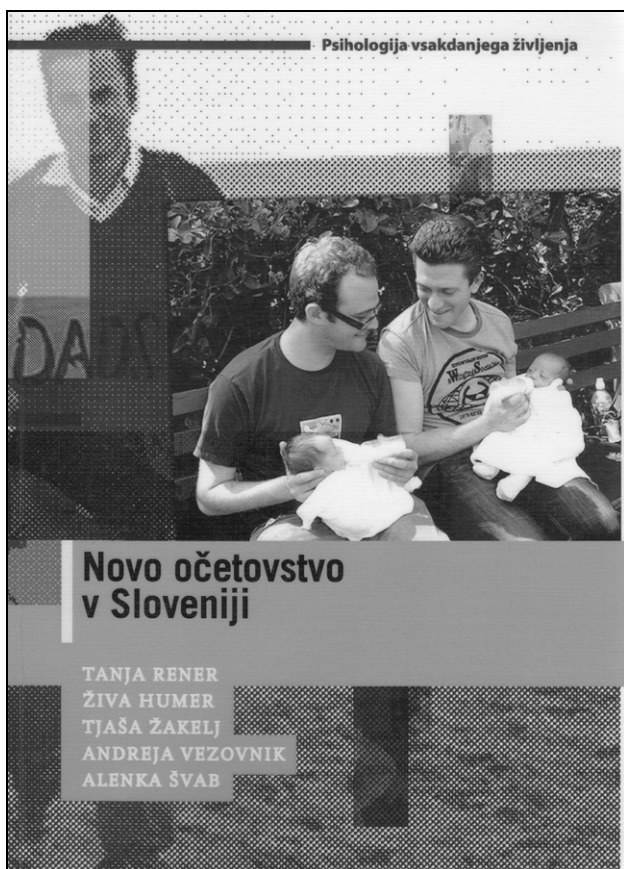
Marzia Vidulli Torlo, Paolo Casari in Anna Crismani, vsi sodelavci tržaškega mestnega Muzeja za zgodovino in umetnost, a tudi avtorji razstave o *Grobišču na Socerbu*, so spregovorili o tej "dvojni" nekropoli. Leta 2002 ji je bila posvečena monografija, del gradiva bi bilo moč s pomočjo terenskih zapisnikov izkopavalca tudi urediti po grobnih celotah, tako za prazgodovinski kot za rimskodobni del.

Naslednji dan so se nekateri udeleženci srečanja zbrali v Kopru, kjer je avtorica Marzia Vidulli Torlo s sodelavko predstavila razstavo *Grobišče na Socerbu*, ki jo je prav tedaj gostil Pokrajinski muzej Koper. Sledil je še ogled Socerba in še posebej ogled Svete jame pod vodstvom F. Malečkarja.

Ob koncu mi je prav prijetno zapisati, da je v celoti potek enega dne pokazal, da kljub včasih morečemu vzdušju vendarle lahko prevlada v Trstu "mesto znanosti", kot je v uvodu dejal G. Bandelli. Organizatorji obljublajo izid Aktov tega srečanja. Morda bi bilo prav, ko bi pridobili tudi še prispevke avtorjev, ki so se z Moserjevo dejavnostjo ukvarjali, pa se iz raznih razlogov niso mogli udeležiti srečanja.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Tanja Renner, Živa Human, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik, Alenka Švab: **NOVO OČETOVSTVO V SLOVENIJI**. Knjižna zbirka Psihologija vsakdanjega življenja. Ljubljana, Založba FDV, 2008, 240 str.

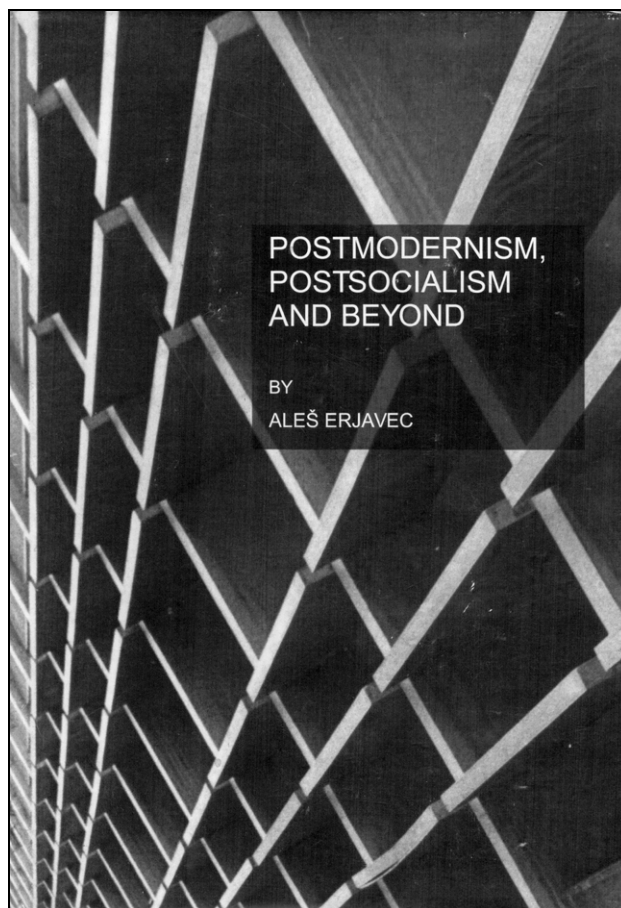
Monografsko delo *Novo očetovstvo v Sloveniji*, delo več avtoric, raziskovalk s področja socioloških znanosti, je prva študija na slovenskem območju, ki se na celostni način loteva v družboslovju nadvse aktualne tematike pojava "novega očetovstva". O fenomenu tako imenovanega novega očetovstva – ki opredeljuje premik od tradicionalnih vlog in predstav o očetu, ki je bodisi zgolj finančni oskrbovalec družine bodisi odsoten oče, k očetu, ki ga opredeljuje aktivna participacija v družinskem življenju s poudarkom na čustveni vključenosti in skrbi za otroke ter enakomernejši porazdelitvi dela – je v zahodni znanosti govor od sedemdesetih let, intenzivneje pa od osemdesetih let 20. stoletja dalje. Kljub večdeset-

letnemu znanstvenemu prevpraševanju o fenomenu spreminjanja moškosti in očetovstva pa v Sloveniji omejenim spremembam ni bilo posvečene večje raziskovalne pozornosti. Pričujoče delo je tako nadvse dobrodošel in težko pričakovan prispevek k boljšemu razumevanju sprememb, ki smo jim priča v družinskem življenju, ki so stvarno dejstvo in proces spreminjajočih se spolnih razmerij in spolnih vlog. Na pot "novega očetovstva" nas popelje avtorica Tanja Renner s poglavjem *Spodleteli projekt? Novo očetovstvo v evropski politični in ekonomski zgodovini*, ki preko tematizacije ekonomskih dejavnosti ugotavlja, da se z modernizacijo in tehnološkim razvojem količina domačega dela kljub pričakovanjem ne zmanjšuje. Dvigovanje higienskih, psiholoških, pedagoških in drugih standardov so privedli le do premestitve težišč tega dela. Drugo pomembno izhodišče avtoričinega prevpraševanja je, ali je novo očetovstvo sploh mogoče, glede na to, da se je polno vključevanje očeta v preteklosti izkazalo kot večkrat spodleteli projekt. Vsekakor prakso novega očetovstva najbolj ovirajo ideologije in prakse liberalnega kapitalizma in patriarhalnosti, možnosti novega očetovstva pa so v največji meri odvisne od obstoja in razvoja socialne države. V naslednjem poglavju *Novo očetovstvo v kontekstu družinskih sprememb* Alenka Švab ugotavlja, da se novo očetovstvo ne navezuje zgolj na kontekst moderne nuklearne heteroseksualne družine, temveč se (skladno s poznomodernimi spremembami zasebnosti) širi tudi na druge oblike družinskega življenja, kot so reorganizirane družine, gejevske družine ter druge. Pojav novega očetovstva pa se ne navezuje zgolj na vprašanje aktivnejšega očeta, temveč se spreminjajo tudi sami pomeni moškosti, očetovskih vlog in praks očetovanja. Tretje poglavje *Žive Humer*, kot nakaže že sam naslov, *Očetovske prakse in usklajevanje s plačanim delom* odpira vprašanja, ki se navezujejo na uspešnost usklajevanja "zasebnega in javnega" in ali je novo očetovstvo res realnost ali morda zgolj želena podoba, ki jo promovirajo mediji. Na podlagi kvalitativnih empiričnih podatkov analizira percepcije moških o družinskem življenju in njihovih vlogah, zanimajo jo skrbstvene prakse v odnosu do otrok in delitev domačega dela. Sledi poglavje *Očetovstvo in družinske politike* avtoric Žive Humer, Alenke Švab in Tjaše Žakelj. Poglavje želi odgovoriti na vprašanje, kakšna je vloga družinske politike pri promociji in spodbujanju aktivnega očetovanja, pri tem pa je poseben poudarek na starševskih dopustih kot najeksplicitnejši obliki promocije aktivnega očetovstva. Avtorice predstavijo različne oblike starševskih dopustov v evropskih državah in analizirajo starševske dopuste v Sloveniji. Pri tem pokažejo na posebnost slovenskega primera, pri katerem gre za enega najbolj ugodnih organizacij starševskih dopustov v Evropi, pri čemer pa ti mehanizmi niso najbolj učinkoviti pri uresničevanju aktivnega očetovanja. Pri tem avtorice izpostavljajo, da je ključna pomanjkljivost nepovezanost politike enakih

možnosti z ukrepi družinske politike in podrazvitost nekaterih ukrepov (na primer očetovski dopust in usklajevanje dela in družine). Sledita poglavji, ki se fenomena novega očetovstva lotevata preko kritične diskurzivne analize. Prvo je prispevek Andreje Vezovnik *Diskurzi o očetovstvu v slovenskem družinskem tisku 1949–2004*. V njem avtorica razčleni prevladujoče diskurze o novem očetovstvu v slovenskih starševskih revijah, pri čemer izpostavi razliko med strokovno opredelitvijo pojma in normativno ideološkostjo medijskih diskurzov, pri tem pa ugotavlja, da so v analiziranih besedilih prisotne premise, ki na novo očetovstvo gledajo predvsem skozi prizmo modernega razumevanja očetovstva, stereotipnih podob in preživelih paradigem. Tjaša Žakelj (*Sodniški diskurzi o očetovstvu in očetovanju ob razvezah in razpadlih zunajzakonskih skupnostih*) se v nadaljevanju osredotoči na razlike pri sodnih dodelitvah otrok očetom in materam, pri tem pa ugotavlja, da je načelo "najboljše koristi za otroka" norma, ki določa odločitev sodišč. Kljub dejstvu, da se zakonodaja in stroka načelno izogiba eksplicitnemu favoriziranju mater, so otroci zaupani očetom le v sedmih odstotkih. Poglavje izpričuje, da sklepi sodišč odražajo tradicionalna stališča, ki skrb za otroke postavljajo v domeno mater, očetove zmožnosti skrbeti za otroka pa so (še vedno) pod vprašajem. V sklepnem delu Tanja Rener povzame, da stereotipna, klišejska predstava o (odsotnem) očetu preskrbovalcu že dolgo ne ustreza več resničnosti, je pa vendarle še vedno močno zasidrana v večinskem javnem mnenju, medijskih prikazih očetov, v izobraževalnih, sodnih diskurzih in aktualnih politikah. Ta predstava je po avtoricinem mnenju celo tako močna, da opredeljuje tudi predstavo o drugačnem, novem očetu in očetovstvu. Tako bi lahko dejali, da je novo očetovstvo vse tisto, kar klasično/tradicionalno očetovstvo ni. Idealnotipska podoba novega očetovstva tako vključuje zaposlenost in dejavno prisotnost v družinskem življenju, pri čemer je odločilna prav čustvena bližina v življenju otrok. Če povzamemo temeljno ugotovitev pričujoče knjige, podatki, pridobljeni skozi empirična raziskovanja, izpričujejo, da smo v Sloveniji na pol poti med starimi, tradicionalnimi podobami in podobami novih, vključenih očetov. Monografsko delo *Novo očetovstvo v Sloveniji* je vsekakor pionirsko in aktualno in kot tako temeljno berilo za stroko, družboslovne raziskovalce, študente in študentke in nenazadnje za vse tiste, ki jo zanimajo področja partnerskih razmerij, družinskih sprememb in vsakdanje realnosti.

Mateja Sedmak

Aleš Erjavec: POSTMODERNISM, POSTSOCIALISM AND BEYOND. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2008, 196 str.

Z delom *Postmodernism, Postsocialism and Beyond* Aleš Erjavec prikaže, kako se je področje filozofije umetnosti od modernosti prek postmodernosti razširjalo v filozofijo (vizualne) kulture in do danes seglo tudi še onstran tega. Knjiga posebej osvetli postsocialistično kulturo in poudari na Zahodu raje spregledano razmerje Vzhod-Zahod, ki pa nas obenem opozarja na vprašanja globalizacije in univerzalizacije nekaterih zahodnih konceptov.

Knjiga je razdeljena na tri dele, ki vsebujejo po pet oziroma tri (druga dva dela) poglavij – v prvem se avtor ukvarja s prehodom modernizma v postmodernizem (*From Modernism to Postmodernism*), drugi je posvečen vizualnosti oziroma vizualni kulturi in načinom gledanja (nosi naslov *The Eye and the Lens*), v tretjem delu pa avtor obravnava vprašanja glede razmerja med Vzhodom (še zlasti so pri tem mišljene nekdanje evropske socialistične dežele) in Zahodom (*The East and the West*) – predvsem glede vizualne kulture in umetnosti.

Nekatera tukaj predelana poglavja so bila predhodno že objavljena v različnih publikacijah po svetu oziroma so bila nekatera predstavljena kot predavanja. Aleš Erja-

vec je mednarodni filozofski in kulturno-umetniški javnosti dobro poznan avtor, kar je razvidno iz njegovega stalnega objavljajanja člankov, pa tudi monografij pri tujih založbah oziroma iz številnih prevodov njegovih knjig v tuje jezike. Monografija *Postmodernism, Postsocialism and Beyond* je bila izdana leta 2008 pri ugledni založbi Cambridge Scholars Publishing iz Velike Britanije in je torej napisana v angleškem jeziku. A nekaj tukaj objavljenih poglavij je v zgodnjih različicah izšlo tudi v slovenščini.

Aleš Erjavec s pričujočim delom pokaže, da je potrebno umetnost razumevati skozi večdisciplinarnost – na ta način je vezana tako na velika filozofska vprašanja (v tem smislu v modernosti na resnico) in je vpeta v aktualne filozofske diskurze (kot v diskurz o postmodernizmu), kot je po drugi strani njeno pojavljanje nujno potrebno misliti v družbeno-političnem kontekstu – tako se na primer izkaže, da se je postsocialistična politizirana umetnost razvila v obliko, ki se ne sklada s kanonično teorijo Petra Bürgerja o avantgardah prejšnjega stoletja. Od oporne razprave o prehodu od modernizma k postmodernizmu oziroma vse do sodobnosti, skozi katero razmišlja o pomembnih vprašanjih umetnosti in filozofije (o razmerju do resnice, avantgardi, dogodku itn.), Erjavec preide na širše razumevanje umetnosti kot dela (vizualne) kulture (kjer se med drugim navezuje na semiotiko, medijske študije in dekonstrukcijo), pri čemer daje velik poudarek na konkretnosti družbenega konteksta – tukaj se zanima tako za razmerje Vzhod-Zahod, kot se ukvarja s pojavom globalizacije in odmevom te v polju umetnosti (doba bienalov).

Da bi razložil, kaj pravzaprav pomeni postmodernizem v umetnosti oziroma kulturi (pri tem se opre predvsem na Frederica Jamesona in njegovo delo *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*), ki se kaže kot konec avantgardnega ekstremizma (po Charlesu Jencksu) ali kot kulturno nasprotje napredni avantgardi in modernistični umetnosti dvajsetega stoletja (po Jürgenju Habermasu), se Erjavec posveti razumevanju modernizma, ki ga razume kot "stil, ki pripada preteklosti". Pri tem se opre predvsem na dva velika filozofa modernizma – Theodorja W. Adorna in Martina Heideggerja – in pokaže na njune podobnosti. Tako združuje par, ki se je v času modernizma zdel povsem nezdržljiv, medtem ko se po Erjavčevem prepričanju "ti dve strani danes vendarle kažeta bolj kot bregova iste reke kot pa preprosta pogleda brez skupnega imenovalca". Sorodnost obeh pogledov je zlasti v izjemnem pomenu, ki sta ga oba pripisovala umetnosti, ki sta jo razumela kot najvišjo obliko ustvarjalnosti. Umetnost za oba ponuja privilegirani vstop v resnico. Zato Erjavec sklepa: "Vprašanje o umetnosti je vprašanje o resnici. Tako bi lahko povzeli osnovno trditev modernistične umetnosti, kot se je razvila v dvajsetem stoletju."

Poseben doprinos monografije je v predstavitvi in kontekstualizaciji avantgardnih gibanj v tako imeno-

vanem Vzhodnem bloku, ki so na Zahodu še vedno zelo slabo poznana. Ta so se pričela v Sovjetski zvezi v začetku sedemdesetih (Erik Bulatov, Komar & Melamid, Ilya Kabakov), nato pa so se hitro širila po drugih postsocialističnih deželah: Madžarska (Sándor Pinczehelyi, Atilla Kovács, Gábor Bachman in László Rajk), Jugoslavija (Neue Slowenische Kunst, Raša Todosijević), Češka (Milan Kunc), Kitajska, Romunija itd. Če *Theorie der Avantgarde* (1974) Petra Bürgerja velja za kanonično besedilo o avantgardah, so po mnenju tega avtorja avantgarde zadeva preteklosti (postavlja jih v leta 1910–1930). Pa vendar ni le to vzrok, da so bila nedavna postsocialistična avantgardna gibanja na Zahodu spregledana. Erjavec še ugotavlja, da je bila situacija (glede na čas okoli prve svetovne vojne) kasneje, ko se je svet delil na Vzhod in Zahod, povsem drugačna. Če so se v prvi fazi avantgarde pojavljale na različnih lokacijah (v Italiji, Ukrajini, Argentini, na Japonskem itd.) in je bil pri tem sistem izmenjav, sodelovanja in komunikacije močan, je bilo kasneje značilno svetovno pomanjkanje informacij glede neuradnih kulturnih fenomenov v večini socialističnih dežel. Avantgardna gibanja iz tega prostora so sebe imenovala transavantgarde, retroavantgarde ali postmoderne avantgarde in so posnemala svoje zahodne sorodnike v metodah in postopkih, pa vendar niso bila ta gibanja nikoli mišljena kot nadaljevanje meščanskega univerzuma. S tega stališča jih moramo razumeti kot specifični kulturni fenomen, ki ga je problematično povezovati s postmodernizmom, kot se ta opaža na Zahodu.

Erjavec sicer piše o razliki med Vzhodom in Zahodom, a kot Vzhod ne razume le azijskega prostora, kot je takšno razumevanje nedavno postalo običajno v Evropi, temveč nas spominja na dejstvo, da je imela tudi Evropa svoj Vzhod, čeprav ta po padcu berlinskega zidu leta 1989 simbolično vse bolj izumira – ta predel zdaj poznamo kot nove države Evropske unije, plus Rusija in jugovzhodna Evropa. Med deželami nekdanjega Daljnega vzhoda Kitajska danes predstavlja osrednje žarišče ekonomske, politične in kulturne pozornosti (čeprav nekateri kritiki menijo, da je Kitajska predvsem usmerjena k izvozu blaga, ne gre pa toliko za družbeni in politični vpliv umetnosti na domačo javnost). A Erjavec se osredotoči na fenomen umetnostnih bienalov kot največjih in najbolj številno obiskanih kulturnih dogodkov (to prireditel razume kot materializacijo velikega in globalnega dogodka), teh pa je, ugotavlja, v Vzhodni Evropi zelo malo. Za to sicer našteje nekaj razlogov: (1.) ker mednarodno zanimiva sodobna umetnost ni več pomembna, tudi ni razloga, da bi jo dogodki, kot so bienali, promovirali, (2.) umetniki iz teh območij še vedno gradijo svojo prepoznavnost v Zahodni Evropi ali ZDA in (3.) večina teh dežel je premajhnih za umetniške dogodke. A pomen Erjavčevega prispevka je predvsem v tem, da uspe usmeriti pozornost na umetniške prakse iz tako imenovanega postsocialističnega obdobja (to je ob-

dobja, ko je v deželah od Rusije, Madžarske do Slovenije razpadal socializem), ki so bile po njegovem bogate in zanimive, a le priložnostno promovirane in poznane zunaj javnosti (umetniški svetovi so bili majhni in nepovezani). V osrednjem obdobju prehoda (v osemdesetih in devetdesetih letih) je tukaj nastajala nova vrsta umetnosti, zelo mednarodna, a obenem močno vezana na svoje kulturne in politične korenine ter okoliščine. Po koncu postmodernizma je v deželah Vzhodne Evrope prišlo do de-modernizacijskega procesa, s čimer je prišel tukaj naraščati pomen tradicionalne in ljudske kulture na račun sodobne in avantgardne kulture. Če po eni strani Erjavec opozarja na pomen ponovnega pisanja zgodovine umetnosti Vzhodne Evrope, s čimer se umetniškim prizadevanjem v postsocialističnem obdobju iz teh dežel gradi ustrezno mesto, pa po drugi strani ne vidi pravega razloga, da bi v nekdanji Vzhodni Evropi danes morali nastajati tem deželam lastni fenomeni. Razlog je predvsem v dejstvu globalizacije oziroma o globalni situaciji v umetnosti. Erjavec tako meni, da čeprav so nekdanje socialistične dežele še ohranile nekaj lokalnih posebnosti, so vendar asimilirale sodobne globalne poteze, ki so postale univerzalne.

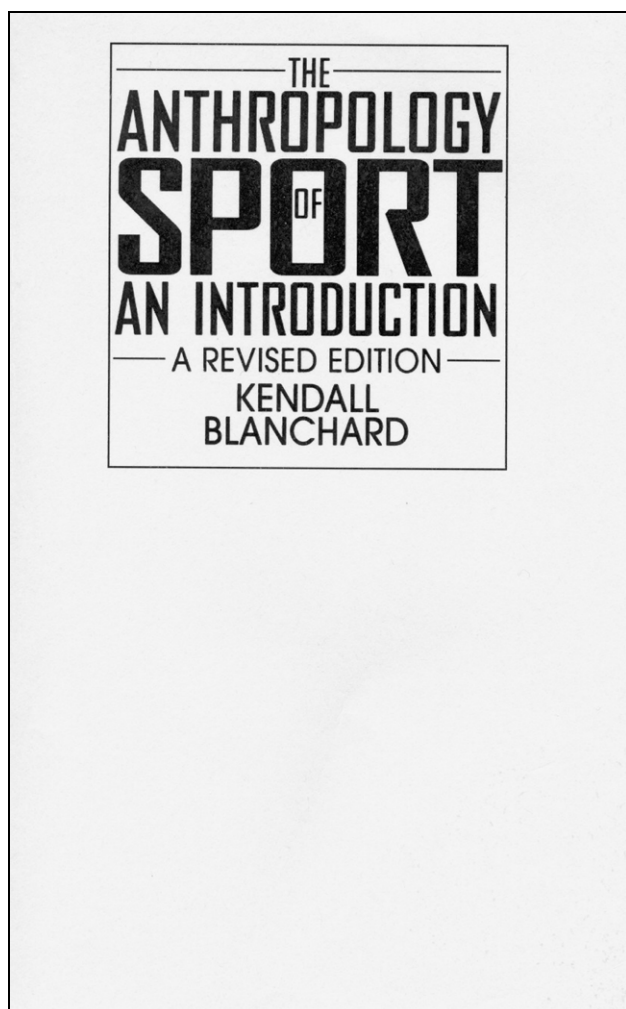
Čeprav se na prvi pogled zdi, da *Postmodernism, Postsocialism and Beyond* združuje enajst heterogenih prispevkov, se po branju vendarle izkaže, da monografija predstavlja zaokroženo celoto, ki ima svoje sporočilo. Še zlasti je informativna z dvema perspektivama, ki ju zarisuje. Ena je usmerjena nazaj – v tem smislu je delo pomemben prispevek k osvetlitvi še vedno spregledanega, a zanimivega in pomembnega fenomena postsocialistične umetnosti, ki bi jo morali razumevati kot še en obraz (na Zahodu sicer obsežno prediskutiranega) postmodernizma, ki pa se je razvil v svojevrstno obliko zaradi specifičnega družbeno-političnega konteksta. Še več, ta ni resignativna kot njena zahodna sorodnica, temveč gre za pristno avantgardno družbeno-politično prizadevanje, ki ima velik družbeni pomen in s tem zgodovinski smisel. Na ta način Erjavec Zahodu, pa tudi današnjemu nekdanjemu Vzhodu, ki pravzaprav počiva na filozofskem zahodocentrizmu, nastavlja kritično zrcalo. Druga perspektiva monografije je usmerjena v kritiko današnje in jutrišnje dobe, ko si svet postaja vse bolj podoben. Če je po avtorjevem mnenju pluralizem, ki je v nekaterih delih sveta zares prisoten kot dejstvo, eden izmed privilegijev postmoderne, pa je njegovo videnje sedanjosti v zvezi z umetnostjo vendarle prej zaznamovano z otopelostjo. V poglavju *The Stone and the Touchstone* Erjavec pokaže, kako se je razvijal človekov odnos do narave do stopnje, ko ta ni več pomembna, s čimer tudi koncept temeljnega kamna izgubi svoj pomen (niti zlato nima več nobene posebne vrednosti, temveč postane, kot naš odnos do narave, nekaj preteklega, nekaj, kar ima za sodobno družbo majhen pomen). Kot eno izmed osrednjih tez knjige lahko razberemo, da se je nekaj podobnega zgodilo tudi z

umetnostjo v globalnih družbenih pogojih. V tem smislu se Erjavec postavlja v vrsto tistih filozofov "konca umetnosti", ki z obžalovanjem gledajo na preteklo (moderno) dobo, ko je bila umetnost v tesnem razmerju z resnico in je imela velik zgodovinski pomen, medtem ko je svojo pomembnost v sedanjosti izgubila (podobno so menili Hegel, Heidegger, Danto). Če je Erjavčeva otožnost razvidna že v njegovi knjigi *Ljubezen na zadnji pogled* (kar ne nazadnje nakazuje že sam naslov dela), kjer pa vendar verjame, da ima umetnost (po koncu umetnosti) v nekaterih predelih sveta še velik družbeni pomen, ima tukajšnje motrenje bolj pesimistično noto. Umetnost je izgubila svojo pomembnost za družbo in (zgodovinski) smisel. Izjeme so danes lahko zgolj tisti primeri, ki še vedno zavzamejo romantično oziroma utopistično držo in izpeljejo "dogodkovnost".

Polona Tratnik

Kendall Blanchard: THE ANTHROPOLOGY OF SPORT. AN INTRODUCTION. A Revised Edition. Westport, Connecticut – London, Bergin – Garvey, 2008, 307 str.

Znanstvena monografija avtorja Kendalla Blancharda je posvečena obravnavi znanstvene vede antropologije športa, ki kot ena izmed sestavnih delov socialne antropologije sodi na področje antropološke znanosti. Antropologija športa se tesno povezuje tudi z antropologijo vsakdanjega življenja, korenito pa posega na področje kineziološke znanosti, in sicer vseh njenih treh vidikov: družboslovnega, medicinskega in biomehanskega. Gre za prepletanje dveh znanosti, in sicer vnosa kineziološkega znanja v antropologijo in antropološkega vidika v študij športa in gibalne aktivnosti. Po Južnič delimo antropologijo športa v dve temeljni vеди, na fizično antropologijo športa (avksologija, morfologija, antropometrija) in na socialno (družbeno), ponekod imenovano tudi psihološka antropologija športa. Fizična antropologija športa raziskuje človekovo gibanje v športu na osnovi naravoslovnih znanosti (zlasti medicine, biokemije in fizike). Pa vendarle ne gre zanemariti, da drugi povsem enakovredni del antropologije športa predstavlja samostojna znanost, ki proučuje človekovo gibalno in športno udejstvovanje z vidika družboslovnih in humanističnih ved. Sintezo med biološkim in pridobljenim predstavlja že sama veda antropologija, ki "proučuje medsebojno povezanost tistega, kar je v človeku biološko in tistega, kar je družbeno in zgodovinsko" (Alfred Louis Koeber, 1876–1960). Z upoštevanjem obeh temeljnih vidikov znanosti je osrednji namen antropologije športa proučevati biološke in družbene variabilnosti, ki obstajajo med ljudmi zaradi spremenjene gibalne aktivnosti.

Na osnovi dosedanjih antropoloških in kinezioloških raziskav lahko vidimo, da je v slovenskem prostoru bolj prisoten in razvit fizični vidik antropologije športa, kar velja pripisati večji tradiciji in raziskanosti naravoslovnih vidikov kineziološke znanosti. Zato je Blanchardovo delo, ki predstavlja družbeni vidik antropologije športa, izjemno pomembno, saj opozarja na drugo nezamisljivo celoto športa, ki se, kot pravi avtor, odvija v vsakdanjih razgovorih na ulici, na delovnem mestu, v časopisu, na televiziji, v restavraciji, v trgovini, torej v našem vsakdanjem življenju. Šport tako predstavlja mikrokozmos družbe. Danes je šport prisoten povsod, je neločljivo prepleten z nacionalno kulturo in vpliva na domala vsak delček našega vsakdana kot pomemben finančni, kulturni in politični fenomen sodobnega časa. Pojavlja se v različnih kulturah, na različnih celinah sveta in v različnih zgodovinskih obdobjih. Blanchard celo pravi, da ni teme, ki bi si zaslužila večjo pozornost proučevanja v celotni družboslovni znanosti, kot je šport. Antropologija omogoča študij športa današnjega človeštva. Delo *"The Anthropology of Sport"* je tako posvečeno teoriji, zgodovini, praksi in institucionalizaciji

športa v družbi ter odpira poti kritični evalvaciji tradicionalnega in modernega športa.

Delo je razdeljeno na sedem vsebinskih poglavij, in sicer: *Šport in antropologija*, *Pomen športa: kulturni pristop*, *Antropologija športa: teorija in metode*, *Prazgodovina in zgodnja zgodovina športa*, *Šport in kultura: razvojna perspektiva (prastare skupnosti)*, *Šport in kultura: razvojna perspektiva (moderna družba)*, *Aplikacije*. Delo zaključujejo epilog, seznam bibliografskih enot ter združeno stvarno in imensko kazalo.

Kot je razvidno iz sicer dokaj faktografsko zastavljenih naslovov poglavij, avtor gradi antropologijo športa na temeljnih družboslovnih in humanističnih vedah, kot so kineziologija, antropologija, zgodovina in sociologija. Prvo poglavje je tako namenjeno opredelitvi temeljnih pojmov, na primer antropologija (grško: *"anthropo logos"* = študij človeka), fizična in kulturna antropologija. V tem poglavju avtor izpostavi dvanajst temeljnih predmetov obravnave antropologije športa, in sicer med drugim postavi v ospredje definicijo in opis športa in prostočasne gibalne aktivnosti z vidika medkulturne perspektive; študij športa v prastarih in plemenskih skupnostih, v družbah izven Zahodnega sveta, v državah tretjega sveta, v podpovprečno razvitih družbah in v zgodovinskih ter sodobnih družbah Zahodnega sveta; analizo športa kot dejavnika kultiviranosti, vključevanja v družbo, prilagajanja ter spreminjanja določene kulturne prakse. Blanchard zaključi prvo poglavje z ugotovitvijo, da je antropologija športa samostojna akademska disciplina, ki se najtesneje povezuje s kulturno antropologijo. Izhajajoč iz navedenega je drugo poglavje posvečeno kulturnemu pristopu k proučevanju športa. Tu avtor izpostavi in se poigra s temeljnim vprašanjem, ali je šport delo ali igra. Izvirna je opredelitev štirih dimenzij športnega in gibalnega udejstvovanja, za katere Blanchard meni, da so značilne za vsak športni dogodek v vsakem kulturnem okolju. Šport tako nenehno niha med delom, igro, prostim časom (nedelom) in neigro. Štiri dimenzije, ki jih določajo zunanji in notranji cilji ter užitek in odsotnost užitka, Blanchard poimenuje: 1) Delo, ki je igra, 2) Igra v prostem času, 3) Delo brez igre, 4) Prosti čas brez igre.

Izpostaviti velja tretje poglavje, ki prinaša razlago temeljnih metod dela v antropologiji športa. Opozoriti velja, da tukaj niso predstavljene izključno antropološke metode dela, kljub temu morebiti, da besedna zveza antropologija športa napeljuje k opredelitvi športa kot ene izmed vrst antropologij. Metode dela antropologije športa temeljijo na povezavi in razvoju novih metod, ki so nastale pri združitvi dveh samostojnih znanosti, antropologije in kineziologije. Avtor v delu predstavi različne antropološke pristope, metode, tehnike in strategije, ki so v skladu s kineziološkimi principi razvite za delo na področju športa in gibalne aktivnosti. Metodam dela antropologije športa je namenjena posebna pozornost, kar avtor utemelji z dejstvom, da so raziskovalne

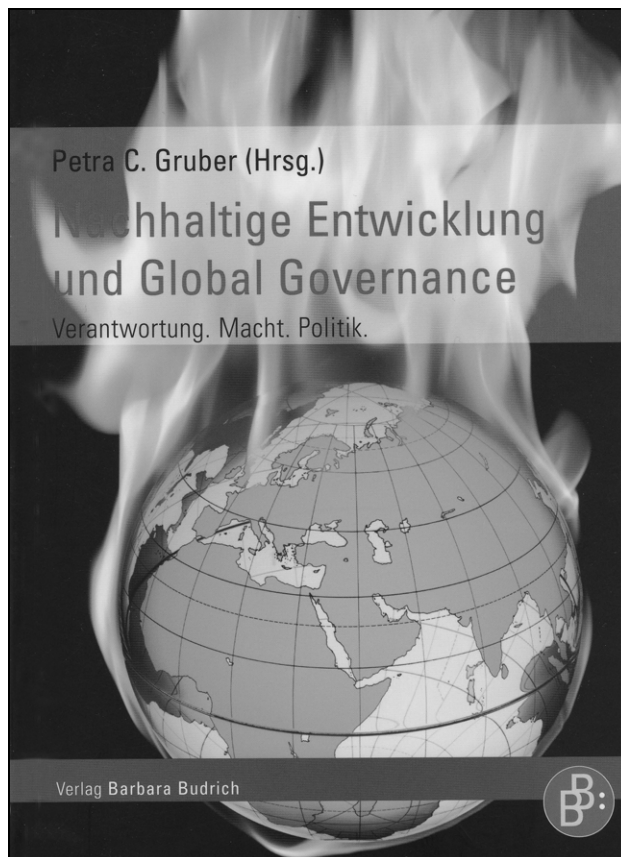
metode dela vsakega znanstvenega področja bistveni elementi raziskovalnega procesa, saj določajo meje razvoja znanosti in se morajo zato obravnavati z večjo pozornostjo. Predstavljeni so trije najpomembnejši raziskovalni modeli: narodopisni, simbolični in dekonstruktivni. Navedeni raziskovalni pristopi so tisti, ki dokazujejo obstoj tudi družbenega vidika proučevanja športa in gibalne aktivnosti, saj v največji meri ločujejo med raziskovalci fizične in družbene antropologije športa.

Četrto, peto in šesto poglavje so namenjeni osrednji tematiki dela – proučevanju športa. Četrto poglavje temelji na zgodovinski analizi, ki pogostokrat vključuje tudi arheološka odkritja, peto in šesto pa analizirata današnji tekmovalni šport. V teh treh poglavjih velja izpostaviti veliko število poznanih primerov iz sveta športa, na katerih avtor razvije in pojasni svoje ugotovitve. Konkretni primeri dajejo delu privlačnost in poživljajo tekstovno analizo. Zadnje, sedmo poglavje, s preprostim naslovom *Aplikacije*, je avtor namenil razumevanju družbenih in kulturnih procesov športa z namenom prenosa in apliciranja teh znanj pri reševanju konkretnih problemov današnje družbe. Kot pravi avtor, je ta aplikativnost zelo pomemben del poslanstva antropologije športa. Med najpomembnejše obravnave aplikativne antropologije športa sodijo položaj žensk v športu in družbi, multikulturnost, izobraževanje, nasilje v športu, vojne in mednarodni odnosi. Zadnje poglavje tako ponovno dokaže in utemelji spoznanje, da je šport inštitucija z univerzalnim pomenom.

Zaključimo lahko, da delo *"The Anthropology of Sport"* seznanja s temeljnimi modeli do proučevanja športa in gibalne aktivnosti v današnji družbi ter tako razvija občutljivost za pereča vprašanja antropologije športa. Največja vrednost dela je, kot je v predgovoru zapisal Brian Sutton-Smith, priznani strokovnjak za otrokovo igro, da nas uči, da ima športna aktivnost celo paleto možnih povezav z igro, s prostim časom in z rekreacijo ter še več, moderni šport je impliciran v številnih povezavah z gospodarstvom, vojnami, nasiljem, televizijo, medkulturnostjo, izobraževanjem in moralnostjo. Na eni strani gre pri športu in gibanju za prostovoljno, zabavno, pristočasno, sproščujočo dejavnost, a na drugi strani nam številni primeri dokazujejo, da športna igra zna biti zelo obvezujoča, resna in delovna aktivnost. Zato umetnost objektivnega vrednotenja športa v družbi ostaja tudi z Blanchardovim delom odprta za nadaljnja proučevanja. Slednje je pričakovano, saj gre za umetnost vrednotenja družbenega vrednostnega sistema, kjer ni ene univerzalne resnice, ampak zgolj številne možnosti izbir in perspektiv, kar hkrati daje izziv in čar družboslovni znanosti.

Joca Zurc

Petra C. Gruber: NACHHALTIGE ENTWICKLUNG UND GLOBAL GOVERNANCE. VERANTWORTUNG. MACHT. POLITIK. Opladen & Farmington Hills, Barbara Budrich Verlag, 2008, 182 str.

Petra C. Gruber je poslovna direktorica dunajskega inštituta za razvoj okolja in miru (IUFE). Knjiga *Trajni razvoj in globalni vpliv: Odgovornost. Moč. Politika* je zbornik izbranih prispevkov na konferenci *Globalna odgovornost: razvojnopolitični izzivi in možnosti globalnega vplivanja* (junij 2007). Svoje referate je prispevalo devet avtorjev. Zbornik je nastal tudi kot odmev na pred dvajsetimi leti objavljeno poročilo Združenih narodov o trajnostnem razvoju (*Brundtland Report*) in kot specifičen prispevek k razumevanju dajanja pomoči prizadetim državam po cunamiju v jugovzhodni Aziji leta 2004. Poleg devetih daljših ali krajših prispevkov ima knjiga daljši predgovor (str. 7–17) in seznam sodelujočih avtorjev (strani niso oštevilčene). Leta 2007 je prej imenovani dunajski inštitut pripravil celo serijo posvetov na to temo.

Podobno kot Michael Stone in Zenobia Barlow, ki menita, da se "v zadnjih letih izraz 'trajen', 'sustainable', uporablja pogosto in neredko tako netočno, da je pojem začel spreminjati pomen in je postal zavajajoč, prazen ali le retorično polnilo brez praktične vrednosti", tudi Petra Gruber s sodelavci meni, da izraz 'trajni razvoj' po-

meni mnogo več kot retorično polnilo; pomeni strukturne spremembe v politiki in gospodarstvu in ne le odpravljanje simptomov nesorazmerij, ki jih je povzročila dosedanja politika. Ko je govor o trajn(ostn)em razvoju, je še vedno veljavna definicija Lesterja Browna, ustanovitelja instituta WorldWatch, ki je v zgodnjih osemdesetih napisal, da se pojem nanaša na razvoj družbe in je trajnostno naravnana tista družba, ki lahko zadovolji svoje potrebe, ne da bi s tem zmanjševala možnosti zadovoljevanja potreb prihodnjih generacijam. Ta pojem trajnosti oziroma 'trajnostne usmerjenosti' je bil leta 1987 skoraj v celoti sprejet v poročilu Združenih narodov o trajnostnem razvoju. Glede na Brownovo definicijo, v kateri je poudarek na družbeni razsežnosti trajnosti, se je že v poročilu ZN pokazalo, da bo v zahodnem svetu v naslednjih letih poudarek na gospodarskem razvoju, ne na razvoju družbe ali na strukturni spremembi politike. Marsikdo je to razumel kot ustrezen 'tehnični razvoj'. S tem se je izrazu vzela njegova moralna ostrina. Vse bolj se je govorilo o človekovih potrebah in interesih, ne o potrebah okolja, izraz pa je tako nehal opozarjati, da gre za družbeni in etični razvoj. To je problem današnje operativne definicije, ki je – take, kot bi jo potrebovali – ni. Seveda ne gre za definicije, ki bi bile 'inovativne' ali plod čečkarij zagretyh glav, pač pa za to, če je sedanja generacija pripravljena stopiti na učno pot in se učiti od družb in kultur, ki so se ohranile stoletja, če je sedanja generacija sposobna oblikovati model družbe po vzoru naravnega ekosistema, ki jo poleg ljudi sestavljajo tudi drevesa, živali in mikroorganizmi. Bistvo trajnostne družbe je, da bi se tehnologija in družbene institucije posvetile raziskovanju, podpori in pomoči naravnim potem življenja ter na ta način sodelovale z naravno sposobnostjo, da ohranja življenje.

Knjiga *Trajni razvoj in globalni vpliv: Odgovornost. Moč. Politika*, ki jo je uredila Petra Gruber, obravnava predvsem pojem globalnega vpliva (*global governance*). Pojma 'governance' ne gre enostavno prevajati z 'vplivom močnih', 'vplivanjem', 'vodenjem' ali vladanjem'. Čeprav gre lahko tudi za neposreden pomen, gre v kontekstu za metaforo vplivanja, se pravi za medsebojni vpliv tistih, ki 'nimajo moči' (nevladne organizacije), in tistih, ki vplivajo nadnacionalno, globalno. Gre za 'notranjepolitično' vprašanje. Razmerje med obema usodno vpliva na obnašanje izvoljenih nosilcev oblasti in njihovega vpliva v mednarodnem prostoru. Smisel ni v tem, da bi vajeti vzeli enemu in jih dali drugemu, pač pa da bi se med njimi ustvaril prostor dialoga in bi tako dobila priložnost etika odgovornosti. Gre torej za premislek o izvirnem pomenu 'trajnega razvoja' oziroma za to, kako prvotni pomen trajnosti vrniti v središče razprav. Moto knjige je 'udeležba': udeležiti se tega, kar še ni uresničeno, in sicer z namenom, da bi bolje razumeli svet in njegove interpretacije, ki se hitro spreminjajo. Urednica se noče vmešavati z vprašanjem, kdo ima prav, utopisti, realisti ali pesimisti, pač pa se vprašuje po izvoru ne-

nasitne želje po 'vedno več in vedno hitreje' ter o morebitnih alternativah. V motu knjige, 'uresničitvi nemo-gočega', se sliši paradoks, ki ga je po drugi svetovni vojni v svojih spisih analiziral Viktor von Weizsäcker, misleč na eni strani na katastrofo druge svetovne vojne in na drugi strani na neposredno resničnost, ki je uresničitev in ni več možnost. Karl Mannheim je na podoben način govoril o 'utopiji upanja'. Ko je Albert Einstein govoril, da je domišljija pomembnejša od znanja, najbrž še tudi ni mislil na to, da bo nekoč miroljubna tehnologija in spretnost enega dela človeštva ogrozila svetovni mir in vnesla tako nesorazmerje v naravno in človeško okolje.

Petra Gruber v predgovoru pojasni, da je pojem trajnosti kljub globalnosti razmer različnih glede na različne dele sveta. V zahodnem svetu pomeni predvsem drugačno, manj materializirano kakovost življenja, sproščenost, mir, občutek za duhovne vrednote. Drugod po svetu, kjer večina prebivalstva materialnega bogastva ni nikoli okusila, je trajni razvoj opredelitev nečesa, kar bi jim omogočilo uresničitev bolj dostojnega življenja oziroma jim tega ne bi preprečilo. Urednica omeni nekatera najbolj eklatantna nasprotja v sodobnem svetu, na primer to, da deset najbogatejših zemljanov razpolaga s premoženjem, ki ga na letni ravni premoreta dve milijardi najrevnejših. Pojem trajnega razvoja danes spet odpira predvsem socialna vprašanja: revščino, uničevanje okolja zaradi skrajnih razmer, uničevanje družbene baze zaradi bolezni ipd. Medtem pa je zahodni svet 'trajni razvoj' začel pojmovati kot izvozni artikel, ki revne dela še bolj revne in še bolj odvisne od bogatih. Današnje razmišljanje o trajnem razvoju ne sme mimo dejstva, da je to v veliki meri še vedno zahodni razvojni model, ki daje prednost materialnemu razvoju in ki s tem ponižuje revne. Zato so avtorji, ki so prispevali svoje razprave v knjigi, pojme, kot na primer razvijanje sposobnosti, lastnina in lastništvo, partnerstvo ipd. razumeli najprej v družbenem kontekstu, v smislu dejanske pomoči, premagovanja revščine, varovanja temeljnih naravnih virov zaradi zdravja ljudi, preprečevanja kriz in obvladovanja katastrofičnih potencialov, ki jih povzročajo razlike ipd.

Odločilno je vprašanje, pravi Petra Gruber, "če so bogati narodi razvili dovolj široko obzorje, da bi spremenili nesimetričnost delitve dobrin, moči in vpliva". V sedanji politični miselnosti te možnosti ni. "Zato je potreben nov politični model, ki bi temeljil na načelu subsidiarnosti" (str. 13). Petra Gruber pojem '*global governance*' razume kot nadnacionalno mrežo dejavnikov načela subsidiarnosti, v kateri bodo nosilci politične in gospodarske moči ravnali kot partnerji tistih, ki so brez moči oziroma ki moč razumejo kot 'po-moč'. Glede na to, da o tem danes še ni mogoče prepričati velikih dejavnikov, to zaenkrat ostaja metafora utopičnega razmišljanja, ki pa naj bi se vsaj v okviru humanističnih zapovedi postopoma razvijala v smeri motivacije, ki bo nekoč 'sposobna večine'.

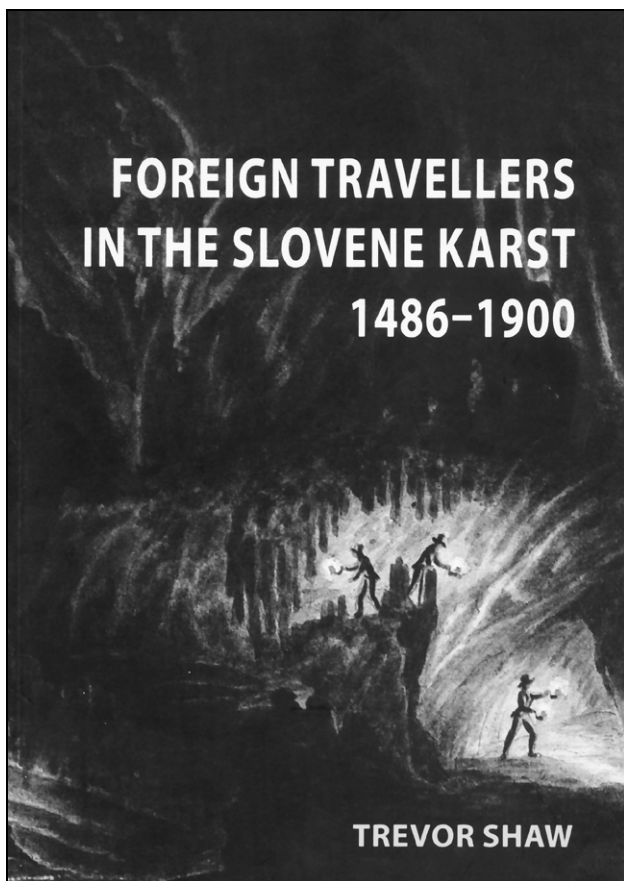
Wendelin Ettmayer, stalni predstavnik Avstrije v Svetu Evrope, v prispevku *Razdeljeni svet – politika moči in razmišljanje o blagostanju v mednarodnih odnosih na pragu 21. stoletja* (Eine geteilte Welt – Machpolitik und Wohlfahrtsdenken in den internationalen Beziehungen des 21. Jahrhunderts, str. 19–45) predstavlja model sedanje zunanje politike (realna politika, nacionalni interesi, argument sile, vojna) kot tudi model nove zunanje politike in njene morebitne dejavnike. V drugem prispevku Franz Nuscheler, nekdanji direktor Inštituta za razvoj in raziskavo o miru v Duisburgu, razmišlja o tem, kako okrepiti oblikovalno moč politike globalnega vpliva (*Global Governance: Lösungsweg oder Utopie?*, str. 47–53). Prepričan je, da pojem globalnega vplivanja, 'Global Governance', ni le ideja v glavi, temveč vsem težavam navkljub realističen politični odgovor na izzive globalizacije. Sociolog Florian J. Huber se prav tako vprašuje o pojmu globalnega vplivanja oziroma vladanja (*Global Governance: Lösungsweg oder Utopie?*, str. 55–69). Po njegovem še ni prišel čas, da bi lahko govorili o praktični izvedljivosti tega pojma, kakor ga vidijo njegovi avtorji, čeprav se priznava za enega od tistih, ki imajo ta pojem za 'trajen'. Politični teoretik Sven B. Greis v sestavku o Združenih narodih kot dejavniku globalnega vpliva (*Die Vereinten Nationen als Global Governance Akteur*, str. 72–86) izpostavi nujnost spremembe te organizacije in težave, ki te reforme spremljajo. Zdi se mu, da mnogi reformni predlogi prej vlivajo skepsa kot upanje. Raziskovalec mednarodnega menedžmenta iz Graza Bernhard Ungericht vidi v globalnem vplivanju vzvod, po katerih delujejo danes nadnacionalna podjetja (*Global Governance: Transnationale Unternehmen als zentrale Akteure der Weltwirtschaft und ihre Regulation*, str. 87–105). Po njegovem je vpliv nadnacionalnih podjetij tako velik, da so včasih druge ustanove, ki bi morale prav tako delovati v mednarodnem okviru, brez prave pobude. S tem kaže na problem ene same ravni, kjer se stališča enih in drugih med seboj odbijajo. Politologinja Tanja Brühl iz Frankfurtu zato v svojem prispevku razmišlja o 'močnih dejavnikih' (*Mächtige Akteure: NGOs in der internationalen Biodiversitäts-politik*, str. 107–124). Biodiverzitet je le eno od področij, kjer se lahko uveljavijo drugačni pogledi, ne da bi neposredno nasprotovali politiki 'moči'. Poleg tega, da so nevladne organizacije neprofitne, so tudi dovolj heterogene, da lahko v svojih pogledih uveljavijo vrednostne vidike razvoja. Biolog in izvršni direktor avstrijskega združenja ustanov s področja varovanja okolja Franz Maier v svojem prispevku tematizira retoriko in resničnost skrbi za biodiverzitetu v Avstriji (*Rhetorik und Realität: Artenschutz und Biodiversität im 'reichen' Österreich*, str. 125–139). Ne glede na to, da je konvencijo o biodiverziteti iz leta 1992 podpisalo večina držav sveta in da so članice Evropske unije sklenile, da bodo do leta 2010 ustavile izumiranje vrst, pa varovanje biološke raznovrstnosti, kot ugotavlja Meier

na primeru Avstrije, še ni postalo predmet parlamentarnih razprav v državi. Vzroke za to vidi v tem, da je država konvencijo podpisovala s figo v žepu in da so težišča vsakokratne politike premalo resna, da bi razmišljala o tej stvari. Direktor nemškega inštituta za razvojno politiko Dirk Messner v svojem prispevku razmišlja o razvojni politiki kot globalni strukturni politiki (*Entwicklungspolitik als globale Strukturpolitik: Leibild, Erfahrungen und Herausforderungen aus deutscher Perspektive*, str. 141–155). Podobno kot drugi tudi on poudarja, da so razmere zrele za spremembo in da se obnavljanje lahko spremeni v katastrofo. Posebej izpostavlja odnos bogatih držav do Afrike: tu so nove poti več kot nujne. Petra Gruber na koncu razmišlja o žrtvah cunamija, in sicer pod vidikom razmerja med pojmi pomoči, moči in konfliktom v aktualni politični retoriki (*Hilfe.Macht.Konflikte*, str. 157–181). Potres in cunami leta 2004 nista povzročila le velikanske škode in smrti stotisočev, pač pa tudi razkrila stranpoti vzvodov politike moči, ki se v primeru nesreče odziva prepočasi. Čeprav je težko napovedati smer trajnega razvoja v prihodnosti, je prožnost (*resilience*) oziroma odzivnost ena bistvenih postavk.

Za kritike strategije trajnega razvoja kot šibke in težko utemeljive potrebe je tudi ta knjiga priložnost, da pokažejo, kako nezadostno je mahanje z deklaracijami in apeli in kako malo je pripravljenosti, da bi sprejete zaveze spremenili v konkretna dejanja. Tudi avtorji te knjige vidijo, da sodobnika ni lahko prepričati, da je nevarnost tako blizu, pa tudi to, da si ni lahko predstavljati, da bo človek ravnal bolj razumno, če bo vedel za grozečo nevarnost. Na prvi pogled na tej točki že zmanjka argumentov za predlagane spremembe mišljenja in ravnanja. Ni si lahko predstavljati, kako bi lahko motiviral očitek, da se mora človeštvo rešiti iz položaja, za katerega je samo krivo. Nekatere izraze je težko ustrezno prevesti in opredeliti, poleg tega pa so nekateri postali del politične retorike in so zvodeneli. Ne glede na to je knjiga vredna branja. Dunajski mirovni inštitut (IUFE) nima izobraževanja za trajnostni razvoj slučajno med svojimi cilji. Vidi ga kot sestavni del usposobljenosti družbe za prihodnost in kot priložnost, da se v družbeno razpravo vnašajo praktični vidiki etike odgovornosti. Ohranitev miru je v veliki meri odvisna od družbe, ki je v svojih zahtevah bolj dovzetna za potrebe drugih in bolj odgovorna od današnje ter bolj sposobna pomagati in ki s svojim ravnanjem ne neti razmer, ki bi vodile v krivičnost in konflikte. Knjiga, ki jo tu predstavljam, je primer za to. Je hkrati zbirka referatov konference, refleksija o problemih in ugotavljanje dejanskega stanja. Čeprav so nekateri prispevki nagovorili samo 'probleme zemlje', je tudi v njih zaznati, da gre predvsem za tematiziranje družbenih vprašanj, četudi v marsičem utopičnih.

Anton Mlinar

Trevor R. Shaw: FOREIGN TRAVELLERS IN THE SLOVENE KARST 1486–1900. Ljubljana, Založba ZRC, 2008, 338 str.

Knjiga je rezultat avtorjevega raziskovanja obiskov tujih popotnikov na slovenskem krasu in je razširjena ter dopolnjena verzija predhodne knjige, ki je obravnavala enako tematiko, vendar s pričetkom v letu 1537. Knjiga, ki je nastala osem let po prvi, opisuje 138 obiskov 128 različnih popotnikov na območje slovenskega krasa. Knjiga je razdeljena na tri glavna poglavja, vsebuje 225 grafičnih prilog, ki ponazarjajo portrete popotnikov in njihove podpise, razglednice, fotografije in skice jam ter drugih posebnosti slovenskega krasa, veliko prilog so ponatisi rokopisov in zapisov s potovanj idr.

V prvem poglavju so opisane značilnosti potovanja skozi slovenske dežele v obravnavanem obdobju (15. do 19. stoletje). V tem okviru avtor predstavi pogostost potovanj na območje slovenskega krasa v posameznih obdobjih, razloži, kako so tuji popotniki prišli do informacij o slovenskem krasu, predstavi ključne prometne poti in ceste ter nevarnosti, ki so pretile popotnikom na potovanjih skozi slovenske dežele, govori o nastanitvenih možnostih ter posebnostih v sporazumevanju, saj so domačini poleg slovenščine deloma razumeli vsaj nemški ali italijanski jezik. V tem poglavju avtor na

kratko opiše še prehod od individualne k organizirani obliki ogleda jam ter o obnašanju obiskovalcev v jamah, ki so največkrat na kapnikih ali stenah zapustili podpise z letnico svojega obiska.

V drugem poglavju so opisane jame in druge kraške oblike, ki so jih obiskali tuji popotniki ter opisali v svojih zapisih. Avtorjevi opisi niso znanstveni, temveč so napisani na osnovi zapisov in opisov popotnikov. Z izjemo Cerknškega jezera in Rakovega Škocjana, ki sta površinska kraška fenomena, so ostale oblike jame (14). Podrobneje je opisana Postojnska jama, ki je bila najbolj obiskana, zato obstaja o njej veliko podatkov, denimo tudi o ceni vstopnic, razsvetljavi, načinu ogleda jame z vlakom idr. Črna in Otoška jama, kot del sistema Postojnske jame, sta opisani posebej.

V tretjem poglavju, ki je najdaljše, avtor kronološko posebej opisuje 128 popotnikov, predstavljeni in razloženi so njihovi zapiski s potovanj ter opisi slovenskega krasa. Prvo opisano potovanje je bilo opravljeno že v 15., drugo v 16., tretje v 17. stoletju, v 18. stoletju je zabeleženih in opisanih 12 potovanj, v 19. stoletju pa kar 113. Najstarejši je dokument Paola Santonina, ki je na svojih potovanjih v letih 1486 in 1487 obiskal tudi slovenski kras, kar je moč razbrati iz njegovih zapiskov v vatikanski knjižnici. Iz leta 1537 je Leonbergerjeva pesem, ki opisuje Cerknško jezero, čeprav ni potrjeno, ali je avtor dejansko videl omenjeni kraški fenomen. Med na novo opisanimi potovanji, ki jih prejšnja knjiga ne zajema, so posebej pomembni Kohl v letu 1850, čigar obsežna besedila opisujejo težave s komercialnim prevozom čez Kras in problematiko krčenja gozdov na tem območju; Motschulsky v letu 1851, ki je preučeval kras Kamniško-Savinjskih Alp; in etimolog Gustav Joseph, ki je poimenoval 41 jam, ki jih je obiskal v obdobju 1853–1881 in so bile do tedaj sicer manj poznane. Med pomembnejšimi je tudi Anton Lang, ki je kot gost princa Huga Windisch-Gratz na dvorcu Hasberg pri Planini v letu 1900 obiskal predele Zelških jam v Rakovem Škocjanu, ki jih je princ uredil dostopne za obiskovalce.

V prilogi knjige so v slovarju razložena različna poimenovanja istih toponimov, ki so jih v svojih opisih uporabili tuji popotniki. V drugi prilogi so pojasnjene dolžinske mere, uporabljene v opisih tujih popotnikov. Dodanih je pet preglednic, prva prikazuje uporabo glavnih poti skozi slovenske dežele v posameznih stoletjih, druga mesta nočitve tujih popotnikov, tretja nastanitvene možnosti v Postojni v obdobju 1807–1900, četrta ponazarja pogostost obiskov posameznih jam in drugih kraških pojavov, peta je seznam obiskov različnih jam Gustava Josepha v obdobju 1864–1871.

Knjiga preko pričevanj tujih popotnikov skozi različna obdobja osvetljuje prepoznavnost slovenskega krasa v preteklosti ter na takšen način k bogati tradiciji raziskovanja slovenskega krasa dodaja tudi zgodovinski pogled tujcev, ki so se na svoji poti namenoma ali zgolj slučajno ustavili ter si ogledali kakšno od njegovih

znamenitosti. Knjiga je napisana z znanstveno natančnostjo, avtor je poiskal in obdelal zavidljivo mnogo virov (623). Kljub dolžini, knjiga namreč obsega 338 strani, ostaja prijetna za branje. Na koncu je 6 strani dolg slovenski povzetek.

Gregor Kovačič

Vincenc Rajšp (ur.): KNAFLJEVA USTANOVA NA DUNAJU 1676–2006. Zbirka Srednjeevropska znanstvena knjižnica / Mitteleuropäische wissenschaftliche Bibliothek, 1. Dunaj / Wien – Ljubljana, Slovenski znanstveni inštitut / Slowenisches Wissenschaftsinstitut – ZRC SAZU, 2007, 249 str.

Ob 330-letnici ustanovitve Knafljeve ustanove in 335-letnici smrti njenega ustanovitelja, duhovnika in mecena Luke Knaflja (1621–1671), je Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju organiziral *Prvi znanstveni simpozij o Knafljevi ustanovi* (Ljubljana, 29. in 30. junija 2006). V pričujočem zborniku so objavljeni znanstveni prispevki, ki so bili v obliki referatov predstavljeni na simpoziju o nedvomno najbolj znameniti štipendijski ustanovi, ki je bila namenjena kranjskim študentom na dunajski univerzi. Knafljeva ustanova je ena izmed številnih ustanov, ki so jih ustanovili slovenski rojaki za študente, vendar ena redkih, ki je prestala skozi stoletja vse nevarnosti ali propada (*Vincenc Rajšp*). Naj na tem mestu spomnimo, da je Knaflja in njegovo ustanovo v širši slovenski zavesti utrdila eminentna študija Petra Vodopivca, *Luka Knaflj in štipendisti njegove ustanove* (Ljubljana 1971). Organizator je k simpoziju pritegnil strokovnjake, ki so se ukvarjali z zgodovino Knafljeve ustanove in njenih štipendistov, kot tudi tiste, ki so bili dejavni pri njenem oživljanju, osmišljanju, pravnem urejanju in obnovi hiše Knafljeve ustanove po letu 1961, ko se je izvršil prenos upravljanja le-te (na osnovi saintgermainске pogodbe) z dunajske na ljubljansko univerzo.

Predstavljeni prispevki vsebinsko zajemajo celotno dobo delovanja Knafljeve štipendijske ustanove na Dunaju (Peter Vodopivec, *Knafljeva ustanova – v luči zgodovine in sedanjosti*; Ivan Tomažič, *Knaflj – svetel zgled za nas vse*; Jože Ciperle, *Arhivi Knafljeve ustanove*; Alojz Cindrič, *Socialno-gmotne razmere študentov s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918*) ter še posebej osvetljujejo ustanovo v okviru slovenske kulturne dediščine (Damjan Prelovšek, *Slovenska kulturna dediščina – mrtvo izročilo ali živa nacionalna obveznost?*; Jože Kušar, *Prenova Knafljeve hiše na Dunaju* (2003/), njeno primerjavo z drugimi sočasnimi ustanovami (Ernst Bruckmüller, *Knafljeva in druge ustanove v Nižji Avstriji, na Dunaju in na dunajski univerzi v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju*) in prizadevanja za njeno

smotno upravljanje (Dušan Nečak, *Prizadevanja za sodobno koriščenje Knafljeve ustanove po letu 1961*; Feliks Bister, *Knafljeva 1984–1993: doba oživljanja ustanove*; Anton Levstek, *Knafljeva ustanova po 1993 – dosežki in perspektive*). Glede na 'sporno' odločitev rektorata Univerze v Ljubljani, da Knafljevo hišo na Dunaju sredi devetdesetih let preda v upravo Mohorjevi družbi v Celovcu, hkrati pa pristane na spremembo njenega statusa v "avstrijsko privatno ustanovo" (kar je v nasprotju z izvirnim statusom Knafljeve ustanove, ki določa, da z njenim premoženjem in hišo na Dunaju upravljajo izključno univerzitetne oblasti), sta še posebej aktualna dva prispevka: prvi obravnava pravna vprašanja v zvezi s Knafljevo ustanovo z vidika slovenskega, avstrijskega in evropskega prava (Verica Trstenjak, *Knafljeva ustanova z vidika slovenskega in avstrijskega prava ustanov in prava EU*); drugi pa obravnava pravni vidik prenosa premoženja slovenske Knafljeve ustanove na avstrijsko Knafljevo privatno ustanovo, na novo ustanovljeno leta 1995 (Eugen Wiederkehr, *Strokovno mnenje o Knafljevih ustanovah – o univerzitetni in privatni z avstrijskega pravnega vidika*).

Čeprav so mnenja in stališča posameznih avtorjev, še posebej glede spornega prenosa premoženja Knafljeve ustanove (z univerzitetnega na privatno), deljena, pa ne gre prezreti enotne ugotovitve udeležencev simpozija:

KNAFLJEVA USTANOVA na Dunaju 1676–2006

Uredil
VINCENC RAJŠP

da je bila vizija ustanovitelja – da svojim rojakom omogoči študij v osrednjem znanstvenem in izobraževalnem središču na Dunaju – nedvomno izpolnjena, saj so slovenski izobraženci, ki so končali študije pred prvo svetovno vojno, igrali pomembno vlogo v politiki, kulturi in na novoustanovljeni Univerzi v Ljubljani. Tudi po letu 1961, ko je Knafljeva ustanova prešla pod upravo ljubljanske univerze, je Knafljevim štipendistom in drugim slovenskim raziskovalcem nadaljnja štiri desetletja omogočala bivanje in znanstveno delo na Dunaju.

Prvi del zbornika zaključuje seznam prejemnikov štipendij, ki jih je podeljevala Knafljeva ustanova v obdobju 1962–1998. Avtor seznama *Simon Purger* opozarja, da ga je pripravil po dopisih, ki so ohranjeni v različnih mapah in fasciklih, ki jih je bilo mogoče najti v arhivu Univerze v Ljubljani, in je kot tak seveda nepopoln (to lahko potrdim tudi sam, prav tako Knafljev štipendist, 1995).

V drugem delu zbornika je objavljen del dokumentacije (*faksimili 37 dokumentov*) o delovanju Knafljeve univerzitetne ustanove po letu 1961, ko je bila predana v upravljanje ljubljanski univerzi, ter faksimile *ustanovne listine avstrijske Knafljeve privatne ustanove* (1996), sprejete po izvršitvi prenosa premoženja slovenske Knafljeve univerzitetne ustanove na avstrijsko Knafljevo privatno ustanovo (1995).

Za konec si pogledajmo še nekaj aktualnih in kritičnih misli, povedanih na simpoziju:

"Trenutno pri nas nimamo ravno dosti ustanov, ki bi z zasebnimi sredstvi in zapuščinami podpirale študente, univerze in raziskovalno delo. Bolje rečeno, sploh jih nimamo, prepričan pa sem, da jih bomo imeli. Imajo jih namreč vse države, ki so podobno ali bolj razvite kakor mi. Sorazmerno bogati ljudje želijo napraviti nekaj dobrega za okolico in državo, v kateri živijo. Da bo do tega prišlo, je le vprašanje časa, saj so tudi v Nemčiji take ustanove nastale šele dvajset, petindvajset let po vojni" (*Boštjan Žekš*).

"Ob koncu bi se samo še vprašal – tako kot predsednik SAZU – kje so danes Knaflji, kje so danes vizionarji, vizionarji realisti in rodoljubi. O tem bi pa lahko razpravljali na kakšnem drugem simpoziju, ki bi lahko bil posvečen idejam, vizijam in filozofiji Luke Knaflja" (*Valentin Inzko*, veleposlanik Republike Avstrije v Sloveniji).

"Gospod predsednik Žekš se je spraševal, kdaj bomo pri nas našli osebnosti, ki bodo svoje premoženje namenjale štipendijam oziroma štipendiranju, kakor je to napravil bogati posameznik pred 300 leti. Sam menim, da so za takšno ravnanje potrebne vsaj tri generacije kapitalistov; običajno šele tretja generacija začenja namenjati denar za kulturo" (*Jože Mencinger*).

"Nedvomno pa ima med vsemi slovenskimi pomniki preteklosti čisto posebno vlogo Knafljeva univerzitetna ustanova na Dunaju. Nekoč na samem robu mesta, ob obzidju, danes v strogem centru, v prvem okraju, je bila osrednja podporna ustanova študentom z osrednjega

slovenskega ozemlja. Več kot dve stoletji je izpolnjevala svojo prvotno vlogo, tj. štipendiranje študentov na dunajski univerzi. Razpad stare države je spremenil tudi njeno prvotno, dobro utečeno delovanje. Sledila je večdesetletna negotovost, ko se je včasih zdelo, da ustanova nikogar ne zanima in da bi se bilo najbolje z njo raziti. Vendar se to ni zgodilo. V tem času je bil vedno kdo aktiven – včasih so bili to res samo posamezniki – ki se je zavedal pomena ustanove in je zastavil svoje moči, da bi ustanova ostala v slovenski posesti" (*Vincenc Rajšp*, direktor Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju).

"Stališče rektorata ljubljanske univerze, da Knafljeva ustanova v začetku devetdesetih let ni imela pravno urejenega statusa, saj v socialistični Jugoslaviji ustanove kot pravne osebe niso obstajale, in je bilo zato leta 1995 možno pravni položaj Knafljeve ustanove urediti edino z njeno prelevitvijo v 'avstrijsko zasebno ustanovo' ne drži in ni utemeljeno... Naj ob polemičnem tonu, ki se mu ne morem izogniti že zato, ker sem glavno tajnico, rektorja in prorektorja ljubljanske univerze ter slovensko zunanje ministrstvo v začetku devetdesetih skupaj s kolegi neuspešno opozarjal, da je kakršna koli, tudi časovno omejena predaja Knafljeve hiše zunajuniverzitetni zasebni organizaciji ali zavodu v nasprotju z ustanovitvenimi in statutarnimi akti Knafljeve ustanove in obvezami, ki sta jih obe jugoslovanski državi sprejeli v pogajanjih, za predajo Knafljeve ustanove Jugoslaviji, omenim še naslednje: trdno sem prepričan, da je Mohorjeva družba lepo poskrbela za prenovo Knafljeve hiše na Dunaju in da je njena želja, da bi to hišo ohranila v svoji upravi, povsem legitimna. Tisto, kar je po večstoletnem delovanju ustanove, ki je s svojo podporo v posebej občutljivih obdobjih slovenskega narodnega dozorevanja in uveljavljanja več kot tisoč petsto uglednim Slovencem omogočila študij in vstop v intelektualno in znanstveno življenje, resnično težko razumeti, pa je kratkoviden in nezainteresiran odnos ljubljanske univerze do dediščine in premoženja, ki sta ji bila zaupana v varovanje in upravo" (*Peter Vodopivec*).

"S spremembo ugledne univerzitetne ustanove v zasebno ustanovo nisem bila zadovoljna ne kot ministrica za znanost in ne kot sedanja rektorica Univerze na Primorskem. Knafljeva ustanova predstavlja skupaj s Slovenskim znanstvenim inštitutom na Dunaju pomembno središče promocije in uveljavitve slovenskega kulturenega, znanstvenega in izobraževalnega delovanja na tujem, obe inštituciji pa sta tudi strateško pomembno mesto utrjevanja slovenske znanstvene in kulturne odličnosti na mednarodnem trgu znanja. Zdi se mi, da smo Knafljevo ustanovo prostovoljno vrnili Avstriji, ki jo je leta 1961 izročila ljubljanski univerzi, namesto da bi v tej ustanovi videli možnosti za nastajanje slovenske kulturne in znanstvene mreže v luči novih evropskih strategij" (*Lucija Čok*).

Avgust Lešnik